Über dieses Buch

Dies ist ein digitales Exemplar eines Buches, das seit Generationen in den Regalen der Bibliotheken aufbewahrt wurde, bevor es von Google im Rahmen eines Projekts, mit dem die Bücher dieser Welt online verfügbar gemacht werden sollen, sorgfältig gescannt wurde.

Das Buch hat das Urheberrecht überdauert und kann nun öffentlich zugänglich gemacht werden. Ein öffentlich zugängliches Buch ist ein Buch, das niemals Urheberrechten unterlag oder bei dem die Schutzfrist des Urheberrechts abgelaufen ist. Ob ein Buch öffentlich zugänglich ist, kann von Land zu Land unterschiedlich sein. Öffentlich zugängliche Bücher sind unser Tor zur Vergangenheit und stellen ein geschichtliches, kulturelles und wissenschaftliches Vermögen dar, das häufig nur schwierig zu entdecken ist.

Gebrauchsspuren, Anmerkungen und andere Randbemerkungen, die im Originalband enthalten sind, finden sich auch in dieser Datei – eine Erinnerung an die lange Reise, die das Buch vom Verleger zu einer Bibliothek und weiter zu Ihnen hinter sich gebracht hat.

Nutzungsrichtlinien

Google ist stolz, mit Bibliotheken in partnerschaftlicher Zusammenarbeit öffentlich zugängliches Material zu digitalisieren und einer breiten Masse zugänglich zu machen. Öffentlich zugängliche Bücher gehören der Öffentlichkeit, und wir sind nur ihre Hüter. Nichtsdestotrotz ist diese Arbeit kostspielig. Um diese Ressource weiterhin zur Verfügung stellen zu können, haben wir Schritte unternommen, um den Missbrauch durch kommerzielle Parteien zu verhindern. Dazu gehören technische Einschränkungen für automatisierte Abfragen.

Wir bitten Sie um Einhaltung folgender Richtlinien:

+ *Nutzung der Dateien zu nichtkommerziellen Zwecken* Wir haben Google Buchsuche für Endanwender konzipiert und möchten, dass Sie diese Dateien nur für persönliche, nichtkommerzielle Zwecke verwenden.
+ *Keine automatisierten Abfragen* Senden Sie keine automatisierten Abfragen irgendwelcher Art an das Google-System. Wenn Sie Recherchen über maschinelle Übersetzung, optische Zeichenerkennung oder andere Bereiche durchführen, in denen der Zugang zu Text in großen Mengen nützlich ist, wenden Sie sich bitte an uns. Wir fördern die Nutzung des öffentlich zugänglichen Materials für diese Zwecke und können Ihnen unter Umständen helfen.
+ *Beibehaltung von Google-Markenelementen* Das "Wasserzeichen" von Google, das Sie in jeder Datei finden, ist wichtig zur Information über dieses Projekt und hilft den Anwendern weiteres Material über Google Buchsuche zu finden. Bitte entfernen Sie das Wasserzeichen nicht.
+ *Bewegen Sie sich innerhalb der Legalität* Unabhängig von Ihrem Verwendungszweck müssen Sie sich Ihrer Verantwortung bewusst sein, sicherzustellen, dass Ihre Nutzung legal ist. Gehen Sie nicht davon aus, dass ein Buch, das nach unserem Dafürhalten für Nutzer in den USA öffentlich zugänglich ist, auch für Nutzer in anderen Ländern öffentlich zugänglich ist. Ob ein Buch noch dem Urheberrecht unterliegt, ist von Land zu Land verschieden. Wir können keine Beratung leisten, ob eine bestimmte Nutzung eines bestimmten Buches gesetzlich zulässig ist. Gehen Sie nicht davon aus, dass das Erscheinen eines Buchs in Google Buchsuche bedeutet, dass es in jeder Form und überall auf der Welt verwendet werden kann. Eine Urheberrechtsverletzung kann schwerwiegende Folgen haben.

Über Google Buchsuche

Das Ziel von Google besteht darin, die weltweiten Informationen zu organisieren und allgemein nutzbar und zugänglich zu machen. Google Buchsuche hilft Lesern dabei, die Bücher dieser Welt zu entdecken, und unterstützt Autoren und Verleger dabei, neue Zielgruppen zu erreichen. Den gesamten Buchtext können Sie im Internet unter `http://books.google.com` durchsuchen.

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

192I

MUSEUM

Digitized by Google

STATE UNIVERSITY OF IOWA.
LIBRARY.

Class 010.5
Book M98
V.28

Acc. 411043

P.J. Blok
AGE
AC
RGE

Digitized by Google

UNIVERSITY OF IOWA
3 1858 029 165 770

Digitized by Google

STATE UNIVERSITY LIBRARY

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

ACHTENTWINTIGSTE JAARGANG.

1921.

LEIDEN. – A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. – PARIJS, H. LE SOUDIER. – LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

Digitized by Google

Digitized by Google

010.5
M98
v.28

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 28sten Jaargang.

Mej. Dr. M. M. Assmann te Leiden.
Dr. A. Beets te Leiden.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. F. M. Th. Böhl te Groningen.
Dr. C. de Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Amsterdam.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
H. H. Breuning te Groningen.
Dr. Brinkgreve te Bunnik.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Dr. B. A. P. van Dam te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Eekhof te Leiden.
Mejonkvr. C. Engelen te Zutfen.
Dr. P. J. Enk te Zwolle.
Prof. Dr. B. Faddegon te Doorn.
J. A. Falconer te Groningen.
Dr. R. Foncke te Molenbeek (Brussel).
Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht.
K. R. Gallas te Amsterdam.
†Prof. Dr. H. van Gelder te Leiden.
Prof. Dr. I. H. Gosses te Groningen.
Dr. A. Greebe te 's-Gravenhage.
Dr. C. A. A. J. Greebe te Groningen.
Prof. Dr. P. Groeneboom te Groningen.
Dr. C. P. Gunning te Amsterdam.
Mevr. N. de Haan-Liégeois te Voorhout.
Prof. Dr. A. G. van Hamel te Rotterdam.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Dr. G. E. W. van Hille te 's-Gravenhage.
Dr. G. J. Hoogewerff te Rome.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Dr. J. van IJzeren te 's-Gravenhage.
Dr. N. Japikse te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. G. Kalff te Noordwijk a/Zee.
Dr. L. A. Kesper te 's-Gravenhage.
Dr. G. G. Kloeke te Leiden.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Dr. W. Koch te Tiel.
F. Kossmann te Leiden.
Prof. Dr. N. J. Krom te Leiden.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. I. W. Lely te Leiden.
Dr. R. Leyds te Groningen.
Prof. Dr. H. Logeman te Gent.
Dr. H. J. Lulofs te Gorinchem.
Mr. J. H. van Meurs te Santpoort.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
H. Middendorp te 's-Gravenhage.
Dr. W. Mulder S. J. te Amsterdam.
Prof. Dr. F. Muller Jzn. te Amsterdam.
Prof. Dr. J. W. Muller te Leiden.
Mej. Dr. M. A. Muusses te Utrecht.
B. M. Noach te Leiden.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Prof. Dr. F. Pijper te Leiden.
Prof. Dr. J. Prinsen JLz. te Amsterdam.
Dr. K. J. Riemens te Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Amsterdam.
Prof. Dr. Jos. Schrijnen te Utrecht.
Dr. M. A. Schwartz te Assen.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. J. C. van Slee te Diepenveen.
Dr. W. H. Staverman te Deventer.
Dr. J. F. M. Sterck te Heemstede.
Dr. D. C. Tinbergen te 's-Gravenhage.
Dr. M. C. Valeton te Groningen.
B. J. F. Varenhorst te 's-Gravenhage.
Dr. H. van der Velden te Nijmegen.
Prof. Dr. J. Ph. Vogel te Leiden.
Dr. J. A. Vollgraff te Middelburg.
Prof. Dr. S. G. de Vries te Leiden.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Dr. C. Wilde S. J. te Mariendaal bij Grave.
Prof. Dr. H. Windisch te Leiden.
Mej. A. W. C. Zuidema te 's-Gravenhage.

411043

Digitized by Google

II. Alphabetische lijst der recensies.

Acket, Verzamelde opstellen (Tinbergen) 234.
Alberdingk Thijm, zie Poelhekke.
Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau, XII, 1918—1919 (Gallas) 227.

Bartsch et Wiese, Chrestomathie de l'ancien français (C. de Boer) 14.
Basson, De Cephala et Planude syllogisque minoribus (Hesseling) 51.
Beiträge zur Alttestamentlichen Wissenschaft Karl Budde zum siebzigsten Geburtstag am 13 April 1920 überreicht (Böhl) 249.
Benjert en Elzinga, Anatole France, Le Crime de Sylvestre Bonnard (de Haan-Liégeois) 211.
Besançon et Struik, Précis historique et anthologie de la littérature française. I (Riemens) 92.
Beversen, Bikelas, De leelijke zuster (Hesseling) 6.
Van de Bilt, Letterkundig Leesboek (B. M. Noach) 189.
Björkman, Ofen zur Türkenzeit (Houtsma) 155.
Van den Blink en Eigenhuis, Verzenbundel (Middendorp) 210.
Bloch (J.), La formation de la langue marathe (Faddegon) 55.
Bloch (L.), Soziale Kämpfe im alten Rom (v. Hille) 262.
Blommaert, Les châtelains de Flandre (Gosses) 134.
De Boer, Zie Schlimmer.
Boyer, zie Stein.
De Brouwer en Slijper, Oefeningen bij de Syntaxis, I (Brinkgreve) 235.
De Budé, zie Dindorf.
Bywater, Four centuries of Greek learning in England (Hesseling) 17.

Canter, zie Oldfather.
Catalogus der Fransche Taal- en Letterkunde in de Koninklijke Bibliotheek, II—IV (Serrurier) 226.
Classen und Steup, Thukydides, I (Leyds) 172.
Clemen, Fontes historiae religionis persicae (Caland) 117.
Constant, zie Rudler.
Conway, zie Walters.
Da Costa, zie Poelhekke.
Curtius, Die literarischen Wegbereiter des neuen Frankreich (Gallas) 16.
Cuperus, Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek, II (v. Slee) 270.

Dahlerup, Ordbog over det Danske Sprog, II (Logeman) 83.
Delahaye, Verlaine (Gallas) 109.
Dindorf et De Budé, Dionis Chrysostomi Orationes, II (K. Kuiper) 244.
Dio Chrysostomus, zie Dindorf.

Ebbinge Wubben, Middelnederlandsche bijbelvertalingen: Documenten enz. 3 (Tinbergen) 11.
Eigenhuis, zie Van den Blink.
Elzinga, zie Benjert.
Ernout, Recueil de textes latins archaïques (F. Muller) 73.
Eugénie (Keizerin —), Mijn Gedenkschriften (Blok) 156.

Feist, Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache, afl. 1—2 (v. Wijk) 252.
Fischer und Muhieddin, Anthologie aus der neuzeitlichen türkischen Literatur, I (Houtsma) 194.
FitzHugh, The Indoeuropean Superstress and the Evolution of Verse (F. Muller) 97.
Dez., The Old-Latin and Old-Irish monuments of verse (v. Hamel) 248.
Foucart, Le culte des Héros chez les Grecs (Vürtheim) 41.
Dez., Un décret athénien relatif aux combattants de Phylé (U. Ph. Boissevain) 199.
France, zie Benjert.
Frazer, Folk-lore in the Old Testament (Wensinck) 177.
Fruin-Mees, Geschiedenis van Java, I (Krom) 88.

Gaastra, Das Gopatha Brāhmaṇa (Faddegon) 26.
Geffcken, Das Christentum im Kampf und Ausgleich mit der griechisch-römischen Welt (Meyboom) 21.
Geiger, Die Aməṣ̌a Spəntas. Ihr Wesen und ihre ursprüngliche Bedeutung (Caland) 148.
Van Gelder, Algemeene Geschiedenis, IV (Brugmans) 62.
Geyl, Christofforo Suriano (v. d. Velden) 37.
Griss, zie De Raaf.

Hagemann, Griechische Panzerung, I (Six) 183.
Van der Hagen, zie Schrijnen.
Von Harnack, Marcion: Das Evangelium vom fremden Gott (Windisch) 267.
Havelaar, Auguste Rodin (Engelen) 65.
Heiberg, Naturwissenschaften, Mathematik und Medizin im klassischen Altertum (J. A. Vollgraff) 266.
Heusler, Deutscher und antiker Vers, der falsche Spondeus und angrenzende Fragen (F. Kossmann) 222.
Hoogewerff, Joannes Stalpart van der Wielen. Zijn leven en keur uit zijn lyrische gedichten (Sterck) 150.
Housman, M. Manilii Astronomicon liber quartus (v. Wageningen) 173.

Kaakebeen en Ligthart, Reinaert de Vos (J. W. Muller) 11.
Kalff, Lyrische poëzie: Documenten enz. 4 (Tinbergen) 11.
Van Kalken, Histoire de Belgique (Japikse) 86.
Keil, Beiträge zur Geschichte des Areopags (v. Meurs) 259.
Kern und Strzygowski, Orpheus (Vürtheim) 18.
Von Kiesling, Damaskus (Wensinck) 21.
Dez., Rund um den Libanon (Wensinck) 270.
Klappstein, Vier turkestanische Heilige (Houtsma) 232.
Klee, Zur Geschichte der Gymnischen Agone an Griechischen Festen (K. Kuiper) 203.
Koch, zie Schlimmer.
Konow, Das indische Drama (J. Ph. Vogel) 75.
Kooistra, Onze groote kinderen, I (C. P. Gunning) 207.
Koopmans (J.), Middelnederlandse romans (Prinsen) 149.
Koopmans (J. J.), De servitute antiqua et religione Christiana capita selecta (Meyboom) 162.
Koster, Mythologisch Woordenboek (C. A. A. J. Greebe) 263.

Lambert-van der Kolf, Christovasilis, Terugkeer uit den Vreemde (Hesseling) 6.
Långfors, L'Histoire de Fauvain (Beets) 197.
Lecoutere, Schets van den ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde (A. Greebe) 238.
Van Leeuwen, Menandri Fabularum Reliquiae (Groeneboom) 49.
Lichtenstein, Das Wort נפש in der Bibel (Oort) 8.
Ligthart, zie Kaakebeen.
Löfstedt, Kritische Bemerkungen zu Tertullians Apologeticum (Wilde) 128.

Manilius, zie Housman.
Marres, Leesboek voor Voortgezet lager onderwijs (B. M. Noach) 165.
Massé, Essai sur le poète Saadi (Houtsma) 57.
Meillet, Linguistique historique et linguistique générale (Kluyver) 241.
Menander, zie Van Leeuwen.

Digitized by Google

Meyer, Natur und Kunst bei Aristoteles (Fraenkel) 25.
Dez., Platon und die Aristotelische Ethik (Fraenkel) 64.
Möller, Die Semitisch-Vorindogermanischen laryngalen Konsonanten (F. Muller) 169.
Mulder, Quaestiones nonnullae ad Atheniensium matrimonia vitamque coniugalem pertinentes (Groeneboom) 265.
Muller, Grieksch Woordenboek (v. IJzeren) 121.
Muusses, Koecultus bij de Hindoes (Faddegon) 130.

Niedermann, Essais d'étymologie et de critique verbale latines (F. Muller) 246.
Nyrop, Etudes de grammaire française (Salverda de Grave) 259.

Oldfather, Pease, Canter, Index Verborum quae in Senecae fabulis necnon in Octavia Praetexta reperiuntur (Enk) 148.

Panconcelli-Calzia, Experimentelle Phonetik (Kloeke) 217.
Partsch, Die Stromgabelungen der Argonautensage (Lulofs) 112.
Pease, zie Oldfather.
Petersen, Homers Zorn des Achilleus und der Homeriden Ilias (Valeton) 101.
Pingaud, La Jeunesse de Charles Nodier (Gallas) 60.
Poelhekke, Isaäc da Costa. Bloemlezing (Zuidema) 80.
Dez., J. A. Alberdingk Thijm. Een keus uit zijn werken (Zuidema) 80.
Pompe, zie Schrijnen.
Potgieter, zie Schepers.
Price, The Text of Henry V (v. Dam) 255.

De Raaf en Griss, Stroomingen en Gestalten (Varenhorst) 163.
Rachfahl, Don Carlos (Brugmans) 200.
Rapson, zie Stein.
Van Rhijn, Wessel Gansfort (Knappert) 42.
Riemens, Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle (Kesper) 184, 204.
Riesz, zie Weber.
De Roux, Pascal en Poitou (Serrurier) 30.
Rudler, Benjamin Constant, Adolphe (Gallas) 153.
Russkaja Biblioteka, 10—25 (v. Wijk) 112.

Sarauw, Goethes Augen (Breuning) 180.
Schepers, Potgieter. Bloemlezing (Staverman) 254.
Schlimmer en de Boer en Koch, Woordenboek der Grieksche en Romeinsche Oudheid (Assmann) 68.
Schmidt (C) und Wajnberg, Gespräche Jesu mit seinen Jüngern (Windisch) 138.
Schmidt (L.), Geschichte der deutschen Stämme, II, 3 (Koch) 31.
Schopf, Die konsonantischen Fernwirkungen (Schrijnen) 1.
Schrijnen, Van der Hagen, Pompe en Vroom, Uit het leven der oude Kerk (Pijper) 20.
Schuiling, Italia Irredenta (Hoogewerff) 63.
Schwartz, Das Geschichtswerk des Thukydides (Vürtheim) 5.
Dez., Zur Entstehung der Ilias (Valeton) 101.
Dez., Charakterköpfe aus der antiken Literatur (Schwartz) 193.
Senart, zie Stein.
Slijper, zie De Brouwer.
Stalpart van der Wielen, zie Hoogewerff.
Stein, Kharosthi Inscriptions, I. Text of Inscriptions discovered at the Niya Site, by Boyer, Rapson and Senart (J. Ph. Vogel) 220.
Steup, zie Classen.
Strauch, Paradisus anime intelligentis (Frantzen) 12.
Struik, zie Besançon.
Strzygowski, zie Kern.

Thucydides, zie Classen.
Van Tieghem, Ossian et l'Ossianisme (Prinsen) 10.
Dez., Ossian en France (Mulder) 105.
Tuxen, Forestillingen om Sjaelen i Rigveda (Muusses) 115.
Traube, Kleine Schriften (S. G. de Vries) 219.

Valkhoff, zie De Vooys.
Visser 't Hooft, De Dichter Jan van Walré (Zuidema) 195.
De Vooys en Valkhoff, Uit den Nederduytschen Helicon: Documenten enz. 5 (Foncke) 58.
Vorrink, Het Minnedicht in de zeventiende eeuw (Kalff) 29.
Vroom, zie Schrijnen.

Wajnberg, zie Schmidt.
Waller Zeper, Jan van Henegouwen, Heer van Beaumont (v. d. Velden) 158.
Walter, Das Streitgedicht in der lateinischen Literatur des Mittelalters (Brakman) 51.
Walters et Conway, Titi Livi ab urbe condita, II (Lely) 7.
Weber und Riesz, Allgemeine Weltgeschichte, I (v. Gelder) 228.
Weniger, Altgriechischer Baumkultus (Vürtheim) 65.
Wiese, zie Bartsch.
De Wilamowitz-Moellendorff, Vitae Homeri et Hesiodi (K. Kuiper) 145.
Wille, Marnix' Byencorf (Eekhof) 108.
Winternitz, Geschichte der Indischen Litteratur, II (Caland) 252.

Zuber, Kind und Kindheit bei George Eliot (Falconer) 82.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

Ameis, Hentze und Cauer, Odyssee 166.
Van Anrooy, zie Koenen.

Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 45.
Bouman, zie Muller.
Buma-Bibliotheek 44.

Cauer, zie Ameis.
Certamen poëticum Hoeufftianum 214. 276.
Clemen, Religionsgeschichtliche Bibliographie 212.
Le Cosquino de Bussy, zie Fruin.

Endepols, zie Koenen.

Fehlinger, Deutsche in der Fremde 45.
Fischer en De Jong, Vocabularium op Caesaris Bellum gallicum 45.
Foto's van Latijnsche Handschriften 272.
Fruin en Le Cosquino de Bussy, Catalogus van het archief der heeren van Montfoort 141.

Geerebaert, Cicero's Pleitrede voor Milo 272.
Van Goor's Miniatuur Fransch Woordenboek, en — Engelsch Woordenboek 166.
Le Gout français 190.

Hentze, zie Ameis.
Heyne, zie Stamm.
Historisch Genootschap, Verslag van de Algemeene Vergadering op 25 Mei 93.
De Hoest, Sententiae 69.

Digitized by Google

De Jong, zie Fischer.

Koenen en Van Anrooy's Klassiek Handwoordenboekje 45.
Koenen en Endepols, Verklarend Handwoordenboek der Nederlandsche Taal 190.
Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, prijsvragen 165.
Kroll, zie Teuffel.
Laurand, Manuel des Etudes grecques et latines 93.
Ligthart, De kleine Johannes, I 93.
Lommatzsch und Wagner, Romanische Texte 190.

Meillet, Aperçu d'une histoire de la langue grecque 165.
Muller en Bouman, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 141.
Museum te Franeker 212.

Rode, Lectures instructives et pittoresques 69.

Skutsch, zie Teuffel.
Stamm-Heyne-Wrede, Ulfilas 212.
Stichting de Goeje 117.

Terwey en De Vooys, J. van Vondel's Gijsbrecht van Aemstel 272.
Teuffel, Kroll und Skutsch, Geschichte der römischen Literatur, II 93.
Thesaurus Linguae Latinae 69.
Tijdschrift voor Geschiedenis 45.

Ulfilas, zie Stamm.

Vondel, zie Terwey.
De Vooys, zie Terwey.

Wagner, zie Lommatzsch.
Wrede, zie Stamm.

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

Anglia 166. 214. 274. Beiblatt 46. 94. 166. 214. 274.
Archief voor het Aartsbisdom Utrecht 118. 274.
Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 142. 274.
Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap 274.
Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 46. 214.
Bulletin de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 69. 141. 212.
Forschungen, Indogermanische, 69.
Hermes 70. 213. 273.
Jahrbücher, Neue, für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 94. 166. 213. 273.
Journal des Savants 273.
Journal of Hellenic Studies 70.
Mitteilungen, Neuphilologische, 22. 94. 274.
Mnemosyne 273.
Neophilologus 70. 118. 213.
Review, English Historical, 274.
Revue historique 46. 142. 274.
Studiën 46. 70. 94. 118. 142. 214. 275.
Studies, English, 46. 94. 142. 213. 273.
Taalgids, Nieuwe, 45. 70. 118. 213. 273.
Tijdschrift voor Geschiedenis 46. 118. 142. 214. 274.
Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde 118. 166.
Tijdschrift voor Taal en Letteren 94. 213. 273.
Vierteljahrschrift, Historische, 22. 275.
Wochenschrift, Berliner Philologische, 94.
Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 45.
Zeitschrift, Historische, 274.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid).

Amelong, Leipzig 252.
Anderson Brothers, Charlotteville 97. 248.
Attinger, Neuchâtel 246.
Beck, München 51. 64. 219.
Bohn, Haarlem 68. 195.
Boltze, Freiburg 200.
Bosch & Zn., Utrecht 265.
Brand, Bussum 20. 150.
Brill, Leiden 26.
Brusse, Rotterdam 6. 164.
Champion, Paris 30. 55. 60. 241.
Clarendon Press, Oxford 7. 17. 220.
Cohen, Bonn 5.
Commissie voor de Volkslectuur, Weltevreden 88.
Dekker en Van de Vegt, Utrecht 20.
Dewit, Brussel 238.
Dieterich, Leipzig 21. *45. 51. 65. 270.
Engelmann, Leipzig 228.
Friederichsen und Co., Hamburg 155.
Geuthner, Paris 57, 197
Van Goethem, Gent 134.
Van Goor Zonen, Gouda 165. *166.
Grant Richards, London 173.
Gyldendalske boghandel, København 83.
Hachette, Paris *165.
Harrassowitz, Leipzig 128.
Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig 138. 267.
Gebr. van der Hoek, Leiden *69.
Hölder, Wien 148.
Høst & Søn, København 115. 169. 259.
Huber, Frauenfeld 82.
Humanitas, den Haag 226.
Kiepenheuer, Potsdam 16.
Klincksieck, Paris 41. 73. 199.
Koek, Scheveningen 108.
Ladyschnikow, Berlin 112.
Librairie Européene (Pistra), Paris *190.
Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, Amsterdam 263.
Macmillan & Co., London 177.
Mandler and Unett, Newcastle 255.
Marcus & Weber, Bonn 117. 145.
Mayer und Müller, Berlin 8. 232.
Messein, Paris 109.
Meulenhoff, Amsterdam 80. 254.
Meyer en Schaafsma, Leeuwarden *44. *270
Müller, Amsterdam *93.
Muusses, Purmerend 130.
Niemeyer, Halle 252.
Nijhoff, 's-Gravenhage 37. 42. *45.
Noordhoff, Groningen *45. 63. *140. *141.

Digitized by Google

Office de Publicité, Bruxelles 86.
Oosthoek, Utrecht *141. *141.
Picard, Paris *93.
Rieder et Cie, Paris 105.
Ruys, Utrecht *69.
Schöningh, Paderborn 25. *212.
Sijthoff, Leiden 29. 40. 65. 149. 156. 184. 204. 234.
Standaard (N. V. de), Brussel *272.
Teubner, Leipzig 21. *93. 112. *166. 183. 193. 194. 203. *212. 244. 259. 262. 266.
Töpelmann, Giessen 249.
Trübner, Strasbourg 101. 222.
University Press, Manchester 153.
Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1.
Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co., Berlin 75. 101. 219.
Vogel, Leipzig 14.
Weidmann, Berlin 12. 18. 31. 172. *190.
Wolters, Groningen-den Haag 10. 11. 11. *45. 58. 62. 92. *93. *93. 121. 162 189. *190. 207. 210. 211. 235. *272.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. **No. 1.** **October 1920.**

Schopf, Die konsonantischen Fernwirkungen (Schrijnen).
Schwartz, Das Geschichtswerk des Thukydides (Vürtheim).
Lambert-van der Kolf, Christovasilis, Terugkeer uit den Vreemde (Hesseling).
Beversen, Bikelas, De leelijke Zuster (Hesseling).
Walters et Conway, Titi Livi ab urbe condita, II (Lely).
Lichtenstein, Das Wort נפש in der Bibel (Oort).
Van Tieghem, Ossian et l'Ossianisme (Prinsen).
Kaakebeen en Ligthart, Reinaert de Vos (J. W. Muller).
Documenten en kleine teksten 3-4 (Tinbergen).
Strauch, Paradisus anime intelligentis (Frantzen).
Bartsch-Wiese, Chrestomathie de l'ancien français (C. de Boer).
Curtius, Die literarischen Wegbereiter des neuen Frankreich (Gallas).
Bywater, Four Centuries of Greek learning in England (Hesseling).
Kern, Orpheus (Vürtheim).
Schrijnen, Van der Hagen, Pompe en Vroom, Uit het leven der oude Kerk (Pijper).
Geffcken, Das Christentum im Kampf und Ausgleich mit der griechisch-römischen Welt (Meyboom).
Von Kiesling, Damaskus (Wensinck).
Inhoud van Tijdschriften.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Dr. Ernst Schopf, Die konsonantischen Fernwirkungen: Ferndissimilation, Fern-Assimilation, und Metathesis. Ein Beitrag zur Beurteilung ihres Wesens und ihres Verlaufs und zur Kenntnis der Vulgärsprache in den lateinischen Inschriften der römischen Kaiserzeit. (Forschungen zur griechischen und lateinischen Grammatik herausgeg. von Paul Kretschmer und Wilhelm Kroll 5 Heft). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1919. (Pr. M. 12).

Dit belangrijk geschrift bestaat uit twee wél onderscheiden deelen. Het eerste, dat als akademisch proefschrift diende, behandelt de „Prinzipienfrage", en tracht de psychologische oorzaken, het wezen en verloop van de verschillende soorten van afstandsverschijnselen, als daar zijn: assimilatie, dissimilatie, metathesis enz. nader te bepalen. Het tweede gedeelte voert den titel: Beispiele für die konsonantischen Fernwirkungen. Deze voorbeelden zijn verzameld uit de Vulgairlatijnsche inschriften van het Principaat, en zoo vormt deze verhandeling dus een belangrijke bijdrage tot de kennis van de taal, die in zoo hooge mate onze aandacht vraagt als schakel in de historische ontwikkeling — ik zeg niet met Schopf van het klassieke Latijn, maar van het Oudlatijn tot de Romaansche talen. Toch ligt het belang van dit boek meer op het gebied der algemeene taalkunde en met name op dat van de algemeene fonetiek. Juist bij verschijnselen als deze, die behooren tot hetgeen ik de bizondere klankverandering noemde (doorgaans voorwaardelijke en springende klankverandering genoemd), is het uitermate gewenscht, maar ook zooveel beter mogelijk, de voorwaarden na te gaan, onder welke de veranderingen tot stand komen. Zoo dient b. v. op breede basis te worden vastgesteld, waarom de *r* krachtens dissimilatie niet altijd tot *l*, maar in dezelfde taal en in hetzelfde woord ook tot *n* wordt. Te dezen einde moet voor elke kategorie van klanken worden bepaald, in welke andere zij door dissimilatie kan overgaan, en wel zóó, dat men uit deze bepaling zonder veel moeite kan besluiten, niet alleen welke soorten van dissimilatie voorkomen, maar ook welke soorten in het algemeen principieel mogelijk zijn, en welke niet. De heer Schopf heeft zich trouw aan dit gezonde beginsel gehouden en in het tweede gedeelte de Vulgairlatijnsche voorbeelden ter illustratie van de konsonantische afstandsverschijnselen aldus verdeeld: Der dissimilatorische Lautwechsel. 1. Wechsel der Artikulationsart. 2. Wechsel der Artikulationsstelle. 3. Wechsel der Kehlkopfartikulation. 4. Wechsel der Quantität. Dezelfde indeeling wordt gevolgd bij den assimilatorischen Lautwechsel, den dissimilatorischen Lautschwund, den assimilatorischen Lautzuwachs (waarover nader), de reziproke en einseitige Fernmetathese.

Het zwaartepunt is dus gelegd op de vraag, in welke verhouding de konsonanten tot elkaar staan, die door afstandswerking onderling in betrekking kunnen treden, d. i. welke klanken elkaar kunnen beïnvloeden, welke elkaar kunnen vervangen, en welke mogelijkheden voor het verloop van dissimilatie, assimilatie en metathesis daaruit voortvloeien. Gaarne breng ik hulde aan de scherpzinnigheid, veelzijdigheid en nauwgezetheid waarmee S. zich van zijn taak heeft gekweten. Het gewonnen resultaat, wat de voorwaarden voor het verloop van de afstandswerkingen betreft (bl. 204 vv.) is zeker niet geheel nieuw, hetgeen trouwens na de onderzoekingen van Meillet, Brugmann, Meringer en vooral, wat de dissimilatie betreft, van Grammont,

Digitized by Google

nauwelijks te verwachten was. Maar wél worden de in deze materie geformuleerde „wetten" of „regels" in belangrijke mate gewijzigd en uitgebreid en aldus het fonetisch-psychologisch onderzoek een goed stuk vooruit gebracht. Men vergelijke daartoe slechts het resumeerend overzicht van Schopf b. v. met de concentratie van de regels voor afstandsassimilatie en afstandsmetathesis die Faddegon in het Tijdschrift XXIX, bl. 239 vv. en XXX, bl. 277 vv. gaf.

Uit de fonetische behandeling van de epigrafische monumenten is het eerste gedeelte van het boek met de „Prinzipielle Erörterungen" gegroeid, en dit vraagt in het bizonder onze aandacht. Vooreerst al wat de nadere definitie van de termen *regressief* en *progressief* betreft. Inderdaad heerscht hier verwarring, en worden „regressief" en „progressief" gebezigd met betrekking tot het verloop der rede: maar men dient te bedenken, dat bij het regressieve proces de gedachtenbeweging zich in vooruitstrevende richting beweegt, terwijl bij het progressieve de nawerking van het gesprokene zich doet gevoelen, en dus de gedachtengang in zekeren zin een achterwaartsche is. Zou het geen aanbeveling verdienen, om alle dubbelzinnigheid te vermijden, in plaats van „progressief" en „regressief" voorgoed de termen „persevereerend" en „anticipeerend" of „proleptisch" te bezigen?

Maar dit is van geen overwegend belang. Evenmin het feit dat, wanneer S. er de voorkeur aan geeft de dissimilatie op afstand te definiëeren als een afstandswerking, waardoor een gelijkheid of overeenstemming van klanken niet tot stand komt (in plaats van „opgeheven" wordt), omdat wij ons den taalvorm niet als iets objektiefs, maar als een levend spreekproces dienen voor te stellen, hij dan konsekwent van de assimilatie zeggen moet, dat hierdoor een ongelijkheid niet tot stand komt. Immers door de formule $y - x > x - x$ wordt uitgedrukt, dat ten gevolge der afstands-assimilatie strikt genomen niet de ongelijkheid $y - x$, maar wèl de gelijkheid $x - x$ tot stand komt. Meer te betreuren houd ik het, met alle waardeering voor de moeite die S. zich geeft om telkens het dessous van de verschijnselen te ontdekken, dat hij de eenheid van de schijnbaar zoo geheel divergeerende verschijnselen van akkommodatie (associatie) en dissimilatie niet beslist op den voorgrond geplaatst heeft, al waarschuwt hij met Grammont herhaaldelijk, dat men de dissimilatie niet mag beschouwen als het tegenovergestelde van de assimilatie. Al deze verschijnselen, schreef ik in mijn Handleiding (hiermee bedoelend het komplex van akkommodatie- en dissimilatieverschijnselen) hebben een grooter spreekbaarheid, een verlichten der artikulatie ten gevolge: hier werkt stellig de groote sociale wet van doelmatigheid en eenvoud. Maar zij is de resultante van twee andere onbewuste tendenzen, nl. van de *inertie* of de neiging tot herhalen voor de akkommodatie-verschijnselen, en van de *subordinatie* (of rhythme) voor de differentiatie-verschijnselen.

Bij het verdringen van konsonanten, den zoogen. „dissimilatorischen Schwund", hebben we te doen met een proces, waardoor van twee gelijke klanken de eene wegvalt: regr. $x - x > 0 - x$ en progr. $x - x > x - 0$. We hebben hier dus een verschijnsel, dat van de dissimilatie niet in wezen verschilt, maar slechts in graad. En nu is, zooals S. terecht opmerkt, juist het tegenovergestelde van dit verschijnsel die toevoeging, waardoor een reeds aanwezige klank op een andere plaats wordt ingelascht, zoodat juist de niet bestaande opeenvolging van twee gelijke klanken tot stand komt: regr. $0 - x > x - x$; progr. $x - 0 > x - x$. „Ich glaube bereits... deutlich gemacht zu haben, dass dieser Vorgang das genaue Gegenstück zum dissimilatorischen Lautschwund darstellt und wage es daher, dies auch in der Weise zum Ausdruck zu bringen, dass ich diesen Vorgang mit dem Namen *assimilatorischer Lautzuwachs* bezeichne" (bl. 10). Ik geloof, dat tegen theorie en benaming niets valt in te brengen.

Maar wél tegen het volgende. Volgens S. bestaat een wezenlijk verschil tusschen assimilatie, dissimilatie en metathesis in kontakt en op afstand: maar zijn betoog heeft mij geenszins overtuigd. Op bl. 15 en 28 spreekt hij over het verschil tusschen *assimilatie* in kontakt en op afstand, en wijst o. a. op het artikel van Vendryès in de MSL. XVI, bl. 53 vv. Dit artikel is echter, zooals ik trouwens reeds in mijn Handleiding heb betoogd, slechts ten deele juist, en de bewering, dat de afstands-assimilatie fonemen betreft „qui ne sont pas assez semblables pour être dissimilés" kan niet door den beugel. Het gebeurt, dat dezelfde fonemen nu eens geassimileerd en dan weer gedissimileerd worden, dit laatste natuurlijk alleen met betrekking tot het punt van overeenkomst, zoo b. v. $b - p > d - p$. Voor zoover ik zie, wordt ook door Paul en Brugmann geen wezenlijk verschil aangenomen. Geene soort van afstands-assimilatie heeft plaats, die niet ook in kontakt voorkomt. Verder is de bewering op bl. 15: alsof men bij afstands-assimilatie niet met Lautwandel maar met Lautwechsel zou te doen hebben, onjuist. De aangehaalde passus van Paul, *Prinzipien* bl. 68, is verkeerd begrepen. Klankwisseling, zegt Paul, die moet beschouwd worden als nawerking van de klankverandering, heeft plaats b. v. tusschen vormen als ἐρείδω: ἐρεισθῆναι; ἀνύτω: ἀνυσθῆναι enz., waar volgens de gebruikelijke terminologie de dentaal vóór een andere dentaal in σ overgaat. Maar men meene niet, dat deze en dergelijke klankveranderingen steeds opnieuw voltrokken worden, doordat men het eene woord uit het andere vormt, maar wij hebben hier te doen met herinnerings- of analogieprodukten. Daarentegen heeft bij een vorm als *vulva* uit *vulba*, evengoed klankverandering plaats als bij *collis* uit **colnis*, omdat de gevormde klanken *niet* beantwoorden aan het bestaande spreekbeeld en klankbeeld, en door duurzaam te worden een vervorming van die beelden ten gevolge hadden. Het verschil kan slechts hierin gelegen zijn, dat de kontakt-assimilatie méér van fysiologischen, de afstands-assimilatie méér van psychologischen aard is. Bij beiden zijn ook anticipatie en perseveratie werkzaam.

Hetzelfde geldt voor de dissimilatie. Ook hier kan ik, ten spijt van Meillet MSL. XII, bl. 14 vv., geen twee verschillende verschijnselen zien, en Schopf bl. 30 vv. overtuigt mij evenmin. Ik sta beslist aan de zijde van Brugmann. Ook bij de kontakt-dissimilatie treedt zeer zeker het klankfysiologisch moment meer beslist op den voorgrond, maar: hetzij het *herhalen* van eenzelfde artikulatie-*beweging* vermeden wordt — zooals

Digitized by Google

in *militaris* uit **militalis*, — ôf het *aanhouden* van een bepaalden artikulatie-*stand* — als in *carmen* uit **canmen* — in beide gevallen wordt toch de uitspraak verlicht, en in beide gevallen heeft dit door dfifferentiatie plaats. En deze differentiatie dient toch niet om de klanken uit elkaar te houden, maar omdat men het aldus (grootendeels onbewust) makkelijker vindt. Ook de prophylaktische dissimilatie berust op hetzelfde beginsel, b. v. *caesaries* voor het klankwettige **caeraries*. Ter verklaring van het proces behoeven wij stellig niet met Brugmann een „horror aequi (aequivoci)" aan te nemen; maar evenmin treft Schopf het juiste, wanneer hij zegt: „Wenn nun das Gleiche an der einen Stelle weggelassen oder durch etwas Verwandtes ersetzt wird, so herrscht hier eben das dunkle Gefühl, dass der betreffende Laut schon vorhanden ist und daher nicht mehr artikuliert zu werden braucht" (bl. 35). Men tracht door te veranderen of door te delgen — in geval van Schwund — de uitspraak te verlichten, niet omdat een bepaalde klank niet meer, of niet meer aldús *behoeft* te worden herhaald (of geanticipeerd), maar omdat men het „dunkle Gefühl" heeft, dat dit psychisch vermoeit en men door een anderen weg in te slaan zich de zaak vergemakkelijkt.

Wat nu ten slotte de metathesis betreft ga ik gaarne met S. akkoord, waar hij bl. 44 vv. de reciproke metathesis een kombinatie van assimilatie en dissimilatie noemt. Het is een vernuftige en aannemelijke verklaring, dat b. v. *religio* door anticipeerende assimilatie *leligio* werd, en dit weer door persevereerende dissimilatie tot *lerigio*. De eenzijdige regressieve metathesis kan men dan beschouwen als een kombinatie van anticipeerend-assimileerenden Zuwachs met persevereerend-dissimileerenden Schwund, b. v. *Prancatius* uit *Pancratius*; en de eenzijdige progressieve metathesis als Schwund met persevereerende assimilatie, b. v. *cocodrillus* uit *crocodillus*.

Of men nu de metathesis in kontakt en op afstand principieel dient te scheiden, blijft m. i. een open kwestie. Terecht schorst ook Schopf in deze zijn oordeel op.

Utrecht. J o s. S c h r ij n e n.

E. Schwartz, Das Geschichtswerk des Thukydides. Bonn, Friedr. Cohen. 1919. (Pr. M. 19.50).

Meer dan honderd pagina's van een boek te vullen met conjecturen en dat in een tijd, waarin de boeken duur zijn, mag geen navolgenswaardig voorbeeld heeten, nog daargelaten, dat het op zichzelf reeds verkeerd is in boekvorm conjecturen uit te geven. Immers als de goede en waarschijnlijke emendaties in de edities of in eene editie zijn opgenomen en de verkeerde gissingen stilzwijgend zijn afgewezen, is de waarde van het boek nihil geworden, daar gecommentarieerde uitgaven ook de argumenten der verbetering plegen te vermelden en over het algemeen eene goede conjectuur onmiddellijk voor zich zelf spreekt en weinig toelichting behoeft. Zoo b.v. als Nicias in een brief zich beklaagt, dat zijne hulptroepen wegloopen ***ἐπ' αὐτομολίας προφάσει***, kost het Classen eene pagina gecomprimeerde druk om dezen onzin te verdedigen, terwijl Schwartz' lichte wijziging ***ἐπ' αὐτουργίας προφάσει*** slechts de vertaling behoeft: „onder voorgeven hun eigen akkers te moeten bestellen" (VII, 13). In V 15 leest men, waarom de Spartanen er zoo naar verlangden hunne gevangenen van Sphakteria vrij te krijgen: ***ἦσαν γὰρ οἱ Σπαρτιᾶται αὐτῶν πρῶτοί τε καὶ ὁμοίως σφίσι ξυγγενεῖς***. Natuurlijk onverstaanbaar. De corruptie is oud, daar de Scholiast bij Ar. Pac. 479 letterlijk zoo de woorden citeert. Schwartz schrijft ***ὁμοίοισ φίλοι καὶ ξυγγενεῖς***; de laatste drie woorden geeft Plut. Nic. c.10, voor het eerste behoeft Schwartz slechts een enkele aanduiding te geven aangaande de beteekenis van ***ὁμοῖοι***: Xen. Hell. III, 3,5. Deze beide voorbeelden mogen volstaan om te laten zien, hoe zonder eenigen ophef of bazuingeschal Schwartz voortreffelijk werk voor den tekst heeft geleverd.

In het eerste deel van het boek worden hoofdstuksgewijze in samenhang historische problemen behandeld, waarbij de portretschilder, die Schwartz is, telkens om den hoek gluurt. Niet de feiten vormen de geschiedenis, maar de indrukken door de feiten gewekt, de aandoeningen die na-bleven. Wie het niet inziet, leere het uit Schwartz' behandeling van den Peloponnesischen krijg. Natuurlijk spreekt het huidige telkens tusschen de regels mede; ja menigmaal heeft de realiteit om hem heen des schrijvers oogen voor de juiste beteekenis van het historische feit geopend, gelijk omgekeerd de atheensche situatie vaak eene gelegenheid bood in duitschen stijl op het contemporaine te duiden b.v.: „wo das Aas liegt, sammlen sich die Geier, und wenn ein grosser geschichtlicher Organismus zusammengebrochen ist, fehlt es nie an klugen Leuten, die genau wissen, worans gefehlt hat." Ten deele dient eene Plato-uitgave van Wilamowitz of een Thucydidesboek van Schwartz om ongehinderd, frischweg, te zeggen wat op het hart ligt. Iets wat zij niet zouden kunnen doen, indien ook de Oudheid niet voor hen leefde als realiteit. In toorn en droefenis grijpen zij de antieke lier en zingen daarbij hunne aandoeningen uit.

Moge Schwartz' boek ook in Holland zijne plaats erlangen, die het ruimschoots verdient. Schrijvers eigen pessimisme (p.19) over de onpopulariteit van deze onderzoekingen zou ik deelen, indien onpopulair een gebrek ware. Doch er zijn tijden en landen, waarin het eene eer is voor de grieksche studiën onpopulair te zijn.

Leiden. J. V ü r t h e i m.

C. Christovasilis, Terugkeer uit den Vreemde, vertaald uit het Nieuwgrieksch door **J. A. Lambert-van der Kolf. — D. Bikelas, De leelijke Zuster,** vert. uit het Nieuwgrieksch door **Dr. N. J. Beversen.** Rotterdam, W. L. en J. Brusse. 1920. (Pr. *f* 0.75 het deeltje).

Andermaal is de verzameling Nieuwgriekse novelles door de firma Brusse uitgegeven, met twee nummers verrijkt. Zij zijn op dezelfde wijze bewerkt als de vorige (zie ***Museum*** XXVI, kol. 99 en XXVII, kol. 102); een korte inleiding over de schrijvers en hun kunst vergemakkeliken het begrijpen van de tekst.

Mevr. Lambert- van der Kolf heeft uit de talrijke novelles van Christovasilis er een viertal gekozen die alle betrekking hebben op de lang verbeide terugkomst van man of zoon uit een vreemd land. Om de nauwe samenhang van deze vertellingen met de volksliederen duidelik te doen gevoelen, heeft zij, bij wijze van aan-

Digitized by Google

hangsel, enkele liederen die hetzelfde onderwerp behandelen aan het proza toegevoegd. Mej. M. C. van der Kolf heeft deze metriese vertaling bezorgd en daarbij maat en woordenkeus van het origineel getrouw en met talent weergegeven; terecht heeft zij van alle versiering afgezien: men kan de eigenaardigheid van deze poëzie alleen weergeven door de allergrootste eenvoud in acht te nemen, al zal menig modern lezer in het begin moeite hebben om het dichterlike van deze ongekunsteldheid te waarderen. Dat de novelles zelf op voortreffelike wijze in onze taal zijn overgebracht, behoeft, na hetgeen reeds vroeger over de vertalingen van Mevr. Lambert is gezegd, zeker niet nader uiteengezet te worden.

Ook Dr. Beversen heeft de door hem gekozen vertelling in uitmuntend Hollands vertaald; de tekst is naar vorm en inhoud nauwkeurig weergegeven. Over de keus zelf kan ik mij minder verheugen. Bikelas heeft veel beter novelles geschreven dan dit weinig karakteristieke verhaal. De kracht en de diepte van een Palamas of een Eftaliotis bereikt deze gemoedelike auteur nooit, maar in sommige stukken, b.v. in zijn „Papa-Nárkissos", toont hij toch een fijnheid van waarneming die we in „De leelijke Zuster" missen.

Leiden. D. C. Hesseling.

Titi Livi ab urbe condita recognoverunt et adnotatione critica instruxerunt **C. F. Walters** et **R. S. Conway.** Tomus II. Libri VI—X. Oxonii e typographeo Clarendoniano. 1919. (Pr. paper 5 sh., cloth 5 sh. 6 d., India paper 7 sh. 6 d., interleaved 10 sh.).

Het eerste deel van deze uitgaaf is beschreven in het *Museum* van April 1915. Dit deel toont dezelfde eigenaardige voordeelen maar ook nadeelen. Aan den eenen kant volgen de uitgevers met de meeste piëteit de handschriften, een piëteit, die zóó ver gaat, dat zij zich angstvallig aan die handschriften vasthouden, maar aan den anderen kant, wanneer een bepaalde interpretatie van een zin zich in hun geest heeft vastgezet, deinzen zij niet terug voor veranderingen van den tekst of voor invoegingen, waarvan men met H. J. Müller zou kunnen zeggen „die Heilungsversuche sind mitunter etwas gewaltsam". Bij het nagaan van den tekst en bij het lezen van de verdediging van hunne lezingen in The classical Quarterly XII 1918 krijgt men den indruk dat, hoe vreemd 't ook klinke van critici, de interpretatie niet hun sterkste kant is. Ook komt meer dan eens voor, dat zij in enkele woorden een speciale beteekenis leggen, welke die woorden alleen hebben door het verband, waarin zij voorkomen.

In Liv. X,43,13. staat *in fugam consternantur conspecti ab equitibus, qui — viderant multitudinem non vallo, non stationibus firmatam*, wel zou in dezen zin *conspecti* vertaald kunnen worden met „toen zij zich opgemerkt zagen", maar daarom behoeft nog niet in *conspici* steeds de beteekenis te liggen, dat het subject zich bewust is opgemerkt te worden. Ook W. B. Anderson komt tegen die meening op in The Classical Quarterly XII pag. 119.

Liv. VI, 9.9 *Camillus — moenia adgredi iubet, non tanta spe scalis capi urbem posse quam ut — oppidanis — fessis laxaretur labor.* In dezen zin wordt het niet passende *tanta* met klem verdedigd o.a. door de bewering dat de lezing *non tam a spe* daarom niet zou deugen, omdat „*a spe* non facile reperies, nisi raro cum verbis motum aliquem vel corporis vel animi significantibus", eene opmerking die zeker niet juist is, cf. Liv. XXVII 17,5 en Draeger, Hist Syntax I pag. 624. Te meer bevreemdt dit vasthouden aan *tanta*, omdat in den Parisiensis *tanta* niet veel verschilt van *tama*.

Voor Liv. VI, 9.10 geeft Conway den tekst aldus: *Quod cum simul utrimque factum esset ancepsque terror Etruscos circumstaret et moenia summa vi oppugnari et extra moenia hostem (ut) viderunt, porta se — trepidi — eiecere.* Conway vat *et — et* op in den zin van *non modo — sed etiam* en geheel bevangen door die meening voegt hij *ut* in en leest *viderunt* in plaats van *viderent*, wat de handschriften op een paar uitzonderingen na geven. Vreemd is het dat Conway niet bemerkt heeft, hoe gewrongen de zin door de invoeging van *ut* wordt en op welke vreemde plaats dat ingevoegde *ut* in den zin staat.

In het interessante voorwoord bespreken Walters en Conway de codices en geven aan, van welke codices in hun editie lezingen voor 't eerst bekend gemaakt werden of in den tekst worden opgenomen.

Uit het feit dat in verschillende handschriften vaak 16 à 21 letters worden gemist, trekt Walters het besluit dat de archetypus regels had van 16 à 21 letters. Wanneer nu een afschrijver een of meer regels (groepen van 16 à 21 letters) wellicht oversloeg, kunnen die regels later op den rand van het blad of onderaan bijgeschreven zijn en vervolgens op een verkeerde plaats in den tekst ingevoegd zijn. Door deze mogelijkheid in 't oog te houden hebben Walters en Conway hier en daar een onbegrijpelijken tekst hersteld. B.v. in *Liv.* VI, 18,5-7. is de gewone lezing *quousque tandem ignoratis vires vestras, quas natura ne beluas quidem ignorare voluit? Numerate saltem quot ipsi sitis, quot adversarios habeatis. Si singuli singulos adgressuri essetis, tamen acrius crederem vos pro libertate quam illos pro dominatiome certaturos, quot enim clientes circa singulos fuistis patronos, tot nunc adversus unum hostem eritis. Ostendite modo bellum, pacem habebitis.* In dezen zin heeft Madvig *enim* willen wegwerken door te lezen *quoteni*, enkelen lezen *quot autem*, anderen alleen *quot*. Maar al die pogingen zijn vruchteloos, de gedachtengang en de volgorde van de zinnen deugen niet. De juiste lezing is waarschijnlijk *quot adversarios habeatis. Quot enim clientes circa singulos fuistis patronos, tot nunc adversus unum hostem eritis. Si singuli adgressuri essetis* etc. Nu is het curieus dat in een groep codices de woorden *si singuli — essetis* ontbreken, maar in enkele codices hersteld zijn. Wat is er gebeurd? Het oog van den afschrijver is van *habeatis* in eens afgedwaald naar *essetis*. De overgeslagen woorden bevatten 104—109 letters, als *enim* en *unum* geschreven zijn geweest *eni* en *unū*. Dit aantal letters omvat juist zes regels van het unciaal schrift van den Veronensis (18 letters). Dit geheele eerst overgeslagen stuk is later op den rand bijgeschreven en vervolgens op een verkeerde plaats ingevoegd.

Leiden. I. W. Lely.

Max Lichtenstein, Das Wort נפש in der Bibel. (Schriften der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judenthums IV Heft 5,6). Berlin, Mayer u. Müller. 1920. (Pr. M. 12).

Dit boekje is gegroeid uit de beantwoording eener

Digitized by Google

prijsvraag van de Theologische faculteit van Berlijn, luidende : Das Leben nach dem Tode nach den Anschauungen des Alten Testaments und die Entwickelung der Bedeutung des Wortes נפש" ; maar het eerste deel dezer opgave wordt daarin nagenoeg geheel voorbijgegaan ; alleen over het tweede handelt Lichtenstein.

Een hachelijke onderneming! Immers, uit elk Hebreeuwsch woordenboek kan men leeren dat het woord in velerlei beteekenis is gebruikt; en dat de zinlijke aan de geestelijke voorafging is even vanzelfsprekend als dat de geestelijke allerlei schakeering vertoont : נפש is de adem, vandaar de ziel, d.i. het leven of de zetel des levens ; het duidt daarom allerlei aandoeningen aan : de ziel is bedroefd of verheugd, verlangt of vreest, bemint of haat, is hoogmoedig of verslagen. Eindelijk — en dit is het belangrijkste in dit onderzoek — het is de persoon zelf, met een voornaamwoord „ik" „gij" enz. Hierover straks een enkel woord. Welnu, is dit algemeen bekend, de vraag in welken tijd zich het woord naar den een of anderen kant ontwikkeld heeft is zeer moeilijk te beantwoorden. Lichtenstein onderscheidt drie tijdperken : dat vóor den bloeitijd van Israëls letterkunde, zooals hij, terecht, de dagen van Jezaja en Jeremia noemt, dien tijd zelf en de eeuwen daarna ; maar hij moet telkens erkennen op een glibberigen weg te zijn, als hij uit een zeldzaam gebruik van het woord wil opmaken dat dit gebruik eerst uit dezen of genen tijd dagteekent. Immers, daargelaten het feit dat wij waarschijnlijk slechts een klein deel der Israëlietische letterkunde bezitten, de boeken van vóor de Ballingschap zijn én bijna alle samengesteld uit oudere geschriften, én alle slechts in een jongere bewerking bewaard gebleven. Dus, stel het woord komt in een eigenaardige wending bij Jezaja voor; wie zegt ons dan dat zij niet overoud en zeer algemeen was, toevallig alleen daar overgeleverd, en dat dat gedeelte van Jezaja echt is ? Het wemelt dan ook in Lichtensteins werk van onbewezen en onbewijsbare uitspraken als : dit is blijkbaar overgenomen ; dit lied is zeker oud ; die schrijver was een zeer hoogstaand man, zijn tijd vooruit.

Slechts op èen punt is, zoover ik zie, de tijdbepaling zeker : eerst in de jongste geschriften van het O. T. wordt het woord te eenen male van zijn geestelijke waarde beroofd. Oud is het gebruik er niets bij te denken dan „iemand" ; zooals wij ook zeggen : een stad heeft zooveel duizend zielen ; maar men ging eindelijk zelfs spreken van de נפש van een doode, ja, op ettelijke plaatsen werd het woord zonder eenig toevoegsel voor „een lijk" gebruikt (S. 148). Hieruit wordt door Lichtenstein, hoewel aarzelend, het nog wonderlijker gebruik van het woord in het nieuw-Hebreeuwsch, waarin het soms „een grafsteen" beduidt, verklaard. Levy geeft er in zijn „Neuhebräisches u. Chaldäisches Wörterbuch" een onhoudbare verklaring van. Nog vreemder wordt het, als wij zien dat het woord niet alleen voor een grafsteen, maar ook voor andere gedenkteekenen gebruikt wordt (Zie Revue de l'histoire des Religions VII 385 s.).

Doch hierin verdiept Lichtenstein zich niet ; het gaat buiten het O. T. om. Het spreekt vanzelf dat als een bekwaam man tallooze plaatsen, met gebruikmaking van de beste commentaren, bespreekt, wij ook goede opmerkingen te lezen krijgen. Ook is S. 10—25, waarin over het bloed als zetel des levens gehandeld wordt, zeer lezenswaard.

Leiden. H. Oort.

P. van Tieghem, Ossian et l'Ossianisme dans la littérature européenne au XVIIIe siecle. (Neophilologiese Bibliotheek 4). Groningen, Wolters. 1920. (Pr. ƒ2.40, voor inteek. op Neoph. ƒ2.10).

Van Tieghem is een goed kenner van de 18de-eeuwsche litteratuur in Europa ; in het bijzonder de Gaelische en Oud-Scandinavische invloeden heeft hij zelfstandig nagespoord. Na zijn uitvoerige, grondige studie over Ossian in Frankrijk geeft hij thans een klare, leerzame samenvattende schets van den Ossiaanschen invloed in het West-Europa der 18de eeuw, voor zoover de reeds bereikte resultaten in de verschillende litteraturen dit toelaten.

Hij geeft een overzicht van de enorme massa vertalingen ; sommige, trouw volgend den geest der oorspronkelijke fragmenten van 1760 en '62, in rhythmisch proza. Andere vertalers konden zich niet onthouden van een dichtvorm ; ze maken er oden, elegieën, „lieder" van. Voor een Herder o.a. was immers de oudste, eenige vorm van alle volkspoëzie de lyrische. Weer andere, de geleerden, geven eenvoudig woordelijke vertaling van wat voor hen uitsluitend wetenschappelijke beteekenis heeft. En daartegenover komt de epische vorm, die alleen past aan het werk van hem die velen de Homerus van het Noorden leek : „Je chante ma jeunesse et les temps révolus."

Dan komt de imitatie die Ossian wekte, de inspiratie, die van hem uitging. Bij Tieck, bij Gessner, bij Klopstock („La révélation des chants du barde calédonien venait fort à propos appuyer d'arguments qu'il croyait irréfutables ses idées ou ses rêveries sur le passé de la race germanique et les caractères d'une poésie nationale allemande"), bij Herder („Son sens historique, insuffisamment précis pour nous, mais remarquablement aiguisé pour son temps, l'empêche d'être dupe de ces prétentions de renouveler la poésie par l'extérieur"). Verder de groote beteekenis van Ossian voor Goethe in de Werther-periode ! Het Ossianisme in Italië en Oostenrijk met Cesarotti en Denis aan het hoofd wordt kort en duidelijk aangegeven; ook in Scandinavië. Voor Holland vinden we alleen Lelyveld en Van Goens vermeld en de vertaling van Van de Kasteele. Een opzettelijk onderzoek naar de vertalingen en de invloeden in de 18de eeuw en in het bijzonder op onze romantici moet nog plaats hebben.

Vooral de stijl der Ossiaansche proza-gedichten heeft Europa gepakt, „cette prose brusque, passionnée, usant de l'inversion, surchargée de figures, particulièrement de métaphores et de comparaisons, était chose unique et bien hardie en plein XVIIIe siécle," die stylè oriental, die herinnerde aan den Bijbel, aan de psalmen en het Hooglied. En dan de persoon van Ossian. „Ossian est mélancolique et résigné : il erre, dernier témoin des temps qui ne sont plus ; il inspire le respect, mais aussi l'affection et la pitié. On salue en lui le vrai poète, celui qui hante les déserts."

Hier ligt het samentreffen van Ossian met de stemming der 18de eeuw, waarvan Macpherson tegelijk de uiting en de versterker is. Daar lag een wijde wereld,

Digitized by Google

woest en eenzaam, waar de 18de-eeuwer zijn „natuur" kon vinden, zijn vage melancholische droomen kon laten rondwaren. Maar daarnaast ziet men in Ossian toch ook den dichter van den nobelen eenvoud en de stille grootheid, die beantwoordt aan het Grieksche ideaal, zooals Winckelmann het schilderde.

Van Tieghem komt o.a. tot dit belangrijke resultaat: „Ossian n'a nullement été pour tous le modèle ou le point de départ d'une poésie nouvelle opposée à la poésie classique, plus vague et rêveuse, plus personnelle et irrégulière. C'est bien dans ce sens que le lisent les préromantiques et c'est dans cet esprit que l'adoptent les iconoclastes; mais beaucoup d'autres qui sont de sages classiques, louent en lui les qualités mêmes qu'ils estiment essentielles à toute oeuvre qui compte, les qualités classiques. C'est pour cette raison qu'on ne s'est pas querellé sur Ossian autant qu'on pourrait le croire, et que l'admiration a été presque unanime: chacun le tirait à soi et lui faisait parler son langage. Aussi de l'extrême droite à l'extrême gauche des idées littéraires, du docteur Blair à Sébastien Mercier par exemple, il a des partisans enthousiastes."

Als omstreeks 1775 de voornaamste Ossianisten van Europa samen een vriendschappelijk diner hadden aangericht, hadden ze elkaar na den eersten gang al in het haar gezeten.

In eenige pagina's teekent dit boekje zeer beknopt en duidelijk een zeer gewichtig element van de West-Europeesche litteratuurgeschiedenis der 18e eeuw.

Nijmegen. J. Prinsen J.Lz.

Reinaert de Vos. (No. 3 van **Van alle tijden**, onder redactie van **C. G. Kaakebeen** en **Jan Ligthart**). Derde druk. Groningen-Den Haag, Wolters. 1919. (Pr. *f* 1.10).

Voor dezen 3den druk zijn een dozijn nieuwe lezingen — waarom juist deze, blijkt niet — uit mijne critische editie overgenomen; overigens is Martin's tekst behouden gebleven: „als zoodanig alleen — nl. als herdruk van Martin's uitgave — heeft de hier gegeven tekst nog waarde" zegt het Voorbericht. „Voor het overige zijn de Inleiding en de tekstverklaringen, ook op grond van de jongste onderzoekingen en uitkomsten, met zorg herzien" luidt het daar voorts. Inderdaad zijn nu (verg. *Mus.* XXV 59-60) in de beknopt-volledige Inleiding niet alleen de namen en werken van Sudre en Foulet, mijne editie en commentaar en Kloeke's opstel (maar niet dat van Braune in PBB., „noch de herdruk van Dijkstra's uitgave) vermeld; ook geven enkele voetnoten nadere verklaring of verwijzing, natuurlijk zonder aanspraak op volledigheid. Alles bijeen een uitgaafje, voldoende aan bescheiden eischen van het groote publiek, mits het ook genoegen neemt met de castigatie of castratie der schrapping van de 52 meest scabreuse verzen uit Tibeert's avontuur. Een paar aanmerkingen. Speciaal „Oudsaksisch" is de naam *Reginhard* (blz. 34) eigenlijk niet. En is „redenen verantwoorden ?" (ald.) te verantwoorden ?

Leiden. J. W. Muller.

Documenten en kleine teksten ten gebruike bij de studie van vaderlandsche geschiedenis, taal- en letterkunde, onder redactie van dr. J. W. Muller en dr. C. G. N. de Vooys, n° 3 en 4. Groningen-Den Haag, Wolters. 1919.

Als n° 3 in deze verzameling, die het mogelik maakt om teksten die tot dusver of moeilik te verkrijgen of te duur waren als onderwijsmateriaal te gebruiken, geeft dr. Ebbinge Wubben enige fragmenten van Middelnederlandse (proza-) bijbelvertalingen met varianten; van een paar hoofdstukken van de Openbaring zijn twee vertalingen naast elkaar geplaatst. Daar onze bloemlezingen weinig proza bevatten, zullen deze teksten menigeen welkom zijn.

N° 4 is een bloemlezing, bijeengebracht door Dr. G. Kalff om als grondslag te dienen voor een kollege over lyriese poëzie, een aantal voorbeelden van verschillende lyriese genres, gekozen uit onze en uit de Franse, Engelse en Duitse leterkunde. Uit de aard der zaak heeft deze verzameling hoofdzakelik alleen waarde voor de student die er de beschouwingen van professor Kalff over hoort; voor anderen misschien deze, dat men er verschillende gedichten in vindt die men anders niet zo licht onder de ogen krijgt.

Den Haag. D. C. Tinbergen.

Deutsche Texte des Mittelalters, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. Band XXX. **Paradisus anime intelligentis** (Paradis der fornuftigen sele). Aus der Oxforder Handschrift Cod. Laud. Misc. 479 nach E. Sievers' Abschrift hgg. von **Philipp Strauch.** 1919. (Pr. M. 14).

Het door Priebsch (*Deutsche Handschriften in England* I, No 147) beschreven Oxfordsche hs. (Perk. XIV eeuw) bevat o.a. een bundel mhd. ‚predigaden' onder het opschrift: ‚dit buchelin heizit ein paradis der fornuftigen sele.' Reeds in 1872 had Sievers (ZsfdA. XV, 373—435) daaruit 26 aan Meister Eckehart toegeschreven stukken laten afdrukken; Preger, die deze verzameling eerst over het hoofd had gezien, voegde er in Deel II van zijn *Gesch. d. d. Mystik im MA.* (1881) als ‚Anhang' nog 14 preeken bij. Hoewel dus een groot deel van de 64 sermoenen der verzameling reeds bekend was, bleef een volledige uitgave nog steeds gewenscht. Het hs. *O* is namelijk, zooals Spamer in zijne verdienstelijke studie over de *Überlieferung der Eckeharttexte* (Beitr. XXXIV, 307—420) heeft aangetoond, belangrijk als vertegenwoordiger der Thüringsche traditie, in het bijzonder van Erfurt, waar E. zijn eersten tijd tot 1300 heeft doorgebracht. De door hem blz. 355 uitgesproken wensch: „Was die md. Erfurt-thüringische textgruppe anbelangt, so werden wir über sie erst volle klarheit bekommen, wenn Strauch die Oxf. hs. in den texten der Pr. Ac. völlig ediert hat. Hoffentlich schenken uns die beteiligten bald die langversprochene gabe" is nu eindelijk na tien jaren vervuld.

Het hs. *O* is afkomstig uit het Karthuizenklooster op den Michelsberg bij Mainz, maar het is een aldaar gemaakt afschrift van een te Erfurt bij de Predikheeren geschreven origineel. Van Eckeharts werkzaamheid daar werd reeds gewaagd, maar ook de meeste andere met name genoemde predikers behoorden in die streek thuis of leefden te Erfurt; van Florentius van Utrecht o.a. wordt uitdrukkelijk gezegd, dat hij ‚unsir lesemeister was zu Erforte zu den predigerin'. Het dialect is dan ook over het algemeen oostmd. (thüringsch), maar Strauch toont *Einleitung* XIII—XX duidelijk aan, dat vele eigenaardigheden in de schrijfwijze op rijnfrankisch en oorsprong van *O* wijzen. De oorspronkelijke preeken

Digitized by Google

dagteekenen waarschijnlijk uit het einde der XIII eeuw; de op naam van E. staande, bijna de helft, zullen wel uit zijn eersten tijd zijn. Toch zal men, naar Str. terecht opmerkt, de kritische waarde van deze teksten niet mogen overschatten: ieder sermoen moet in verband met de van elders bekende redacties op zich zelf beoordeeld worden. De onderzoekingen van Spamer hebben de onbetrouwbaarheid van de overlevering der mystieke sermoenen en tractaten helder in het licht gesteld. Wat in het bijzonder ons hs. aangaat, maken vele gedeelten eer den indruk van een niet zeer duidelijk uittreksel, dan van een getrouwe wedergave.

In de *Einleitung* XXI—XXVIII heeft Str. zich de moeite getroost, alles bijeen te verzamelen, wat omtrent de verdere overlevering dezer preeken bekend is. Zoo wordt de gebruiker van zijn uitgave in staat gesteld, ieder stuk met de elders bewaarde redacties te vergelijken. Nog dankbaarder zal hij misschien zijn voor de *Zitate und Quellennachweise* XXVIII—XL, de aanwijzing der bronnen, waaruit de predikers hebben geput, der namen van de *Meister*, waarop zij zich beroepen, enz. Voor dit ‚moeilijk, tijdroovend en toch vaak ververgeefsch' onderzoek hebben twee deskundige theologen: Bihlmeyer in Tübingen en Grabmann in München welwillend hunne hulp verleend.

Naar aanleiding van de *Woordenlijst* volgen hier, in verband met den tekst, eenige opmerkingen.

Het subst. *aneval* ‚accidens,' gewoonlijk ml., is 35,14 onzijdig gebruikt. — Bij *behülsen* ‚umhüllen, bedecken' had gewezen kunnen worden op mnl. *onbehulsd* ‚onomwonden'. — *bestentlich* 35,28 is niet ‚sicher', maar, evenals in het mnd. ‚beständig' in tegenstelling tot *flizende* ‚veränderlich'. — De cruces **erkufit, gekufit*, waarbij Str. vraagt: „eingetaucht, gebadet? zu kuofe?" zijn ontstaan door verwisseling van f en ſ, welke laatste hier, zooals elders, voor *sch* staat; men leze dus *erkûschit, gekûschit* = ndl. *gekuischt, gereinigd*, en alles is in orde! — Zoo is ook *gedinen* 82, 22 niet te lezen als *gedienen*, wat hier geen zin geeft, maar als *gedingen* ‚verwachten, berekenen' (over md. gutturale *n* zie Weinhold *Mhd. Gr.* § 199 en 201); de bedoeling is: ‚wonderdaden Gods, die de menschelijke geest niet kan vooruitzien, noch inzien (begrijpen)'. — Het subst. **lockenunge* moet eveneens geschrapt worden; het hs. heeft *lokenunge*, waarin *o* staat voor *ou* (*Einl.* XIV: *zoge* enz.), en *k* voor *g* (*Einl.* XIX, waar Str. zelf *forleukint* aanhaalt!); het is dus in mhd. vorm *lougenunge* ‚Läugnung,' wat hier juist bedoeld wordt. — *halpsinnic* is ook (oost)-mnl. *halfsinnig*.— *himelluogaere* beteekent 35,22 niet ‚Himmelwart' (dat is Petrus), maar ‚Himmelschauer' d.i. Paulus. — Naar aanleiding van 59.3: *wider allis daz nicht lof ist*, vraagt de woordenlijst: *lof*? (*lies loflich* = *lobelich*?) Maar de varianten *puer* (nl. *puur, rein*) en *luter* wijzen er op, dat *lof is(t)* verschreven is uit *lutir*. — Minder eenvoudig is het geval 16,1—4. E. spreekt van de boodschap des engels, en heeft in het voorafgaande betoogd, dat de engelen medewerken en helpen tot Gods geboorte in de ziel, wat echter geen eigen daad is, maar ‚ein dinisthaft werk.' Daarop volgt nu in het hs.: „Der engil was genant Gabriel. *he teit ouch swaz he teit ouch swar*, he hiz alse wenic Gabriel alse Cůnrat. niman inkan wizzin des engilis namen. da der engil genant ist, da inquam ni meister noch sin i zu. vil lichte ist he nennelich. di sele inhait ouch keinen namen" enz. Voor het cursief gedrukte zet Str. in den tekst: *he teit ouch swar* en teekent daarbij een gissing van Roethe aan: ‚lies *swâre*? *he entet ouch sw.*, ‚in Wirklichkeit hiess er nicht so'? M.i. moet echter de lezing van het hs. behouden worden, op de twee laatste woorden *ouch swar* na, die blijkbaar een in den tekst geraakte schrijversvariant zijn voor *ouch swaz*. De constructie *er taete ouch swaz er taete* is algemeen bekend en komt nog in het Duitsch voor (*er sei auch wer er sei*). De bedoeling is dus: „wat hij ook deed, wat ook zijn werk was, hij heette evenmin Gabriël als Koenraad", klaarblijkelijk met het oog op het vroeger omtrent het werk der engelen gezegde, en op het volgende 16,8: „den namen Gabriel den nam he von dem werke des he ein bode was, wan Gabriel sprichet craft." In verband hiermede zou ik in plaats van *vil lichte ist he nennelich* (waarbij Str. aanteekent: *lies unnennelich*?) willen lezen: *bit nichte ist he nennelich* ‚mit nichten ist er nennbar.'

Ten slotte nog een woord naar aanleiding van onzen onbekenden landgenoot Florentius van Utrecht, omtrent wien ook de nasporingen van P. B. Kruitwagen en P. G. A. Meyer geen licht hebben kunnen geven. Deze Nederlander heette dus Floris, een toen hiertelande zeer populaire naam. Ik heb eens nagegaan, of er in de twee op zijn naam staande sermoenen ook invloed van het Nederlandsch te bespeuren is, maar de oogst is schraal. Slechts in No 31 doet het herhaalde gebruik van *volmachit*, maar vooral het subst. *volmachtheit* aan het Ned. denken, voorts ook *relacie*, waar de Duitscher *relacio* zou zeggen, en *inwesin* (naast *zuwesin*), dat ook in het mnl. voorkomt; *volmachtheit* wordt ook gevonden in het anonyme sermoen 56; zou dit misschien ook van Florens zijn?

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

K. Bartsch, Chrestomathie de l'ancien français (VIIIe—XVe siècles), accompagnée d'une grammaire et d'un glossaire. 12e édition, entièrement revue et corrigée par **Leo Wiese.** Leipzig, Vogel. 1920. (Pr. geb. 28 M.).

In 1866 verscheen de eerste druk van de sedert zo bekend geworden *Chrestomathie de l'ancien français* van Karl Bartsch. Nadat enige latere drukken bezorgd waren door Horning, is, vanaf de negende druk, de leiding overgegaan op prof. Leo Wiese, aan wie dan ook deze twaalfde druk te danken is. In de ruim vijftig jaren van zijn bestaan is de bloemlezing min of meer een kollektief werk geworden, waaraan zeer vele romanisten van naam, Duitsers en Fransen, hebben meegewerkt, direkt door 't aanbrengen van verbeteringen, indirekt door het krities uitgeven van teksten welke voor 't eerst in de *Chrestomathie* verschenen waren. Geen wonder dan ook dat het werk langzamerhand verreweg het beste geworden is in zijn soort, spesiaal wat de buitengewone zorg betreft waarmee in de opeenvolgende edities — ook weer in deze twaalfde — de teksten der verschillende stukken en fragmenten zijn samengesteld, met opgave der varianten en een zeer verzorgd vocabularium. In dit opzicht steekt deze bloemlezing zeer gunstig af bij de bij ons zoveel gebruikte *Chrestomathie* van Clédat, welke laatste weliswaar eigenlik slechts bestemd is voor het middelbaar onderwijs in Frankrijk, maar zelfs voor dit minder

Digitized by Google

wetenschappelike doel absoluut onvoldoende moet heten wat het verzorgen der teksten betreft.

Intussen moet m. i. de vraag onder 't oog gezien worden of de *Chrestomathie* van Bartsch, welke meer *wil zijn* en meer *is* dan een gewoon leesboek, zelfs in zijn modernste vorm niet als min of meer verouderd moet beschouwd worden.

Bartsch heeft zijn bloemlezing samengesteld in een tijd waarin er nog betrekkelik zeer weinig goede tekstuitgaven bestonden — kritiese zelfs in 't geheel nog niet — en waarin deze zelfs dan nog zeer weinig toegankelik waren: zijn doel was dan ook, behalve het geven van een levend overzicht van de oud-Franse letterkunde, het onder 't bereik der studerenden brengen van een aantal onuitgegeven werken of fragmenten van onuitgegeven werken. Nu de toestand echter geheel veranderd is; nu een zeer groot aantal werken in goede, dikwijls zelfs goedkope, uitgaven binnen 't bereik der studerenden gekomen is, zelfs in kleine studiecentra, nu is zeker de vraag gewettigd of deze twaalfde druk genoegzaam rekening gehouden heeft met die geheel veranderde omstandigheden. Ik meen dat dit in vele opzichten niet het geval is en dat een werkelik nuttige bloemlezing tans aan andere eisen moet voldoen. Ten eerste is de „grammaire" geheel overbodig geworden. Ten tweede is ook veel van wat hier geboden wordt aan teksten niet veel meer dan ballast. Wie zal, waar de *volledige* teksten, in zeer goedkope uitgaven, binnen ieders bereik liggen, in een bloemlezing gaan bestuderen, of laten bestuderen, *fragmenten* van b. v. *Le jeu de la Feuillée*, of *La Vie de St. Alexis*, of *Aucassin et Nicolette*, of *Le grand Testament de Villon*, enz. enz.? Al deze fragmenten kunnen verdwijnen om plaats te maken voor andere. Heeft men verder wel heel veel aan b. v. drie romanfragmenten van Chrétien de Troyes, drie gedichtjes van de zo vruchtbare en veelzijdige Eustache Deschamps, twee fragmenten, zeer gelukkig gekozen trouwens, van Guillaume de Machaut, vijfhonderd verzen van het *Chanson de Roland*, enz. enz.? Ten derde: in 1866 was een overzicht van de toen bekende letterkunde in de vorm waarin Bartsch dat gaf, een kostbare aanwinst van studiemateriaal; tegenwoordig echter kan een dergelike bloemlezing nooit meer zijn dan òf een soort erg onvolledige illustratie der handboeken, òf een keurkeuze van interessante poezie of proza. Van volledigheid kan geen sprake meer zijn, evenmin als van zelfstandige waarde als litteratuuroverzicht. Ik geloof daarom dat een volgende druk ons een gehele omwerking van het boek zou moeten geven om het blijvend nuttig te doen zijn, een omwerking die zo ver zou moeten gaan, dat het eigenlik een geheel nieuw werk zou worden. Deze feitelik nieuwe bloemlezing zou m. i. uit vier rubrieken moeten bestaan:

A. Stukken welke niet gemakkelik toegankelik zijn, 't zij omdat ze onuitgegeven zijn, 't zij omdat ze in oude edities moeilik te bereiken zijn: wat deze laatste kategorie betreft zouden dan opgenomen kunnen worden gedichten van schrijvers als Baudouin de Condé of Watriquet de Couvin, fragmenten van werken als de *Compul*, de *Histoire de Guillaume le Maréchal*, fragmenten uit de werken van schrijvers als Le Menestrel de Reims, Martin Lefranc, koning René van Anjou (b. v. met enkele zijner tekeningen, uit de editie De Quatrebarbes), Pierre Gringore, vele andere nog welke in Bartsch ontbreken.

B. Mooie of karakteristieke gedichten of fragmenten van enkele der grootste schrijvers.

C. Stukken welke op andere wijze van belang zijn voor de kennis of de studie der oud-Franse letterkunde, zonder daartoe zelve te behoren, b. v. fragmenten uit de Mabinogion, vertalingen van uitheemse stukken, b. v. zulke welke de Tristansage betreffen, of van fragmenten van buitenlandse bewerkingen van de grote schrijvers uit de twaalfde eeuw.

D. Latijnse werken, uit de Franse middeleeuwen, welke tot de sfeer der Franse letterkunde behoren, b. v. Vagantenliederen, fragmenten van Abelard, enz. enz.

Het is hier niet de plaats dit alles uit te werken; ik heb slechts willen aangeven op welke wijze het boek m. i. omgewerkt zal moeten worden om het zijn grote waarde als studiewerk te doen behouden. Dat er van het oude werk van Bartsch niet veel zou overblijven is duidelik. Maar ik geloof dan ook dat, hoe verdienstelik deze twaalfde editie ook is, de nieuwe uitgever het „Tempora mutantur...." niet genoeg in het oog heeft gehouden. Het getuigt van pieteit een ruïne te restaureren, en het getuigt van grote bekwaamheid als men het weet te doen zoals prof. Wiese het heeft gedaan. Het is echter dikwijls praktieser op de oude plek een nieuw gebouw te zetten.

Amsterdam. C. de Boer.

E. R. Curtius, Die literarischen Wegbereiter des neuen Frankreich. o. j. (1918). Potsdam, G. Kiepenheuer. (Pr. M. 15).

Vijf monographieën (Gide, Rolland, Claudel, Suarès, Péguy), een inleiding en een soort conclusie: Zum Bilde Frankreichs. 't Is wat mager voor een werk dat de aankondigers van het nieuwe Frankrijk moet bekend maken. „Het" nieuwe Frankrijk? Welk van de Frankrijken die steeds, door de historie heen, elkaar bestrijden, afwisselen of in éénheid terugvinden, wat is „das neue ..., das wirkliche, das ewige Frankreich," „die neue, ihre geschichtlichen Fesseln abstreifende Seele des jungen Frankreich"? Want de Schr. beweert zelf reeds dat men van hem geen „Ueberblick über das Nebeneinander aller geistigen Strömungen des heutigen Frankreich" mag verwachten, als vreesde hij, dat men hem zou tegenwerpen, dat de nationalistisch-katholicistisch-classicistische stroom misschien wel zoo sterk zal blijken, dat de „geschichtliche Fesseln" weer worden aangelegd.. zoo ze in werkelijkheid afgeworpen zouden zijn. En de schrijver vergeet, dat deze vijf mannen niet als vuurbollen in de letterkunde zijn verschenen, maar dat zij in een traditie wortelen: Péguy b.v. in de mystiek, dat zijn werk beurtelings is de mystiek van 't socialisme, die van 't nationalisme, die van 't katholicisme; Rolland b.v. in Rousseau, den Hugo van de *Misérables* en Zola, misschien. Dat Schr. zijn auteurs niet voortdurend en ten innigste heeft verbonden aan het voorafgaande, opdat zij, niet-revolutionnaires in de kunst, hun plaats in de evolutie innemen voor ons geestesoog, dat is wel de groote fout van dit boek. „Stürmer" zijn ze voor hem en zijn ze ook gedeeltelijk, maar men vergete niet, dat zij niet los staan van het bestaande en het vorige.

Digitized by Google

Doel van 't boek is de nieuwe stem uit Frankrijk in Duitschland te doen hooren; of men er waarlijk aan „Bierbankurteile" en „Kaffeehausstimmung" toe is, bij de beoordeeling van 't Frankrijk van 1914, dat waag ik niet te beoordeelen, maar twijfel daaraan wel, na den goeden arbeid verricht door Otto Grautoff, von Oppeln-Bronikowski en anderen. Om zijn doel te bereiken geeft de Schr. een groot aantal aanhalingen in Duitsche vertaling, hetgeen een minder juiste wijze is om een stem te doen hooren; in zulk een boek, niet voor leeken bestemd, moest men geen vertalingen vinden. Waar hij dus als hoofddoel de betere vorming van juistere begrippen omtrent Frankrijk heeft, daar is de keuze van een Gide en van een Suarès, wien hij een „führende Bedeutung" toeschrijft, van een Claudel, die in de traditie van het anti-vrijgeestige dieper verzinkt, van een Péguy, wiens nationalisme, na *Notre Patrie* (1905) hem zeker niet tot een voorbereider van den „citoyen du monde" maakt, wel bevreemdend. Gide en Suarès mogen al eenigen invloed hebben op een kleinen kring van zeer fijne geesten, Claudel door zijn esoterisme en zijn mystiek jongeren tot zich hebben getrokken, Péguy, meer dan deze drie, voor velen een meester zijn geweest, zoowel de Péguy der eerste *Cahiers*, als die van de *Mystères*, hun werk is beperkt gebleven in zijn uitwerking. Slechts Rolland — meer nog in 't buitenland dan in Frankrijk zelf — heeft breede lagen van lezers gevonden en waarlijk een „führende Bedeutung" kunnen krijgen. Of 't juist is de vijf essais te geven in de volgorde die Schr. koos is eveneens de vraag: Rolland en Péguy behooren bij elkaar, zooals Suarès bij Gide, terwijl Claudel weer, hoewel eenzamer, met Suarès verwant is. En een krachtigen, gezamenlijken indruk zal de lezer niet hebben, zelfs al is het werk alleen als een boek voor inlichting, niet als een van discussie bedoeld. Zelfs de aanhalingen in het laatste hoofdstuk, die doen zien dat deze Franschen Duitschland hebben trachten te begrijpen en soms aan het ideaal van Rolland's *Jean Christophe* (X, 252) hebben gedacht, kunnen de gedachte aan een éénheid dezer geesten niet vestigen. Naast Victor Giraud's *Les Maîtres de l'Heure* legge men dit boek niet, want de nog zich ontwikkelende geesten als een Suarès en een Gide leenen zich nog niet voor een volledig oordeel, en de vergelijking zou dus onbillijk zijn. Maar ook zonder zulk een vergelijking kan men zeggen dat, jammer genoeg, dit goed bedoelde boek niet aan de verwachtingen beantwoordt. Nuttig kan het zijn door heldere analyses van werken van Gide en Rolland, door een goede bibliographie, door goedgekozen aanhalingen, maar 't mist persoonlijken kijk, 't mist éénheid, die zoo noodig zou zijn om ons te doen zien welken weg zoo verschillende geesten — b.v. de aristocratische individualist Suarès, een echte zoon van Stendhal, en een internationalistisch altruïst als Rolland — Frankrijk hebben gebaand.

Amsterdam. K. R. Gallas.

I. Bywater, Four Centuries of Greek learning in England. Oxford, Clarendon Press. 1919. (Pr. 1 sh. 6).

Deze inaugurele rede door Bywater als regius professor te Oxford in 1894 gehouden, wordt eerst tans, elf jaar na zijn dood, uitgegeven. De korte toespraak (20 blz.) geeft een overzicht van het universitair onderwijs in het Grieks, beginnende met het jaar 1491. Bywater, die voor het Grieks van alle tijden, ook het hedendaagse, grote liefde had, karakteriseert in zeer beknopte vorm de mannen die de roem der klassieke filologie in Engeland zijn geweest, als Bentley, Dawes, Porson, Dobree en zo vele anderen, tot aan de in Nederland welbekende vertegenwoordiger der kritiese school, Charles Badham. Hoe klein het bestek is, men vindt er niet alleen de hoofdpersonen in beschreven, maar ook tal van biezondere opmerkingen, o.a. de betekenis van Erasmus voor de invoering van het Grieks in Cambridge, de later uitgebroken strijd over de uitspraak van het Grieks enz. Het boekje is biezonder fraai gedrukt en laat zich aangenaam lezen.

Leiden. D. C. Hesseling.

O. Kern, Orpheus, eine religionsgeschichtliche Untersuchung mit einem Beitrag von **Josef Strzygowski.** Berlin, Weidmann. 1920. (Pr. M. 5).

Vermoeid van Homerus werpt men zich op Orpheus; een ander raadsel, doch beter passend voor onze dagen, die het epos aan het front vertoonden en de mystiek maakten tot lusthof der geleerdheid. Terwijl nu Homerus' naam slechts weinig speculaties wakker riep over het geheim zijner persoonlijkheid, tracht men achter het orphische probleem te komen door Orpheus' naam „af te leiden", waarbij methoden opgeld doen, die men glimlachend als bekenden begroet — hoewel verwonderd ze nog in leven te zien. Dat de „duisternis" (ὄρφνη) Orpheus zou stempelen tot „Heer der Schimmen en Onderwereld", was zoo vreemd niet: eene vruchtdragende etymologie, die op het gemoed werkte en eschatologische vizioenen schiep. Men had er vrede mede kunnen hebben, of voorgeven te hebben. Maar in een momentum lucidum ontdekte iemand verwantschap tusschen de namen Orpheus en ὀρφώς, eene soort zeevisch, die te Athene op de betere tafels verscheen. De fortuin dier etymologie was gemaakt, toen uit Aristoteles kon worden bewezen, dat onze visch bijzonder snel groot wordt en na het opensnijden langen tijd in leven blijft; voor onomstootelijk gold zij, toen, naar antieke mededeelingen, de orphoi in Lycië een rol heetten te spelen in een domein van den waarzeggenden Apollo. Zoo werd gesproken over die „weissagenden Fischen" onder verwijzing naar Athen. VIII p.333. Dat daar van voorspellende visschen geen woord staat en de orphoi genoemd worden onder een groot aantal visschen (haaien, zaagvisschen, meerwallen), die dus gezamenlijk met de orphoi hadden moeten worden heilig verklaard, deerde de theorie niet. Orpheus was dan ook al braaf op weg tot een vischdaemon te worden gemaakt, wellicht uit Derketo's omgeving, doch zeker uit die van Apollo den „dolfijngod", toen op eenmaal een ander verrassend licht op hem geworpen werd. Wel hing, zoo klonk het, zijn naam met dien van den ὀρφώς samen, doch die samenhang duidde op Orpheus den Voorganger van Visschersbonden. Orphici waren eenvoudige (orphoi)-visschers tot eene religieuze secte vereenigd. Waarschijnlijk met een vischnet tot embleem: de zielenfuik. Maar met de heiligheid der orphoi was het gedaan: zij mochten desnoods heel profane schollen geweest zijn.

Nog was men in Holland door deze geniale oplossing gefascineerd, toen Otto Kern met eene fonkelnieuwe

Digitized by Google

verklaring kwam. Fonkelnieuw ten minste voor hen, die in de oorlogsjaren geen kennis hadden genomen van Kerns universiteitsrede „Reformen der griechischen Religion" (Halle, 27 Jan. 1918). In dat kranige stuk kwam reeds voor de zin: „Sie (die Orphiker) zogen von Land zu Land, von Stadt zu Stadt, hatten nirgends eine wirkliche Heimat: Wanderpropheten (p. 17)." Wat daarachter school zal Kern eerst in den kring, die om C. Robert gegroepeerd **οἱ Ἄνομοι** heet (geen wettelooze Spartaciërs!) hebben onthuld, thans schrijft hij het in zijn aan Robert opgedragen boekske: de schellen vallen ons van de oogen. Het grieksche **ὀρφός** luidt in het latijn orbus en werd door het meer bekende **ὀρφανός** (weeskind) verdrongen. „Dies Wort (*ὀρφός*) muss den Sinn *verlassen* haben. Orpheus ist der Sohn des *Οἴαγρος* d.h. desjenigen, der einsam (*οἶος*) auf dem Felde lebt. Die ganze Orpheusgestalt ist die Schöpfung einer *Kultgemeinschaft, die einsame Pfade wandelte.*" Aan den afstand, die er ligt tusschen „beroofd van" (orbus) en „vrijwillig eenzaam" heeft Kern geen woord gegeven; en toch ligt hier een verschil van passief en actief. Geen oogenblik schijnt hij er aan te hebben gedacht, zelfs niet als hij zijn Orphici (die Verlassenen!) den naam geeft van Propagandisten „die werbend durch die griechischen Lande ziehen" (p. 39). De lezer zal met Kern inzien, dat Orpheus „de Zwerver" geen beter geliefde hebben kon, dan Eurydike: natuurlijk „de wijd heerschende Aardmoeder" oftewel „het wijde aardvlak," gelijk zijn vader was „Alleen in 't Veld." Er behoort toch moed toe, om in dezen duren tijd zijne fantazieën te laten drukken.

— Aan de waarheid en aan mijne waardeering voor Kern zou ik te kort doen, door onvermeld te laten, dat de verhandeling over Orpheus naast de etymologische beschouwing heel wat wetenswaardigs bevat, nu eens in meer samenhangenden vorm — en dan komt er kleur in Kerns pen —, dan als nog niet gekristalliseerde bouwstof. Zoo is van beteekenis het onbevangen onderzoek naar den tijd, waarin de figuur Orpheus in de grieksche literatuur opduikt; naar de verbreiding van den naam Orpheus; naar zijne verhouding tot Eleusis en Dionysos en Apollo: alles voorbereidend werk, dat Kerns toegezegde editie van de orphische fragmenten inleidt. Dat deze editie, die Abels werk moet vervangen en *verbeteren*, meer te rade zal gaan met den Aglaophamus, is te verwachten. Te hopen blijft, dat Kern ook in zijne onvermijdelijke uiteenzettingen zich meer door Lobeck dan door Creuzer en Schelling zal laten leiden; te vreezen, dat de mystieke Wanderpropheten hem zullen vervoeren. Want als eenmaal zoo'n pakkende leuze is uitgedacht, wordt zij niet verdreven ... dan door eene volgende. Overigens is het fijne werk om de orphische gedachten van uit de zesde eeuw tot bij de neo-Platonici en over deze heen in de europeesche mystiek te vervolgen eerst mogelijk, als de Orphica volledig en zuiver geschift voor ons liggen. Een werk voor een stilist als Erwin Rohde was.

Josef Strzygowski voegde aan Kerns bladzijden eene beschouwing toe over „Orpheus — und verwandte iranische Bilder." Zijne conclusie, dat het Orpheusmotief er slechts een is uit een groep van voorstellingen, die eene jeugdige gestalte als „goeden herder" te midden van dieren toont, en dat lichte sporen van deze voorstellingen uit steeds weer naar Iran voeren in het gebied van het Mazdaisme (Yima = Orpheus), zal slechts bevestiging kunnen krijgen, indien opgravingen eerst iets van mazdaistische kunst aan het licht hebben gebracht. Maar aan opgravingen in Klein-Azië waagt in de eerste decenniën geen Europeaan of Amerikaan het hoofd.

Ten slotte: vooraan in het boekje een portret van Carl Robert, die op 8 Maart 1920 zeventig jaar werd: ongeveer zestig leden der Anomia betuigen door hun naam, wat de **ἀρχηγέτης** voor hen geweest is, voorgaande langs Bild und Lied. De uitgave is typografisch zoo goed verzorgd, als wij voor 1914 gewoon waren van duitsche zijde te ontvangen.

Leiden, J. Vürtheim.

Jos. Schrijnen (Met medewerking van **O. van der Hagen, W. Pompe** en **H. Vroom**), **Uit het leven der oude Kerk.** Bussum, P. Brand; Utrecht, Dekker & van der Vegt. 1919. (Pr. ƒ 7.— ; geb. ƒ 8.50).

De schrijver van dit belangrijke boek heeft zich ernstig rekenschap gegeven van zijne methode. Zij is die van de kultuurgeschiedenis. „De wetenschappelijke geschiedvorsching", aldus Dr. Schrijnen, „is een nieuw tijdperk ingetreden. De reusachtige vooruitgang van ekonomie en techniek, de verbazende ontwikkeling van het verkeersleven over alle werelddeelen, de wetenschappelijke veroveringen op het uitgestrekte veld der natuurwetenschappen verwekten een hoogere mate van bedrijvigheid, schonken tal van nieuwe prikkels, vernieuwing van het gezichtsveld en tevens uitbreiding der psychische werkzaamheid. Nieuwe wetenschappen als sociologie, anthropologie, volkskunde, vergelijkende taalstudie verrezen, andere werden in belangrijke mate uitgebreid. Maar de grootste omwenteling wellicht had plaats op het terrein der geschiedenis, een ommekeer van methode, een voortschrijden van de individualistische tot de kollektivistische, van de beschrijvende tot de verklarende methode: de kultuurgeschiedenis was geboren." Vele lezers zullen hier den schrijver met instemming volgen.

Iets anders is het met hetgeen hij hieraan toevoegt, waar hij de politieke geschiedenis tegenover de kultuurgeschiedenis stelt. „Had de politieke geschiedenis meer haar aandacht geschonken aan het singuliere, aan den mensch beschouwd als individu, de kultuurgeschiedenis houdt meer het generieke in 't oog, beschouwt den mensch meer als historischen soortvorm. Zij slaat den invloed van het individu niet te hoog aan en vergeet niet, dat ook de leidende persoon min of meer een kind is van zijn tijd. De politieke geschiedenis beweegt zich meer in analytische, de kultuurhistorie meer in synthetische richting. Ik zeg: meer; want elke wetenschap vordert natuurlijk èn analyse èn synthese." Ik dacht, dat men bij elk historisch onderzoek, zoowel bij de politieke als bij de kultuurhistorie, hetzij naar de analytische hetzij naar de synthetische methode te werk kon gaan. De tegenstelling is dus een andere dan de schrijver zich voorstelt. Prof. Schrijnen voegt de daad bij het woord. Hij behandelt zijne stof voornamelijk uit kultuurhistorisch oogpunt. De onderwerpen worden samengevat onder de hoofden: Geloofsleven, Privaatleven, Rechtsleven, Taalleven, Bedrijfsleven, Wetenschap-en-kunstleven.

Enkele opstellen zagen geheel of gedeeltelijk reeds

Digitized by Google

411043

vroeger het licht. De heeren Pompe, Vroom en V. d. Hagen verrijkten den inhoud ieder met een artikel. Ofschoon een welsluitende samenhang aan het boek ontbreekt, zullen velen de verschijning van dit interessante werk met vreugde begroeten.

Leiden. F. Pijper.

J. Geffcken, Das Christentum im Kampf und Ausgleich mit der griechisch-römischen Welt. 3e Aufl. (Aus Natur und Geisteswelt 54). Leipzig, Teubner. (Pr. *f* 0.85 en *f* 0.70).

Dit werkje van den Rostockschen hoogleeraar Geffcken verscheen als derde druk van een, dat ten titel voerde : „Aus der Werdezeit des Christentums". Het diende tot feestgave ter gelegenheid van het vijfhonderdjarig bestaan der Universiteit Rostock. De gewijzigde titel geeft bij voorbaat de „völlige Neugestaltung" te kennen, die het geschrift onderging ten gevolge van de „fortgesetzte Erweiterung" van des schrijvers „religionsgeschichtliche Studien". „Vieles ist gestrichen, vieles neu hinzu gefügt worden", heet het. Hoe vele en welke veranderingen zijn aangebracht, weet ik niet te zeggen, daar de beide vorige drukken niet te mijner beschikking staan. Van het nieuwe is het een en ander ontleend aan een toekomstig werk uit dezelfde pen, en aan een artikel uit „den Neuen Jahrbüchern für das Klassische Altertum, 1918", dat daarop het vooruitzicht opent. Alles te zamen vormt een schets van 130 bladzijden. „Ein Ganzes" mag het volgens den schrijver niet heeten, doch slechts „Studien", of ook „Betrachtungen". Deze verschaffen een aangename en leerzame lectuur en loopen over de eerste drie eeuwen. Als hoofddeelen worden onderscheiden : „Die religiös-philosophische Kultur der griechisch-römischen Welt beim Eintritt des Christentums", „Die Stellung des alten Christentums zu den anderen Religionen", „Die literarischen Kämpfe mit den Griechen und Römern", en „Die äusseren Verfolgungen". De slotsom kon geen andere wezen dan : „Der Sieg des Christentums ist ein Werdeprocess. Das Christentum bleibt ebensowenig wie das Heidentum dasselbe. Es hat alle ... Feinde überwunden, nicht ohne in manchen Kompromissen dem Zeitgeiste sich anzubequemen". Het eindoordeel van den lezer mag zijn : populair, maar degelijk.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

H. von Kiesling, Damaskus. Altes und Neues aus Syrien. Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. 1919. (Pr. 9 Mk., geheftet 11 Mk.).

De schrijver heeft als officier van den Duitschen generalen staf gedurende den oorlog eenigen tijd in het Oosten doorgebracht. Zijn geschrift over Damaskus houdt dan ook het midden tusschen de beschrijving van een tourist en een wetenschappelijk werk. Het is vooral het uitwendig voorkomen van Damaskus dat zijn aandacht getrokken heeft; met byzondere voorliefde heeft hij de bouwkundige geschiedenis van de stad bestudeerd, niet uit boeken, maar door eenvoudig toe te zien.

Na een algemeene inleiding die een kort overzicht over de geschiedenis van de stad en over hare bevolking geeft, worden de merkwaardige gebouwen en resten van gebouwen uit verschillende perioden beschreven. „De straat genaamd de rechte", de stadsmuur, de moskeeën en, voor zoover noodig, hare voorgeschiedenis, de typische vormen van de minaret, verschillende merkwaardige gebouwen geven aanleiding tot een reeks van architektonische opmerkingen, waarvan ik de waarde moeielijk kan beoordeelen, maar die zeker voortkomen uit geduldige en liefdevolle observatie.

Het derde deel beschrijft de stad, haar verschillende deelen, de inrichting der huizen, de meubels en kunstvoorwerpen.

Was dit boekje door een Oriëntalist geschreven, dan zou het er in vele opzichten anders uitzien ; in zoover beter, als zeker eenige onnauwkeurigheden en vergissingen zouden ontbreken, die mij in dit geval geen aanleiding tot bijzondere vermelding geven.

De aardige plaatjes verdienen genoemd te worden.

Leiden. A. J. Wensinck.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neuphilologische Mitteilungen, 1917, 1-4 : A. Wallensköld, Un fragment de chansonnier, actuellement introuvable, du XIIIe siècle. — H. Ojansuu, Zu den finnisch-germanischen Berührungen. — B. Sjöros, Beiträge zur Kenntnis des Suffixes *-ung*, *-ing* in den germanischen Sprachen. — E. Hagfors, Stellung, Ziel und Aufgaben des deutschen Unterrichts unserer Lyceen in der Zukunft. — Beprechungen ; 5-8 : A. Långfors, Paul Meyer, In memoriam. — O. J. Tallgren en E. Öhmann, Studi su la lirica siciliana del Duecento, IV. — O. J. Tallgren, L'expression figurée adverbiale de l'idée de *promptitude* (essai pour contribuer à un chapitre de la future Sémantique polyglotte, avec un appendice sur catal. *aviat*, ital. *diviato* etc.). — Besprechungen.

1918, 1-6 : W. Söderhjelm, Lettres inédites d'Ugo Foscolo. — L. Spitzer, Zu Tallgren, des poésies de Rinaldo d'Aquino. — E. Öhmann, Die französischen nomina propria in den deutschen denkmälern des 12. und 13. jh. — H. Suolahti, Etymologien (nhd. *windhund*, engl. *kipper*). — Besprechungen ; 7-8 : H. Ojansuu, Altes und neues zu den germanisch-finnischen Berührungen. — G. Landtman, The Pidgin-English of British New Guinea. — J. Poirot, Miszelle : une édition des Fables de La Fontaine. — Besprechungen.

1919, 1-4 : L. Spitzer, Zu Studi zu la lirica siciliana del Duecento, IV. — O. J. Tallgren, Réplique à M. Leo Spitzer. — Dez., Publicaciones españolas faltas de esmero. — E. Öhmann, Miszelle : lat. *ā* = got. *ō*; lat. *ō* = got. *a*. — Besprechungen ; 5 : Hommage adressé à M. Werner Söderhjelm à l'occasion de son soixantième anniversaire. — E. Walberg, Sur l'authenticité de deux passages de la Vie de Saint Thomas le Martyr par Guernes de Pont-Sainte-Maxence. — H. Schuchardt, Chauvinistisch ? — Heikki Ojansuu, Finn. *nivus* (*nius*) ein germanisches Lehnwort ? — Besprechungen ; 6-8 ; A. Rosenqvist, Limites administratives et division dialectale de la France. — E. Öhmann, Nochmals über die Canzone „Donna eo languisco" Giacomo da Lentino's. Anlässlich der Langley'schen Edition (1915). — Besprechungen.

1920, 1-2 : H. Ojansuu, Altes und Neues zu den germ.-finn. Berührungen, II. — L. Spitzer, Kat. *aixecar*, „heben". — Besprechungen ; 3-4 : H. Kjellman, *Calēre* au sens de „il fant" en provençal (nebst einer Note additionnelle von O. J. T.). — E. Öhmann, Über die Verbreitung der Adjektivabstrakta auf *-ida*, *-(e)de* im Deutschen. — L. Spitzer, Romanisches bei Oswald von Wolkenstein. — Dez., Kat. *nissage*, „Rasse", „Geschlecht"; kat. (tortosa) *bèmio* m., „imbécil", „idiota". — Besprechungen.

Historische Vierteljahrsschrift, XXVII, 4: Grohne, Ueber Grundlagen und Aufbau der Weltgeschichtliche Betrachtungen Jacob Burckhardts. — Laubert, Die polnische Frage auf dem Posener Provinziallandtage 1843.

LIBRARY

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

AARDRIJKSKUNDE

VAN HET

MIDDELLANDSCHE-ZEEGEBIED

vooral ten dienste van Gymnasia en Lycea

door Dr. D. COHEN,

Conrector aan het Nederlandsch Lyceum te 's-Gravenhage

en G. J. A. MULDER,

Leeraar in de Aardrijkskunde aan de Gemeentelijke Kweekschool voor Onderwijzers te Rotterdam.

Prijs . . . . f 2,75

Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN / DEN HAAG

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**

Deel 4. J. KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

DER GRAL

LITERARISCHE MONATSCHRIFT

geleitet von FRANZ EICHERT, Wien XVIII.

Abonnementsprijs **f 6.**— per jaar bij vooruitbetaling te voldoen. Men verplicht zich voor den geheelen jaargang. De eerste Nummers der 14e jaargang zijn verschenen.

Wat ons méér gezonden wordt dan de abonnementsprijs, wordt beschouwd als Liebesgabe voor het noodlijdend intellect van Weenen en ter beschikking gesteld van de Redactie der Gral, tenzij uitdrukkelijk anders vermeld wordt.

STEUNT door het nemen van een abonnement. De lage prijs van dit zéér hoog staande Oostenrijksche tijdschrift stelt ieder in staat hiervan te profiteeren.

ALLEENVERKOOP VOOR HOLLAND:

HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS

Industriestraat 1, Tilburg

Zoo juist verscheen:

DE VERLOREN STAMMEN ISRAËLS TERUGGEVONDEN IN DE VOLKEREN VAN EUROPA

Een psychologisch-historische schets belichtende de taak van Nederland in den Volkenbond

DOOR

J. A. F. MÖRZER BRUIJNS

f 1.25

In Amerika en Engeland zoekt men sinds 1850 ijverig naar de verloren stammen Israëls; er bestaat daar een geheele literatuur over dit onderwerp.

De schrijver heeft het onderzoek veel scherper doorgezet en is erin geslaagd niet alleen alle stammen in de Europeesche volken terug te vinden, maar ook hun roeping aan te wijzen, en in het bizonder Nederland's taak in den Volkenbond.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Abonneert u op het **beste, het mooiste en meest onderhoudende geïllustreerde weekblad:**

PANORAMA

Vraagt een proefnummer en het uitgebreide geïllustreerde prospectus, die overal in den Boekhandel en ook bij ons gratis verkrijgbaar zijn.

Boeiende, degelijke lectuur en prachtige illustraties.
Prijs per 3 maanden slechts f 2.25 franco thuis.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M'., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. — **N°. 2.** — **November 1920.**

Meyer, Natur und Kunst bei Aristoteles (Fraenkel).
Gaastra, Das Gopatha Brāhmana (Faddegon).
Vorrink, Het Minnedicht in de zeventiende eeuw (Kalff).
De Roux, Pascal en Poitou (Serrurier).
Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme, II, 3 (Koch).
Geyl, Christoforo Suriano (v. d. Velden).
Foucart, Le culte des Héros chez les Grecs (Würth-im).
Van Rhijn, Wessel Gansfort (Knappert).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Meyer, Natur und Kunst bei Aristoteles. (Studien zur Geschichte und Kultur des Alterthums X : 2). Paderborn, Ferd. Schöningh. 1919. (Pr. M. 9 + 50 %).

De hoofdinhoud van dit geschrift is een nauwkeurige verhandeling hoe Aristoteles door de overeenkomst van 't geen op kunstgebied geldt, in physica, metaphysica en biologie tot de vorming van de begrippen stof, mogelijkheid en werkelijkheid, vorm en doel gekomen is. De schrijver merkt op, dat Aristoteles hierin op Plato voortbouwt; op p 112 enz. gaat hij terecht terug tot de Pythagoreërs en Herakliteërs, die ook hun principes in het handwerk terugvinden; hetzelfde geldt — wat hij voorbij gaat — van de Sokratische ἐπιστήμη. Het slothoofdstuk behandelt de Aristotelische godsleer.

Zoowel in 't algemeen zijn de uiteenzettingen van prof. Meyer bevorderlijk voor de kennis van de Aristotelische wijsbegeerte — vooral die van het 2e hoofdstuk betreffende εἶδος en de onzekerheden in dit begrip — als in 't bizonder de opmerkingen over het verband tusschen logica en metaphysica (p.6 n. 2, p.10,12, 58 n.2) en andere. De indeeling van het behandelde maakt herhalingen veelvuldig en het onderdeel over de voortplanting (p 62-73) is buiten verhouding uitgebreid. De behandeling van het *negatieve* (de στέρησις) laat te wenschen over (p15). Ten onrechte is p 1,2 het methodische principe: dat het begrip van de zaak uit haar *wording* gekend wordt, gehaald uit het begin der Politica, dat immers ook van het *doel* als kenbron spreekt vgl. p 61 „das Vollkommene steht bereits am Anfang." En minder juist is p. 86 de plaats Physic. 198 b 34 over het doel in de natuur weergegeven. Maar deze aanmerkingen doen geen afbreuk aan de waarde van het geschrift.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Das Gopatha Brāhmana, herausgegeben von **Dr. Dieuke Gaastra.** Leiden, E. J. Brill. 1919. (f 7.20).

Het zij mij toegestaan mijn bespreking door een paar algemeene opmerkingen te laten voorafgaan, en wel over de beteekenis der Brāhmana-literatuur in het algemeen en over de verdiensten, die Caland en zijn leerlingen zich op dit gebied hebben verworven.

Toen ik voor jaren mijn leermeester Speyer om raad vroeg, hoe de studie van den Veda aan te vatten, gaf hij mij ten antwoord: lees vooral de Brāhmana's, doch sprak ik met hem over de publicaties van Caland en diens leerlingen, dan liet hij zich eenigszins ironisch uit.

Thans na voortgezette eigen studie geloof ik, dat het ongelijk hier aan Speyer's kant is en dat Caland gelijk heeft, waar hij in zijn necrologie aan Speyer onvoldoende waardeering der Brāhmana-literatuur verwijt. Inderdaad, de Brāhmana's hebben een geheel andere en grootere beteekenis dan alleen die eener grammatische propaedeusis voor het lezen van Vedische hymnen. Zij vormen een belangrijk cultuur-historisch monument. En wie ze wil verstaan, moet het ritueel kennen, en kan daarin niet ten halve gaan.

Wie, zooals Deussen dat deed, de Upaniṣads wil verklaren met behulp van S'amkara (± 800 n.C.) en dezen weer met behulp van Schopenhauer, komt tot allerlei onhoudbare voorstellingen. In de allereerste plaats moet men deze geschriften beschouwen in verband met het primitieve denken. En verder, zooals de Brāhmana's herhaaldelijk mysticisme bevatten, zoo zijn ook de oudere Upanisads nog doortrokken van ritualisme. Wie de Upanisads wil begrijpen, moet de Brāhmana's verstaan en het ritueel kennen, — liefst grondig kennen.

Het orthodoxe monisme van de Hindoes, de Vedānta, heeft zich uit de Upanisads ontwikkeld, en werd daarbij geleid door de interpretatie-methode, die de Indische ritualisten, de Pūrva-Mīmāṃsaka's, toepasten op de Brāhmana's. Ook bij de interpretatie van den Vedānta

Digitized by Google

is dus kennis van gebedsboek en ritueel van grooter beteekenis dan geloof in de wijsbegeerte van Schopenhauer.

Zoo dan vormen de Brâhmana's ook den sleutel tot het begrijpen der Indische wijsgeerige letterkunde. De kennis van de détails van het offer-ceremoniëel heeft voor de Indische philologie een nog grootere waarde dan de studie der Romeinsche staats-instellingen voor den Latinist.

Beseft men eenmaal ten volle de bizondere beteekenis van Brâhmana's en ritueel eenerzijds en de moeilijkheid van vele daarvoor te raadplegen teksten anderzijds, dan zijn daarmede tevens de verdiensten van Caland's school erkend.

De tekst, door Mej. Gaastra ter uitgave gekozen, is zeer moeilijk, overgeleverd als hij ons is in èèn groep van zeer corrupte handschriften. Eenmaal werd hij reeds uitgegeven, doch bij die gelegenheid werd de moeilijkheid van den tekst nog door de slordigheid der uitgevers verergerd. De uitgave, die thans voor ons ligt en die blijkbaar gedurende jaren werd voorbereid, kenmerkt zich door de keurige typografische verzorging, de zorgvuldigheid der bewerking en de vertrouwdheid van de uitgeefster met de Brâhmana-literatuur.

Door de regelmatige plaatsing van danda's is de lezing althans iets verlicht; in de gedeelten, die ik tot nu toe heb doorgewerkt, heb ik slechts weinig drukfouten aangeteekend; het viel me op, dat van de slanke *e*-boogjes zoovele gebroken, soms zelfs verdwenen waren.

Als de zwakste zijde van de uitgave beschouw ik de bewerking der Upanisad-passages, inzonderheid I, 1, 24-30 en 31-38. Hier, waar de uitgeefster geen parallele teksten tot haar beschikking had[1]), komt het ook sterker uit, dat zij de kunst, een tekst kritisch te lezen en te doordenken, nog niet ten volle beheerscht. En toch is geoefendheid daarin van nog grooter belang dan de uitvoerigste concordantie.

Op p. 9 der „Einleitung" schrijft ze: „Bemerkenswert ist es, dass am Schluss jedes Khanda vorkommt: *iti brâhmaṇam.* Man hat wohl angenommen, dasss das Gop. Br. ein Anubrâhmana eines verloren gegangenen Brâhmaṇa ist." Deze laatste hypothese acht ik door niets gerechtvaardigd. Maar er laat zich meer opmerken ten aanzien van deze formule; ze komt in het uttara-brahmana slechts eenmaal voor, doch in het pūrva-brâhmana 54 maal. Soms vallen de afdeelingen, door *iti brâhmaṇam* besloten, met de hoofdstukken der tegenwoordige overlevering samen, soms worden meerdere hoofdstukken tot een groep samengevat, klaarblijkelijk in verband met den inhoud. Zoo vormen, in overeenstemming met het gebruik dezer formule I, 1, 1—13 èèn geheel, waarvan de hoofdstukken 14 en 15 — het eerste ontleend aan de Chandogya Upani ad — twee aanhangsels zijn. De constateering van dit feit, dat *iti brâhmaṇam* ons hier de scheiding tusschen hoofddeel en toevoegsel doet kennen, zal ons aanstonds van dienst zijn.

In hoofdstuk 24 vindt men een reeks van themata genoemd in verband met de lettergreep *om.* En wel zijn er, volgens de woorden van den tekst, 3 × 12 zulke themata; de eerste, de grammatische, groep eindigt duidelijk met *vyâkaraṇa*, de tweede, de phonetische, met *varṇa*, en de derde, de ritualistisch-exegetische, bevat 13 onderwerpen in plaats van 12! De uitgeefster heeft deze passage niet nauwkeurig gelezen; op p. 36 van haar Einleitung noemt ze *nâmâkhyâta* onder de woorden, in het Petersburger Woordenboek niet opgenomen, terwijl we hier duidelijk met twee asyndetisch verbonden woorden te doen hebben, die later dan ook afzonderlijk worden besproken. Uit het feit, dat de derde reeks 13 themata bevat, volgt, dat *adhyâtma* en tevens het geheele hoofdstuk 30, een interpolatie is, een conclusie, die haar bevestiging vindt in de omstandigheid, dat zoowel hoofdstuk 29 als 30 met de formule *iti brâhmaṇam* eindigt.

Op p. 20 reg. 2 moet men, in overeenstemming met het betoogde *athottarau dvau dvâdaśakau vargau*, vervangen door den nominativus singularis, met schrapping van *dvau*: het betreft hier de themata no. 25—36.

Op p. 18 reg. 10 en 11 is de interpunctie verkeerd, men leze: *kṛdantam arthavat pratipâdakam*; *adarśanam pratyayasya*; *nâma sampadyate*; de plaats berust op Pāṇini I, 2, 45 en 46. Men merke ook op, dat de definitie van *avyaya* ontleend is aan Patañjali, en dat *nipâteṣu... samânanti* een verwijzing is naar Pāṇini I, 4, 57, VIII, 2, 82 en 87, Ganapâṭha 85.

Op p. 18 reg. 15 zou men verwachten op grond van de thematalijst · *ko vikâraś cyavate? prasâraṇam*, d.w.z.: „welke wijziging verandert zich hier, (heeft plaats)? Prasâranam [de overgang van *v*, uit *p* ontstaan, in *u*]."

Op p. 19 reg. 6 moet men *dvitîya* als afzonderlijk woord lezen.

Op p. 19 reg. 8 moet men een daṇḍa plaatsen achter °*vacanâni ca* en contractie aannemen met den vorigen zin.

De lezing, zooals die door de handschriften gegeven wordt, op p. 20 reg. 3 en 4, is juist; de reeks van nominativi is een gedeeltelijke herhaling der themata-lijst; Deussen's opvatting is onaannemelijk. Daarentegen moet *vibhaktyâm* op p. 19 reg. 12 een fout in de overlevering zijn; in de legende van *Pancâla-Caṇḍa* (ook genoemd in het Aitareya-Āraṇyaka) gaat het om de uitspraak en spelling van *om*, dus om *varṇa*, *akṣara* en *pada.* Achter *pṛcchanti* p. 19 reg. 16 verwacht men geen *iti*; „de oude leeraren kenden het van het hooren; ze vroegen niet naar de reden."

Opmerking verdient, dat in hoofdstuk 29 de term *nirukta* door *chandas* is vervangen; deze afwijking is begrijpelijk.

Het is mij niet duidelijk, hoe de invoeging van *iti* op p. 23 reg. 15 ons verder kan brengen; ik zou de volgende conjecturen willen voorstellen: *âcârya uvâca* en *brūyâ, durâdhīyânam.* „Indien [deze Maitreya] een onkundige mocht zijn, dan zal hij erkennen: 'ik noemde mij weliswaar een leermeester, maar slechts als een leerling (*brahmacârin*) van een leerling (vgl. p. 23 reg. 9) heb ik de Savitrī-strofe meegedeeld'; zeg gij hem dan de waarheid ...."

Ook na Bloomfield's uitvoerige analyse, Caland's vertaling van het verwante Vaitana-Sūtra, en de vele nieuwe gegevens, door Mej. Gaastra verzameld, blijft het Gopatha-Brahmana een moeilijke tekst, doch een tekst, die in menig opzicht de studie loont. Moge de keurige en kundige uitgave door verdere uitleggende en critische studiën gevolgd worden!

Doorn. B. Faddegon.

[1]) Den tweeden druk van Deussen's 60 Upanishads bezit ik niet; blijkens de citaten, in Mej. Gaastra's Einleitung voorkomende, laten Deussen's vertalingen hier veel te wenschen over.

Digitized by Google

Joh. Vorrink, Het Minnedicht in de zeventiende eeuw. Met vijf portretten. (Nederlandsche Kunst). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij. 1919.

In een Inleiding heeft de samensteller getracht het karakter der zeventiend'eeuwsche liefde in tegenstelling met dat der middeleeuwsche uiteentezetten en de gronden aan te geven voor zijn indeeling van het zeventiend'eeuwsch minnedicht in deze vijf genre's: het spontane, het gekunstelde, het bruiloftsdicht, het boertige en het didactische. Van die genre's heeft hij talrijke voorbeelden medegedeeld, en die voorbeelden onderling verbonden door beschouwingen over den inhoud en den vorm dier poëzie. Zoodoende heeft hij een bloemlezing van lyrische minne- en liefdepoëzie samengesteld, die wij op prijs moeten stellen als een nieuwe poging om het groote publiek nader te brengen tot onze zeventiend'eeuwsche lyriek.

Die poging mag in meer dan één opzicht geslaagd heeten: zelf warm voelend voor zijn onderwerp, heeft de samensteller een goede kans zijn lezers en hoorders warm te maken; zijn keuze van voorbeelden schijnt mij over het algemeen gelukkig; hij heeft ernaar gestreefd, zich goed op de hoogte te stellen van hetgeen over zijn onderwerp door anderen geschreven is, om zoo zijn publiek de noodige voorlichting te kunnen geven.

Overigens is het niet overal gemakkelijk den schrijver in zijne beweringen na te gaan, daar hij soms zijne autoriteiten noemt, vaker ze verzwijgt. Eenparigheid van behandeling ware hier m.i. verkieslijk. Ik wensch den samensteller gaarne een tweeden druk van zijn werk toe. Komt het zoover, dan kan hij misschien zijn voordeel doen met eenige kantteekeningen die ik al lezend en bladerend maakte, en die ik hier laat volgen.

De Inleiding schijnt mij te eenenmale onvoldoende. Ik twijfel of de schrijver zich wel rekenschap heeft gegeven van de moeilijkheden die zulk een parallel medebrengt. Met parallellen is de heer V. ook overigens niet gelukkig. Tweemaal verwijst hij naar Faust en Gretchen (blz. 27 en blz. 154); in beide gevallen is de overeenkomst zóó gering en het verschil zóó groot, dat de verwijzing beter achterwege ware gebleven.

De bewering dat Vondel minnedichten voor Mayken de Wolff geschreven, doch „zorgvuldig verborgen" en „stellig vernietigd" heeft, mist allen grond. Vermoedelijk heeft de heer V. deze bewering grootendeels overgenomen uit Dr. Leendertz' *Leven van Vondel* en het „zorgvuldig verbergen" erbij gefantazeerd [1]). Dat de Nederlanders in de 17de eeuw „een grooten familiekring" vormden, en „elkaar zoo goed kenden", is een voorstelling die eveneens allen grond mist. Indien de schrijver even denkt aan den toestand der verkeersmiddelen toen en nu — om slechts van dit onderdeel dezer vraag te spreken — dan zal hij mij misschien toegeven, dat zijne woorden eer op de Nederlanders der 20ste dan op die der 17de eeuw passen. Wie een afzonderlijk hoofdstuk aan het bruiloftsdicht wijdt, ligt toch wel onder de verplichting iets over de beschouwing en de opvatting van het huwelijk in dien tijd te zeggen. De heer V. verbaast zich over Vondel, Hooft en Huygens (blz. 144). Zou een poging tot begrijpen en verklaren niet beter zijn dan zich verbazen? Met „den Bruggeling Lermitius" zal Lernutius wel bedoeld zijn. Een paar maal is de schrijver minder gelukkig geweest in zijn woordenkeus. Zoo b.v. in dezen val van hoog op laag: „De adem van het goddelijke strijkt langs 's dichters voorhoofd en kust het, maar het wordt geen .... zoenpartij." Evenzoo in deze aanvangszinnen van hoofdstuk VII: „Zoo zijn we genaderd tot het einde van onze studie. *Heel wat dichters hebben wij een blik in hun hart geslagen.*" Is deze, door mij gecursiveerde zin blikslagers mooi of blikslagers leelijk?

Noordwijk a/Zee. G. Kalff.

[1]) Zie mijn beoordeeling van Leendertz' *Leven van Vondel* in *De Gids* van 1910.

Mis de Roux, Pascal en Poitou et les Poitevins dans les Provinciales Paris, Honoré Champion. 1919. (Pr. fr. 2.75).

Men kan slechts met vreugde elke nieuwe bijdrage begroeten, die wat meer licht werpt op het leven van Pascal, want niettegenstaande de talrijke studies die over het karakter van dezen denker bestaan, is daarin nog veel dat ons onbegrijpelijk en tegenstrijdig voorkomt. Telkens staan wij voor raadselen in deze gecompliceerde persoonlijkheid en alleen een nog nadere kennis van zijn leven en handelingen kan doen hoopen dat wij ons eenmaal een geheel duidelijk beeld van hem zullen vormen. Naast volledige biografieën bestaan reeds ettelijke detail-studies: geleerden hebben nasporingen gedaan in plaatselijke archieven van Normandië en Auvergne, die allerlei wetenswaardigheden aan het licht brachten; markies de Roux deed nu hetzelfde in Poitou, een landstreek waarmee Pascal, door zijn vriendschap met den hertog van Roannez, in nauwe aanraking is gekomen. Het lag voor de hand te onderzoeken of daar nog bijzonderheden over zijn leven en werken te vinden waren.

In het eerste en voornaamste gedeelte van zijn studie houdt de schrijver zich bezig met de vermaarde reis die Pascal in gezelschap van de heeren de Roannez, Miton en de Méré in Poitou gemaakt heeft en die reeds zoo dikwijls de pennen der critici in beweging heeft gebracht. Vervolgens geeft hij aan, in hoeverre er sporen van zijne relaties met die provincie in de geschriften van den denker te vinden zijn, en ten slotte behandelt hij de vraag of, zooals beweerd is, de *Pensées* geschreven werden met het doel eenige Poitevinsche vrijdenkers te bekeeren.

Na de veronderstellingen en critische uiteenzettingen van Molinier, Adam en Boudhors, tracht de heer de Roux op zijn beurt het jaartal van Pascal's reis naar Poitiers vast te stellen, een jaartal dat van belang is, omdat de gesprekken die hij toen met zijn drie reisgenooten hield, van grooten invloed op zijne geestelijke evolutie zijn geweest. De schrijver legt er m.i. terecht den nadruk op, dat het niet uitsluitend godsdienstige overwegingen waren die Pascal er toe brachten zich met de jaren steeds meer van de wiskunstige wetenschappen aftewenden, zooals Mme Périer (wier biografie van haren broeder, hoewel ter goeder trouw geschreven, toch hier en daar wat geromantiseerd is) doet voorkomen, maar dat het zijn geletterde, scherpzinnig-psychologisch aangelegde reisgezellen waren, die hem de oogen geopend hebben voor het belang der zielkunde, voor „*la science de l'homme*", zooals zij het noemden. Ook

Digitized by Google

zonder zijn bekeering zou hij psycholoog en moralist geworden zijn en zich met de jaren meer en meer van de wiskunde hebben afgewend. *Pensées* 67 en 144 (in de kleine uitgave van Brunschvicg) getuigen voor deze stelling. Aan de hand van onuitgegeven documenten bewijst de schrijver overtuigend dat Pascal niet, zooals men vermeende, den hertog van Roannez begeleid kan hebben, toen deze zijn functie als gouverneur van Poitou ging betrekken, en met veel waarschijnlijkheid plaatst hij de veelbesproken reis in Augustus van het jaar 1652. De geraadpleegde documenten spreken voor zichzelf en de heer de R. had gevoegelijk andere, zeer zwakke bewijzen kunnen weglaten, gedachtig aan het: *qui prouve trop* . . . , zooals bijv. de bewering dat de reis niet vóór 1651 kon hebben plaats gehad, omdat er tusschen de proefnemingen op den Puy du Dôme (Sept. 1648) die stellig voorafging aan het tijdperk waarop Pascal de mathematische wetenschappen ging verzaken, „geen tijd voor vrij was in het leven van Pascal". (18) Dat hij in die ruim twee jaren geen gelegenheid zou hebben gehad voor een uitstapje naar Poitou, lijkt mij een wat àl te boute uitspraak! Zoo óók dat hij alleen maar vóór en niet na zijn kennismaking met ridder de Méré, die zulk een afschuw voor vertoon van geleerdheid had, er voor te vinden zou zijn geweest om een populair-wetenschappelijke lezing te houden ten huize der hertogin van Aiguillon (20). Dergelijke, eenigszins wilde stellingen, zijn den schrijver blijkbaar lief. Zegt hij niet (30) dat Pascal er in latere jaren over dacht zijn vriend de Roannez eens per boot te gaan bezoeken en dat dit voornemen hem wellicht de bekende *pensée* geïnspireerd heeft: *Les rivières sont des chemins qui marchent et qui portent où l'on veut aller.* Alsof een reisplan van noode was om hem dit beeld te doen kiezen!

In het tweede gedeelte, brengt het boekje ons eenige bijzonderheden over den anti-jansenistischen geest te Poitou en over de twee inwoners dier provincie die in de *Provinciales* gehekeld worden: François Garasse, den vermaarden ketterjager, en den magistraat Jean Filleau. Bij dezen laatsten vooral staat de schrijver stil en hij schetst de handige wijze waarop Filleau de Jansenisten in het vaarwater wist te komen (40). Op de vraag wie de acht Poitevinsche vrijgeesten van Poitou waren, voor wier bekeering Pascal, volgens Bridieu, de *Pensées* geschreven zou hebben, brachten de nasporingen van den heer de R. geen antwoord en hij moest zich troosten met eenige vage veronderstellingen.

Alles wèl beschouwd kunnen wij zeggen dat het boekje enkele nieuwe gegevens verschaft, andere, reeds bekende, feiten in een beknopt en duidelijk overzicht samenvat en slechts een zéér kleine, maar toch te waardeeren bijdrage is tot een nadere kennis van Pascal's leven.

Leiden. C. Serrurier.

L. Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung, II, 3. Mit einer Karte. (Heft 29 van Sieglin's Quellen u. Forschungen). Berlin, Weidmann. 1915. (Pr. M. 5).

In dit deel bespreekt Schmidt (zie *Museum* XXII p. 116—121) eerst als vervolg op I. 3 (Heft 12, *Museum* XVI p. 16—18 door Dr. Strootman aangekondigd) het Spaansche rijk der Sueven (p. 221—236). Het lag in den Noordwesthoek van Spanje, in Gallaecia. Bracara (Braga) schijnt het middelpunt ervan geweest te zijn. Overigens zijn de berichten hieromtrent erg onvolledig. Den Suevi was als Foederati in het jaar 411 Gallaecia *ad inhabitandum* door Honorius toegewezen. Vreeselijk hebben ze hier en in de omgeving huisgehouden. Het rijk heeft tot 585 bestaan, maar uit de periode van 468—538 hebben we in het geheel geen berichten.

Hierop volgt (p. 236—324) een uitvoerige bespreking van de geschiedenis der Semnonen en Alamannen. De Semnones (cf. Tacitus, Germania c. 39), die op den rechteroever van de Elbe wonen, worden het laatst genoemd in het jaar 178. Ze trekken zuidwestelijk, en treden dan sedert het jaar 213 onder den naam Alamannen in de geschiedenis op (p. 238). Ze doen invallen in het Decumaatland, en worden daarop door Caracalla aangevallen en verslagen. Tengevolge van die gebeurtenissen werd de *limes* weder versterkt. De Alamannen trekken nu verder noordwaarts en verdringen de Chatten (zie hierachter).

Na de invallen onder Severus Alexander (233—235) blijft het eenige jaren rustig, maar onder Gallienus (± 260) gaat het geheele gebied aan den rechteroever van den Rijn voor Rome verloren. Dit geheele stuk Romeinsche geschiedenis is voor ons weer opgeleefd door de opgravingen van de limes-commissie, en de vondsten van munten, die er mede gepaard gegaan zijn (Schm. p. 246—248).

Sinds 258 wordt ook Gallië platgebrand door de Franken, die tot Tarraco in Spanje doordringen. In 260 dringen Alamannen door Zwitserland door in Zuidoost-Gallië, en in Italië tot bij Ravenna en Rome. Daarom is in 260 Vindonissa (Windisch) in Zwitserland opnieuw door Gallienus bevestigd, en zijn de muren van Verona hersteld. Eindelijk lukt het Postumus in 262 den Rijn als grens te behouden, en deze bevestigt nu Trier, Keulen, Novaesium en andere plaatsen, terwijl hij overal aan den overkant *castra* en *burgi* als vóórwerken aanlegt. In 267 trekken de Alamannen weer over de Alpen, maar worden in 268 door Claudius II verslagen. Onder Aurelianus vinden we geweldige invallen, eerst van de Juthungen (of Euthungen) alleen, later van Juthungen en Alamannen.

De Juthungen zitten, waar vroeger de zuidelijke afdeeling der Hermunduren (z. hierachter) woonde, tusschen Neurenberg en Regensburg; dit is dus de nieuwe naam voor dit volk; ze worden dan ook gewoonlijk Sueben genoemd (Schmidt, p. 269 Note 1; dat die twee namen identiek zijn, had ik reeds opgemerkt, Kaiser Julian p. 423). In 270 verwoesten ze Raetië, en vallen in Boven-Italië. Ze worden echter op den terugweg aan den Donau door Aurelianus verslagen.

Spoedig komen ze met de Alamannen terug, verwoesten de omstreken van Milaan, veroveren Placentia, en verslaan Aurelianus. Ten slotte worden ze echter vernietigd. Maar nu besluit men Rome te ommuren, en ook andere steden van Italië, en van Gallië, dat in 273 weer bij het rijk gekomen was. Na de vermoording van keizer Aurelianus (Aug. 275) vallen Franken en Alamannen weer in Gallië en verwoesten 60 of 70 steden. Probus jaagt ze er weer uit (276—278) en versterkt de vestingen, door Postumus op beide oevers van den Rijn aangelegd. Ook wordt weer een streek aan den Neckar bezet, en Straatsburg ommuurd. De Alamannen wonen

Digitized by Google

nu in het vroegere Romeinsche gebied binnen den *limes*; aan de overzijde daarvan de Burgunden.

In 287/8 wordt Mainz ommuurd en door een vaste brug met het *castellum Mattiacorum* (Kastel) verbonden. Later wordt vooral Zwitserland versterkt, en Vindonissa wordt hoofdkwartier. Maar de invallen herhalen zich (in 298/9, 306, 310, 313, 320, 323 en 328). Dan blijft het rustig tot 350.

Pg. 226—281 bespreekt Schm. de gebeurtenissen van de jaren 350—360, in mijn werk Kaiser Julian, in het hoofdstuk: Die Kriege gegen die Germanen p. 375—419, uitvoerig behandeld. Hij komt over het algemeen tot dezelfde conclusies. Ik bespreek hier enkele dingen, waarin hij van mij afwijkt. Eerst enkele kleinigheden. Castra Herculis plaatst hij met mij (Kaiser Julian p. 378 onderaan) bij Huyssen; wij weten nu, dat het Kesteren is. Pg. 265 Note 4 meent hij, dat Kaiseraugst (Rauraci) bij Basel in 350 opgegeven is; dit komt mij onwaarschijnlijk voor, daar het bij Ammianus herhaaldelijk genoemd wordt, en Julianus van daar uit zijn bekende tocht naar Sirmium en Succi ondernomen heeft. De Campi Canini, die ik in Grauwbunderland zocht (p. 377), liggen bij Bellinzona (Schm. p. 266; zie ook Nissen, Italische Landeskunde II 1, 185). Omtrent den slag bij Straatsburg sluit Schm. zich, evenals ik, bij von Borries aan; alleen wat den tijd betreft bij Wiegand (2de helft van Augustus 357, in plaats van zooals ik p. 397 aannam, 2de helft van Juli). De expeditie echter, die Julianus nog in hetzelfde jaar naar het overrijnsche gebied ondernomen heeft, behandelt hij geheel anders dan ik (Julian p. 399—400) gedaan heb. Hij gaat uit van het denkbeeld, dat de vorsten, die aan den slag bij Straatsburg hadden deelgenomen, allen ten Zuiden van den Main woonden, hoewel uit Amm. XVIII 2, 8 m.i. duidelijk blijkt, dat het gebied van Suomarius tegenover Mainz ligt. Hij laat derhalve Julianus van Mainz (Kastel) uit ten zuiden van den Main den (vroegeren) militairen weg naar Gross-Gerau-Dieburg inslaan, waarbij deze stuit op een uitgestrekt bosch ten O. van Gross-Gerau en ten N. van Darmstadt gelegen. Dit bosch ligt werkelijk ongeveer 10 leugae = 25 kilometer (Amm. XVII, 1, 8, vgl. omtrent de leugae: Julian p. 400 Note 84) van Mainz, maar de interpretatie, die Schm. p. 275 Note 2 geeft aan Amm. XVII 1, 6: quae res Germanorum percutit animos, atque desertis insidiis, quas per arta loca et latebrosa struxerant nostris, trans Menum nomine fluvium ad opitulandum suis necessitatibus avolarunt, waarbij hij door het wegnemen van de komma achter *nostris* Ammianus laat zeggen, dat de Romeinsche troepen ten Z. van den Main stonden, lijkt mij onjuist of ten minste gezocht. Er had dan moeten staan: nostris trans Menum nomine fluvium *agitantibus* of iets dergelijks. Hij moet nu ook het *munimentum, quod in Alamannorum solo conditum Traianus suo nomine voluit appellari* (Amm. XVII, 1, 11) zoeken ten Z. van den Main. Nu is de meening, dat hiermede de nederzetting bij Nied, daar waar de Nidda in den Main stroomt (Julian p. 399), bedoeld wordt, door de latere opgravingen niet bevestigd; de Mainstreek is niet eerst door Traianus, maar reeds door Domitianus na den oorlog tegen de Chatten (83 n. C.) met *castella* versterkt (z. Schm. II, 3, 357, en vooral Kornemann, Klio VII (1907) p. 84 vgl.). Schm. meent, dat Lopodunum (Ladenburg), de hoofdplaats („Vorort") van de door Traianus ingerichte *civitas Ulpia Sueborum Nicretum* bedoeld is. Dit echter ligt 40 à 50 kilometer van het hierboven bedoelde bosch af. Hoe heeft Julianus die in de sneeuw, die niet alleen de bergen, maar ook de velden bedekte (Amm. XVII 1,10: superfusae nives implevere montes simul et campos), kunnen afleggen?

Ook de expeditie van 358 behandelt Schm. anders. Om Suomarius aan te vallen laat hij Julianus bij Nierstein, dat 18 kilometer ten Z. van Mainz ligt, overtrekken, en dan weer, om Hortarius aan te vallen, hem bij Spiers den Rijn passeeren, alleen omdat Julianus daar in 359 gedurende eenigen tijd verblijf gehouden heeft (Eunap. fr. 13). Ook lijkt het mij onwaarschijnlijk, dat Julianus in 359 van Mainz uit langs den Rijn trekkend, terwijl de vijanden hem op den anderen oever begeleidden, heelemaal tot Spiers (ruim 80 kilometer) is opgerukt, vóór hij gelegenheid vond, ongemerkt over den Rijn te komen. En wanneer nu het *munimentum Traiani* = Ladenburg is, waarom valt dan op dezen tocht het garnizoen van die vesting de vijanden niet in den rug? Waarom maakt Julianus niet van Ladenburg gebruik als steunpunt voor zijne expedities in deze streken? Heeft het *munimentum* ergens ten N. van den Main gelegen, dan sluit het zich uitstekend aan bij de door Julianus herstelde vestingen Bingium, Antennacum enz. (Amm. XVIII 2,4). Ik geloof dus dat we de opvattingen van Schm. moeten afwijzen.

Op de overwinningen van Julianus heeft betrekking een *titulus* uit 361, die onlangs (1906) te Sophia gevonden is, waar Julianus Germanicus, Alamanicus en Francicus genoemd wordt.

Aan de krijgsgevangen Alamannen en Franken werd als hoorigen (Laeti en Gentiles) land aangewezen in verschillende deelen van Frankrijk; daardoor werden de gemeenten, aan wie ze geattribueerd waren, ontlast, en de staat beschikte zoodoende over flinke recruten. Zoo interpreteert Schm. p. 279 op het voorbeeld van Mommsen (Hermes XXIV 250 ff.) Amm. XX, 4,1 en XXV, 4,15, maar hij had ook op Fustel de Coulanges kunnen wijzen (l'Invasion Germanique, 1891 p. 375). Betrekkelijk spoedig na den dood van Julianus herhalen zich de invallen der Germanen (365). Jovinus verslaat hen eindelijk in 366 en Valentinianus verwoestte hun land (368). Ten slotte vond hij het praktischer de Rijn- en Donaugrenzen met *castella* te versterken (Ammian. XXVIII 2,1), van welke versterkingen de opgravingen de bevestiging gebracht hebben (Schm. p. 285). Ook enkele bruggehoofden werden op den rechteroever van den Rijn aangelegd, o.a. tegenover Alta Ripa (Altrip) aan de instrooming van den Neckar in den Rijn. Het aanleggen van een versterking meer in het binnenland (Mons Piri, volgens Schm. bij Heidelberg) slaagde niet. In 377/8 vielen de Lentienses in Raetië, en daarna in den Elsass, maar werden teruggedreven. Gratianus trok toen over den Rijn, hetgeen de laatste maal was, dat een Romeinsch keizer op duitsch gebied oorlog gevoerd heeft.

Aan het einde van de 4de eeuw hebben de Alamannen het noordelijkste gedeelte van hun gebied moeten afstaan, en wel het gebied rechts van den Main aan de Franken, dat tusschen den Beneden-Main en den Neckar aan de Burgundiërs. Daar Stilicho in 401 de bezettingen aan de

Digitized by Google

Rijn- en Donau-grenzen wegriep, vallen ze nu geregeld in den Elsass en de Pfalz, zonder er zich nu reeds blijvend te vestigen. Ze blijven over het algemeen trouwe bondgenooten van het rijk, tot na den dood van Aëtius (454). Dan nemen ze voorgoed bezit van den Elsass, en vandaar uit van de Pfalz en het Zuiden van Rheinhessen; ook Worms hoort hun; ten N. van hen zitten nu de Franken. De streken ten W. in de buurt van Langres, Besançon en Mandeure hebben ze wel tijdelijk bezeten, maar reeds omstreeks 480 aan de Burgundiërs moeten afstaan (Schm. p. 290). De verovering van Zwitserland en het westelijk gedeelte van Raetië (tot aan de Lech) heeft volgens schrijver zijn volledig beslag gekregen omstreeks 470. In de hoogere dalen der Alpen echter heeft de romaansche bevolking zich nog honderde jaren gehandhaafd. Aan de hand van den Geographus Ravennas gaat nu Schm. p. 293 het gebied der Alamannen na omstreeks 470: Worms en Spiers behooren er nog toe; zuidgrens is de hoofdkam der Alpen, oostgrens het land der Thuringers (de Juthungen, die om Neurenberg wonen); in het N. en W. grenzen ze aan de Franken, in het Z.W. aan Burgondië.

Door de onder Clovis vereenigde Franken wordt dan de macht van Alamannië voorgoed gebroken (Schm. p. 294 — 299). Ze komen nu gedeeltelijk (later geheel) onder de Franken en moeten het noordelijkste gebied inruimen, waar we dan ook later Franken vinden, terwijl Raetië zich bij Theodorik aansluit.

De Alamannen hebben nooit één staat gevormd; ze staan in de 4de eeuw tijdens Julianus onder *reguli*, en zijn in stammen verdeeld, en dat blijft later ook zoo: Koning Theodorik spreekt, aan zijn zwager Clovis schrijvende, van *Alamannici populi* tegenover *gens Francorum*; vgl. Kaiser Julian p. 375.

In het algemeene gedeelte, over zeden enz. der Alamannen, komt Schm. tot dezelfde conclusie omtrent het verschil tusschen Alamannen en Franken, als ik in mijn boek p. 398 en 403/4. Hij schrijft p 313: „Man erkennt den Unterschied zwischen der Rücksichtslosigkeit der alamannischen Kolonisation und dem schonenden Vorgehen der Franken." Toch heeft de romaansche bevolking gedeeltelijk kunnen standhouden in de steden, en ook in de bergachtige distrikten, waar de plaatsnamen op — weiler op romeinschen oorsprong wijzen (weiler = *villare*, afgeleid van *villa*), ook die met Wahlen, Wallen enz. beginnen.

P. 324—347 worden de Hermunduren en Thuringers behandeld. Ongeveer 100 v.C. hebben de in Thuringen wonende Sueben zich als Hermunduren afgezonderd (vgl. Schm. II p. 141). Ze wonen ten N. van de lijn Eisenach-Dresden aan beide zijden van de Elbe, in Thuringen en Westelijk Sachsen; later breiden ze zich westelijk uit en strijden in 58 n.C. met de Chatten; de grens valt voortaan samen met de tegenwoordige grens van Hessen en Thuringen, die tevens de taalgrens is. (De Zuidelijke Hermunduren vinden we bij Tacitus geschilderd als een vreedzaam, den Romeinen goedgezind volk; ze mogen over den Donau handeldrijven. Dezen gaan later op in de Juthungen; z. hiervoor).

De Hermunduren vormen het hoofddeel der bevolking van Thuringen; ook hun naam is daarmede verwant; de taal is hoogduitsch, wat op suebische afkomst wijst; hun land is echter in het midden van de 3de eeuw veroverd door de Angelen en Warnen, die uit de Chersonesus Cimbrica (z. Schmidt II p. 29 vgl.) daarheen getrokken zijn, en hun wetten hun opgelegd hebben: Lex Angliorum et Werinorum, hoc est Thuringorum. De taal is echter hoogduitsch gebleven; de Angelen zijn in hen opgegaan; de Warnen zijn in de 6de eeuw bij den opstand door de Franken vrijwel uitgeroeid, zoodat het gebied ten O. van de Saale door de Slaven bezet werd. Hier vinden we dan ook — maar dat vermeldt Schm. niet — bijna uitsluitend Slavische namen van plaatsen, en de bevolking heeft daar een geheel onduitsch karakter.

De naam Thuringers vinden we voor het eerst vermeld in de Mulomedicina van Vegetius ten tijde van Theodosius I; ze heeten daar *Toringi*. In de 5de eeuw breiden ze zich naar alle kanten uit; den grootsten bloei heeft het rijk omstreeks 500, wanneer het verbonden is met het rijk der Langobarden. Tusschen 530 en 550 is Thuringen dan door de Franken veroverd, en door Frankische hertogen bestuurd, die er het Thuringsche recht en de taal lieten bestaan. Noord-Thuringen echter, dat aan de Saksers toeviel, werd veel erger behandeld: hier is de Saksische taal en het saksische recht doorgedrongen.

Nu nog een woord over de raadselachtige Thuringers, die ten W. van den Rijn in ons land zouden gewoond hebben, een questie die ook Dr. Krom, *de populis Germanis* p.107 vgl. uitvoerig bespreekt. Uit de vaak aangehaalde plaats van Gregorius Tur. (II 40) blijkt voldoende, dat er een streek aan de Zuidzijde van den Rijn, waarschijnlijk Toxandria, geweest is, die een tijdlang Thoringia heette, naar de daar ingedrongen Turingi of Toringi. Men neemt gewoonlijk aan, dat deze reeds in de 4de eeuw, misschien samen met de Saksers in ons land gekomen zijn; maar in de schrijvers van dien tijd, vooral in Ammianus, worden ze met geen woord vermeld, en, zooals Schm. zelf toegeeft, komt de naam Turingi het eerst voor in de Mulomedicina van Vegetius ten tijde van Theodosius I. We moeten dus aannemen, dat deze Thuringers eerst ± 400 in ons land doorgedrongen zijn, en daar tijdelijk den naam Toxandria verdrongen hebben. De bevolking van Oost-Braband is van geheel ander type als die van West-Braband, die het zuivere frankische karakter en taal bewaard heeft; misschien is dit verschil dus niet te wijten aan het binnendringen van Ripeuarische Franken, zooals ik vroeger dacht, maar aan deze altijd eenigszins raadselachtige Thuringers.

Daarop worden p. 347-366 als 3de afdeeling der Herminonen de Chatten besproken. Men zie hieromtrent *Museum* XXII p. 120, waar reeds gebleken is, dat de Chatten *niet* tot de Sueven behoord hebben (Schm. II, 2 p. 140). Het zijn echter Herminones, zooals uit Plin. H. N. IV 99 blijkt. Ze hebben oorspronkelijk aan de Midden- en Beneden-Ruhr gewoond, het gebied later door de Chattuarii bezet. Chattuarii beteekent n.m. bewoners van een streek, waar Chatten gewoond hebben. Later vinden we ze aan de Eder (Edrana) en den Diemel, zooals voldoende blijkt uit de oorlogen van Germanicus 15 n.C. Hun hoofdplaats is Mattium (Metze ten N. van Fritzlar), waarnaar een afdeeling van hen, de in de Rheingau wonende Mattiaci, haar naam ontleent. Schmidt houdt terecht (met Stolle, Wo schlug Cäsar die Usipeter und

Digitized by Google

Tenkterer, Schlettstadt 1897 p.1 vgl., Klotz, Cäsarstudien, Leipzig 1910 p. 36 vgl. en Holmes, Caesar's Conquest of Gaul 2 Edition, Oxford 1911 p. 453, 691 vgl.) het bekende hoofdstuk van Caesar de Bello Gallico IV c. 10 voor een latere interpolatie, zie *Museum* XXI p. 49. Hij neemt aan, dat, toen eenmaal de Ubii door Agrippa in 38 v.C. naar den linkeroever van den Rijn verplaatst waren, de Chatten zich van het leegstaande land hebben meester gemaakt, zonder hun eigen land op te geven. Ze wonen dus nu aan den Rijn; kort daarop hebben waarschijnlijk de Batavieren en Caninefaten zich van hen afgezonderd, en zijn naar onze streken getrokken. Bij Strabo, die oudere bronnen gebruikt (zie Klotz), wonen aan de Rijnmondingen nog de Menapii.

Omtrent de oorlogen door Drusus in 10 en 9 v. C. en door Germanicus in 15 n.C. tegen de Chatten gevoerd, heb ik niets nieuws bij Schm. opgemerkt. Schm. bespreekt ook hun twisten met de Cheruscers; de Chatten blijven beperkt tot het eerst ingenomen gebied; in de buurt van den Diemel grenzen ze ten N. aan de Chauci, en de Hermunduren beletten hun uitbreiding naar het oosten. Zeer verstandig bespreekt de schr. de expeditie van Caligula in 39/40 n.C., die niet zoo onbeduidend was, als aangenomen wordt. Er worden *castella* aangelegd in het land der Mattiaci, o.a. te Wiesbaden, terwijl ook in 41 n. C. Galba onder Keizer Claudius hen teruggedrongen heeft. Behalve de Rheingau wordt in de volgende jaren ook de Wetterau onder romeinschen invloed gebracht. P. 354 en 355 bespreekt Schm. de veroveringspolitiek van Vespasianus en Domitianus. De oorlog door Domitianus met goed gevolg tegen de Chatten gevoerd, valt in 83. Bron voor dezen veldtocht, door Domitianus zelf ondernomen, is Sextus Julius Frontinus, die de expeditie meegemaakt heeft. De andere schrijvers hebben Domitianus' verdiensten verzwegen of belachelijk gemaakt. In dezen tijd is het noordelijkste gedeelte van den *limes* aangelegd, zoodat de Mattiaci en de Wetterau dan onderworpen zijn; de Chatten blijven echter onafhankelijk en hernieuwen telkens den strijd (88/89 n.C.). Uitvoerig worden hun zeden geschilderd in de Germania van Tacitus c.30 en 31, een schildering, die waarschijnlijk aan den ouden Plinius ontleend is. Dan hooren we weer van invallen van de Chatten in 162 en 170, en het laatst in 213. Waarschijnlijk sedert 162 zijn ze in het bezit van het aan den *limes* grenzende Beneden-Maindal; later worden ze door de Alamannen teruggedrongen.

Na 213 verdwijnt hun naam uit de geschiedenis; terecht neemt Schm. aan, dat ze in de Franken opgegaan zijn. Hun naam duikt eerst in de 8ste eeuw weer op als Hessi, Haessones, Hassi, de bewoners van het oude stamland aan Eder en Diemel.

Hiermede eindigt deze zeer belangrijke aflevering van Schmidt's omvangrijk werk, waarvan ik de bespreking ten gevolge van allerlei omstandigheden langer heb moeten uitstellen, dan mij lief was.

Tiel. W. Koch.

P. C. A. Geyl, Christofforo Suriano, Resident van de Serenissime Republiek van Venetië in den Haag 1616-23. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1913. (Leidsche diss.).

Als bronnen voor dit boek, waarvan de kleinste helft aan de Leidsche Universiteit tot proefschrift heeft gediend, heeft Dr. Geyl de brieven gebruikt van Suriano aan de venetiaansche regeering, voorzoover die thans berusten in het voormalig klooster van de Frari, het Staatsarchief, te Venetië; hij heeft die aangevuld met andere ongedrukte bronnen èn in Venetië èn in 's Gravenhage. Natuurlijk hebben hem ook gedrukte gegevens goeden dienst gedaan, zooals de Jonge's bekende studie en de Relazioni Veneziane van Blok; niet echter de uitgave in bloemlezing, die Brill in 1883 van Suriano's brieven bezorgd heeft: onbewust had hier het Historisch Genootschap een uitgave met haar naam gedekt, die onstelselmatig en onbetrouwbaar bleek. —

Bij de gevaren, die Venetië bedreigden van den kant der Habsburgers, zocht zij aansluiting bij de Republiek der Zeven Gewesten, die in het Noorden tegen de Habsburgers de leiding had, en onderhield sedert 1616 een blijvend gezantschap in den Haag. Christofforo Suriano, uit den lageren, maar schranderen en werkzamen ambtenaarsadel der Republiek van San Marco, werd de vertegenwoordiger der Venetiaansche belangen.

Dat duurde zoo tot 1623.

Van 1626-27 heeft Suriano nogmaals hier vertoefd, nu als zaakgelastigde. Hij heeft het verbond niet kunnen redden; een „giving too little, and asking too much" was aan weerskanten de fatale fout. Populair is het verbond trouwens nooit geweest. Noch van venetiaansche, noch van hollandsche zijde werd van voortzetting ook maar gerept. Voortaan bleef het bij „buona corrispondenza" [1]). De „Leeuw met het Zwaard" vergenoegde zich, zeer vredelievend, met alleen staatsche consuls in Venetië; de „Leeuw met het Boek" zond, bij gebleken wenschelijkheid, nog een enkel maal een extra gezant.

Hoofdfiguur is dus inderdaad Suriano.

Toch, schoon de titel een biografie schijnt te beloven, handelt dit boek minder over hem dan over de betrekkingen tusschen beide republieken gedurende Suriano's verblijf en over de indrukken, die de gebeurtenissen hier te lande — in dien zwangeren tijd van omstreeks 1618 — op Suriano hebben gemaakt. De onbelangrijke betrekkingen tusschen Venetië en Holland hadden zooveel studie en arbeid, als aan dit boek besteed zijn, heusch niet verdiend: dr. Geyl constateert het zelf aan het einde van zijn werk (p. 348) en in zijn eerlijke voorrede. Het spiegelbeeld daarentegen en de bespiegelingen van deze jaren op te vangen in de trouwe dispacci van een venetiaansch gezant, loonde stellig de moeite wel. Blaam en lof beide heb ik dientengevolge voor wat de schrijver ons geschonken heeft.

Men heeft, zoo men wil, in de dispacci het dagboek van een scherp luisterend-en-toeziend buitenstaander vóor zich, van een, die zeldzaam goed is ingelicht. Wat is nu de aandacht van schrijver en lezer waard: bij uitstek de persoon van den resident? de opteekeningen over het geheel? of de opteekeningen slechts zeer ten deele? In het eerste geval ontwerpt men een biografie, die, bij meesterschap over de taal, — en dr. Geyl bezit die — met noodwendigheid den lezer zal boeien; in het tweede geval is de gemakkelijkste weg van bekendmaking de uitgave of vertaling van zulke memoriën, de moeilijkste het leven inblazen aan de losse opteekeningen door de bezieling der als spontane synthese; in het

[1]) Blok, Relazioni, 276.

Digitized by Google

derde geval schrijft men een boek of essay ter toelichting van het verrassend nieuwe, dat vreemde oogen hebben gezien.

De groote fout van dr. Geyl dunkt mij, dat hij zich geen rekenschap gegeven heeft van wat het onderwerp vereischte. Hij volgt beurtelings elk der hier genoemde methoden .... onmethodisch. Soms is dit proefschrift biografie, hoe luttel de weinig markante figuur van den resident zich daartoe leent. Al suggereert het de titel, wie zal, aan het einde van dit boek gekomen, nog meenen, een biografie gelezen te hebben? De naam van Suriano blijkt dan enkel het schijnbare eenheidsetiket, dat dit mixtum compositum samenhoudt. Soms is de schrijver, terwijl hij zich bewust het recht ontzegd heeft, zoo maar de brieven uit te geven, doch den plicht van „keuze, oordeel, rangschikken" (Inleiding, XI) heeft aanvaard ter samenstelling van een boek, toch aan het uitgeven, wanneer hij letterlijk niets den lezer onthoudt, ook de meest onbeduidende bizonderheden niet. Ik meende dan den schrijver te zien op het archief der Frari, in zijn documenten gedoken, en niet terug uit het wondere bad, waarin men zich, o zeker, tot verzadigens toe moet hebben ondergedompeld, maar om straks het overdadige af te schudden en boven de documenten te staan. Ook hier mis ik de eenheid der synthese, in de verwarring van het drukke velerlei. Soms echter, en dat zijn de gezegendste oogenblikken, past dr. Geyl de laatste methode toe: hij kiest met vaardige hand en geeft treffend de beschouwingen weer van dezen Venetiaan, wiens hooren, zien en schrijven zoo veel belangrijks voor het nageslacht heeft bewaard. Zulke hoofdstukken stellen schadeloos voor heel wat breede leegheid. De gezantenkring in den Haag om Stadhouder en Raadpensionaris (p. 105-118), Suriano en de partijtwisten (p. 118-141), van Aerssen gezant — praatgraag gezant — in Venetië en Trevisano gezonden naar hier (p. 289-305), verwachting en bemiddeling van vrede aan het einde van het Bestand (p. 305-315), — dat zijn uitmuntend geslaagde fragmenten.

Waarom heeft de schrijver niet den te-velen ballast overboord geworpen en alleen deze kostbare lading en een gelukkigen greep van de rest nog gered? Ballast is het toch, als, tot ragfijne bizonderheden, èn van graaf Johan Ernst van Nassau èn van jonker Johan Seghers van Wassenhoven de troepenlichting uitgeplozen wordt, wier resultaat zoo bedroevend poover was. Zoo ook, als, in het derde hoofdstuk, Johan van Nassau-Siegen — de broer van Johan Ernst — zijn diensten aanbiedt aan de Venetiaansche Republiek, of Frederik Hendrik er een oogenblik over denkt, zijn degen te harer beschikking te stellen. Dan heet het: „over twee besprekingen, door Suriano zelf gevoerd, wil ik — schoon ook deze tot niets geleid hebben — om de personen der betrokkenen hier uitweiden," en daarmee zoekt de schrijver het goed te praten, dat hij een tiental bladzijden aan deze mislukkingen besteedt en straks een twintig en zestig aan de al even futiele onderhandelingen met den graaf van Levensteyn of het uitrusten van ettelijke schepen. Voor een afzonderlijke schets, een kleurig tijdschrift-artikel zouden deze onderwerpen aardige materie hebben geleverd, mits ontdaan van hun ook dan nog teveel; in het kader van het boek gewrongen, eigenlijk immers buiten het kader springend, werken zij hinderlijk en storend.

Plaats daartegenover Suriano's rapporten over het dualisme Maurits en Oldenbarnevelt.

Terecht waarschuwt dr. Geyl (p. 124) om hier van de brievenreeks niet te groote verwachtingen te koesteren, maar, al brengt hetgeen uit Suriano's missives valt op te diepen, geen al-onderstbovendwerpend spiksplinternieuws voor den kamp der machtige antagonisten, toch vinden we vele trekjes, die het beeld van den strijd verlevendigen — ik herinner, bijvoorbeeld, aan het relaas van Suriano over Maurits' ontvangst in Amsterdam (p. 130). Foutief is het daarom, als dr. Geyl een enkel maal het belang dezer bizonderheden wegdoezelt in een noot (p. 127). Geyl's opvatting over Maurits' drijfveeren lijkt me zeer goed gezien: het godsdienstig element speelt sterke rol bij Maurits, maar na de Scherpe Resolutie komt een to be or not to be voor de eigen macht hem nopen tot energiek zich schrap zetten, moet het dan zelfs ten uiterste zijn. Ik noemde reeds het gedeelte over van Aerssens gezantschap. Menige niet bijster flatteerende lichtstraal valt hier op diens karakter; pralerij en grootspraak komen pijnlijk uit in elk gesprek met de venetiaansche nobili. Terwijl Venetië in het algemeen hare nobili van de vreemde gezanten verre hield, was ieder, hetzij nobile, hetzij secretaris, die toch met Aerssen in aanraking kwam, verplicht, terstond schriftelijk bij den Senaat verslag in te dienen. Zonder het te weten, laat dus van Aerssen zich telkens uithooren en geeft zich, met het ijdele gesnap over zijn onmisbaarheid in het vaderland en allerlei nederige zelfverheffing, deerlijk bloot. Levendig is ook de ontmoeting met Paolo Sarpi geteekend — zonderling doet slechts de vertaling „vader" voor het italiaansche „padre" in dit geval. „Ik zei dit tot den vader, die opstond"; „de vader dankte hem met veel gratie"; „men moet den vader een lang leven toewenschen" (p. 295). Het dagboek van Huygens had dr. Geyl op weg kunnen helpen: daar is steeds van „le père Paolo" sprake.[1]) Alleszins voortreffelijk heeft dr. Geyl de ambtelijke en ondershandsche aanbiedingen van Peckius beschreven om het Bestand te verlengen of in een blijvenden vrede om te zetten, en het drukke heen-en-weergevlieg van mevrouw Tserclaes als vredesduif.

Naast veel lof had ik voor het werk van dr. Geyl dus ook veel blaam. Ik heb die blaam niet teruggehouden, hoezeer de voorrede de kritiek heeft trachten te ondervangen. Het is den schrijver immers, na beëindiging van het boek, een behoefte geweest, zich te rechtvaardigen tegen mogelijk verwijt van geen beperking gekend te hebben. „Zal niet menigeen oordeelen, dat ik veel tijd en papier heb besteed aan het verhalen van bizonder oninteressante zaken? .... Wat komt het er op aan, hoeveel geld en moeite die niet erg wereldhistorische graaf Johan Ernst van Nassau-Siegen heeft overgehad voor een paar regimenten, die tot niets nut zijn geweest? En waarmee hebben Van Wassenhoven of van Levensteyn de eer van afzonderlijke hoofdstukjes in een twintigsteeuwsch geschiedwerkje verdiend? Zelfs dat bondgenootschap, waarom vijftig bladzijden kommentaar op tien regels (zoo al!) in een algemeene geschiedenis: is dat geen overdaad?" (p. X.).

[1]) BMHG 1894, dl. 15, p. 130. Terloops wijs ik erop, dat daar op p. 123 Huygens ook het palazzo, waar men Aerssen huisvestte, nader aanduidt. Dit ter invulling van het vraagteeken in de noot van dr. Geyl op p. 292.

Digitized by Google

De kracht van Geyl's verweer ligt hier: „Mocht er dus iets van het bonte, roezige, driftige leven, van het onhistorische leven, als ik zoo spreken mag, dat de dagen van het Bestand in dit land vulde en zooals de Venetiaansche secretaris het heeft meegeleefd, natrillen in mijn boek, dan zal ik verwijten over de onbelangrijkheid van allerlei soms breed vertelde kleinigheden met gelatenheid dragen." (p. XI-XII).

Wij hebben dat natrillen menigmaal gevoeld, — de vaak wanhopige onbelangrijkheid toch nog meer...

Ook het andere argument: „in de talrijke bizonderheden, die Suriano aan zijn meesters schreef, schuilt vrij wat nieuws (p. XII)", lijkt een sofisme. Hij had zich zelf en ons moeten overtuigen, dat *noodzakelijk* was „de omstandigheid, waarmee ik obscure personen en gebeurtenissen heb beschreven (p. XII)." Het nieuwe uit de bronnen halen zonder overtollige lengte van verhaal — dat had zijn leuze moeten zijn. „Uit Suriano's briefwisseling tijdens zijn verblijf in den Haag" zou dan de titel zijn geworden, de inhoud zich streng tot het gewichtige nieuws hebben beperkt. Tegenover den vorm, waarin het boek thans tot ons gekomen is, dringt lof en blaam zich nogmaals te zamen: als eenheid niet geslaagd, als kaleidoskoop van velerlei gebeuren verbijsterend bont, maar in bepaalde, afzonderlijke tafereelen waarlijk uitmuntend.

Nijmegen. H. van der Velden.

P. Foucart, Le culte des Héros chez les Grecs. (Extrait des Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Tome XLII). Paris, Klincksieck. 1918. (Pr. fr. 6.20).

De schrijver gaat uit van de stelling: les héros ne sont pas d'anciens Dieux déchus de leur dignité, tot wier toelichting hij de figuren Erechtheus, Pandrosos, Hyacinthos, Lycurgus behandelt. Tegenover de critique néo-allemande, die het werkelijke bestaan van een Lycurgus loochent, stelt de schrijver den raad zich niet te veel in de subtiliteiten dezer sophistiek te verdiepen, maar ons rechtstreeks te wenden tot de antieken, onze eenige bron van informatie. Wie dit nu b.v. ten opzichte van Lycurgus doet, belandt bij Herodotus I 65, waar de delphische Pythia den wetgever toevoegt: „ik twijfel, of gij god dan wel mensch zijt" en bij Plutarchus in Vita c. I, waar de aanhef luidt: „over den wetgever Lycurgus kan men niets beweren, dat niet voor tegenspraak vatbaar is." „Welnu", zal de z.g. duitsche hyper-critiek zeggen, „heb ik dan zooveel meer ongelijk, als ik mijn ongeloof laat gelden, dan gij, die aanmaant aan eene realiteit te gelooven, waaraan zelfs de Oudheid aanstoot nam?" Zeker, het heeft er weleens naar uitgezien, alsof de duitsche vakmannen iets voor onwaar verklaarden, omdat het door de Oudheid was overgeleverd, en alleen voor waar achtten, wat niet door eenigen antieken auteur werd vermeld. Schrijvers, van wie nergens een letter over was, ja, wier bestaan door geen Oude werd gedroomd, kregen een nauwkeurig ingevulde geboorteacte (Stesichoros II); uitvoerige epen verschenen als bij tooverwoord op het tafeltje-dek-je eenvoudig om tot schakel te dienen in een anders niet sluitend betoog, hoewel de Oudheid er ten eenenmale onkundig van was (het z.g. apollinische epos met de Orestie tot inhoud); waartegenover de door heel de Oudheid gekende Tyrtaeus tot eene fantasie werd vervluchtigd en de Cyclische zangen, wier inhoud en auteurs wèl zijn opgegeven, daarom juist van anderen inhoud en zoo mogelijk van geen auteur moesten zijn. Doch van deze excessen komt men wel terug, ook zonder dat het noodig is nu dan maar weer alle kritiek op te bergen en gehoorzaam aan te nemen, wat wordt overgeleverd.

Overigens laat zich de aangenaam geschreven en verstandig gecomponeerde verhandeling van den heer Foucart met vrucht en genoegen lezen.

Leiden. J. Vürtheim.

Dr. M. van Rhijn, Wessel Gansfort. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1917.

Van dit werk, ons voor een sedert opgeheven wetenschappelijk tijdschrift ter recensie toegezonden, willen wij gaarne hier ter plaatse iets zeggen. De schrijver en zijn held verdienen gelijkelijk, dat het boek aandachtige lezers vinde. Het is met groote zorg ontworpen. In eene inleiding hooren wij van de uitéénloopende beoordeeling van Wessels persoon in den loop der tijden, den een een reformator vóór de reformatie, den ander het type van den Nederlandschen katholiek, of ook zuiver katholiek, of eene menging van roomsche en niet roomsche elementen, of eindelijk vooral bijbelsch-humanistisch. Reden genoeg voor een nieuw onderzoek naar 's mans theologische denkbeelden, die door von Hase „der theologisch Bedeutendste unter den Vorläufern der Reformation" is genoemd, waarnaast echter ook zijn leven een vernieuwd onderzoek verdiende. Zoo geeft dan des boeks eerste deel dat leven van Wessel, het tweede zijne theologie, het derde beoordeelt die theologie uit dogmenhistorisch oogpunt. De bijlagen geven bronnen en literatuur, varia (naam, geboortejaar, reizen, graf) en bibliografie. Men ziet, eene voortreffelijke indeeling. Wat dien naam aangaat, dr. van Rhijn houdt „Gansfort" voor ontleend aan den dorpsnaam in Westfalen, van waar de familie later naar Groningen is gekomen (Bijl. XXXV), en die afleiding schijnt onder de vele wel de aannemelijkste. Zoo heeft dan nu Wessel, gelijk Agricola (in H. J. E. M. van der Velden, 1911) zijnen biograaf naar den tegenwoordigen eisch gevonden.

Wij gaan natuurlijk hier het leven van den Groningschen broodbakkerszoon niet uitvoerig navertellen, van Rhijn heeft met de uiterste nauwkeurigheid het voor ons uit de documenten opgebouwd. Ik stip het een en ander aan. Men weet dat Wessel, tijdens zijn verblijf op de fraterschool te Zwolle (eerst als leerling, daarna als leermeester) in nauwe aanraking kwam met Thomas à Kempis. Op gezag van Hardenberg (*Vita Wesseli* vóór diens uitgave van 's mans *Opera*, 1614) vermeldt nog von Hase, dat Wessel, door Thomas op Maria gewezen, zeide: „Vader, waarom leidt gij mij niet liever tot Christus?" Van Rhijn (blz. 42 vlg.) betwijfelt dit op goede gronden. Van overwegend belang in Wessels leven is zijn overgang te Parijs van de „via antiqua" naar de „via moderna", van Aquinas naar Occam, van het intellectualistisch systeem naar dat, hetwelk „zich verlustigt in het tegenredelijke van het geloof te accentueeren". Met groote klaarheid heeft dr. v. Rhijn ons dezen overgang van realist tot occamist begrijpelijk gemaakt; ook wijs ik op zijn kort maar helder overzicht van de stelsels van Thomas, Duns Scotus en Occam (blz. 80—83). Te Parijs

Digitized by Google

heeft Wessel wel niet de persoonlijke kennis gemaakt van Jacobus Hoeck, den lateren deken van Naaldwijk, onder wiens nagelaten papieren immers Gansfort's „De sacramento eucharistiae" zou gevonden worden, maar toch van hem gehoord en later eenige correspondentie met hem onderhouden, al zag Hoeck in Wessel meer den ketter dan den vriend (blz. 86 vlg., 149—53, 257—263 en dr. v. Rhijns artikel over Hoeck in *Ned. Archief voor Kerkgesch.* XII 209—228). Wessels lange studiejaren te Keulen en te Parijs geven onzen schrijver gelegenheid ons omtrent het academieleven der periode grondig in te lichten, gelijk in het algemeen „de lijst van den tijd", waarin hij zijn held plaatst, allen lof waardig is. Wat hij vertelt van Wessels lijfartsschap bij zijnen beschermer, bisschop David (sinds 1479) heeft Joosting in den *Gron. volksalmanak* 1918, blz. 121—124 nog bevestigd en aangevuld. De laatste veertien jaren zijns levens verbleef Gansfort veel onder het veilig dak der beroemde abdij van Aduard, een soort van athenaeum wijd vermaard, over het wetenschappelijk leven binnen welks muren de brief van zijn vroegeren famulus Goswinus van Halen belangrijk is. Brugmans drukte hem daarom af in *Bijdr. Hist. Gen. Utr.* XXIII 66—69 noot. Over Aduard en de Roode School schreef sinds nog J. Vinhuizen in den *Gron. volksalmanak* 1919, blz. 109—123. Gaarne stellen wij ons den ouden man voor, met de broeders aan tafel (de aardige anecdote over zijne afkeuring van Caesarius van Heisterbach ook hier, blz. 133), of op zijne wandelingen door den kloosterhof en over de akkers, waar hij den leeuwerik jubelend ziet omhoogstijgen en Gods glorie zingen hoort (*Opera* 1614 fol. 361), spoor van belangstelling in de natuur, dat wij te liever opmerken naarmate deze boekengeleerden er te minder oog voor hadden. Wessel is 4 October 1489 in het „Olde Convent" der Clarissen te Groningen gestorven en in de kloosterkerk begraven. De geschiedenis van zijn graf geeft van Rhijn Bijl. blz. XLVI—IL met die stevig gedocumenteerde nauwkeurigheid, die den historicus ook klein détail-onderzoek met liefde volbrengen doet.

Aldus zien wij hem ook aan het werk als hij Wessels theologie beschrijven gaat, te moeilijker daar 's mans geschriften al te vaak duister, verward en onsamenhangend zijn. Ook is de geduldige lectuur van dergelijke bespiegeling niet ieders gave. Met van Rhijn en Lindeboom mogen wij Wessel voor een bijbelsch humanist houden (245), van bijbelsche vroomheid en eene den bijbel verklarende geleerdheid. De autoriteit der Schrift gaat bij hem verre boven de uitspraken van paus en conciliën (200). Hij erkent de transsubstantiatie, maar Christus kan ook daarbuiten door vrome herdenking den geloovige tegenwoordig zijn (211 vlgg.) De biecht is niet noodzakelijk ter vergeving van zonden, ook werkelijk berouw rechtvaardigt (217 vlgg.) In zijne beschouwingen omtrent den aflaat wijkt Gansfort stellig van de kerkleer af (222-228). Als wij van hem hooren dat Christus den mensch opleidt en hem van klein begin doet opklimmen tot de volheid van het leven in God (193 vlg.), begrijpen wij zoo goed Wessels invloed op de latere Groninger school, van welke immers ook deze opleiding door Christus tot God een der centrale punten was. Ik zou mijn oordeel over dit tweede en derde deel van van Rhijns boek aldus willen samenvatten, dat beginnende dogmen-historici hier een model vinden van onderzoek, waarnaar zij zich veilig richten kunnen. Van hem kunnen zij ook leeren dat algemeene beschouwingen slechts mogelijk en geoorloofd zijn bij nauwgezet détail-onderzoek.

Is Wessel nu een „reformator vóór de reformatie" naar Ullmann's opvatting? Of hebben hedendaagsche roomsche schrijvers gelijk, als zij hem voor de Kerk blijven opeischen, zooals b.v. dr. N. Paulus (vergel. *Bibl. Ref. Neerl.* III 378) naar H. J. Allard in *Studiën* LXV 86 vlg. doet? Wessel, zeggen zij, dacht roomsch, maar drukte zich alleen onnauwkeurig uit, omdat de geloofsdecreten der Trentsche kerkvergadering in de door haar gevestigde terminologie nog niet verschenen en bij gevolg hem onbekend waren. Maar dit is al te naïef: Wessels ketterijen gaan dieper dan eene onnauwkeurige uitdrukking van overigens orthodoxe dogmata. Even zeker is hij geen geestverwant van Luther. Zullen wij dan zóóver gaan als Lindeboom, die hem zelfs geen voorlooper der Hervorming noemen wil? Ons dunkt dat wij voor het minst met van Rhijns wel zeer voorzichtige woorden mogen medegaan, dat Wessel onbewust heeft mede geholpen de wegen voor de Hervorming eenigszins te effenen (246). Voor het minst. Met name immers in Groningen heeft door hem een geest van verlichting en vrijzinnigheid geheerscht, die zich in mannen als Steph. Sylvius en Regnerus Praedinius openbaren, de stad voor de invoering der inquisitie behoeden en voor nieuwe denkbeelden toegankelijk maken zou. Afgescheiden van dit alles is Wessel in elk geval in de geschiedenis van het godsdienstig leven ten onzent de eerste vertegenwoordiger van dat godsdienstig humanisme dat geleerdheid, geestesontwikkeling en vroomheid tot één geheel te verbinden zocht. In dat opzicht is Rudolf Agricola, als geleerde zijn evenknie, stellig zijn mindere.

Ik wil van het boek van dr. van Rhijn geen afscheid nemen zonder mijne bewondering te hebben uitgesproken voor de (nergens overladen en wel verwerkte) geleerdheid welke er uit spreekt, terwijl de vorm overal aangenaam blijft.

Leiden. L. Knappert.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Buma-Bibliotheek.

De redaktie ontving het *Tiende Vervolg* (1917—1919) van de *Catalogus van de Buma-Bibliotheek te Leeuwarden* (Leeuwarden, Meyer en Schaafsma, 1920). De inrichting van deze bibliografie wijkt enigszins af van die der vorige „vervolgen". In dit deel zijn ook opgenomen de belangrijkste tijdschriftartikelen, gedurende de behandelde jaren verschenen, en bovendien zijn de vermelde werken ook *systematies* gerangschikt. Dit laatste geschiedt in aansluiting aan 't voornemen om van de gehele verzameling een systematiese catalogus te doen verschijnen. Reeds is, naar wij vernemen, de rubriek *Archaeologie en Kunst* in bewerking; Dr. W. H. C. van Esveld, aan wie wij dit tiende vervolg danken, heeft zich belast met het vervaardigen van de gehele systematiese catalogus. De Buma-bibliotheek die reeds lange jaren aan de Nederlandse filologen zulke uitnemende diensten heeft bewezen, zal door het werk dat Dr. van Esveld heeft ondernomen nog meer dan vroeger een onschatbaar hulpmiddel worden bij de studie van de Griekse en Romeinse Oudheid in ons vaderland. Men weet dat de Buma-Bibliotheek het begrip „Oudheid" ruim opvat; ook zij die vooral belangstellen in de jongere periodes van de beide klassieke talen

Digitized by Google

vinden er heel veel van hun gading. De systematiese catalogus zal stellig op grote belangstelling kunnen rekenen.

Het *Tijdschrift voor geschiedenis* heeft bij het begin van zijn 25sten jaargang de aardrijkskunde, die het sinds vele jaren ook onder zijn hoede had genomen, weder losgelaten. Met den oprichter en redacteur M. G. de Boer vormen thans de heeren Bolkestein, Van Dillen, Enno van Gelder, Severyn en Tenhaeff voortaan de redactie van het „gereorganiseerde" tijdschrift, waaraan wij een lang en voorspoedig verder leven toewenschen. Dr. Van Gelder opent het eerste nummer met een program-artikel.

Ook de *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* zijn na een korten tijd van overleg herrezen, naar het uiterlijk in eenigszins gewijzigden vorm, overigens op den ouden voet, en onder de oude redactie, die van de heeren Blok en Japikse. Moge de geest van de Nijhoffs en die van Fruin en zijn leerlingen het tijdschrift nog lange jaren bezielen.

In het voorjaar verscheen Fehlinger, *Deutsche in der Fremde, eine Uebersicht nach Abschluss des Weltkrieges* (Leipzig, Dieterich, 1920). Het boekje geeft wat het belooft: cijfers en beschouwingen, die getuigen van moeielijke toestanden, van onrecht en strijd, gevolg van internationalen haat en internationale concurrentie. Wij zien er weder uit, hoe de oorlog niet in de laatste plaats een oorlog tegen den wereldomspannenden Duitschen handel en het voor zoo goed als alle volkeren hinderlijke opdringen van den Duitschen geest is geweest. Het baart verwondering, dat hier geen woord gezegd wordt van de Duitschers in Nederland. Als wij ons niet zeer vergissen, zouden zij in het kader van het geschrift een niet onbelangrijke plaats hebben ingenomen. Overigens zij de lezing ervan aanbevolen als bijdrage tot de kennis van wat Duitschland bij den oorlog heeft moeten verliezen en zal hebben te herwinnen na den vrede, voorzoover het mogelijk is. Arbeid, arbeid, arbeid is noodig.

P. J. B.

Bij de firma Wolters (Groningen—den Haag) is de vierde, vermeerderde druk verschenen van M. J. Koenen en Dr. J. F. P. van Anrooy's *Klassiek Handwoordenboekje* „bevattende de verklaring van namen uit het gebied der Grieksche en Romeinsche Mythologie, Aardrijkskunde en Geschiedenis, alsmede van die uit de Noordsche (Germaansche) Mythologie". — Bij dezelfde firma zag het licht de zevende druk van Dr. Fischer's *Vocabularium op Caesaris Bellum gallicum*, herzien door Dr. J. de Jong en met voorbericht van Dr. J. Woltjer.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Zeitschr. f. vergleichende Sprachf., XLIX: F. Hartmann, Aorist u. Imperfectum (Forts.), 3—9. — E. Kuhn, Zigeun. *manro* „Brot". — J. Pokorny, Zur Stammbildung der ir. Kausativa, 1—3. — E. Kuhn, Reste alter Kasusformen im Zigeun. — N. v. Wijk. Zu den slav. Iterativen vom Typus *běgati*. — H. Lattmann, Negation, Indefinitum, Intensivum u. gr. *ού*. — F. Muller, Zum lat. Präfix *au-*. — E. Lewy, Misc. — F. Bechtel, Parerga, 55—58. — W. Krause, Zur Aussprache des *ϑ* im Gortynischen — J. Pokorny, *Aes* u. *isarnon*. — H. Jacobsohn, Zwei Probleme der got Lautgesch., II. — H Möller, Zur Vorgeschichte d. idg Genetivs sing. — Dez., Dann u. wann. — W. Schulze, Lit. *piemenesp.* — H. Lüders, Pali *uddiyāna*. — Dez., Pali *dhita*. — R. Trautmann, Die lit. Adverbia auf *-ai* u. d. slav. Adverbia auf *ě*. — W. Schulze, Got. *hliftus*, — I. Hopfner, Zwei Götternamen, I—II. — W. Schulze, Ahd. *suom* u. *womba*.

Nieuwe Taalgids, XIV, 5: A. Kluyver, De heer Willems en de proloog van „Reinaert". — F. Baur, Gezelle-studie (*slot*). — N. v. Wijk, Een opmerking over Nederlandse aksentverschuivingen. — F. den Eerzamen, Spreekwoorden en spreekw. uitdrukkingen, voornamelik van Goeree en Overflakkee. — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

English Studies, II, 11: H. Logeman, Air Songs, — E. Kruisinga, A History of English Lawcourts, II. — P. J. H. O. Schut, Aids to Translation, II. — Notes and News — Translation. — Notes on Modern English Books. — Reviews. — Bibliogr.

Anglia, Beibl. XXXI, 6: G. Herzfeld, Zu Annette von Drostes engl. Quellen. — F. Holthausen, Zu Chaucers „Hous of Fame". — Dez., Der Übergang von me. ne. *-n* zu *-m*. B. Fehr, Über Oscar Wildes Gedichte u. anständige Kritik. — O. Behaghel, Zum Umlaut.

Bijdragen vaderl. Gesch. VII, 1-2: Blok, Oranje en de Unie. — Haak, Het aandeel van Willem Lodewijk aan het offensief van 1590. — Kalff, Isaac de St. Martin. — Wolff, De beteekenis der regeering van koning Lodewijk Napoleon voor de Joden in Nederland. — Nederl. hist. litteratuur (April 1919/20).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXV, 1-2: Enno van Gelder, Een tijdschrift der historische wetenschappen. — Japikse, Bismarck's buitenlandsche politiek na 1871. — De Boer, De hervatting der vijandelijkheden na het Twaalfjarig Bestand. — Van Dillen, Lenin en de opkomst van het Bolsjewisme. — Tenhaeff, Keizerlijke macht. — Severijn, Religie en kunst.

Revue historique, CXXXIII, 2: Reinach, La Bossue d'Assise. — Doucet, Pierre du Chastel, I. — Halecki, L'Union de Lablin. — Durand, Un discours de Charles Colbert aux Etats de Bretagne. — Bulletin historique (France. Epoque moderne; Suède).

Studiën, XCIV, Sept.: W. Mulder, Moderne Iersche Geest. John Millington Synge, I. — J. v. Ginneken, Dialectstudie. — J. Bollen, Thor Lange's Bekeering tot het Katholicisme. — J. W. Kemper, Het Kerkelijk Leven in Zweden. — Meded. — Lezers en Red.

Oct.: J. Beuns, Zondagsheiliging en de Wet. — W. Mulder, Moderne Iersche geest. John Millington Synge, II. — A. Borret, De Roeping der Vrouw in den tegenwoordigen tijd. — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van den Berg, Antidotarium Nicolai: Studiën XCIV, Sept. (Daniels).

Van den Bergh van Eysinga-Elias, Multatuli: N. Taalg. XIV, n°. 5 (de Vooys).

Dez., Multatuli als denker en dichter: N. Taalg. XIV, n°. 5 (de Vooys).

Blok, Geschiedenis van het Nederl. Volk[3]: Hist. Vierteljahrschrift XXVII, n°. 4 (Mentz).

Dez., Willem I: Tijdschr. v. Gesch. XXXV, 1-2 (E. v. G.).

Dominicus, Huiselik en maatschappelik leven van de Zuidafrikaner: Tijdschr. v. Gesch. XXXV, 1—2 (T.).

Eymael, Hofwijck[2]: N. Taalg. XIV, n°. 5 (de Vooys).

De Gruyter, Leven en Werken v. E. Douwes Dekker: N. Taalg. XIV, n°. 5 (de Vooys).

Kalff, Bloemlezing Lyrische Poëzie: Studiën XCIV, Sept. (Daniels).

Leyds, Het insluiten van de Boerenrepublieken: Tijdschr. v. Gesch. XXXV, 1-2 (T.).

Padberg, Multatuli: N. Taalg. XIV, n°. 5 (de Vooys).

Ruinen, De oudste handelsbetrekkingen van Holland en Zeeland met Engeland: Tijdschr. v. Gesch. XXXV, 1-2 (Unger).

Riemens, Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande: Tijdschr. v. Gesch. XXXVI, 1-2 (Van Gelder).

Sneyders de Vogel, Syntaxe historique: Neuphilol. Mitt. 1920, 1-2 (Wallensköld).

Digitized by Google

TIJDSCHRIFT VOOR TAAL EN LETTEREN

ONDER BESTUUR DER DOCENTEN DER R. K. LEERGANGEN

Verschijnt twee-maandelijks en geeft minstens 18 vel inhoud

Prijs per jaargang f 7.50

HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS
TILBURG

ZOO JUIST VERSCHEEN:

Christina van Trigt—Hoevenaar

Fausta Brunhilda

RHYTHMISCH PROZA

f 1.75

Dit dramatisch gedicht neemt een geheel eigen plaats in tusschen de voortbrengselen der moderne schrijvers, zoowel naar den vorm als naar den inhoud. Het verwerpt den dwang der schoolsche verstechniek, die trouw ns ondragelijk zou zijn voor de opstandige gedachten, die de poëtische filosofische schrijfster in woord gebracht heeft.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ — LEIDEN

Te Koop gevraagd:

MUSEUM

Jg. 22, 24, 25, 26, 27 of eene reeks, deze jaargangen bevattende.

Aanbiedingen met prijs aan MART. NIJHOFF, Lange Voorhout 9, Den Haag.

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken
onder redactie van
JOH. VORRINK
Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. f 2.25, geb. f 3.40.

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. f 3.75, geb. f 4.90.

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. f 4.25, geb. f 5.40.

Deel 4. J KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. f 3.25, geb f 4.40.

Deel 5. J. MATHIJS ACKET. Verzamelde Opstellen. Ing. f 3.25. geb. f 4.40.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Nederlandsche Bibliographie

Abonnement per jaar (12 nummers) f 1.—.

Verschijnt op den eersten van elke maand bij
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN

Abonneert u op het **beste, het mooiste en meest onderhoudende geïllustreerde weekblad:**

PANORAMA

Boeiende, degelijke lectuur en prachtige illustraties.
Prijs per 3 maanden slechts f 2.25 franco thuis.

Vraagt een proefnummer en het uitgebreide geïllustreerde prospectus, die overal in den Boekhandel en ook bij ons gratis verkrijgbaar zijn.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ.
LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. **No. 3.** **December 1920.**

Van Leeuwen, Menandri Fabularum Reliquiae (Groeneboom).
Basson, De Cephala et Planude syllogisque minoribus (Hesseling).
Walter, Das Streitgedicht in der lateinischen Literatur des Mittelalters (Brakman).
Bloch, La formation de la langue marathe (Faddegon).
Massé, Essai sur le poète Saadi (Houtsma)
De Vooys en Valkhoff, Uit den „Neder duytschen Helicon" (Foncke).
Pingaud, La Jeunesse de Ch. Nodier. — Les Philadelphes (Gallas).
Van Gelder, Algemeene Geschiedenis IV (Brugmans).
Schuiling, Italia Irredenta (Hoogewerff).
Meyer, Platon u. d. Aristotelische Ethik (Fraenkel).
Weniger, Altgriechischer Baumkultus (Würtheim).
Havelaar, Auguste Rodin (Engelen).
Schoolboeken:
Schlimmer, De Boer en Koch, Woordenboek der Grieksche en Romeinsche Oudheid (Assmann).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Menandri Fabularum Reliquiae — cum praefatione, notis criticis, commentariis exegeticis tertium edidit J. **van Leeuwen** J. F. Lugduni Batavorum in Aedibus Societatis cui nomen: A. W. Sijthoff's Uitgevers-Maatschappij. MCMXIX. (Pr. f 4.90).

De vondst van de nieuwe Menander-fragmenten heeft in de republiek der letteren groot enthousiasme gewekt: om strijd prees men des dichters gave om het leven na te bootsen, zijn kunst om een knoop te leggen en te ontwarren, zijn gladden dialoog en wat al niet meer. Ik heb dat enthousiasme nimmer kunnen deelen en wel voornamelijk daarom, omdat Aristophanes mijn jonge jaren heeft verblijd en na hèm Menander tegenvalt: wie den prairiehengst heeft bewonderd, kijkt met koele oogen naar de fraaie evoluties van het best afgerichte manegepaard. Daar komt bij, dat de maatschappij die Menander schildert, ons met tegenzin vervult: die wereldwijze oude heeren, die met wat geld de moeilijkste situaties „arrangeeren"; die jonge mannen, die van den vroegen morgen tot den laten avond niets beters te doen hebben dan wijn te drinken en meisjes te verkrachten, lafhartige egoïsten, wier deugdzaam verlangen naar een wettig huwelijk in veel gevallen niet weinig wordt aangevuurd door een aanzienlijken bruidschat; die gansche godsdienstlooze, cosmopolitische burgerij, overgoten met een sausje van verwaterd Epicurisme — ze doen ons terug verlangen naar den ongelikten Aristophanes en zijn brave boeren en burgers. Wie zou den bliksemslingerenden Zeus met al zijn pekelzonden willen ruilen voor de grillige vrouw Fortuna, wie den knoestigen Marathonkamper voor den snoevenden Pyrgopolinices?

Doch dit is een particuliere meening en de meeste philologen denken er anders over. Zeker is dit: zoo iemand een ontevredene met Menander kan verzoenen dan is het van Leeuwen. De eerste uitgave van zijn Menander verscheen Januari 1908, de tweede April 1908, de derde in de lente van 1919: reeds deze omstandigheid is een gelukwensch waard! Deze derde editie geeft alles wat combinatie van vlijt en geleerdheid bieden kan en laat ons duidelijk zien, hoe groote vorderingen de interpretatie van Menander in de laatste tien jaren gemaakt heeft.

De praefatio geeft in het eerste hoofdstuk een korte, doch duidelijke uiteenzetting van Menander's techniek, de overeenkomst en het verschil met Aristophanes, stelt in het licht, hoe gansch anders de houding is, die de nieuwe comedie tegenover de machtige meesters aanneemt, hoe ze typen beschrijft i. p. v. levende personen, hoe ze de moeder wordt van het moderne drama: caput II spreekt over de wijze, waarop de fragmenten van Menander voor ons bewaard zijn gebleven.

Dan volgt de text der fragmentarisch overgeleverde comedies met inleiding, critische adnotatie onder de pagina en een uitvoerig commentaar aan het einde van het boek. In het algemeen laat Menander zich vrij vlot lezen, slechts waar het moderne vernuft met supplementen den text heeft aangevuld, raak ik hier en daar bij de lectuur den grond onder mijn voeten kwijt. De commentaar heeft al de goede eigenschappen, die we met recht in v. Leeuwen's Aristophanes-uitgave bewonderen; bij de lezing heb ik, gelijk het een braaf philoloog betaamt, talrijke kantteekeningen gemaakt, bijv. op Discept. 210, waar het heet dat de haan door herstelde zieken aan Asklepios wordt geofferd als „animae ipsiusve vitae insigne" en deze bewering wordt geadstrueerd, door verwijzing naar Herodas Mim. IV; maar dáár is de haan het offer van den arme, want in de volgende verzen zegt het vrouwtje uitdrukkelijk, dat ze — ware

Digitized by Google

ze rijker — een rund of een vet varken aan Asklepios zou gebracht hebben — doch deze aanteekeningen houd ik voorloopig maar liever voor mij, daar ze gewoonlijk slechts kleinigheden betreffen. Eén opmerking zou ik echter willen maken : er wordt te veel uitgelegd en verschillende opmerkingen, die in een college op haar plaats zijn, zou men in een wetenschappelijk commentaar gevoeglijk kunnen missen : hoever men evenwel hierin gaan kan, blijft steeds een moeilijke vraag.

Mijn oordeel samenvattend schroom ik ten slotte niet te verklaren, dat deze uitgave een glorie is voor de Nederlandsche wetenschap en een bewijs te meer, hoe de grijze Leidsche geleerde in het verre land zijn arbeidzaam leven voortzet en ons jongeren tot een schitterend voorbeeld blijft!

Groningen. P. Groeneboom.

J. Basson, De Cephala et Planude syllogisque minoribus. Göttingen, Dieterich. 1917. (Berlijnse diss.).

De heer Basson, „natione Boerus", gelijk 't levensbericht aan 't eind van deze dissertatie vermeldt, is in 1917 te Berlijn gepromoveerd na verdediging van een studie over de samenhang tussen de twee grote en de zes kleine verzamelingen waaruit men de Anthologia Graeca kan leren kennen. Misschien is het niet overbodig om, ter verklaring van het woord „Boerus", mede te delen dat de heer Basson geboren is in de Kaap-Kolonie.

De schrijver begint met de verzameling door Planudes bijeengebracht te vergelijken met de codex Palatinus (voor een deel te Heidelberg, voor een ander deel te Parijs berustend). Zijn slotsom is dat Planudes niet de collectio Palatina gebruikt heeft, maar een ander, vollediger eksemplaar van het werk dat Constantinus Cephalas in 't begin der tiende eeuw heeft tot stand gebracht. Daarna worden de kleinere collecties besproken en, telkens op grond van vergelijking der lezingen, vastgesteld in hoeverre zij afkomstig zijn van een codex, ouder dan de Palatinus of de Planudeus, dan wel uit de verzameling van Planudes zijn afgeleid. Een stemma aan het eind van de verhandeling geeft de resultaten grafies weer. De heer Basson wijkt van zijn voorgangers vooral hierin af dat hij niet gelooft aan een verzameling ontstaan vóór Constantinus Cephalas, maar aanneemt dat de beroemde codex Palatinus niet volledig het werk van de Byzantijnse bloemlezer heeft overgeleverd.

De dissertatie maakt de indruk van met nauwkeurigheid en zelfstandigheid van oordeel te zijn samengesteld.

Leiden. D. C. Hesseling.

H. Walter, Das Streitgedicht in der lateinischen Literatur des Mittelalters. (Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters Fünfter Band. Zweites Heft). München, Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 1920. (Pr. M. 7, geb. M. 10).

De Latijnsche litteratuur der Middeleeuwen heeft een internationale beteekenis, zij toch vormt den grondslag van de Romaansche talen en litteraturen en hangt ten nauwste samen met de Germaansche. Bovendien kan zij op niet weinig mooie en verheven producten wijzen. Om het historisch en aesthetisch belang er van heeft een eigen wetenschap dit rijke gebied voor zich opgeeischt. Jong als deze wetenschap is, heeft zij nog niet systematisch al haar materiaal geordend, zeker is nog niet alles bekend, wat van gewicht is, maar voor een bepaalde soort Middeleeuwsche Latijnsche poëzie beschikt men reeds over zoo overvloedige gegevens, dat een grondige behandeling er van mogelijk is, nl. voor de *Streitgedichte*, wil men, voor de Carmina Controversa.

Walther geeft deze eenvoudige definitie : 't zijn gedichten, waarin gewoonlijk twee personen of dingen, die gepersonifieerd zijn, elkaar den voorrang betwisten. Elk wil dus zijn eigen voortreffelijkheid, maar de minderheid van zijn tegenstander aantoonen, zeer vaak gebeurt het bovendien, dat de partijen door een rechter een vraag laten beslissen. In de handschriften dragen de gedichten velerlei namen : Altercatio, Conflictus, Dialogus, Certamen, Causa, Lis, Pugna enz. Onze schrijver heeft zich ten zeerste verdienstelijk gemaakt door in een aanhangsel, behalve eenige strophen uit een dispuut tusschen een arm en een rijk student, vijftien onuitgegeven twistredenen in dichtmaat op te nemen. Aan deze gewichtige toegift gaan de twee hoofddeelen van 't werk vooraf : 't eerste, wat wij de theorie van 't *Streitgedicht* kunnen noemen, 't tweede, een overzicht over al de bekende carmina van deze soort.

Voor den klassieken philoloog is 't eerste hoofdstuk 't belangrijkste, omdat de auteur alle denkbare factoren uit de oudheid, die van invloed zijn geweest op de ontwikkeling van dezen tak van poëzie, nagaat. 't Oudste voorbeeld van een wedstrijd, zooals hier wordt bedoeld, in de litteratuur is een Aesopische fabel, nl. een kamp tusschen de Lente en den Winter. Prodikos' verhaal „Herakles aan den Tweesprong" heeft het type van de allegorische twistrede in de Grieksche letterkunde ingevoerd. Chrysippos en andere Stoici, voorts Philo namen de inkleeding over, al kiezen zij een anderen naam voor de tegenpartij der Arete. De komedie van Aristophanes kent den strijd tusschen den Dikaios Logos en den Adikos, de tragedie van Euripides dien tusschen oud en nieuw, vertegenwoordigd door Zethos en Amphion. Ten onrechte zwijgt Walther over de sophisten, slechts constateert hij in 't algemeen, dat de rhetores 't pro en contra scherp leerden uiteenzetten. Van een debat tusschen twee *dingen* hooren wij daarna : Meleager van Gadara laat 't linzenmoes en de heele linzen een altercatio houden. Nu beschouwt Walther de certamina van dichters en wijzen, wier spreuken tegenover elkaar gesteld worden : hij herinnert o. a. aan Plutarchus' Gastmaal en Ausonius' Spel der Zeven Wijzen. Dit laatste wordt door den schrijver te vroeg gedateerd, hij plaatst het in den aanvang der vierde eeuw, ofschoon 't nagenoeg aan 't einde daarvan valt. Ernstiger vind ik het, dat hij in dit verband niet gewaagt van den strijd om den „tragischen troon" tusschen Aischylos en Euripides in de Kikvorschen van Aristophanes. Ook de dialoog en de daaruit ontstane diatribe hebben elementen gemeen met de *Streitgedichte* : de dialogen van Lukianos kunnen dit 't best illustreeren, men denke slechts aan den wedkamp (in den „Droom") tusschen de Beeldhouwkunst en Paideia en aan dien in de onderwereld tusschen Alexander, Hannibal en Scipio ten overstaan van Minos. Wij stappen af van de Grieksche litteratuur. In de Latijnsche vallen er in den beginne slechts titels te noemen ; wij weten, dat Ennius in een satire een dispuut inlaschte

Digitized by Google

tusschen den Dood en 't Leven. Wij hebben echter een werkelijk *Streitgedicht* van een zekeren Vespa uit den tijd der tweede sophistiek, dus ongeveer 200 na Chr. De dichter laat een kok en een bakker twisten over de vraag, wie van beiden 't voortreffelijkste vak uitoefent. Vulcanus verklaart beiden voor even verdienstelijk, zij moeten met elkaar tot overeenstemming geraken, anders zal hij hun het vuur ontnemen. Bij lezing van Vespa's poëem kan 't niemand ontgaan, dat 't sterk gelijkt op de bukolische gedichten van Theokritos en Vergilius: werkelijk hebben sommige hunner Eclogae volkomen 't karaker van *Streitgedichte*. Vergilius is 't model voor de Eclogae van Calpurnius, beiden zijn het voor Nemesianus. Wij moeten dan vijf eeuwen overspringen om weer een dergelijk litterarisch product aan te treffen en wel Conflictus Veris et Hiemis, door Manitius bestempeld met den naam van Ecloga, door Walther gequalificeerd als *Streitgedicht*. De vervaardiger zou niemand minder zijn dan Alcuin, de minister van onderwijs en eeredienst van Karel den Groote. Vast staat het in elk geval, dat in de Karolingische Renaissance 't genre van Calpurnius en Nemesianus in hooge eere stond.

Niet minder dan de Ecloga heeft de fabel ingewerkt op onze controversen in dichterlijken vorm. De fabel door Menenius Agrippa verteld heeft tot voorbeeld gestrekt voor een Middeleeuwsch *Streitgedicht* Dialogus Membrorum. Overigens ondergaat de fabel van Aesopus door de behandeling van Phaedrus, Avianus en Romulus geen geringe metamorphose: niet alleen dieren spreken, maar ook boomen bijv. in 't *Streitgedicht* van Avianus: de Abiete et Dumo, waarin de den en de doorn elkaar den voorrang betwisten. Ten slotte krijgen wij in den Dialogus Creaturarum de bontste afwisseling van certamina o. a. tusschen Zon en Maan, Lucht en Water, Berg en Dal, Goud en Lood, Sleutel en Slot en ook hier weer tusschen Dood en Leven.

De vaste organisatie van 't onderwijs in de scholen der Romeinsche rhetoren, waar men zich met de borst toelegde op 't disputeeren, is overgenomen door de kloosterscholen. Van de laatste ging de groote zorg voor het onderwijs in dit vak over op de universiteit der Middeleeuwen. Iedere week werd aan de hoogeschool een disputatio ordinaria gehouden, waarin alleen de leermeesters optraden, daarnaast vonden geregeld oefeningen in 't debatteeren voor studenten plaats onder leiding der magistri. Men beschouwde de dialektiek als de disciplina disciplinarum nog meer in theologische dan in juridische kringen. In dat milieu werden de meeste schrijvers van de *Streitgedichte* opgeleid, zoo laat zich gereedelijk de betrekkelijke bloei van die poëzie verklaren.

Daarop bleef ook niet geheel zonder invloed de apologetische litteratuur; de dialoog door deze in 't leven geroepen sedert de 2e eeuw onzer jaartelling is de voortzetting van den Peripatetischen, herinnerd zij slechts aan den Octavius van Minucius Felix.

Dat 't *Streitgedicht* feitelijk een dramatisch karakter bezit, behoeft geen betoog; 't ligt dan ook voor de hand, dat er lijnen loopen van den dialoog in 't drama bijv. van de stichomythiën naar 't dispuutgedicht. Men kan er zich dus niet over verbazen, dat menig *Streitgedicht*, ofschoon geschreven om gereciteerd te worden, opgevoerd is. Uit een schrijven van den bisschop van Lincoln (omstreeks 1244) weten wij, dat de strijd tusschen Zomer en Winter vertoond is.

De groote populariteit, waarin dit genre van gedichten stond, heeft, naar Walther meent, zich ook in 't volksepos doen gelden en wel in die mate somtijds, dat aan elken strijd met de wapenen een strijd met woorden voorafgaat, zooals in Ekkehard's Waltharius. Hier diende toch vermeld te zijn, dat dit reeds voorkomt bij Homerus, ik verwijs alleen naar de twistredenen van Hektor en Achilles in 't tweeëntwintigste boek der Ilias. Een duidelijk voorbeeld biedt verder Vergilius in de scherpe kritiek op de Trojanen van Numanus (Aeneis, IX vs. 598—620). In geen geval mag de invloed van den grooten Romeinschen epischen zanger uitgeschakeld worden.

Afgezien hiervan moet erkend worden, dat de schrijver op breede basis de genetische ontwikkeling van het twistgedicht heeft geschilderd, en alle draden, waaruit deze poëzie geweven is en die van de oudheid leiden naar de Middeleeuwen, heeft getoond. Hij gaat er thans toe over een overzicht te geven van al 't materiaal, zooveel mogelijk naar de stof ingedeeld. De revue wordt geopend met een analyse van den (reeds genoemden) Conflictus Veris et Hiemis tegenover Palaemon als rechter, die als zoodanig ook fungeert in Vergilius' derde Ecloga. Dit dichtstuk uit de vroege middeleeuwen werd toegeschreven aan een poëet uit de oudheid en vond daarom opname in de Anthologia (Riese, no. 687). Reeds de omstandigheid echter, dat de koekoek optreedt als lentebode, wijst op Germaanschen oorsprong. Verwante onderwerpen komen daarna aan de beurt, waarbij telkens de inhoud wordt meegedeeld en men opmerkingen krijgt over metrum en rhythmus. Weldra volgen de strijd tusschen Water en Wijn en tusschen Bier en Wijn — dit laatste gedicht dagteekent waarschijnlijk uit den tijd van Frederik I, toen 't gebruik van bier algemeen werd. Verder worden besproken 't Certamen Rosae Liliaeque, alsmede de strijd tusschen 't Viooltje en de Roos. Onder de vele carmina, gewijd aan den strijd tusschen Ziel en Lichaam of tusschen Geest en Vleesch, trekt vooral de aandacht de Visio Philiberti, waarvan ook een Hollandsche redactie bestaat. Voor menig stuk van deze rubriek is kennelijk 't model geweest Boethius' geschrift de Consolatione Philosophiae. Zeer talrijk zijn de *Streitgedichte* van theologischen aard en die, waarin Deugden en Ondeugden met elkander twisten. Het is den geleerden schrijver niet ontgaan, van hoe groote beteekenis in 't algemeen en hier in 't bijzonder de Psychomachia van Prudentius is. Wij krijgen daarna zelfs een poëtisch proces: het geding tusschen Lazarus (uit den dood opgewekt) en zijn zuster Maria Magdalena, die, nadat haar broer overleden was, de heele erfenis van haar vader aanvaard had. De eerste rechter stelt de zuster in 't gelijk, maar Lazarus gaat in hooger beroep: de keizer kent hem, evenwel niet op grond van 't recht, maar krachtens de volheid van zijn macht, zijn aandeel toe. Dit allermerkwaardigst uitvoerig *Streitgedicht* behoort tot de vijftien, welke Walther 't eerst gepubliceerd en in zijn tekst besproken heeft. De liefde is een vruchtbare bodem geweest ook voor dispuutgedichten: een echte parel is de Altercatio Phyllidis et Florae. Phyllis bemint een ridder, Flora een geestelijke — vraag: wie van beide bezit den voortref-

Digitized by Google

felijksten geliefde ? Amor's uitspraak luidt, dat de geestelijke de voorkeur verdient. Geen wonder, daar deze poëzie bovenal 't werk is van geestelijken. Satiriek is 't karakter van de controversen, welke betrekking hebben op 't verschil der standen : de politieke hebben een zeer gevarieerd programma : de oneenigheid tusschen twee pausen, tusschen Franschen en Engelschen enz.

Ten aanzien van de chronologie dezer poemata erkent Walther, dat hij bij de meeste zijner gissingen een paar eeuwen speelruimte moet laten. 't Doel, hetwelk den dichters van deze *Streitgedichte* voor oogen stond, was te onderrichten, te hekelen of te amuseeren. Kan men niet ontkennen, dat enkele exemplaren bepaald mooi verdienen te heeten, 't meerendeel heeft slechts geringe aesthetische waarde. 't Waren gedichten van geleerden voor geleerden. Reeds 't feit immers, dat zij in 't Latijn geschreven zijn, bewijst, dat zij niet voor 't volk bestemd waren, de onderwerpen zelf echter genoten algemeen groote populariteit.

Deze degelijke, streng methodische, rijk gedocumenteerde studie heeft een groot gebrek : zij bevat, behalve de lijst der in 't aanhangsel opgenomen gedichten, geen enkelen index.

Den Haag. C. Brakman Jz.

Jules Bloch, La formation de la langue marathe. (Bibliothèque de l'école des hautes études 215). Paris, E. Champion 1920. (Pr. fr. 25).

Het Marāṭhī wordt gesproken in het Westen van de Dekhan, en wel in het driehoek-vormig gebied, waarvan de basis wordt gevormd door de kust van Daman tot Karwar en de top door de voet van het gebergte, dat de bovendalen van Waiganga en Narbada scheidt. Hier stichtte in de tweede helft der zeventiende eeuw Sivaji het rijk der Marathen, dat zijn zelfstandigheid tegenover het Gangetiese, Mongoolse rijk wist te handhaven. De algemene verkeerstaal van deze landstreek is het Deç, d. w. z. het dialect, gesproken tussen de Ghats en de grenzen van Berar.

Terwijl het Singhalees, het Zigeuners, en het Kashmiers, met de daaraangrenzende talen, een afzonderlike plaats innemen in de linguistiese ontwikkeling, hangen de overige Hindoese talen, gesproken ten Oosten van de Indus, nauw met elkander samen ; men pleegt ze te verdelen in drie groepen, waarvan de Westelike o. a. het Marāṭhī en het daaraan grenzende en nauw verwante Gujarātī omvat. Een goed woordeboek van het Marāṭhī werd door Molesworth, met medewerking van pandits, tot stand gebracht, terwijl ook zeer bruikbare, descriptieve grammatica's door inlandse geleerden werden geschreven. Linguisties-verklarend werd de taal bestudeerd, allereerst door Beames, later door Grierson en zijn medewerkers; en behalve tans door J. Bloch, ook door Louis H. Gray, in zijn *Indo-Iranian Phonology*, Columbia 1902. De heer Bloch, leerling van Sylvain Lévi en A. Meillet, werd door de Ecole Française d'Extrême-Orient in staat gesteld het land tweemaal te bezoeken en met Indiese taal-onderzoekers persoonlik kennis te maken.

In letterkundig opzicht biedt de taal interesse, in zoverre een zijner oudste geschriften — de Jñāneçvarī van Dñāndev — een poëtiese commentaar is op de Bhagavadgītā.

In linguisties opzicht is de taal, in verband met Sanskrit en Prākrit, om velerlei belangwekkend. Vooreerst om de overgang van de synthetiese zinsbouw tot de analytiese, die we ook hier kunnen waarnemen. Dan, om de formatie van conjugatie-vormen, o. a. van het praesens ; hier heeft zich namelik een vervoeging uit nominale vormen opgebouwd, op een soortgelijke wijze, als men zich vaak het Germaanse, zwakke praeteritum uit het participium passivum ontstaan denkt.

Maar voornamelik heeft zijn grammatica waarde om de klankgeschiedenis. In het werk van de heer Bloch zal dan ook menig hoofdstuk de beoefenaar van het Sanskrit en Prākrit belang inboezemen. Allereerst noem ik de *Introduction*, met zijn beknopte, aantrekkelike schets der Aries-Indiese taalontwikkeling. Bij de bespreking der Açoka-edicten komen de onderzoekingen van Michelson ter sprake, betreffende de dialectische verschillen, daarin waargenomen. Ten aanzien van de verhouding tussen Prākrit- en moderne Hindoese talen komt de schrijver tot deze gevolgtrekking :

„Sauf quelques altérations phonétiques aisément définissables et quelques indications, d'ailleurs obscures et rares, sur des formes grammaticales spéciales, on peut grouper tous les faits en une série historique unique et les utiliser pour l'histoire d'une langue indo-aryenne quelconque, pourvu qu'elle se localise à l'est de l'Indus."
M. a. w. men mag bij de studie van de moderne Hindoese talen (met uitzondering van het Singhalees en de uiterst Noord-westelike groep) de Prākrit-talen (met uitzondering van het Paiçācī) als één geheel beschouwen en de verschillen tot op zekere hoogte verwaarlozen.

Behalve de *Introduction* is voor de Sanskritist van belang het hoofdstuk : *Traitement de ṛ sanskrit*, en ook het daarop volgende hoofdstuk : *Altérations dépendant de la place des voyelles dans le mot.* — In de *préliminaires* van dit hoofdstuk bespreekt de schrijver het accent ; de theorie van Pischel, volgens welke het Vedies accent aanvankelik zijn plaats behield, doch expiratories werd, en als zodanig zijn invloed in vele Prakrit-talen deed gevoelen, wordt verworpen. Met instemming haalt de schrijver de mening van Jacobi aan : Prākrit-woorden werden geaccentueerd op de wijze als het tegenwoordige Sanskrit, d. w. z. ongeveer volgens de regels van het Latijn ; naast het accent op de voorlaatste of optwee-na-laatste lettergreep werd er ook een zwakker accent gelegd op de voorste lettergreep. Met de instemming, die de schrijver gevoelt voor Jacobi's theorie, *schijnt* niet geheel te kloppen zijn verwerping van de accent-regels, door Haug en Bühler gegeven voor het latere Sanskrit. Deze geleerden zouden misleid zijn door een gehoor-bedrog, een auditieve illusie, of, zoals Bloch het uitdrukt : een „préjugé natural à ces savants d'origine germanique". Hun vermeende waarneming, zegt hij, „sont d'ailleurs contredites non seulement par mon expérience personnelle, mais aussi par des enregistrements phonographiques (*vide* Felber, *die indische Musik der vedischen und der klassischen Zeit*, Sitz. ber. Kais. Ak Wiss., Wien, phil.-hist., Kl., CLXX, VII, 1912 p. 77 & suiv.)".

In ieder geval bij zijn eigen bespreking van het Marāṭhī-vocalisme houdt de schrijver alleen rekening met het „quantitatieve rhythme".

Ten opzichte van de vorm van het boek zij nogopge-

Digitized by Google

merkt, dat de voorbeelden in een „index étymologique” zijn samengevat; in de tekst zelf vindt men slechts beknopte aanduidingen. Daardoor is samenhang in de descriptie verkregen, en de vermoeiende overstelping vermeden, die zovele grammatica's (ik noem bijv. Pischel's Prākrit-Grammatik) kenmerkt.

Doorn. B. Faddegon.

H. Massé, Essai sur le poète Saadi. Suivi d'une bibliographie. Paris, P. Geuthner. 1919. (Pr. 20 fr.).

Onder alle Perzische dichters is er geen wiens werken eene zoo groote populariteit hebben verworven als Sa'di. De namen van Firdausi en Hafiz mogen even beroemd en Omar Khajjam moge in den nieuwsten tijd dank zij de vertaling van Fitzgerald in Europa meer gelezen zijn, maar geen van allen heeft van ouds in Oost en West eene zoo groote bekendheid gekregen als de dichter van den Rozengaard (Gulistān). Men behoeft slechts de bibliographie aan het slot van het hierboven genoemde werk, die niet minder dan 57 bladzijden beslaat, in te zien, om zich van de juistheid van het hier gezegde rekenschap te geven. En die bibliographie, hoewel met zorg samengesteld, is nog niet eens volledig: ik zag o.a. daarin niet de uitgave van de gezamenlijke werken van den dichter van Cawnpore 1895, die toevallig voor mij ligt, vermeld en ik ben er zeker van dat bij verder onderzoek nog menige aanvulling noodig zoude blijken. Toch is Sa'di geen grooter dichter dan bijvoorbeeld de beide eerstgenoemden, en zelfs kan hij bezwaarlijk gelijk gesteld worden met dichters als Nizami, Attār en Djalāl eddīn Rumi. Maar het geheim van zijne groote populariteit is zeer juist in het licht gesteld door Prof. Browne, als deze schrijft (*A literary history of Persia*, 2, bladz. 532): „His writings are a microcosm of the East (inzonderheid van Perzië) alike in its best and its most ignoble aspects and it is not without good reason that, whereever the Persian language is studied, they are and have been for six centuries and a half, the first books placed in the learner's hands”. Een der best geslaagde hoofdstukken in Massé's werk is dan ook dat, hetwelk tot opschrift heeft: L'observation du monde extérieur (Chap. III, bladz. 222-236), waarin hij aan de hand van gegevens in Sa'di's geschriften ons een beeld ontwerpt van het leven in eene Perzische stad, een onderwerp dat reeds voor hem door C. Philipp, *Beiträge zur Darstellung des pers. Lebens nach Muslih-uddīn Sa'dī* behandeld was. Kortom men zoude Sa'di den Perzischen Jacob Cats kunnen noemen, om zijne populariteit door een voorbeeld te verklaren, mits men de vergelijking niet verder uitstrekt, want tusschen de saaiheid van den Nederlandschen en het schitterende vernuft en de levendigheid van den Perzischen dichter is een verschil als van nacht tot dag.

Om die reden kan het niemand verwonderen, dat een zoo aantrekkelijk onderwerp als het leven en de werken van Sa'di telkens weder op nieuw de aandacht trekt en dat wij daaraan nu weder het werk van Massé te danken hebben. De schrijver noemt dat in den titel terecht een *essai*, want meer dan dat is het niet: de verschillende vraagstukken van biographischen en bibliographischen aard, die hier ter sprake komen, worden niet au fond behandeld en tot eene voorloopige beslissing gebracht, maar min of meer uitvoerig toegelicht en bekeken. Lof verdient daarbij de belezenheid van den schrijver in de literatuur over zijn onderwerp, ook waar deze niet in het Fransch is opgesteld. Kleine vergissingen, zooals bijv. (p. 7), dat het rijk der Seldjuken door Toutouch ten val gebracht is, wil ik hem niet te zwaar aanrekenen en de les ter harte nemen, die de schrijver aan het slot van zijn werk ons met de woorden van Sa'di zelf geeft: „Sache que je n'ai jamais oui dire qu'un homme d'esprit s'évertuât à découvrir des imperfections dans autrui”. Veeleer wil ik ter verschooning in rekening brengen, dat niettegenstaande de populariteit van Sa'di eene eenigszins aan redelijke eischen beantwoordende uitgave zijner werken niet bestaat en dat de bronnen voor zijne levensbeschrijving heel wat te wenschen overlaten. Wij hebben hier hetzelfde geval dat ten aanzien van zoo menig Oostersch vraagstuk geldt, namelijk dat zij nog niet rijp zijn om geheel en nauwkeurig begrepen te worden, omdat het noodzakelijke voorwerk niet is gedaan. Zoolang dat niet het geval is zal men zich met een „essai” moeten tevreden stellen en er zich over verheugen dat men op die wijze de belangstelling wekt of gaande houdt. Wij twijfelen niet of ook deze essai kan er veel toe bijdragen om voor den persoon en het werk van den Perzischen dichter nieuwe vrienden te verwerven en hun, die dit reeds waren, door menige opmerking eenige aangename oogenblikken te bezorgen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

C. G. N. de Vooys en P. Valkhoff, Uit den „Nederduytschen Helicon” (1610). — Fragmenten met Franse parallel-teksten. Groningen—Den Haag, Wolters. 1920. (Pr. f 1.40).

Dit is no. 5 van een nieuwe uitgave bij den bekenden uitgever J. B. Wolters: „Documenten en kleine teksten ten gebruike bij de studie van vaderlandsche geschiedenis, taal- en letterkunde onder redactie van Dr. J. W. Muller en Dr. C. G. N. de Vooys. Wij in Vlaanderen kennen ze nog niet goed, doch de namen van de redacteurs wekken meer dan vertrouwen.

Van den eenen, Dr. De Vooys, den uitstekenden kenner van onze taal- en letterkunde, vinden wij den naam weer op het titelblad van dit 5e nummer naast dien van Dr. P. Valkhoff, die ook hier bij ons doorgaat, voor een voortreffelijk kenner van Fransche taal, literatuur en kunst. Men neemt derhalve het bundeltje op met de overtuiging dat het een goed nummer in een goede reeks zal blijken te zijn.

Of „Den Nederduytschen Helicon” een echt zeldzaam werk is geworden? Ik meen wel, dat het op de meeste bibliotheken van beteekenis voorhanden is en zelfs in sommige private boekerijen kan men het aantreffen: wijlen mijn vriend V. A. Dela Montagne bezat het, naar ik me herinner, en bij den heer F. Toussaint van Boelaere te Brussel kreeg ik het ook te zien. Deze uitgave, echter, brengt een deugdelijk brokje ervan binnen het bereik van het groote publiek — en daarover zullen wij ons zeer verheugen.

Immers „Den Nederduytschen Helicon” verdient een plaats naast de drie andere belangrijke rederijkers-bundels, die zijn de Spelen van Sinne van 1539 te Gent, van 1562 te Antwerpen en de „Schadt-kiste der philosophen en poëten” van 1621 te Mechelen. Doch anders dan deze werken, welke alleen van beteekenis zijn omdat zij mijlpalen stellen op de ontwikkelingsbaan der kamers,

Digitized by Google

verdient de „Helicon" zijn goeden naam om zijn kunstwaarde. Het groote deel van de pennevruchten van zijn twintig dichters wijst daarbij op voortaan onaangevochten invloed van de Renaissance, inz. van de Fransche Pléiade-school van na 1549, op onze rederijkers. Aardig licht het boekje van Dr. de Vooys en Dr. Valkhoff dezen invloed toe.

Van zes verschillende „Dicht-Konst-oeffenaers" hebben zij dertien stukjes, meest sonnetten, uitgekozen en van tien daaronder wisten zij den Franschen tekst aan te geven, waarnaar zij of vertaald of op den voet nagevolgd werden — verzen van Clément Marot, Pierre de Ronsard en Philippe Desportes.

Natuurlijk wordt telkens de bladzijde uit den „Helicon" vermeld, waarop het Nederlandsche stuk begint. Waarom dat ook niet gedaan voor de Fransche werken, wier titel nu alleen wordt opgegeven? Bij allebei de gedichten van Desportes wordt die dan nog aangeduid, doch op blz. 20 leest men „Uit: *Le second livre des Amours*" zonder meer. Ik zou hier maar liever den naam van Ronsard nog eens hebben aan toegevoegd: vooral tusschen de twee verwijzingen naar Desportes in kan deze beknoptheid aanleiding geven tot missing.

Aan 't slot vindt men een „Litteratuur"-opgave, die voor zoover ik kan nagaan volledig en zeker zeer voldoende is. Volgt dan nog de verklaring van de zinspreuken der opgenomen Helicon-dichters.

Het is me niet heelenal duidelijk wat deze „Documenten. . . . . " willen bereiken. Doel en voornemen van de redacteurs werden mogelijk blootgelegd in een voorgaand nummer, dat nog niet in mijn handen kwam? Streeft deze uitgave er slechts naar proefjes te bezorgen uit werken die, tot in uitgebreide bloemlezingen toe, over het hoofd moeten gezien worden? Dan heb ik er verder vrede mee — doch dan konden de Fransche variantes zonder bezwaar achterwege blijven. Het afdrukken ervan doet nu meenen, dat er ook voor enkele andere nota's van veel, veel grooter belang diende plaats gevonden. Immers niet altijd zijn de stukken uit den „Helicon" de eenige vertalingen van de Fransche teksten. Ronsard's „Elégie à Ianet," bv. werd zoo maar twee keeren „vervlaamscht" in het „Cort Begryp. . . . Olympiados" door Jonker Jan van der Noot (1579). Desportes' „O Nuict. . . .", blijkens de stemaanduidingen in oude liedboeken wel een van de populairste liederen van den tijd binnen onze Nederlanden, werd gedeeltelijk vertaald door Iaques Ymmeloot en in zijn geheel in den „Apollo" (1615). Het „Chanson: Qui veut sçavoir" van Ronsard is ook te lezen in den „Zeeuschen Nachtegael" doch tevens reeds in „Den nieuwen verbeterden lust-hof" (1607), als een ongeteekende bijdrage, die echter één enkele variante slechts vertoont van den Helicon-tekst (II, 2 = Veel medecijns. .) en daarom zeker van „Doorsiet den grondt" moet zijn.

Op deze bizonderheid althans wou ik graag wijzen. Meteen zou ik er aan herinnerd hebben dat de brief van „Jonckheer Johan van der Does, aen Daniel Heyns" met slechts weinige veranderingen in de „Nederduytsche Poëmata" van dezen laatste (1618) afgedrukt staat.

Met dit al ging ik vergeten een pluimpje te steken op den hoed van drukker en uitgever om het leuke voorkomen van het boekje, dat alleen wat hoog in prijs lijkt, vooral voor Belgische beurzen.

Molenbeek (*Brussel*). Robert Foncke.

Léonce Pingaud, La Jeunesse de Charles Nodier. — Les Philadelphes. Paris, Ed. Champion. 1919. (fr. 7.50).

In 't „Avertissement" van zijn *Souvenirs de Jeunesse* verklaarde Nodier rustig, dat hij den lezer bracht: „non pas la vérité positive, la vérité des indifférents et des sages, la vérité des penseurs et des pédants, mais toute la vérité que peut comporter la nature", hetgeen niet belette dat men jaren lang zijn bedenksels en hersenschimmen voor ernstig heeft aangezien. Noch het boek (1867) over hem door zijn dochter Mme Marie Mennessier-Nodier, die Félix Arvers' beroemde sonnet inspireerde, noch de uitgave der *Correspondance inédite* door A. Estignard (1876) brachten daarin verandering: Montégut (1882) en Brandes namen kritiekloos een reeks onjuistheden van Sainte-Beuve, Mérimée en vooral van Nodier zelf over. Oskar Wiese, in een te weinig bekende dissertatie van Kiel, *Kritische Beiträge zur Geschichte der Jugend und Jugendwerke Nodiers* (1904), was de eerste die probeerde zorgvuldig na te speuren welke waarde de getuigenissen van Nodier hadden en op welke wijze men tot een dateering en een classificeering der door Estignard kritiekloos uitgegeven brieven moest komen. Noch Michel Salomon in de eerste complete studie over hem (*Ch. Nodier et le groupe romantique*, 1908), noch Léonce Pingaud hebben blijkbaar kennis genomen van dit verdienstelijke stukje peuterwerk.

Léonce Pingaud heeft zich dertig jaar en langer bezig-gehouden met het werk van zijn streekgenoot, den Franc-Comtois Nodier, vóór hij er toe kon besluiten zijn boek, dat op den titel den datum 1914 draagt, te publiceeren. Nodier was bang, zooals hij in zijn *Souvenirs de Jeunesse* zegt voor den „critique ingénieux et malin, qui suspend sur toutes vos périodes son point d'interrogation défiant et ricaneur"; Pingaud is de man geweest, die de vraagteekens niet alleen heeft geplaatst, maar ook de vragen heeft beantwoord. Zijn boek is een sprekend voorbeeld van de waarde van nauwgezet detailonderzoek in onuitgegeven documenten in provinciale archieven en collecties, zooals alleen zij dat doen, die een streek bewonen waarin zij nog het leven van den held hunner studie dagelijks op den voet kunnen volgen. Ik voeg er bij, dat de in de Pièces justificatives gegeven inedita niet zeer belangrijk zijn, behalve 't reglement der Philadelphes en N's redevoering in hun club.

De titel van het boek doet zien, dat er twee verschillende vraagstukken behandeld worden: N's jeugd en de orde der Philadelphes. Wat het eerste onderwerp aangaat, brengt Pingaud een groot aantal preciseeringen, die medewerken om de door Nodier in de wereld gebrachte legendaire verhalen uit den weg te ruimen; dat is alles zuivere winst voor den auteur die eenmaal een definitieve studie over het leven en over het werk moet geven, zelfs, en vooral, na Salomon, wiens boekje een aardige aanloop daartoe was. Het laatste hoofdstuk, Dernier état de vie et d'esprit de Ch. N., valt wat buiten 't kader van 't boek. Eigenaardig is 't te zien hoe Wiese, die geen archiefstudie verrichtte, maar louter critisch te werk ging, en Pingaud elkaar ontmoeten (b.v. over het geboortejaar, Wiese p. 23, Pingaud p. 14; over den datum van 't eerste verblijf in Parijs, Wiese p. 31, Pingaud p. 68; over het verblijf bij Euloge Schneider, Wiese p. 27 en Pingaud p. 27) en hoe Pingaud Wiese aanvult (b.v. 't verblijf bij den ridder Girod de Chantrans

Digitized by Google

Wiese p. 31, Pingaud p. 35). Dit eerste deel brengt een levendig geschreven overzicht van N's leven tot 1827. Ik merk nog op dat de op blz. 31 als Appendice I toegezegde afdruk van de *Apothéose de Joseph Barra et d' Agricola Viola* ontbreekt.

Heine zei eens, dat hij zich niet er over verwonderde dat Nodier, die zoo dikwijls geguillotineerd was, „völlig den Kopf verloren" had ; misschien gaf hij daarmee een anderen vorm aan een grap van een journalist, die N. deze woorden toevoegde : „Tu abuses un peu trop de l'honneur d'avoir été guillotiné avec ces pauvres Girondins". Zeker is 't, dat Nodier toen hij zijn *Histoire des Sociétés secrètes de l'Armée* schreef de meest dolle verhalen opdischte, die men jaren lang voor waarheid heeft opgenomen. Waarschijnlijk beschouwt Pingaud zelf wel het tweede gedeelte van zijn boek als de hoofdzaak ; 't lijkt me als een historische studie bedoeld te zijn van den politieken toestand van Franche-Comté onder de Republiek, het Consulaat en 't Keizerrijk en vooral bestemd te zijn om een einde te maken aan de legende van de Loge der Philadelphes en haar rol in de „Conspiration de Malet". Als historisch werk valt 't buiten mijn beoordeeling, maar ik wil toch even de resultaten samenvatten, waartoe Pingaud komt en die wij geheel overeenkomstig de psyche van N. lijken. In een studie *Le complot de l'an XII* heeft G. Caudrillier (*Revue historique*, t. LXXVIII, p. 51 en 52) het aandeel der Philadelphes aan die samenzwering gememoreerd en 't bovengenoemde boek van Nodier „pas tout à fait un roman" genoemd. Pingaud doet zien hoe Nodier, die op tienjarigen leeftijd een toespraakje opzegde of oplas, waarin hij, namens andere dreumessen, verklaarde later de Constitutie te handhaven, de natie, de wet, den koning te doen respecteeren (p. 19), die op zijn elfde jaar over de vaderlandsliefde oreerde en weldra tot een club der Amis de la Constitution behoorde, welke Jacobijnsch gezind was, die voortdurend geheim-genootschapje speelde met andere jongelui van 17 tot 20 jaar, aan de vereeniging der Philadelphes een beteekenis heeft toegekend, die dit genootschap van jolige, drinkende, geheimzinnig doende „arrivistes" niet verdiende. In een inleidend hoofdstuk (p. 137—160) doet hij zien hoe weinig Nodier om de historische getrouwheid gaf (cf. Salomon, *o. c.*, 244—255), hoe hij een legende rondom zijn leven heeft geschapen, hoe hij o. a. meewerkte aan de pseudo-*Mémoires* van Ida de Saint-Elme, hoe hij, politieke windwijzer, zijn pamphlet *La Napoleone* en de *Histoire des Soc. secr.* doet dienen om een wit voetje bij de nieuwe regeering te krijgen. Pingaud vat zijn meening aldus samen : „C'est donc une légende qu'il édifie de toutes pièces" (p. 165), en in deze karakteristiek van 't komplot : „une suite de va-et-vient et de bavardages dans le huis-clos d'un café interprétés par quelques policiers maladroits". Dat is alles wat de Philadelphie van Besançon, door Nodier als een centrum van samenzwering tegen Napoleon voorgesteld, is geweest. Pingaud (p. 174) geeft toe, dat de Philadelphie onder 't Keizerrijk heeft bestaan, naast de Vrijmetselarij, als een „parti d'hommes dispersés, surtout de militaires unis par des idées et des souvenirs, en disgrâce passagère". Jammer is 't, dat Pingaud over die Philadelphes verder niets meedeelt, noch over hun ontstaan, hun verband met de Engelsche illuminés uit de 18e eeuw of den Hollandschen tak. De noot op blz. 39 over de Philadelphes in Moscou en in Haïti zou hem moeten hebben doen zien, dat er aan dit vraagstuk nog kwesties annex zijn, die onopgelost blijven. Hoe dan ook, Pingaud lijkt mij de onhoudbaarheid van Nodier's bewering omtrent het aandeel van de Philadelphes uit Besançon aan de samenzwering van Malet te hebben aangetoond. Dit is de waarde van dit boek, dat onpartijdig, zonder vooroordeel tegen Nodier, hem tracht te schetsen, al zijn er (blz. 49, 80, 145) eenige uitlatingen, die verraden dat de Schr. rechts staat in de politiek. Indien, zooals Sainte-Beuve, beweerde „Nodier a le don de l'inexactitude", dan is dit boek een zeer gelukte poging om heel veel onjuists weer recht te zetten en een kostbare bijdrage tot een definitief werk over Nodier.

Amsterdam. K. R. Gallas.

H. van Gelder, Algemeene Geschiedenis. Vierde deel. Groningen— Den Haag, Wolters. 1919. (Pr. *f* 7.50).

Het vierde deel van prof. van Gelders Algemeene Geschiedenis volbrengt een belofte, waarvan de inlossing al te lang op zich heeft laten wachten. Het derde deel draagt het jaartal 1912. Gelukkig geeft de schrijver ons in de voorrede de verzekering, dat wij op de volgende deelen niet zoo lang zullen behoeven te wachten ; alle maatregelen zijn genomen om het werk in het vervolg geregeld voortgang te doen hebben. Wij zullen ons er hartelijk in verheugen, zoo het prof. van Gelder mag gelukken zijn Algemeene Geschiedenis met bekwamen spoed tot een goed einde te brengen.

Hij heeft anders nog heel wat voor den boeg. Dit vierde deel beschrijft volgens den titel de geschiedenis van het westen tot het beginnend verval der pauselijke macht. Wat meer gepreciseerd wil dat zeggen, dat dit deel bestrijkt de geschiedenis van West-Europa te beginnen met Karel den Groote tot en met den dood van Keizer Karel IV. Zoover ten minste gaat de geschiedenis van Duitschland door ; die van Engeland en Frankrijk brengt het niet verder dan de troonsbeklimming van Eduard III en het ongeveer gelijktijdig uitsterven van het huis Capet. Maar bovendien wordt de geschiedenis van Byzantium weer aangevat bij het punt, waar het derde deel haar had gelaten, het begin van de dynastie der Comnenen ; zij loopt nu door tot het einde der kruistochten. Verder vinden wij in dit deel nog hoofdstukken over de Islamietische landen in de elfde, twaalfde en dertiende eeuw, over Oost-Europa tot de veertiende eeuw en zelfs over China tot de dertiende en Voor-Indië tot de elfde eeuw.

Ik heb den inhoud eenigszins uitvoerig gegeven vooreerst om een denkbeeld te geven van de historische periode, die door prof. van Gelder in dit deel wordt beschreven. Maar daarnaast ook om de al te weinige coherentie aan te geven, waardoor dit deel zich kenmerkt. Naarmate de geschiedenis voortgaat, wordt het zeker steeds bezwaarlijker alle feiten en verhoudingen te groepeeren om één middelpunt. In de oudheid gaat dat vanzelf, maar bij de voortschrijdende middeleeuwen wordt dat steeds moeilijker. Het is dan ook waarlijk niet te verwonderen, dat zelfs Ranke met zijn Weltgeschichte in de dertiende eeuw is blijven steken ; de eenheid van het geheel begon hem steeds meer te ontvallen. Datzelfde verschijnsel zien wij

Digitized by Google

ook in het boek van prof. van Gelder; ook zijn hoofdstukken beginnen hoe langer hoe losser van elkander te staan. Naast elkander worden verschillende weefsels op het getouw gezet en afgewerkt, zonder dat daartusschen verband van beteekenis wordt aangegeven.

Ook elders heb ik reeds gewezen op wat mij de hoofdfout in dit deel toeschijnt. Er zijn natuurlijk ook wel onderdeelen, waartegen ik eenig bezwaar heb. Maar het is onnoodig daarop den nadruk te leggen, omdat in zulke dingen altijd wel eenig verschil van opvatting zal bestaan. Liever constateer ik, dat de verschillende hoofdstukken op zich zelf beschouwd in den regel datgene brengen wat zij moeten geven en wat wij verwachten. De uiteenzetting is helder en klaar; de groote lijnen zijn met de noodige scherpte getrokken; op de groote momenten wordt telkens de volle nadruk gelegd; de stijl is eenvoudig en precies. Daaruit volgt, dat het boek zich aangenaam laat lezen en ook, dat de lezer den aangenamen indruk ontvangt met een alleszins betrouwbaren gids op weg te zijn. Want prof. van Gelder blijkt uitnemend thuis te zijn in de historische landschappen, waarin hij ons brengt. Er is zeer veel onderzoek noodig om zoo vlot te kunnen schrijven over zoo uiteenloopende momenten als de middeleeuwsche geschiedenis nu eenmaal aanbiedt. Dat onderzoek voor zulk een algemeene synthese als deze niet te hebben geschroomd, is zeker wel de uitnemendste verdienste van prof. van Gelder.

Amsterdam. H. Brugmans.

R. Schuiling, Italia Irredenta. Met een kaart. Groningen, P. Noordhoff. (Zonder jaar). (Pr. *f* 0.75).

Dit boekje, in 1919 geschreven, had in 1920 niet meer mogen verschijnen, daar het door de feiten is achterhaald. Het heeft den schijn actueel te wezen en geeft daardoor een onjuiste voorstelling van den stand van zaken. Aangaande het verleden zegt het soms zeer wetenswaardige dingen, doch leert ons allerminst het huidige aspect van het behandelde vraagstuk kennen. Trouwens óók wat het verleden aangaat doet de schrijver aan zijn eigen onderwerp niet altijd recht wedervaren: Als hij beschrijven wil, „hoe de Italianen het in Oostenrijk hadden onmiddellijk vóór den oorlog", steekt hij zijn licht op bij den Zwitser Hektor Ammann, door wien een voor het „Deutschtum" hoogst rooskleurige voorstelling van de situatie werd gegeven. En als hij beschrijft hoe de Italianen in het veroverde Zuid-Tirol te werk gaan, herhaalt hij den inhoud van de reeks artikelen, door G. Nijpels gepubliceerd in het Handelsblad van 19 Aug.—9 Sept. (1919!) Nu waren de artikelen van den heer Nijpels zéér verdienstelijk geschreven, doch gaven uitteraard vluchtige indrukken weer, zooals een journalist die opdoet. Zij bevatten naast menige rake opmerking verscheidene tastbare en deels zeer ernstige onjuistheden.

De heer Nijpels kon het stellig niet helpen, dat hij alleen Duitsch verstond en dus zich alleen van een zijde kon laten inlichten, die den Italianen slecht gezind was. Doch het gaat niet aan het werk van den meest bekwamen reizenden journalist zoo maar, zonder contrôle hoegenaamd, als „bron" te gebruiken! Dat was de bestemming der artikelen ook allerminst. Zij werden bovendien opgesteld, toen er in de bezette gebieden, bij wijze van voorloopigen toestand, nog militair gezag was gevestigd. Maar het is een misleiding, wanneer de sedert lang opgeheven bepalingen van soms wat heetgebakerde militaire commandanten, ons hier nu worden naverteld als een bestuurstelsel van definitieven aard. Van het voornemen b.v. om aan de Duitsche bevolking van Zuid-Tirol zelfbestuur te geven, wordt in deze brochure niet gerept, noch weet de schrijver er van, dat tegenwoordig in de schaduw van het kapitool reeds openlijk besproken wordt, of het niet beter is het niet-Italiaansche gebied aan Oostenrijk terug te geven, onder zekere garanties betreffende de militaire grens. — Maar heeft de schrijver eigenlijk ooit kennis genomen van wat er in Italië vooren na gezegd en geschreven is over de „terre irredente", vóór hij zich zette om te schrijven over dit bij uitstek *Italiaansche* onderwerp? Hoe zouden wij Nederlanders ons niet ergeren, als een buitenlander over de Schelde-kwestie ging schrijven zonder de uiteenzettingen van Nederlandsche zijde bij zijn betoog te betrekken!

Hilversum. G. J. Hoogewerff.

H. Meyer, Platon und die Aristotelische Ethik. München, Beck, 1919. (Pr. M. 16).

Deze studie, veel uitgebreider dan het boven aangekondigde werk, behandelt de verhouding van de Platonische en Aristotelische Ethica. Na een overzicht over de vóór-sokratici en Sokrates heeft Meyer 6 hoofdstukken over I de leer van het hoogste goed II de deugden III zedelijkheid en lustgevoel IV de plicht de V wilsvrijheid VI ethica en politica en ten slotte samenvatting. Eerlijk gesproken bevalt mij dit werk veel minder dan het vorige; het bleek mij niet volgens den titel den invloed van Plato op de Aristotelische ethiek aan te toonen; het behandelt beider opvattingen achtereenvolgens en de Platonische meer uitgebreid. Ik twijfel aan de wenschelijkheid van zulk een geschrift voor anderen dan den schrijver, en ter verduidelijking van deze meening, zal ik het 5e hoofdstuk „das Problem der Willensfreiheit" doorloopen (77 pagina's). Na gesproken te hebben van Sokrates' redeneerende opvatting van de deugd en hoe Plato eerst daarin meeging, maar, ofschoon vasthoudende aan de leer dat niemand vrijwillig kwaad doet, allengs de eenzijdigheid van deugd = weten opgaf, waaruit nadere bepaling van toerekenbaarheid en straf en ontwikkeling van het zedelijkheidsbeginsel in den mensch volgde, gaat de schrijver over tot de leer van Aristoteles, waarvan hij de bizonderheden betreffende toerekenbaarheid behandelt en hoe Aristoteles met Plato overeenstemt in de opvatting dat de deugd niet van redelijkheid alleen afhangt, maar ook door natuurlijke aanleg en oefening bepaald wordt; zoodat bij beiden de wilsvrijheid een zielige of redelijke gebondenheid is. Het heele midden wordt ingenomen door de behandeling van de vele onderscheidingen bij Aristoteles (b.v. van de ἀκολασία en de ἀκρασία), die niet nader brengt tot A.'s begrip van de wilsvrijheid. Zoo treft p 241 de omschrijving van Ethic. Nic. 1139 b4 Διὸ ἢ ὀρεκτικὸς νοῦς ἡ προαίρεσις ἢ ὄρεξις διανοητική, καὶ ἡ τοιαύτη ἀρχὴ ἄνθρωπος „jede Willenshandlung wächst aus der Vernunft und zwar praktische Vernunft heraus und zu einer solchen Handlung ist nur der Mensch fähig" den waren zin in 't geheel niet; die is: „de wil (ἡ προαίρεσις) is dus strevende

Digitized by Google

rede of redelijk streven *en het zoodanige principe is (de) mensch,*" waarin echt-Aristotelisch de mensch als ***bewijs*** genomen wordt voor de redelijkheid van den wil. Hier blijkt dat A. over de vrijheid van den wil dieper gedacht heeft dan Plato, al is ook hij nog niet tot de eenheid van denken en willen in zuiver besef gekomen, die den wil doet verstaan ook als het element der redelijke vrijheid in alle gebondenheid van aanleg en omstandigheden. Dat is anders dan wat p. 251 staat: „das höchste Freiheitsideal (besteht) in der Herrschaft der Vernunft über alle Anstürme der Sinnlichkeit. Aristoteles spricht hier im Prinzip dasselbe wie Sokrates und Plato aus." Om Aristoteles juist te schatten kan men niet volstaan met zijn uitingen op te sommen en nu en dan van Leibnitz en Kant te gewagen — men moet boven Aristoteles uitgekomen zijn en met Hegel de kennis van het begrip zelf nastreven.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

L. Weniger, Altgriechischer Baumkultus. Leipzig, Dieterichsche Verlagsbuchhandlung. 1919. (Pr. M 3.50, geb. M 5.50).

Als Heft II der uitgave „Das Erbe der Alten", na den dood van Crusius bezorgd door O. Immisch, schreef Weniger te Weimar een aanbevelenswaardig boekje over een onderwerp, dat voor zeventig jaar op solide wijze behandeld was door Karl Boetticher, den man der Tektonik. Sinds is de materie vermeerderd, maar in hoogere mate — dank zij velerlei détailonderzoek — de beschouwing verdiept en verruimd. Wie zich vroolijke momenten heeft verschaft door de monographieën van Rendel Harris over den oorsprong van den Aphroditecultus uit de kennis en aanwending van den mandragorawortel, over A p o l l o den a p p e lgod, over Zeus den spechtgod (Picus, óók in Engeland vereerd, zie Pickwick), hem zal Wenigers verhandeling tot de ietwat sentimenteele stemming van de „Götter Griechenlands" terugbrengen: maar met erkentelijkheid zal hij den schrijver volgen, die op rustige wijze, zonder eenig streven naar het vertoonen van „Blender", de beteekenis uiteenzet van olijf, laurier, eikenloof als gaven bij agonen. Een voordeel is bovendien de beknopte, samenvattende, wijze van behandelen. In de dagen der welsprekendheid zou van dezelfde stof een omvangrijke kwartijn zijn geblazen. Papiernood heeft ook goede zijden.

Leiden. J. Vürtheim.

Just Havelaar, Auguste Rodin. (Fransche Kunst, XIV). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij. 1920.

Het is een loffelijke prestatie Hollandsche boeken over moderne buitenlandsche kunst uit te geven. Over het algemeen moeten Nederlanders dergelijke monographieën in een vreemde taal lezen. De serie Fransche kunst zal daarom voor velen een welkome verschijning geweest zijn. Te waardeeren is het ook, dat er nu eens niet de bij de Nederlanders zoo geliefde schilderkunst wordt behandeld, maar dat een der grootste mannen uit onzen tijd, een beeldhouwer, beschreven wordt. Dit werk over Rodin, niet te groot van volume, zal zeker zijn weg in ons land vinden, al is de band ook van niet al te sterk karton, het papier grof, de reproducties niet de beste, hetgeen echter aan den nood der tijden te wijten is. Dit zijn dan ook uiterlijkheden, die niet in de eerste plaats in aanmerking komen en die men vergeeft ter wille van den inhoud. Deze is samengesteld in den karakteristieken stijl aan Just Havelaar eigen, ons bekend door „Figuurschilders" en „Symboliek der Kunst." De schrijver leert meer voelen dan zien; de stof is meer philosophisch dan kunsthistorisch verwerkt; het is meer te doen om de aandoening, dan om een verstandelijk begrijpen; het is een plaatsen van Rodin en niet een verduidelijking van zijn werken. Havelaar tracht zijn doel niet te bereiken langs een rechte lijn, maar hij gebruikt veel en zeer verschillende kronkelpaden. Hij vergt veel van zijn lezers, wat in een meer uitvoerig werk als „Symboliek der Kunst" op zijn plaats is, maar in een klein, populair bedoeld handboekje over een enkelen kunstenaar te vermoeiend wordt. Hersens en geest hebben een zwaren arbeid te verrichten om den schrijver te volgen; waar deze nu zooveel aandacht voor zijn eigen gedachten vraagt, is er kans dat men den kunstenaar, om wien het gaat, te kort doet. Men is moegedacht voor men aan Rodin zelf toe is.

Te betreuren is het, dat Havelaar zich niet een eenvoudigen stijl kan eigen maken. Wellicht heeft het philosophische systeem, dat hij opbouwde, hem tot deze ingewikkelde manier van schrijven gebracht en voelt hij niet hoe moeilijk het voor anderen is, hem te volgen. Vooral een gecompliceerde geest als Rodin moet in de eerste plaats duidelijk beschreven worden. Het is niet noodzakelijk, dat moeilijke problemen ook in een moeilijk te lezen stijl geschreven zijn. Tot voorbeeld zouden de Franschen kunnen worden aangehaald, of een man als Pierson, die toch nòch oppervlakkig, nòch onkundig was, maar nooit verwarrende of onduidelijke termen gebruikt.

Een reeks van lezingen leverden de grondstof voor dit werk; geheel ongestraft schijnt deze omzetting niet te kunnen plaats hebben. Het gesproken woord komt anders tot ons dan het geschreven, er is een directe betrekking tusschen spreker en publiek. In lezingen kan men zich een zekere vrijheid permitteeren, omdat men door den toon van spreken den nadruk kan leggen op de gewenschte punten en zoo ongestraft van den draad afwijken. Schijnt het goed van elke lezing uit een serie een geheel te maken, bij een boek verwacht men een nauw verband tusschen de hoofdstukken. Dit verband mist men bij „Auguste Rodin" vooral in het begin. Mogen herhalingen bij lezingen niet hinderen, wel is het hinderlijk op twee kort opeenvolgende bladzijden bijna denzelfden aanhef te lezen (p. 15 en 17), of herhalingen zooals op p. 3 en 23 over den kosmischen geest van Rodin. Dit maakt het lezen „stroef" en schaadt het geheel.

Evenals bij „Figuurschilders" en „Symboliek der Kunst" ontbreekt het den schrijver aan concentratie, die in dit kleine werk in elk geval noodzakelijk was geweest. Het is te veelzijdig. Ingrijpende en interessante vraagstukken worden en passant behandeld, en zij brengen den lezer langs een langen omweg tot Rodin. De rechte weg had gekozen kunnen worden door eenige aanhalingen te doen uit Rodin's eigen aanteekeningen over „Les Cathédrales de France." Coquiot zegt hierover: „il expliquera toute sa sculpture mieux que tous nos essaies et toutes nos faibles critiques." Rodin geeft hier in veel opzichten den sleutel tot zich zelf. Zijn „il suffit

Digitized by Google

de faire penser" brengt den beschouwer dichter tot hem, dan een menigte woorden. In zijn korte kernachtige zinnen spreekt hij over planverdeeling, over licht en schaduw, over de suggestieve kracht van het onbeëindigde kunstwerk, de impressie van het blok, de ziel van den steen, de groote geometrische lijn, en ook zijn liefde voor de natuur, vooral voor boomen en bloemen. Hoe karakteristiek voor den persoon van Rodin is zijn woede tegen de misdaad van gewetenlooze restauratie, het redden van het Hôtel Biron uit sloopershanden, en zijn gezegde: men zou met de eene hand moeten beeldhouwen en met de andere moeten vechten tegen „les fous qui brisent et les hypocrites qui restaurent." Dergelijke, zij het dan ook wat anecdotische aanhalingen, worden den lezer onthouden en toch zouden zij er toe bijbrengen Rodin beter te begrijpen.

Door zijn veelzijdigheid is Havelaar dikwijls in tegenspraak met zich zelf, zijn stellingen komen in botsing met elkaar, doordat in weinig woorden de meest uiteenloopende en de meest ingrijpende vraagstukken opgelost moeten worden. In een uiteenzetting over het Impressionisme zijn veel te veel gedachten samengeperst, in enkele regels worden Rodin, Goethe, Tolstoï en Rousseau vergeleken; men wordt van 't een naar 't ander geslingerd en van het te vele hoort men toch nog te weinig. Al direkt in het begin wordt gezegd, dat Rodin tot het geslacht der Renaissancisten behoort, niet tot dat van Berlage en Van Gogh (p. 2). Deze stelling wordt echter, zeer terecht, reeds dadelijk en verder in den loop der beschrijving verzacht,, op p. 24 ziet Rodin den mensch als symbool; p. 40 het gebaar is bij hem enkel psychisch; verder leze men de goede beschrijving van den Balzac, p. 73; de vergelijking Millet—Rodin, p. 80; de eigen bekentenis van Rodin p.90, om zich er van te overtuigen, dat Havelaar wel degelijk den modernen kant van den beeldhouwer heeft gezien. Hij had evenwel nog verder kunnen gaan en Rodin een van de eersten kunnen noemen, die den nadruk legt op het symbolische inplaats van op het tijdelijke; die de esthetische waarheid voelt boven de anatomische waarheid. Bij de beschrijving van de „Burgers van Calais" en de figuren boven de „Poort der Hel" had een vergelijking ingevoegd kunnen worden met de werken van Cézanne en Hodler, die evenzeer als Rodin de psychische eenheid der vormen voelen. Ook de stelling, dat er geen klare lijn van noodzakelijkheid in den groei van Rodin is, wordt door latere beschrijvingen gelogenstraft; de opeenvolging: „de man met den gebroken neus", „het bronzen tijdvak", „Johannes de Dooper", „Eva", wijst er op, dat de schrijver wel degelijk verschil ziet tusschen jeugdwerk en werk uit een rijperen tijd.

Niettegenstaande tekortkomingen en onduidelijkheden, die min of meer alleen den uiterlijken vorm raken en die de schrijver niet heeft bedoeld, zal de aandachtige lezer verscheiden nieuwe gedachten uit de beschrijving halen, want die verdienste heeft Havelaar ontegenzeggelijk, hij opent oog en geest voor een moderne aanschouwing der dingen. Juist is de opmerking over stabiliteit en overgang (p. 10); vanaf p. 13 de ontwikkeling Rodin—Frankrijk—de moderne kunst; gezegden zooals: hij zoekt het niet in de constructie, die aandoening geeft, maar in de aandoening zelf; de Balzac en het verzet tegen de traditie, — daarin ligt een groote rijkdom van gedachten. Maar waarom na van den Balzac gezegd te hebben: „als een zuil rijst de gestalte voor ons op, maar als een zuil willend en levend organisme" nog zooveel woorden te gebruiken die den indruk verzwakken?

Dergelijke vragen komen voortdurend op bij het lezen van dit werk over Rodin, dat toch geenzins onbeteekenend is en waard is gelezen en besproken te worden.

Zutfen. C. Engelen.

SCHOOLBOEKEN.

J. G. Schlimmer en Z. C. de Boer, Woordenboek der Grieksche en Romeinsche Oudheid. Derde druk herzien door **C. G. Th. W. Koch.** Haarlem, De Erven F. Bohn. 1920. (Pr. geb. *f* 9).

De derde druk van Schlimmer en de Boers Woordenboek der Grieksche en Romeinsche Oudheid, die reeds negen jaar na den tweeden noodig was, wijkt, zooals de bewerker Dr. C. G. Th. W. Koch in zijn voorrede zegt, in hoofdzaken niet veel af van den vorigen, daar 't wetenschappelijk onderzoek in de verloopen oorlogsjaren vrijwel heeft stilgestaan. Toch telt deze nieuwe druk twintig bladzijden meer dan zijn voorganger, en dat komt niet slechts door het toevoegen van de artikelen, door den bewerker in zijn voorrede vermeld.

Niet meer dan de eerste honderd bladzijden heb ik exact met den vorigen druk vergeleken. Telkens vond ik korte opmerkingen ingelascht (bv. bij de artikelen Aelana, L. Aelius Seianus, Aemilius, aerarium), nieuwe artikelen (agentes in rebus, **ἀγῶνες, μητραγύρτης,** Albunea, Amastris, Andocides 2, Apame, **ἀποικία,** Apulum, Archermus, Asisium, Athenis, Bardi, bigati, Brinio, Brygus, **βύβλος**), andere nauwkeuriger geredigeerd of namen juister geschreven. Zoo is bv. terecht de lex Acilia de coloniis deducendis verdwenen en in verband daarmee het artikel Acilii herzien en een nieuw artikel Atinia lex de coloniis deducendis opgenomen. M. i. had ook vermelding verdiend de lex Acilia calendaria. Verder werden verbeteringen aangebracht in de artikelen aerarii, **ἀειναῦται,** Aenipons, Batavodurum e. a., op vele plaatsen ook in de jaartallen (zoo werd bv. 't geboorte- en sterfjaar van P. Aelius Aristides nauwkeuriger aangegeven). Bij de Afranii werd C. Afranius Stellio, in den vorigen druk ten onrechte vermeld als leider in den oorlog tegen Perseus in plaats van C. Afrinius, weggelaten. Het is ook volstrekt niet noodzakelijk in een schoolwoordenboek namen op te nemen van personen, die de leerlingen alleen kunnen kennen van de enkele plaats in de litteratuur, waar zij zijn vermeld. Is daarom misschien het artikel admissionalis, alleen uit den lateren keizerstijd bekend, in dezen druk weggelaten? Bij ager publicus viel aan 't eind de aanhaling uit Cicero weg, m. i. terecht, omdat dergelijke aanhalingen in den stijl van een woordenboek niet passen. De bewerker gebruikt echter zelf in zijn nieuw artikel over **ἀγῶνες** aanhalingen. De eerste alinea had daar geheel kunnen wegvallen en een klein artikel over **ἆθλα** zou voldoende zijn geweest.

Nu nog een paar opmerkingen in 't algemeen. Voor velen zou misschien een artikel over Iustinianus van nut zijn. Ook miste ik een artikel Pythii. Bucephala wordt vermeld, maar niet 't paard Bucephalus. Waarom wer-

Digitized by Google

den andere maten wel, *χοῖνιξ* echter niet vermeld? Op dergelijke vragen, bij de beoordeeling van den tweeden druk geuit, heeft deze derde druk niet steeds een bevredigend antwoord gegeven. Zoo ontbreekt ook hier weder een artikel Hero(n)das, mist men noode artikelen viae en leges, werd bij Pons Milvius 't gevangennemen van de gezanten der Allobroges niet vermeld en werd wel een afzonderlijk artikel aan *γεῖσον* en columna, niet echter aan metope en andere deelen van den tempel gewijd. Ook prijkt Hierosolyma weer met lange paenultima.

Verder is niet verbeterd Atilii no. 8, zie Marcii no. 14, lees 15, zooals in de corrigenda van den tweeden druk werd aangegeven, ook niet in het artikel Aemilia lex „beperkte tot" veranderd in „bepaalde op" waardoor eenige verwarring is ontstaan in het artikel censor.

Tot de wenschen voor een volgende editie blijven behooren verbetering van illustraties en toevoeging van kaarten van Griekenland, Italië, Athene en Rome. Het boek en zijn bewerker verdienen, dat die nieuwe druk spoedig noodig zal zijn.

Leiden. M. M. Assmann

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Thesaurus Linguae Latinae.

Aan de Thesaurus-commissie te München is een tweede bijdrage (vgl. *Museum* 1920, kol. 213) gezonden, groot 5636 Mark, hoofdzakelijk de opbrengst eener gift van een onzer genootschappen. M. B.

Onder de titel *Sententiae* verscheen bij de firma G. J. A. Ruys te Utrecht een verzameling latijnse spreuken, spreekwoorden en citaten, bijeengebracht door Dr. J. W. A. de Hoest. De schrijver geeft de overeenkomstige Hollandse spreekwijzen op, en spreekt de hoop uit dat de spreuken door de leerlingen van onze gymnasia uit het hoofd geleerd zullen worden. Een afzonderlike afdeling vormen gedachten van Romeinse auteurs die op een moraal wijzen, verwant aan die van het Kristendom.

De heer J. F. Rode, oud-leraar aan de Handelschool te Amsterdam, heeft bij de Gebroeders van den Hoek te Leiden (1920) een boekje uitgegeven dat zijn titel *Lectures instructives et pittoresques* ten volle verdient. Het bevat een 26-tal opstellen over merkwaardigheden op 't gebied der dier- en plantkunde, over eigenaardige zeden en over geschiedkundige biezonderheden. De lektuur is vol afwisseling en altijd interessant. Verschillende termen aan 't Latijn ontleend en talrijke techniese woorden zullen de lezer nog al eens naar het woordenboek doen grijpen (voorb.: *caudal*, *fvie*, *baguer* enz.).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1919, Nov.-Déc.: L. Chatelain, Deux inscriptions de Volubilis relatives au culte de Mithra. — P. Paris, Fouilles te Bolonia, avril-juin 1919. 1920, Janv.—Févr.: P. Durrieu, Miniatures pour l'illustration d'une oeuvre du roi René retrouvées à Metz. — E. Passemard, Un félin sculpté en bois de renne. — E. Pottier, Note sur les fouilles de M. F. Mouret à Ensérune. — E. Cuq, Un diptyque latin sur la tutelle dative des femmes. — Papadopoulos, Note sur quelques découvertes récentes faites à Constantinople.

Indogermanische Forschungen, XXXIX, 1-2: W. Streitberg, Karl Brugmann †. — Ph. Wegener (†), Der Wortsatz. — K. Brugmann, Das got. *-ada*-Passivum. — F. Holthausen, Wortdeutungen. — A. Walde, Lat. Etymologien. — J. Friedrich, Die altpers. Stelle in Aristophanes 'Acharnern' (V. 100). — Dez., *Καρχηδών* u. Carthago. — G. Bergmann, Lat. *pica*, *picus*. — L. Spitzer, Albanisches. — J. Loewenthal, Anord. *Loki*. — K. Brugmann, Zur Geschichte des Ausrufungssatzes im Griech. — J. Brüch, Nhd. *Attich*. — E. Kieckers, Zum mittelkymprisch *heb* 'sagte er'. — Dez., Zum Acc. absol. im Got. — Dez., Zur 1. sing ind. praes. auf *-ą* im Altbulg. — F. Kluge, Gr. *διάποιτα* = ags. *fæmne*? — Dez., *Τυρταῖος*. — K. Brugmann, Dissimilation bei *garderobe* u. *parterre*. — E. Schwyzer, Zum IF. 38, 165 f.

Hermes, LV, 3: R. Philippson, zu Philodems Schrift über die Frömmigkeit. — J. Geffcken, Religionsgeschichtliches in der Historia Augusta. — E. Hohl, über den Ursprung der Historia Augusta. — K. J. Beloch, Hipparchos u. Themistokles. — Misc.

Journal of Hellenic Studies, XL, 1: T. W. Allen, The Origin of the Greek Minuscule Hand. — J. F. Mountford, Greek Music a. its Relation to Modern Times.—S. Casson, Cornelius Nepos: Some further Notes. — J. T. Sheppard, The Heroic *Sophrosyne* a. the Form of Homer's Poetry. — H. F. Brown, The Venetians a. the Venetian Quarter in Constantinople to the Close of the Twelfth Century. — W. M. Ramsay, Military Operations on the North Front of Mount Taurus. — Gisela M. A. Richter, The Subject of the Ludovisi a. Boston Reliefs.

Nieuwe Taalgids, XIV, 6: C. G. N. de Vooys, Eufemisme. — E. Wellander, Over den datief als subject v. e. passieve constructie. — Ph. J. Simons, Bij de zwakke plek v. e. technikus. — Kron. en Krit. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, VI, 1: B. H. J. Weerenbeck, A propos de *Galimatias*. — E. Boulan, La littérature féminine et le dix-huitième siècle „charmant et maudit". — C. Kramer, Les poèmes épiques d'André Chénier, III. — S. Feist, Der Name der Germanen. — J. J. A. A. Frantzen, Kleine Beiträge zur Wortkunde. — F. Schoenemann, Wilh. Busch u. Schopenhauer. — P. Fijn v. Draat, The place of the Adverb. A study in Rhythm. — Jos. Schrijnen, Genitivus mysticus. — Dez., De Latijnsche accusativus absolutus.

Studiën, XCIV, Nov.: P. Albers, Victor de Stuers als Kamerlid. — P. Zeegers, Over Onschuldtragiek. — A. Roelandts en F. Tummers, Een Protestantsch Theologisch Handboek. — J. Sevink, Oude Volkszangen van Midden-Flores. — Th. Padberg, In hoeverre kan een Roomsche van niet-Roomsche kunst genieten? — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Baekelmans, Oubollige Poëten: N. Taalg. XIV, nº. 6 (de V[ooys]).

Fruin en Japikse, Brieven aan De Witt I: Lit. Zentralbl. 1920, nº. 33.

De Groot, Der Thūpa: Lit. Zentralbl. 1920, nº. 38 (Haas).

Horsten, Vondels leven en streven: Tijdschr. v. Taal en Letteren VIII, nº. 4 (P. Maximilianus).

Leyds, The Transvaal surrounded: D.Lit.Ztg. 1920. nº. 41 (Lenz).

De Man, Van onsen oelden susteren: Tijdschr. v. Taal en Letteren VIII, nº. 5 (Michels).

Van der Meulen en Krämer, Gedenkschriften Hardenbroek IV-VI: Lit. Zentralbl. 1920, nº. 32 (J[apikse]).

De Meyere en Baekelmans, Het boek der Rabauwen en Naaktridders: N. Taalg. XIV, nº. 6 (Frantzen).

F. Muller, Grieksch Wdb.: Paedagog. Stud. II, nº. 1 (Boas).

Ubbink, Het eeuwige leven bij Paulus: Lit. Zentralbl. 1920, nº. 28 (G. H. . . . e).

Van Wageningen, Seneca's Phaedra: Lit. Zentralbl. 1920, nº. 24 (Preisendanz).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

LATIJNSCHE LEERGANG

voor Gymnasia en Lycea

door Dr. P. C. DE BROUWER,

Prof. Dr. F. MULLER Jzn. en Dr. E. SLIJPER.

Zoo juist verschenen:

OEFENINGEN BIJ DE SYNTAXIS

door Dr. P. C. DE BROUWER

en Dr. E. SLIJPER.

EERSTE DEELTJE. -:- CASUSLEER.

Prijs f 2.25. -:- Geen toeslag.

UITGAVE VAN J B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**

Deel 4. J KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 5. J. MATHIJS ACKET. Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 6. CORNELIS VETH, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—.**

Deel 7. EDMOND VISSER, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

WIJ LOVEN UIT ALS PREMIE

voor dengene, die ons de meeste abonnés aanbrengt (minstens vijf) op het

TIJDSCHRIFT VOOR R. K. OUDERS EN OPVOEDERS

EEN GRATIS REIS EERSTE KLASSE (SPOOR EN HOTEL) NAAR PARIJS EN LOURDES

onder de bekwame leiding van het Reisbureau LISSONE & ZN.

Abonnementsprijs per jaar **f 4.80**, Proefnummers op aanvraag gratis bij de Uitg. Het Nederlandsche Boekhuis, Industriestr. 1 TILBURG

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Zoo juist verschenen:

NEOPHILOLOGUS.

DRIEMAANDELIKS TIJDSCHRIFT VOOR DE WETENSCHAPPELIKE BEOEFENING VAN LEVENDE VREEMDE TALEN EN VAN HUN LETTERKUNDE EN VOOR DE STUDIE VAN DE KLASSIEKE TALEN IN HUN VERBAND MET DE MODERNE.

Onder Redaktie van

Prof. Dr. J. J. A. A. FRANTZEN, Prof. Dr. J. J. SALVERDA DE GRAVE, Prof. Dr. D. C. HESSELING, Prof J. H. SCHOLTE, Prof. Dr. JOS. SCHRIJNEN, Prof. Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL, Prof. Dr. A. E. H. SWAEN.

Sekretaris der Redaktie K. R. GALLAS.

Zesde Jaargang. Aflevering 1.

Prijs per jaarg. f 4,90; fr. p. p. f 5.25.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

Abonneert u op het **beste, het mooiste en meest onderhoudende geïllustreerde weekblad:**

PANORAMA

Vraagt een proefnummer en het uitgebreide geïllustreerde prospectus, die overal in den Boekhandel en ook bij ons gratis verkrijgbaar zijn.

Boeiende, degelijke lectuur en prachtige illustraties.

Prijs per 3 maanden slechts f 2.25 franco thuis.

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ. LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. **No. 4.** **Januari 1921.**

Ernout, Recueil de textes latins archaïques (F. Muller Jzn.).
Konow, Das indische Drama (Vogel).
Poelhekke, Isaäc da Costa (A. W. C. Zuidema).
Dez., J. A. Alberdingk Thijm (A. W. C. Zuidema).
Zuber, Kind u. Kindheit bei Georg Eliot (Falconer).
Ordbog over det Danske Sprog, II (Logeman).
Van Kalken, Histoire de Belgique (Japikse).
Fruin-Mees, Geschiedenis van Java, I (Krom).
Schoolboeken:
Besançon et Struik, Précis historique et anthologie de la littérature française, I (Riemens).
Uitgave v. d. fa Wolters.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. Ernout, Recueil de textes latins archaïques. Paris, Klincksieck. 1916.

De Fransche wetenschap heeft de laatste jaren met succes getracht het kleine philologische publiek in Frankrijk zijn eigen uitgaven en hulpmiddelen te verschaffen. Zij combineert daarbij op zeer gelukkige wijze de studie der texten met de bestudeering van hun taal. De schrijver van bovengenoemd werkje treedt daarbij zeer op de voorgrond: na een beknopte en zeer heldere morphologie te hebben gegeven brengt hij nu onlangs een uitgave van Lucretius, die ik weldra hier kort hoop te bespreken.

Ook hier weer toont de schrijver zich voor zijn zaak goed voorbereid: de door hen gebruikte uitgaven, de in zijn boekje blijkbaar bewerkte literatuur toonen, dat hij een dankbaar en zelfstandig critisch gebruik heeft weten te maken van de resultaten onzer wetenschap, zoowel in eigen land als in den vreemde bereikt.

Vergelijkt men dit deeltje met de bekende „Kleine Texte" bij Marcus und Weber uitgegeven, dan blijkt dit deeltje te vereenigen, wat Diehl daar gaf als Poetarum romanorum veterum reliquiae (No. 69) en als Altlateinische Inschriften (² 1911, No. 38-40). Zooals de schrijver in zijn voorrede vermeldt, is sinds 1843— het jaar waarin Egger's Latini sermonis vetustioris reliquiae selectae verschenen — een dergelijk werkje aan het Fransche publiek niet aangeboden: recht van bestaan heeft het dus zeer zeker, ook voor het buitenland. Voor het gebruik door Nederlandsche studenten zou ik althans het verkiezen boven de compilaties van Diehl. Deze geeft wel is waar meer inscripties (ruim 500) dan Ernout, die in het eerste deel van zijn werkje de epigraphische monumenten ten getale van 150 behandelt, hij is ook in de keuze van niet-epigraphische texten wat ruimer, maar.... telkens stuit men op een zeer weinig persoonlijke behandeling van het gegeven: het wil niet meer dan materiaal voor Vorlesungen en Uebungen zijn. Bovendien gevoelt men bij den Duitschen uitgever steeds, dat Diehl (ondanks zijn studies over de slot-*m* in de inscripties) toch in de Latijnsche taalstudie zich weinig thuis gevoelt en een minder betrouwbaar leidsman zou zijn, indien hij meer had willen geven.

Als introductie is dientengevolge het boekje van Ernout persoonlijker, het is echter ook vollediger. Enkele prozatexten zijn nl. in het begin van het tweede deel opgenomen uit Cato's boekje over den landbouw, onder den text worden voorts naast den apparatus criticus telkens plaatsen opgenomen, die de lectuur kunnen vergemakkelijken of de meening van den schrijver nader toelichten en met prijzenswaardige soberheid wordt telkens naar de beste moderne publicaties verwezen, die de student geleidelijk in de diepte van een voortgezette studie zullen doen binnendringen. Een index van de besproken of slechts in de texten voorkomende woorden maakt het aardig boekje tot een wegwijzer, waar met graagte en met vertrouwen ieder naar zal grijpen, die het ongemeene belang van dit ook zoo echt ongekunsteld Latijn tegenover de kunsttaal der klassieke periode steeds meer gaat doorgronden. De schrijver heeft dit alles nog dichter bij zijn publiek gebracht door een ruime en overzichtige druk, groote en voor de epigraphische texten zelfs vette letter, die, rustig voor het oog, ieder oogenblik den lezer doet beseffen, dat hij bij deze steenoorkonden tegenover onmiddellijk, niet afgeleid of weerspiegeld taalmateriaal staat

Is het noodig hier den lezer te vermoeien met de bespreking van kwesties, waarvoor een andere oplossing mogelijk is en wellicht beter ware? Laat deze korte

Digitized by Google

aankondiging zich instellen op de tact en niet opdringerige degelijkheid van dit zeer bruikbare werkje en tevreden zijn, indien de aanbeveling een handwijzer tot zijn gebruik voor oudere en jongere studenten zou mogen wezen.

Amsterdam. F. Muller Jzn.

Sten Konow, Das indische Drama. (Grundriss der indo-arischen Philologie und Altertumskunde. II. Band, 2. Heft D). Berlin und Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co. 1920. (Pr. *f* 5.75).

Voor het Indische drama bestonden tot nog toe twee standaardwerken: H. H. Wilson's *Select specimens of the Theatre of the Hindus* (1ste uitg. Calcutta 1826—27) en Sylvain Lévi's *Le théatre indien* (Parijs 1890). Hoe hoog ook de wetenschappelijke waarde van het laatst genoemde boek te achten is (dat van Wilson was reeds lang verouderd), toch maakten de gewichtige ontdekkingen der laatste kwart-eeuw ook op dit gebied een nieuwe behandeling van het onderwerp uiterst gewenscht. Thans is in die behoefte voorzien door het werk van den kundigen Noorschen Sanskritist Sten Konow, dat een waardige plaats komt innemen in de reeks deelen van den aan ieder indoloog wel-bekenden „Grundriss" van Bühler en Kielhorn.

Konow behandelt eerst de theorie der tooneelkunst, daarna de dramatische litteratuur der Indiërs. Omtrent de eerste worden wij vooral ingelicht door het aan Bharata toegeschreven *Nāṭya-çāstra*, waarvan de tijd onzeker is (Konow stelt het kort vóór Bhāsa) en het veel latere *Daçarūpa* van Dhanamjaya (einde 10de eeuw).

Uit deze werken valt op te maken dat de inrichting van het oud-Indisch tooneel uiterst primitief was. Er waren geen coulissen; de achtergrond werd steeds gevormd door een gordijn (Skt. *yavanikā*). Rotsen, spelonken, godenwagens, paarden en elefanten werden nagebootst door op bamboe-staken gespannen huiden of lappen. Of wel de aanwezigheid van elefanten en paarden werd slechts aangeduid door den ijzeren haak (Skt. *aṅkuça*) of het leidsel, waarmede die dieren worden bestuurd. Zelfs de wapens waren niet van metaal maar van riet. Wij zullen ons dus hebben voor te stellen, dat wanneer in het eerste bedrijf van de *Çakuntalā* koning Duṣyanta optrad, met zijn wagenmenner op zijn jachtwagen in razende vaart een gazel vervolgend, de toeschouwer geen wagen, paarden of gazel te zien kreeg, maar de handeling eensdeels door koning en wagenmenner mimisch werd aangeduid, en overigens door hen in Kālidāsa's verzen geschilderd op een wijze, zooals niet de allermodernste tooneelnabootsing die zou kunnen weergeven.

Veel werd aan de verbeelding overgelaten, en daaraan ontbrak het den Indischen toeschouwer allerminst. Bovendien bezat de tooneelspeler een buitengewoon vermogen van uitbeelding in de bewegingen der ledematen, vooral in die der handen. Uitvoerig wordt dit in het *Nāṭyaçāstra* toegelicht. Als b.v. de vier vingers naast elkander worden uitgestrekt, terwijl de duim gebogen wordt, noemt men dit den „banier" (Skt. *patāka*). Houdt men de hand in deze stelling tegen het voorhoofd, dan duidt dit kommer, maar ook vreugde of trots aan. Worden echter de vingers gescheiden en snel heen en weer bewogen, dan is dit een aanduiding van een brand, van regen of wel van een bloemenregen.

Interessant is ook wat omtrent het „schminken" (Skt. *aṅgaracanā*) wordt voorgeschreven. Goden en bovennatuurlijke wezens onderscheiden zich door een bepaalde lichaamskleur (in de Indische miniatuurkunst is Viṣṇu steeds blauw, ook in zijn *avatāra's* als Rāma, Kṛṣṇa enz.) en dit geldt ook van de verschillende volksstammen en casten. Zoo zijn de niet-Ariërs zooals de Kirāta's, Draviḍa's en Pulinda's zwart (vreemd, dat bij deze groep ook de Kāçi's en Kosala's worden genoemd.) Daarentegen zijn de bewoners der noord-westelijke grenslanden — Çaka's, Yavana's enz., dus volken van Griekschen en Iraanschen stam — blank (Skt. *gaura*) [1]). De huidskleur van Pañcāla's, Çūrasena's en andere Arische stammen wordt beschreven als *çyāma*, waarmede dus de bruine tint der Hindu's wordt bedoeld. Nog wordt onderscheid gemaakt tusschen de vertegenwoordigers der hoogere casten (Brāhmaṇa's en Kṣatriya's), die blank (*gaura*) zijn, terwijl Vaiçya's en Çūdra's *çyāma* worden genoemd.

Ook over den tooneelspeler en zijn maatschappelijke positie in het oude Indië wordt het een en ander medegedeeld. Over het geheel werd de acteursstand geminacht. Echter kwam het voor, dat personen van goeden huize, zelfs vorsten, zich op de tooneelspeelkunst toelegden.

Onder de vaste tooneeltypen is het vooral de *vidūṣaka*, die uitvoerig wordt besproken. Het is „die lustige Person", die steeds tot de caste der Brahmanen behoort en wiens nuchtere opmerkingen een comisch contrast vormen met de hoogdravende, vaak sentimenteele uitingen van den *nāyaka*, den held van het stuk, dien hij steeds begeleidt. Konow verwerpt de hypothese van Windisch, die in den *vidūṣaka* een navolging van den slaaf der klassieke komedie wilde zien, en beschouwt hem veeleer als een figuur van zuiver Indischen oorsprong. „Der *vidūṣaka*", zegt hij, „ist eben eine Figur der alten Volksstücke, in welchen die Sitten und das Benehmen der höheren Kasten, besonders der Brahmanen, genau so wie heutzutage, verspottet wurden". Een dergelijken oorsprong kent schr. ook toe aan den *viṭa*, (den bon-vivant, den „geriebenen Lebemann") en den *çakāra* (den koningszwager, of, juister, den broer van de vorstelijke concubine), die vooral uit de *Mṛcchakaṭikā* bekend zijn. De eerste is een man van litteraire cultuur, die Sanskrit spreekt, terwijl de ander iemand van geringe afkomst en ontwikkeling is. Zijn taal is het dialect van Magadha, waarin o.a. de dentale sibilant steeds door de palataal vervangen is. Vandaar zijn naam, die „*ça*-maker" beteekent.

Bij de bespreking van den innerlijken bouw van het drama treft ons vooral, hoe met echt Indische systeemzucht de verschillende elementen van het drama in de leerboeken der tooneelkunst worden behandeld. Eigenaardig is hierbij ook de uitgesproken voorkeur voor een vijfvoudige indeeling. Men onderscheidt vijf elementen bij de ontwikkeling der handeling (*artha-*

---

[1]) **Konow geeft Skt. *gaura* weer met „rötlich-gelb" in overeenstemming met de verklaring *raktapītasamāyogād gauraḥ*. Het komt mij voor, dat het woord gerust met „blank" mag worden weergegeven. Ook Hindī *gorā* duidt als adjectief een lichte huidskleur aan en als substantief een Europeaan, vooral een Europeeschen soldaat."**

Digitized by Google

prakṛti), vijf trappen of toestanden (*avasthā*) en vijf „voegen" (*saṃdhi*), die uit een verbinding van de vijf eersten met de vijf laatsten ontstaan.

De Indische dramaturgie onderscheidt niet minder dan tien hoofdsoorten (*rūpaka*) van tooneelspelen en nog vele bijsoorten (*uparūpaka*), waarvan het aantal door het *Sāhityadarpaṇa* op achttien wordt gesteld. Tot de *rūpaka*'s behoort in de eerste plaats het *nāṭaka*, het tooneelspel bij uitnemendheid, waarvan de stof moet ontleend zijn aan de oude heldensage. Het bekendste voorbeeld is Kālidāsa's *Çakuntalā*. Daarentegen is in het *prakaraṇa* (tot deze soort behoort de *Mṛcchakaṭikā*) het onderwerp eigen vinding van den dichter. Konow vermoedt dat de oude dramaturgie slechts tien soorten kende en dat, aangezien aan de indeeling van Bharata niets mocht worden veranderd, men de latere tooneelstukken, die in het oude systeem niet pasten, op nieuw heeft geschematiseerd en daarbij aan de „moderne" genres den naam *uparūpaka* of „bijsoort" heeft gegeven. In elk geval is de geheele indeeling tamelijk willekeurig. Immers worden zoo uiteenloopende stukken als het *Çāriputra-prakaraṇa* en de *Mṛcchakaṭikā* tot één zelfde soort gerekend, waarbij nog valt op te merken, dat de definitie die de dramaturgische geschriften van het *prakaraṇa* geven, niet op het eerstgenoemde tooneelstuk van toepassing is. Evenmin is het duidelijk, waarom Kālidāsa's *Mālavikāgnimitra* een *nāṭaka* (dus een *rūpaka*) wordt genoemd, maar Harṣa's *Ratnāvalī* een *nāṭikā* (dus een *uparūpaka*). Inderdaad zijn inhoud en intrigue van beide deze stukken vrijwel gelijk. Een koning vat liefde op voor een meisje uit het gevolg van één zijner gemalinnen. Deze zoekt een ontmoeting der beide gelieven op alle mogelijke wijzen te beletten, totdat blijkt dat de gewaande dienares inderdaad een vorstendochter is en dus aan een nieuwe echtverbintenis van den held van het stuk niets meer in den weg staat.

Over den oorsprong van het Indische drama is veel geschreven; want, zooals met „oorsprongen" veelal het geval is, tast men hier vrijwel in het duister en bestaat er dus ruimte voor zeer uiteenloopende theorieën. Konow neemt tegenover deze in 't algemeen een sceptische houding aan. Hij verwerpt zoowel de aan de ethnologie ontleende verklaringen van Berriedale Keith en Ridgeway, die volgens hem berusten op het misverstaan eener plaats uit het *Mahābhāṣya* (zie p. 45), als de zoogenaamde *ākhyāna*-theorie, die aan zekere in dialoog-vorm gedichte liederen van den *Ṛgveda* een dramatisch karakter toekent. Evenmin kan hij zich vereenigen met de opvatting, dat het ontstaan van het Indische drama aan Griekschen invloed zou zijn toe te schrijven. Deze opvatting, indertijd met veel talent door Ernst Windisch verdedigd, vond reeds bestrijding van zeer bevoegde zijde, n.l. door Lévi en Pischel. Volgens de meening van Windisch was het de nieuw-Attische comedie, waarvan de bewuste invloed zou zijn uitgegaan en was deze het duidelijkst te bespeuren in de *Mṛcchakaṭikā*, die toen voor het oudste Indische tooneelwerk gold. Maar sedert zijn oudere tooneelstukken ontdekt, die de „Grieksche" theorie niet bevestigen. In elk geval is in deze kwestie het laatste woord nog niet gesproken.

Konow leidt het Indische drama af van het oude volkstheater, waar stukken in de volkstaal werden opgevoerd en veel werk werd gemaakt van dans en zang begeleid door instrumentale muziek. Voor deze opvatting spreekt ongetwijfeld de etymologie van de Sanskritwoorden *naṭa* (tooneelspeler), *nāṭaka* (tooneelstuk) en *nāṭya* (tooneelspel), inderdaad prakritismen, waarvan de wortel *naṭ* beantwoordt aan den Sanskrit wortel *nṛt*, die „dansen" beteekent. Voordrachten uit het epos, zoowel als schimmen- en marionettenspel waren reeds vroeg in Indië bekend en hebben ongetwijfeld invloed geoefend op het ontstaan en de ontwikkeling van het drama, hoewel het onmogelijk is den aard van dien invloed vast te stellen. „Aus einer Verschmelzung" aldus concludeert Schr. (p. 47), „des durch Schattenbilder illustrierten Vortrages epischer Sagen und der Kunst der alten Mimen ist somit das indische Drama entstanden."

Wat het geboorteland van het Indische drama aangaat, vermoedt Konow, dat het ontstaan is in het land der Çūrasena's, waarvan Mathurā de hoofdstad was. Hij wijst er op dat Çaurasenī het voornaamste Prākrit der Indische tooneelstukken is; het wordt ook door den *vidūṣaka* gesproken. Verder valt op te merken dat Açvaghoṣa, de oudste ons bekende tooneeldichter, volgens de overlevering heeft geleefd aan het hof van koning Kaniṣka, die omstreeks het midden der tweede eeuw na Chr. als erfgenaam der Çaka satrapen in Mathurā heerschte. Onder de regeering dezer satrapen (de zoogenaamde „oostelijke" *kṣatrapa*'s), dus in de eerste eeuw na Chr., zou volgens Konow het Indische drama te Mathurā zijn ontstaan. Is deze hypothese juist, dan is het zeker opvallend dat het Indische drama ontstond in een plaats en tijd, die gekenmerkt waren door een zeer uitgesproken Hellenistischen invloed. Hiervan getuigen de in en om Mathurā gevonden beeldhouwwerken.

In het tweede gedeelte van zijn werk behandelt Konow de dramatische litteratuur. In tijdsorde behandelt hij achtereenvolgens de bijna driehonderd tooneelschrijvers en hunne werken, waarbij van ieder werk een korte inhoudsopgave met bibliographie (litteratuur, uitgaven en vertalingen) gegeven wordt.

Al dadelijk blijkt hier de groote vooruitgang, dien verschillende belangrijke vondsten in onze kennis der Indische tooneellitteratuur hebben te weeg gebracht. Terwijl men vroeger de geschiedenis dier litteratuur aanving met Çūdraka, wiens *Mṛcchakaṭikā* als het oudste Indische tooneelwerk gold, staan nu vooraan de beroemde namen van Açvaghoṣa en Bhāsa, wier tooneelwerken pas in het laatste tiental jaren aan het licht zijn gekomen. Van den eerste kende men niet meer dan den naam, totdat Sylvain Lévi in 1892 het eerste hoofdstuk van zijn *Buddhacarita* („het Leven van Buddha") uitgaf. Thans kennen wij hem als een der grootste dichters der Sanskrit litteratuur en als één der scheppers van het *kāvya* of kunstdicht. Dat Açvaghoṣa ook tooneelschrijver was, is gebleken uit de fragmenten van een drama, die in handschrift zijn opgedolven te Turfan in Centraal-Azië en in 1911 door den Berlijnschen hoogleeraar Lüders zijn uitgegeven. Het bedoelde tooneelstuk, het *Çāriputra-prakaraṇa*, behandelt de bekeering van Çāriputra en Maudgalyāyana, de

Digitized by Google

beide voornaamste discipelen van den Buddha, en berust dus op de gewijde overlevering.

Een vondst van niet minder belang werd tien jaren geleden gedaan door den Zuid-Indischen geleerde Gaṇapati Sāstrī. Zij bestond in de ontdekking van niet minder dan dertien tooneelstukken van Bhāsa, die tot op dien tijd alleen bij name bekend was. Want Kālidāsa noemt hem als één zijner voorgangers in den proloog van zijn ***Mālavikāgnimitra***, en ook enkele andere latere schrijvers maken van hem gewag. Thans zijn wij plotseling in het bezit gekomen van een reeks drama's van dien ouden poëet, zooals wij van geen lateren Indischen tooneelschrijver bezitten. Daaronder is er één, dat bijzondere aandacht verdient. Het is de *Cārudatta* (ook wel *Daridra-Cārudatta* d. w. z. „de arme Cārudatta" genoemd), een stuk in vier acten, die blijken overeen te komen met de eerste vier bedrijven van de ***Mṛcchakaṭikā***. Dus is Bhāsa de eigenlijke auteur van dit meesterwerk der Indische tooneellitteratuur, terwijl Çūdraka het slechts heeft omgewerkt en vermoedelijk voltooid.

In Çūdraka ziet Konow een historisch persoon en wel den Abhīra koning Çivadatta. In verband hiermede meent hij dat de vervanging van koning Pālaka door den herder Āryaka een historischen achtergrond zou hebben in den ondergang van de dynastie der Andhra's door bovengenoemden vorst Çivadatta of door diens zoon. Is deze veronderstelling juist, dan zou Çūdraka in de 3de eeuw hebben geleefd. Indertijd meende Kern (*Verspr. Geschr.* III 43) hem te moeten stellen omstreeks 400. Terwijl Kern op een zeer vernuftige wijze, maar met ontoereikende middelen gepoogd heeft, Çūdraka's tijd ongeveer te benaderen, bezitten wij thans zekerder chronologische gegevens. Wij mogen het als uitgemaakt beschouwen dat Çūdraka moet worden gesteld tusschen Bhāsa en Kālidāsa.

Wat betreft den tijd van dezen grootsten der Indische tooneeldichters, dien men vroeger in de 6de eeuw stelde, zijn nu vrijwel alle deskundigen het er over eens dat hij geleefd moet hebben in dien bloeitijd der schoone kunsten, toen Noordelijk Indië werd beheerscht door de keizerlijke dynastie der Gupta's. Zeer waarschijnlijk is Konow's vermoeden dat Kālidāsa's vorstelijke beschermer Candragupta II is geweest. Deze voert op zijn munten den titel *Vikramāditya*, en men weet dat volgens de traditie Kālidāsa aan het hof van een vorst van dien naam zou hebben gedicht. Dus is 400 A. D. de tijd, die thans voor Kālidāsa mag worden aangenomen.

Dat ook Viçakhadatta, de schrijver van den ***Mudrārākṣasa***, in het tijdperk der Gupta's heeft geleefd, is reeds door Speyer betoogd. Konow stelt hem eveneens in den tijd van Candragupta II en beschouwt hem als een jongeren tijdgenoot van Kalidāsa.

Men ziet welk een ontzaglijken vooruitgang het wetenschappelijk onderzoek heeft gebracht in onze kennis der Indische tooneellitteratuur, vooral wat betreft de tijdsbepaling der groote dichters uit de eerste vijf eeuwen onzer jaartelling. Hoeveel hebben wij gewonnen sedert de dagen toen Wilson zijn *Select Specimens*, schreef!

De bibliographische opgave, die Konow aan ieder tooneelstuk toevoegt is zeer volledig. Uit het groote aantal overzettingen in Europeesche talen blijkt duidelijk, hoezeer het Indische drama ook in den smaak is gevallen van de litterati van het Westen. Kālidāsa's ***Çakuntalā*** spant ook hier weder de kroon met niet minder dan zes-en-veertig vertalingen, waarvan zestien in het Duitsch. Daaronder zijn ettelijke tooneelbewerkingen en zelfs een ballet! Onlangs verscheen nog een Engelsche vertaling van den Amerikaan W. H. Ryder (Everyman's Library, London, zonder jaartal).

Onder de vertalingen van de ***Mṛcchakaṭikā*** is nog te noemen die van H. C. Kellner, verschenen in de bekende Reclam editie (Leipzig 1893). De door Konow genoemde Fransche tooneelbewerking van hetzelfde stuk door Victor Barrucand, die in 1895 door *l'Oeuvre* is gespeeld (ook in Nederland), is in datzelfde jaar te Parijs in druk verschenen.

Van den *Nāgānanda* van Harṣa bestaat nog een Engelsche vertaling van Rev. B. Hale Wortham (London en New York, zonder jaartal). Onder de litteratuur over dit stuk ware nog te noemen de dissertatie van Dr. A. D. K. Bosch (Leiden 1914).

Het hier gegeven overzicht van Sten Konow's boek moge volstaan om te doen zien, hoe groote dankbaarheid wij den geleerden schrijver schuldig zijn voor zijn door helderheid en volledigheid uitmuntenden arbeid over het Indische drama.

Leiden. J. Ph. Vogel.

Isaäc da Costa. Bloemlezing uit zijn werken, ingeleid door M. A. P. C. Poelhekke.

J. A. Alberdingk Thijm. Een keus uit zijn werken met een inleiding door M. A. P. C. Poelhekke. (Meulenhoff's Bibliotheek van Nederlandsche Schrijvers). Amsterdam, Meulenhoff. 1920.

Deze nieuwe deeltjes der Meulenhoff-editie geven een keus uit het werk van twee oude bekenden uit onze 19de eeuwsche letterkunde. Beiden waren ze hier te lande de vertegenwoordigers van de reactie tegen het rationalisme der 18de eeuw, een reactie waarvan zoowel het Réveil als het versterkt godsdienstig leven in de Katholieke kringen het gevolg was.

Zéér belangrijk zijn de beide inleidingen. Die over Da Costa beziet den mensch en den dichter uit een geheel bijzonder oogpunt en in overeenstemming hiermede draagt ook de keuze der stukken in de bloemlezing een bepaald karakter. Poelhekke ziet in Da Costa vóór alles den mysticus, den Godzoeker. Uit dien mystieken aanleg, veeleer dan door Da Costa's afkomst uit het land „waar de zon ontwaakt", wil hij de vlammende verbeelding, den brandenden zielsgloed verklaren, die het onuitsprekelijke tot uiting tracht te brengen. „Mystieke zielen," zegt Poelhekke, „zijn in hun diepste wezen poëet .... 't Is geen toeval dat de geschriften der mystieken alle tot dichtkunst maakt." En dan toont hij verder aan, hoe juist bij Da Costa de mystieke trek het karakter en de uitdrukkingswijze minstens evenzeer bepaalt, als zijn Joodsche afkomst en atavisme. Zóó belangrijk acht hij dit, dat hij tot de conclusie komt, dat Da Costa „mysticus en geen Jood stellig feller zou hebben geblaakt dan Da Costa Jood en geen mysticus". De bronnen der mystiek, gevoel en verbeelding, waren ook de bronnen van Da Costa's poëzie. We krijgen in Poelhekke's bloemlezing dus vooral Da Costa als lyricus, zijn gedichten uit den tijd van lijden en strijden. Het individueel-

Digitized by Google

religieuse heeft de overhand in den bundel (inleiding en slot tot de beroemde hymne *Voorzienigheid, God met ons, Paasch- en Pinksterzangen, Bij de rivieren van Babel*, enz.); daarnaast komt het algemeen religieuse tot zijn recht in fragmenten uit het boek van *Job*, uit Tassoos *Verlost Jerusalem* en het schoone gedicht *David* met zijn parabolische beteekenis. Van de tijdzangen, de meest gelezene, maar waarin de lyrische onderstrooming te herhaaldelijk onderbroken wordt, is alleen opgenomen de Voor- en de Slotzang van *Vijf en twintig Jaren* en *Wachter, wat is er van den nacht?* „omdat het de schoonste is en de geheele Da Costa er in leeft: in zijn grootheid als Ziener en zijn innigheid als mensch." Ook *Hagar* vond een plaats. Uit den aard der zaak heeft de samensteller dezer bloemlezing, die niet het verstandelijk begrijpen vooropstelt, maar het poëtisch meevoelen, geen bergen commentaren aan zijn uitgave toegevoegd. Hij is soms zelfs wel wat heel zuinig met zijn aanteekeningen geweest. Een goed denkbeeld was het om door aanhaling uit brieven en uit het Dagboek van Willem de Clercq sommige gedichten toe te lichten, of ter verklaring gedeelten aan te halen uit Byvanck's *Jeugd van Isaäc da Costa* en Pierson's *Oudere Tijdgenooten*. Die stukken geven tevens een historischen achtergrond. En zoo is door dit alles Poelhekke volkomen geslaagd in wat hij zich voorstelde: ons nader te brengen tot den geheelen en intiemeren Da Costa. De portretten, de afbeelding van Da Costa's woonhuis en een fac-simile verhoogen de aantrekkelijkheid van het handige boekje; alleen zal het ontbreken van een inhoudsopgave eenig ongerief bij het gebruik veroorzaken.

De inleiding op Alberdingk Thijm, die onder het beste mag worden gerekend, dat in dit herdenkingsjaar over hem is verschenen, geeft eveneens blijk van een eigen kijk op diens persoonlijkheid. Deze geloofsgenoot heeft Poelhekke's groote liefde. Hij schetst ons Thijm den pionier, den wegbereider tot een nieuwe Roomsche kunst en beschaving; Thijm den minnaar van zijn mooie oude geboortestad; Thijm den historischen snuffelaar, Thijm den novellist. En vooral ook doet hij ons Thijm kennen als den romanticus, met zijn liefde voor de Middeleeuwen en haar Gotische kathedralen, die voor hem de verstoffelijking waren van zijn eigen religieusen zin. Hun bouworde te verklaren als draagster eener alles omvattende synthese, zijn eigen tijd nader te brengen tot hun symboliek, gelijk Viollet-le-Duc het voor Frankrijk deed, dat is een belangrijk deel van Thijms levenstaak geweest en juist hierop laat Poelhekke veel licht vallen. Ook in de bloemlezing kiest hij fragmenten, die dit illustreeren: een groot stuk b.v. uit het merkwaardige boek *de Heilige Linie*, over architectuur als gemeenschapskunst; een hoofdstuk uit *de Kompositie in de Bouwkunst*, een stuk over *de Gothiek*. Zeker waren er uit de fijne, schoon soms ietwat précieuse genrestukjes, die Thijms novellen zijn, schoonere fragmenten te halen, maar het is Poelhekke vooral om het karakteristieke te doen. Daarom zijn ook een paar gedichten uit Thijms „zwarten tijd" opgenomen, waarvan de rhetorische taal ons weinig kan bekoren. De keuze uit het verhalende proza mag gelukkig worden genoemd. We krijgen o.a. het geestige *Avondje bij Oom Braamcamp* uit de novelle *Joan Nanning*, een van de vele, waarin Thijm ons de maatschappelijke verhoudingen en het huiselijk leven der Katholieken in de 17de eeuw schildert. Schoon het ons in gansch andere kringen binnenvoert, dan die van Hildebrand's burgerluidjes, kan het toch in veel opzichten een tegenhanger van het beroemde avondje uit de Camera worden genoemd. In het „schilderachtig malicieuse" (een qualificatie van Thijm zelf voor Hildebrands geest) komt Thijm den auteur der Camera zeer nabij, ook in de gevoelige geestigheid; diens humor mist hij. Om te doen zien, dat deze novelle in Protestantsche kringen eenig stof heeft opgejaagd, is de brief aan prof. v. Gilse opgenomen, door Thijm, den Pauwels Forestier der Dietsche Warande, in zijn tijdschrift geplaatst. Verder zijn er fragmenten uit *de Organist van den Dom* en *Geertruide van Oosten*, de beide verhalen van een zuiver middeleeuwsche schoonheid, die tot het beste van Thijms novellistische kunst behooren, daar de artiest en de oudheidkenner er niet zoo met elkander in conflict geraken, als wel in andere het geval is. Behalve aan dit gedeelte van Thijms werk wordt in de inleiding ook een belangrijke beschouwing gewijd aan het ontstaan van den tijdzang het *Voorgeborchte*; in verband hiermede aan Thijms verhouding tot Bilderdijk en Da Costa, terwijl in de bloemlezing, behalve de opdracht van het *Voorgeborchte* aan laatstgenoemde, ook een tweetal fragmenten zijn opgenomen, in een waarvan Thijms lievelingsdenkbeeld, dat Bilderdijk in zijn hart nagenoeg Katholiek zou zijn geweest. En na zijn verhouding tot Bilderdijk, „den Meester, tegen wien hij opzag, die hem overweldigde", geeft Poelhekke in een fijngevoelige ontleding van geheel Thijms innerlijk wezen zijn verhouding tot Vondel „den hartevriend," met wien hij meeleefde, wiens *Portretten* — proeven der romantische literatuurbeschrijving van dien tijd — hij plaatste in de lijst van het schilderachtige 17de-eeuwsche Amsterdamsche stadschoon. De bloemlezing bevat er een tweetal van. Zoo is ook dit deeltje der Meulenhoff-editie, eveneens voorzien van eenige illustraties en van een fac-simile, een welkome aanwinst bij de studie onzer letterkunde. Als eenige bedenking moet mij ook hier van het hart, dat wat meer aanteekeningen gewenscht waren, 't zij om bijzonderheden uit den tekst toe te lichten, die buiten het verband met het geheel niet te begrijpen zijn, als „de buitenveldertsche herder" op pag. 130, „het Mirakel" op pag. 110, 't zij om het tijdbeeld toe te lichten, als b.v. de term „waardschap" op pag. 106.

Den Haag. A. W. C. Zuidema.

Elisabeth Zuber, Kind und Kindheit bei George Eliot. Eine Studie zum hundertsten Geburtstag der Dichterin, 22 November 1919. Frauenfeld, Huber. 1919. (Pr. fr. 4.50).

"Touch not a thing so exquisite" one is inclined at first sight to warn the scientist — with George Eliot in her diary. We have reason to be thankful that the subject has been undertaken by a woman and one who has known how to dissect with tenderness. Something there is of the unlovely German manner nevertheless. Why the familiarity of calling George Eliot and Miss Martineau Eliot and Martineau as if they were chambermaids? And why indicate novels by M. F. and D. D.?

The treatise is a demonstration of the originality and

Digitized by Google

permanent value of George Eliot's portrayal of children. From being almost wholly neglected in classical and Hebrew literature, the child acquired prominence from Christ's teaching and consequently miraculous powers in medieval legend, was dethroned by the rationalists, to be reinvested with heavenly gifts by the romantics. The succeeding phase, the study of the child in the light of the evolution theory, cleared the way for George Eliot. In all previous literature the child wherever introduced had been used as a means, for example by Fielding as a go-between, by Dickens as the medium of pathos. George Eliot was the first to introduce children for their own sakes, to give them a central place, and to depict them as they really are. (Miss Zuber may be interested to know that a genuine Maggie and Tom idyll is to be found in a now forgotten novel, ***The Man of the World***, by a disciple of Rousseau. But Mackenzie went no further in a province for which he was well fitted and this pretty scene found no imitators).

Miss Zuber shows convincingly how complete was George Eliot's departure from all previous usage. Eppie, it is true, is still the angel-child fallen from heaven to comfort and save — the Wordsworthian conception; but the typical child in George Eliot is not Eppie but Maggie, or, in a minor way, little Totty Poyser. George Eliot's great service is that she created real children, with their little naughtinesses, their lisping broken speech, their passionate loves and griefs. But her subject is not only the child, it is childhood; and not childhood as the golden time of popular acceptation but, in accordance with her own painful experience, as the period of misunderstood ambitions and shattered ideals. She was the first to introduce the figure of the misunderstood child. And, what is of more positive value, "sie hat als erste die Lebensanschauung des jugendlichen Menschen beleuchtet und den Unterschied zwischen ihr und derjenigen von Erwachsenen festgestellt" (81).

Not the least valuable feature of the booklet is the chapter in which George Eliot's representation of children is tested by the results of modern psychologists like Stern und Sully, and not found wanting. The work is of some psychological as well as literary interest. The only fault I have to find is that Miss Zuber does not always reinforce her statements by examples from the novels (cf. pp. 39, 40, 42 for instance). In other respects she has succeeded in impressing us with George Eliot's greatness as a pioneer in child-portraiture; her little book is no unworthy tribute to the centenary.

Groningen. J. A. Falconer.

Ordbog over det Danske Sprog, grundlagt af **Verner Dahlerup**... udgivet af det Danske Sprog-og Litteraturselskab. Andet Bind Basar-Brystværn... Köbenhavn, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag. 1920. (Pr. Kr. 12.—).

In de bespreking van de eerste aflevering van dit uitstekend werk (***Museum*** XXVI, 103) zal de lezer een uitvoerige uiteenzetting van het plan van deze Deense „de Vries en te Winkel" kunnen vinden. Evenals bij mijn korte aanmelding van de tweede afl. (i b. XXVII, 13) kan ik hier dus zonder verdere in- en uitleiding enkele opmerkingen maken die om de een of andere reden misschien schrijvers of gebruikers van dit lexicon te pas zullen kunnen komen.

Voor de geschiedenis van het woord *basilisk*, d.w. hier z. voor de betekenisontwikkeling ervan, zal men veel interessants kunnen vinden in die van het Eng. *cockney*; zie b.v. en vooral de N.E.D. *in voce*. — *baskes* wordt hier merkwaardigerwijze met *bask*, = klask, smæk, dus *slag* in verband gebracht, waarbij de semasiologiese moeilikheid niet opgelost is. Is het niet eerder evenals Eng. to bask (cf. N. E. D. *in voce*) op te vatten als staande voor *baðask*? — De eigenaardige betekenis van *Bedemand* wordt geïllustreerd door die van het ndl. *bidder*, wat de uitgevers wel gedaan zouden hebben te citeren. In het algemeen is op te merken dat zij wel is waar Nederlandse vormen hier en daar citeren, maar dat uit niets blijkt dat hun kennis van onze taal verder gaat dan die van een Woordenboek. Hier had Dahlerup, die zeer goed Nederlands kent, ze nog menige dienst kunnen bewijzen. — *Begine*, welks oorsprong volgens de uitg. onzeker is. Ja, matematiese zekerheid bestaat er niet, maar de verwijzing van Franck-Van Wijk (Appendix) naar het werk van Dr. Greven schijnt de reeds lang vermoede verwantschap met Lambert Lebègue nu toch wel buiten twijfel te stellen. Is de *r* in de Deense vormen Bergine, Birgine een „versterkende" klank (volgens de teorie van Prof. Salverda de Grave; denk aan *korporaal*) of aan verwarring met *Birgitte* te danken? — Voor ***hvad behager*** wordt niet de uitspraak [va'ba'r] noch (va'ba] opgegeven, die toch beide voorkomen. — De spelling ***Arendse***, indien dit staat over ***Arendje***, de welbekende hoewel nu niet meer zeer „modieuze" ndl. eigennaam, werpt een eigenaardig licht op de Deense uitspraak van de ndl. *-dj-* groep, waar Deense (en Nederlandse!) fonologen hun voordeel mede kunnen doen; zie col. 185 ***in v. behjertet***. — Dat ***bekajet***, ndl. ***bekaaid*** oorspronkelik omgeven door een muur (kaai) betekend zou hebben is niet waarschijnlik; zie van Wijk in v.— ***bekæfre***, iemand dronken maken kan niet van ***kæfert*** komen maar moet met het (t-loze) oorspronkelike ***kæfer*** in verband gebracht worden; ***kæfer*** = een kever, als hij wiens hoofd door de genoten spiritualia duizelt, ***bromt***? De semasiologie zal onder ***kæfer*** te behandelen zijn. — ***ben*** als adjectief had niet opgenomen moeten worden, als zodanig is het uitsluitend Noors (***den bene vei, benveien***), het had dus als adv. ***bent*** in col. 310 moeten staan. — Wat zijn de „benlegender" die in col. 306 onder *benling* geciteerd zijn? — *benove* [benɔu'ə] wordt via het hd. ***benauen*** van het ndl. ***benauwen*** afgeleid; in verband met van Lennep's boutade over het onzinnige moderne *auw* — *ouw* rijm, ligt hier een aardig probleem voor een germanist-vokalist verborgen. — De grappige uitdrukking ***blöd paa bergamotten***, versufd, wordt onder ***blöd*** verklaard in pl. v. onder het substantief dus *bergamot*; de verkorte vorm ***blöd paa motten***, (of zelfs *matten*!) en de daarvan door alliteratiedrang geschapen variant: ***mör paa maatten***" had er wel (uit Dania I, 224) bij geciteerd mogen worden. — ***In v. bide*** wordt (col. 627) dit woord uit: ***Konen snerrede ad hende som om hun vilde bide hende***, in de overdrachtelike betekenis van ***optræde med hidsighed*** etc. geciteerd. Zo als uit het ***som om*** duidelik blijkt is ***bide*** hier zonder twijfel in de gewone betekenis ***bijten*** op te vatten. — Bij de aan het H. D. ontleende uitdrukking ***det er ens bier*** wordt ***ens*** niet ver-

Digitized by Google

klaard ; het is natuurlik hier geen genitief meer maar als in ndl. *wij zijn het eens*, de uit een gen. ontstane adjectief vorm. — In kol. 647 ontbreekt het compositum *bilaar*, dat infra in v. *bilisme* te vinden is. — *In v. bitter* wordt de uit de oorlogsjaren zo bekende uitdrukking ***til den bittre end*** niet gememoreerd ; tot mijn spijt heb ik geen enkel van de voorbeelden die ik er van tegen ben gekomen aangetekend ; het zou de moeite waard zijn die voor het te laat is voor het supplement op te zoeken ; in elke speech van Lloyd George, that pink of bitter-endians, kan men hopen die te vinden, waarbij dan gewezen zal moeten worden op de etymologie van dit *bitter* dat oorspronkelik zeker niet het adj. (amarus) is, maar wel een sb. *bitter*, = ndl. *beting*, als zeeterm = de balk of staander voor de fokkemast, waar het ankertouw of de ankerketting om gewonden wordt, terwijl het Eng. *bitter* dat kabeltouw zelf betekent ; zie de hoogst belangrijke citaten in de N. E. D., o.a. : „*When a chain or rope is paid out to the bitter-end, no more remains to be let go*", uit Smyth's Sailor's Wordbook. Hieruit blijkt ten duidelikste dat wanneer die zelfde N. E. D. in v. *bitter* adj. de uitdrukking ook citeert met de een poging tot een andere verklaring inhoudende omschrijving : *to the last* and direst *extremity*, Dr. Murray ten onrechte hier op twee gedachten hinkte en wel omdat hij hier, zo als zo vele gebruikers van de uitdrukking door de vormovereenstemming met het adj. in de semasiologiese periferie van dat woord gekomen was, om het deftig uit te drukken, in het zog ervan, om een andere zeeterm te adapteren. De door de woorden *and direst* uitgedrukte nuance moge er onder de invloed van *bitter* adj. tussen doorspelen, — zelfs wanneer b.v. Lloyd George zijn slogan deed horen kan hij er bij gedacht hebben : al *zou* dat einde ook nog zo *bitter* zijn, — zeker is het dat de uitdrukking voor hem, zo als oorspronkelik, in de eerste plaats, betekende : to the end of the rope [1]), — tot het laatste. — In kol. 716 ontbreekt *Bjarkemaal* ; zie kol. 1081 *in* v. *bragamaal*, — Wanneer (zie kol. 742 *in* v. *Björnetjeneste*) een Deense krant in 1905 van „*Hr.* Björnstjerne Björnsons björnetjenester" spreekt, ligt er in dit gebruik van *Hr.* bij die zo beroemde naam zulk een *intens* gevoel van blaam, bijna verachting uitgedrukt dat men zich geen beter voorbeeld dan dit kan denken om die nuance te illustreren welke maar al te veel door de woordenboeken over het hoofd gezien wordt „Herr Björnson", — het is voor Nederlandse woordenaren eenvoudig om te watertanden ! Stel je voor : Mijnheer Louis Couperus, — Herr Goethe ! — In kol. 942 vind ik *in v. Bogjöde* een zeldzaam *Mosait* = jöde ; aan te tekenen voor de M. — Hier verschijnt nu ook ons aller schrikbeeld (ofschoon niet voor het eerst in een woordenboek ; ik had het ook al in Cassell's *Baker* getroffen, uitgekomen 1919) de Bolsjeviek, waarvan wij lezen dat het van ads. *boljshe* komt. Maar de laatste syllabe blijft hier in het duister. Prof. van Wijk schrijft mij hierover : (25, 7, 20) "*Bol'še* = meer, met suffix (vgl. ***trudovik*** 'arbeidsman', naam van een partij van ***trud*** arbeid, ***parovik*** 'damp ding' voor een stoomtram gebruikt van ***par*** 'damp, stoom') ***bol'ševik*** man van de meerderheid, op een Soc. D. congres was n.l. eenmaal deze fractie in de meerderheid ; zij had toen een wat ander werkplan dan nu," — wat gelijk men zien zal een andere verklaring geeft dan die van ons woordenboek : maksimalisterne.

Van *bonmot* wordt de uitspraak als [bɔŋmo] opgegeven, waarbij de ŋ duidelik toont dat de uitgevers niet de echte franse maar wel de echt-deense willen weergeven. Maar dan had, zo niet in plaats van, dan toch naast deze ook die met de visargah-achtige vokaal b.v. [bɔŋmoh] genoteerd moeten worden. — Met het oog op de moeilikheden in verband met de geschiedenis van het eng. *to brag* is het de moeite waard er hier de aandacht op te vestigen dat reeds in 't Deens het subst. *brag* een (nu verouderde) betekenis *praleri, brovten* had. — Bij *Bramarbas* had voor de verklaring van dit woord, als die zelf niet in de tekst aangeduid kon worden, wel een verwijzing naar voor vreemdelingen minder ontoegankelike bronnen dan Arland en Salmonson opgegeven kunnen zijn, b.v. Brockhaus. — In het onder *brik* 2. 2. geciteerde ***op med brikkerne*** wordt i b. *brik* verklaard als *penge* en het is natuurlik mogelik dat dit de betekenis is in het aangehaalde werk van Poulsen. Maar er schijnt hier toch een vergissing te schuilen, altans in het hier ook aangevoerde *Ordbog over gadesproget* komt die uitdrukking voor als = ***ud med sproget***. Bij dit *brik* = geld denke men aan het frans *brique* = geld b.v. in de vrijmetselaarstaal : cinq briques d'un franc = cent sous, en dan zal men de geestigheid apprecieren die onlangs in een hier overal verspreide plaat lag, waar een *jas* in volle oorlogstenu bezig is het verwoeste België (onder de vorm van een half afgebroken toren) te restaureren en de toeschouwer toeroept : pour notre restauration donnez-nous des briques ! il nous faut restaurer notre maison, of iets dergelijks. — Onder : *brud* 3, waar het bijbelse gebruik van die woord als *schoondochter* vermeld wordt, had aan de overeenkomstige betekenisontwikkeling van het franse ***bru*** (en zelfs *bruman* = schoonzoon) herinnerd kunnen worden.

Zo als ik reeds vroeger opmerkte laat het aangeven van de uitspraak te veel te wensen over, — niet alleen dat men maar gissen moet hoe verouderde woorden nu door een Deen zouden worden uitgesproken, er zijn ook in dit deel al te veel nog gangbare woorden te vinden, waar de uitspraak ontbreekt. Tot mijn groot genoegen kan ik onze Nederlandse Scandinavisten hier mededelen dat er een apart Deens uitspraakwoordenboek in voorbereiding is. Het is ernstig te hopen dat hier wat meer met de behoeften der vreemde gebruikers rekening gehouden zal worden. Men zou zelfs zonder overdrijving kunnen beweren dat dit in de eerste plaats het geval moest zijn.

Gent. H. Logeman.

Frans van Kalken, Histoire de Belgique. Bruxelles, Office de Publicité. 1920. (Pr. fr. 15).

Dit is een nuttig en ook een goed boek. Een Belgische geschiedenis van zóó handigen omvang en van toch zóó veel inhoud bestond tot dus verre niet, was mij althans geheel onbekend. Het verhaal bereikt een hoogen graad van betrouwbaarheid. De schrijver put in hoofdzaak uit grootere Belgische geschiedwerken — natuurlijk in de eerste plaats uit Pirenne's vier deelen —, maar kent ook zelf, getuige menig citaat, velerlei bronnen. Over het algemeen is het goed geschreven, op meer dan

[1]) Vgl. het eng. to come to the end of one's tether.

Digitized by Google

één bladzijde treft de levendigheid der voorstelling. De compositie komt mij niet onverdeeld gelukkig voor, zoowel omdat de schrijver de neiging heeft heel veel feiten mede te deelen, wat hier en daar een encyclopedischen indruk maakt, als omdat de indeeling mij niet ten volle kan behagen; maar het is moeilijk voor de geschiedenis van het Belgische volk, over welks geboorteuur men in het onzekere verkeert — en de heer van Kalken lost deze puzzle ook niet geheel op —, een aannemelijke indeeling te vinden.

De schrijver legt den nadruk op de Middeleeuwen en op de 19e en 20e eeuw, de wereldoorlog is in het verhaal begrepen. Dit laat zich goed begrijpen. Het tusschenliggende gedeelte is voor de geschiedenis der Belgische gewesten het minst belangrijk. Dit gedeelte is ook het zwakst in de behandeling van den heer Van Kalken. Men ziet hier niet, hoe uit de Zuidelijke Nederlanden van het einde der 16e eeuw het België van het begin der 20e geworden is. Er moet met de Belgen bij alle verschil van ontwikkeling in de 17e en 18e eeuw iets dergelijks gebeurd zijn als met ons, Nederlanders: de nationale eenheid der 19e eeuw moet zijn vóórbereid —, zooals er meer overeenkomstigs is in de geschiedenis van de beiden helften der lage landen bij de zee na hunne scheiding van ± 1580: de privilegiën-liefde en het zelfstandigheidsstreven der deelen. Opmerkelijk is ook, hoeveel overeenkomst er is in het streven onzer patriotten en dat der Belgische Vonckisten en Nootisten. Deze parallel had den heer Van Kalken voor zijne voorstelling wel iets kunnen leeren, maar ik geloof, dat de schrijver de geschiedenis van de Noordelijke helft der Nederlanden niet best bestudeerd heeft. Daarom wellicht ook is hij in zijn oordeel over de Belgische politiek van onze voorouders al te hard.

In zijn voordeel pleit het, dat hij koning Willem met groote onpartijdigheid behandeld heeft. Hij ziet de schaduw- en lichtzijde van dezen koning precies als de meesten onzer dit doen. Ik heb alles, wat hij over Willem I en diens regeering en over de scheiding zegt, met de grootste belangstelling, en ook haast uitsluitend met instemming, gelezen. Evenzoo heeft de behandeling van de Belgische geschiedenis na 1840 mijn bewondering gewekt, al gaat de schrijver hier enkele brandende kwesties voorzichtigheidshalve wat veel uit den weg. Het is voor ons, Noord-Nederlanders, zeer wenschelijk de 19e eeuwsche geschiedenis van ons buurvolk beter te kennen dan we gemeenlijk doen en daartoe leent zich dit overzicht uitnemend. „Versatiles et impressionables" noemden de Romeinen de Belgische stammen. Wij hebben eenige neiging dit na te zeggen. Maar ook welk een werkkracht, toewijding, begaafdheid, vrijheidsliefde! Wanneer men dit boek uit handen legt, betreurt men het, dat de Belgen en wij zóó ver van elkander zijn blijven staan. Wij hadden zooveel van en aan elkander kunnen leeren.

Op bijzonderheden wil ik niet ingaan. De enkele fouten, die ik noteerde — meestal een gevolg hiervan, dat de heer Van Kalken de nieuwste literatuur over een of ander onderwerp niet kent —, zijn niet belangrijk genoeg, om hier opgesomd te worden [1]). Slechts één punt roer ik nog aan: de schrijver spreekt de Nederlanders der 16e eeuw met „Belges" aan. Hij doet dit opzettelijk: hij vermijdt het woord Nederlanders, omdat dit thans alleen dient, om de bewoners der Noordelijke helft aan te duiden (p. 228). Ik wil hiertegen inbrengen, dat de naam Belgen op alle Nederlanders nimmer toegepast is geworden behalve in enkele Latijnsche toespraken en werken. Daarentegen wordt de naam Nederlanden, Pays-Bas, in de 16e eeuw voor alle gewesten veelvuldig gebruikt. Het ware daarom beter geweest dezen niet te verwaarloozen voor dien van Belgen, een naam, die voor de wereld nooit iets meer beteekend heeft dan de bewoners der Zuidelijke Nederlanden.

's-Gravenhage. N. Japikse.

W. Fruin-Mees, Geschiedenis van Java. Deel I, Hindoetijdperk. Weltevreden, Uitgave van de Commissie voor de Volkslectuur. 1920.

Een „inleidend woord" van Dr. H. Djajadiningrat brengt ons ervan op de hoogte, met welke bedoeling dit werk geschreven is. De steeds toenemende belangstelling in de oude Javaansche cultuur deed in ruimen kring het gemis gevoelen van een populaire samenvatting der vele verspreide gegevens, welke ons thans voor de reconstructie der Hindoe-Javaansche geschiedenis ten dienste staan. Indertijd is een dergelijk overzicht, naar den toenmaligen stand der wetenschap, gegeven door Veth in zijn standaardwerk „Java", doch juist na den tweeden druk van dat werk, uit 1896, heeft het historisch en archeologisch onderzoek zijn groote vlucht genomen en in allerlei opzichten nieuwe gezichtspunten geopend. Het werd inderdaad tijd, de verkregen uitkomsten eens in hun samenhang binnen het bereik der belangstellenden te brengen (behalve in het uit den aard der zaak zeer beknopte overzicht in de nieuwe uitgave der Encyclopaedie v. Nederl. Indië, s.v. Java, was dat nog nergens beproefd), en zoo heeft dan Mevrouw Fruin-Mees zich tot taak gesteld het materiaal te verzamelen, samen te vatten, en in eenvoudige taal weder te geven, als „volksboek", vooral met het oog op Inlandsche lezers, voor wie het werk niet in de laatste plaats bestemd is. In dezen niet gemakkelijken arbeid is de schrijfster ongetwijfeld geslaagd; dit aangenaam geschreven, voor ieder begrijpelijke boek blijkt een over het algemeen zeer betrouwbare gids te zijn. Een gelukwensch aan Mevr. Fruin is dus zeker op zijn plaats; daarnaast dient ook de Commissie voor de Volkslectuur herdacht te worden, die tot de uitgave het initiatief nam en het werk op royale wijze deed verschijnen, met een dertigtal illustraties en de noodige stamtafels en kaarten. Het is jammer, dat haar zorg zich niet tot de correctie der proeven schijnt te hebben uitgestrekt; talrijke drukfouten ontsieren den tekst en de lijst van errata zou belangrijk kunnen worden uitgebreid.

Onze ingenomenheid met deze publicatie sluit echter niet in, dat wij tegen de gevolgde werkwijze geen enkel bezwaar zouden hebben. Zich niet in staat achtend

[1]) **Laat ik één uitzondering mogen maken: dat Willem I vóór 1813 groote diensten aan de geallieerden gedurende de oorlogen tegen Napoleon bewezen had en dat dit een der motieven vóór de vereeniging is geweest, is een lapsus van den heer Van Kalken.**

Digitized by Google

om de waarde der bronnen zelfstandig te beoordeelen, heeft de schrijfster af moeten gaan op de meeningen der moderne geleerden. Door een voorzichtige keuze harer leidslieden is het haar gelukt de combinatie van deze gegevens vrij te houden van groote fouten, doch het is haar klaarblijkelijk niet altijd mogelijk geweest om uit te maken, wat in de artikelen, die zij gebruikte, geacht kon worden vast te staan, en wat slechts op min of meer waarschijnlijke veronderstellingen berustte. Waar twee meeningen tegenover elkander stonden, was het natuurlijk haar goed recht er één van te kiezen en den lezer niet te verwarren met allerlei tegenstrijdige opvattingen; met het weglaten dier laatste kunnen wij ons dus vereenigen, ook al rijst weleens de vraag, welke gronden eigenlijk tot de keuze hebben geleid. Maar wat ons bepaald een nadeel van de methode lijkt, is dat hier en daar zuivere hypothesen zonder waarschuwing als vaststaande feiten worden verteld. De verklaring van de twee partijen onder Tohdjaja's regeering (bl. 52) wordt tenminste nog met „schijnt" ingeleid, maar in het verdere verhaal worden de gebeurtenissen zonder meer aan het optreden van „koningspartij" en „anti-koningspartij" vastgeknoopt. Noch het verloop dezer geschiedenis, noch de namen der partijen wettigen o.i. deze opvatting. Op bl. 70 wordt het beeld van Tjandi Djawi beschreven als Çiwa met een Boeddhabeeldje in de kroon. Niet zonder het grootste voorbehoud had van dit iconografisch monstrum, berustend op een n. h. o. v. verkeerd begrepen Nagarakertagama-plaats, gewag mogen worden gemaakt. Desgelijks zijn de moeielijkheden van Erlangga bij de regeling der troonopvolging (bl. 40) slechts fantasie; zoo kan men b.v. in de beide opvolgers even goed kleinzonen uit de kroonprinses, als zoons uit een bijvrouw zien.

In een ander dreigend gevaar, over dingen, waarvan eigenlijk niets bekend is, toch te schrijven, is de schrijfster niet vervallen, of het moest zijn (en dan nog in zeer geringe mate) in de beide eerste hoofdstukken, die het stamland der bewoners van Java, en de oudste tijden (vóór de komst der Hindoe's) behandelen. Wel wat heel kinderlijk is hetgeen van het animisme gezegd wordt (bl. 3), en de overgang van ijzergebruik tot het vervaardigen van steenen werktuigen (bl. 6) lijkt ons voor bestrijding vatbaar, evenals wat verder de bewering (bl. 13), dat de Soendaneezen tot de laagste kaste werden gerekend; zouden zij niet veeleer kasteloos geweest zijn? De toch niet zoo onbelangrijke megalithische overblijfselen op Oost-Java hadden ook wel vermeld mogen worden.

Aan eigen gissingen heeft de schrijfster zich slechts zelden gewaagd, en ze nergens naar den voorgrond gebracht; men kan over de verminking van Meng-ki (bl. 59) of het afmaken van Tohdjaja (bl. 53) anders denken, aan het betoog schaadt dat niet, evenmin als twijfel, of de beruchte *palapa* van Gadjah Mada (bl. 76) wel werkelijk een „zeer beminde spijs" is. Een paar verschrijvingen als de drie Boeddhabeelden van den Mendoet (b. 26) en Mandjoeçri, „de komende verlosser" (bl. 78) zal de lezer gemakkelijk verbeteren. Ook de vertalingen van *bekasih* (bl. 14) en *akoewoe* (bl. 47) blijven voor rekening van de schrijfster! Terecht wordt opgemerkt, dat het syncretisme geen speciaal Javaansch verschijnsel is (bl. 23), maar op wat er verder over de verhouding der beide groote eerediensten wordt medegedeeld is nog wel wat af te dingen, en de bewering, dat een Boeddhistisch koning alleen om die reden waarschijnlijk niet de stichter zou zijn geweest van een Çiwaitischen tempel (bl. 31) achten wij onhoudbaar.

Na de beide reeds genoemde begin-hoofdstukken wordt de aanraking van West-, Midden- en Oost-Java met de Hindoe's behandeld, en dan, van Hoofdstuk VI tot XXII, in bijzonderheden de Oost-Javaansche geschiedenis verteld, met tusschenvoeging van een hoofdstuk (XX) over bouw- en beeldhouwkunst; ten slotte worden in Hoofdstuk XXIII de Soendalanden van de 5e tot de 16e eeuw besproken. De beschikbare stof heeft bij de indeeling der hoofdstukken en hun uitgebreidheid natuurlijk den doorslag moeten geven; de samenhang komt echter overal duidelijk uit, en het geheel is juist wat het zijn moest: een prettig leesbaar, aaneengeschakeld verhaal. In haar prijzenswaardig verlangen om allen aanstoot te vermijden, is de schrijfster misschien wel iets te ver gegaan; dat b.v. Ken Arok „'t de vrouwen zeer lastig maakte" (bl. 47) is wel een heel tamme, en daardoor eenigszins misleidende omschrijving van 's mans liederlijkheden.

Eenige punten, waarin ons de in het boek gehuldigde opvattingen minder juist toeschijnen, mogen hier nog volgen; misschien kan er bij een nieuwen druk — of een verkorte bewerking ten behoeve der Indische scholen? — rekening mee worden gehouden. Tegen de schrijfster zijn deze opmerkingen natuurlijk allerminst gericht; zij volgde slechts haar autoriteiten met een alleen wat al te groote aanhankelijkheid: vandaar de opname van de oude, naar wij meenden reeds verlaten, gissing, dat Djapara de eerste Midden-Javaansche hoofdstad zou zijn geweest (bl. 16) en van de wilde, geheel onverdedigbare conjectuur, dat in het Chineesche Do-a-la-pa-mo de naam Poernawarman zou kunnen steken (bl. 15). Dat ook de gerst, die geen gerst maar rijst is, bij gelegenheid van den naamsoorsprong van Java weer ten tooneele verschijnt (bl 11), zal alle oude bekenden van die goocheltoer oprecht genoegen doen

Onze vraagteekens dan betreffen vooreerst den zeer hoogen ouderdom van de wajang (bl. 7), tenzij men zich een hoogst primitieve oer-wajang mag voorstellen: wat men thans onder wajang verstaat, laat zich (afgescheiden van de stof) o.i. het best verklaren als product van den Hindoe-Javaanschen tijd, en in verband met de ontwikkeling van het zoogenaamde wajang-type der beeldende kunst. Voor de herkomst van de oudste Hindoe-kolonisten (in tegenstelling tot de latere) o.a. uit het brongebied van Kistna en Godawari (bl. 12), is er geen enkele aanwijzing, evenmin als stijl of schrift van den Diëng gegevens in die richting bevatten (bl. 19); het is het Javaansche Boeddhisme, dat uit die streken afkomstig is of schijnt, mede tengevolge van het gebruik in genoemd gebied van een met het Javaansche overeenkomend Nagari, hetwelk allerminst tot Noord-West-Hindoestan beperkt is gebleven (bl. 20). Het eigenaardig karakter reeds der oudste Hindoe-Javaansche kunst doet het ons hoogst onwaarschijnlijk achten, dat de kunstenaars van Kalasan uit Voor-Indië gekomen zouden zijn (bl. 25) en de bewering dat Tjandi Bima „bepaaldelijk" den stijl der Bombay-Girnar-streek

Digitized by Google

vertoont (bl. 27) is onbewezen en o.i. onverdedigbaar. Even stellig meenen wij de „zekerheid” eener nieuwe instrooming van Hindoe's in de 13e eeuw (bl. 98) te moeten ontkennen; kunst en Boeddhisme van het Singasarische tijdperk kunnen veel beter opgevat worden als de voortzetting van de overeenkomstige verschijnselen uit den lateren Midden-Javaanschen tijd, zonder inwerking van buiten, doch met inachtneming van de noodzakelijke veranderingen, die zich, in overeenstemming met het verloop der geheele Hindoe-Javaansche cultuur, gedurende de vier tusschenliggende eeuwen moeten hebben voltrokken. Desgelijks gelooven wij op stilistische gronden de opvatting van Tjandi Watoe-Kelir als de kluizenarij van Poetjangan (bl. 37) te mogen ontraden. De duisterheid der eeuw na Erlangga (bl. 41) ligt, dunkt ons, meer aan onze beperkte gegevens dan aan een inzinking in werkelijkheid; zoodra op een der figuren uit dezen tijd eenig nieuw licht geworpen kan worden, gelijk dat onlangs geschiedde ten opzichte van Kameçwara I, krijgt men toch den indruk van een bloeiend rijk met een opgewekt kunstleven. In zake de Radjapatni (bl. 69, 76, 78) volgen wij zonder voorbehoud de mededeelingen van den Nagarakertagama-dichter, die haar tijdgenoot was, zoodat wij in deze vorstin de vierde dochter van Kertanagara, tevens de moeder der koninklijke prinsessen en zoodoende de levende band tusschen de dynastieën van Singasari en Madjapahit zien. Wat onderaan bl. 89 over de organisatie van het oppergerechtshof wordt verteld, moet geschrapt worden; de tekst, waar dit bericht op berust, heeft ten rechte betrekking op de geestelijkheid, niet op de rechterlijke macht. De taak van den op bl. 90 bedoelden functionaris wordt met „rijksbouwmeester” zeer onvoldoende omschreven. Voorts hebben wij eenig bezwaar tegen de voorstelling van de verhouding tusschen koning en geestelijken (bl. 86) en van den gang van zaken gedurende de Chineesche expeditie (bl. 65 vlg.); het zou echter te veel plaatsruimte vorderen daarop in te gaan, en datzelfde geldt van de samenstelling der lijst van de Madjapahitsche onderhoorigheden (bl. 82 vlg.). Kleinigheden zijn nog, dat Blitar als residentie van Balitoeng (bl. 30) evenzeer in de lucht hangt als Kahoeripan in Zuid-Soerabaja voor Sindok (bl. 31); dat de op bl. 28 bedoelde spraakkunst niet uit 775 dateert; dat Indreçwari niet in Kediri het bewind voerde (bl. 72), doch slechts vermeld wordt als moeder van den als prins van Kediri fungeerenden troonopvolger; dat Tjandi Sari waarschijnlijk niet het bij Kalasan behoorende klooster is (bl. 19), zoowel om den afstand als om de bouwwijze; en dat de Mataramsche residentie Medang heette, doch niet Medang Kamoelan (bl. 20), een zaak die voor de localisatie van die plaats niet zonder belang is.

Eenige stamtafels verduidelijken den tekst: die van bl. 77 is typographisch niet bijster gelukkig uitgevallen en zal menig lezer misschien een puzzle lijken. Een bijzonder goed denkbeeld was het, dit werk zoo fraai te illustreeren; behalve de bekende koningsbeelden en historische heiligdommen, die natuurlijk niet mochten ontbreken, vindt men zoodoende een representatief overzicht van de kunst van verschillende tijdperken. Bij plaat 7 had wel vermeld kunnen worden, dat niet de hoofdtempel van Sewoe, doch een bijtempeltje is afgebeeld: plaat 15, waar men van den onder den Oosterschen plantengroei verscholen tempel zoo goed als niets kan onderscheiden, en plaat 25, naar een leelijk gipsafgietsel genomen, hadden zonder schade gemist kunnen worden.

Bovenstaande opmerkingen doen niets af aan onze waardeering voor het werk als geheel, bij welks opzet verschil van opvatting in de details, en zelfs het insluipen van fouten, onvermijdelijk was. De Commissie voor de Volkslectuur wenscht er natuurlijk in de eerste plaats Indische lezers mede te bereiken, doch ook hier te lande zal een groote groep belangstellenden, vooral onder de studeerenden, die zich voor een Indischen werkkring voorbereiden, er veel profijt van kunnen hebben. Door er te dezer plaatse de aandacht op te vestigen, hopen wij er toe mede te werken om Mevr. Fruin's welgeslaagd boek in veler handen te brengen.

Leiden. N. J. Krom.

SCHOOLBOEKEN.

J. B. Besançon et W. Struik, Précis historique et anthologie de la littérature française. Première partie. Groningue—La Haye, J. B. Wolters. 1920. (Pr. *f* 4.90).

Een mooi boek. Allereerst naar het uiterlik: 't is werkelik een verkwikking, na de oorlogsedities weer eens een boek met mooi blank en glad papier te zien, dat de talrijke illustraties goed tot hun recht doet komen. Maar ook naar de inhoud een mooi boek: met smaak gekozen fragmenten, een helder geschiedkundig overzicht, dat de hoofdzaken in een goed afgerond geheel geeft.

Het is niet de bedoeling van de samenstellers, dat alle tijdvakken worden bestudeerd of zelfs ook alle stukken uit een te kiezen tijdvak; zij dienen hun boek aan als een chrestomathie. Deze opzet, die ruimte laat aan de persoonlike voorkeur van de docent of aan zijn verlangen naar afwisseling, heeft zeker veel voor, al maakt hij het werk noodzakelikerwijs vrij omvangrijk en dus nog al prijzig.

De schrijvers hebben terecht begrepen, dat er samenhang moet zijn tussen het overzicht en de leesstukken, waarom beide met elkaar afwisselen. Ik zou echter in overweging willen geven, bij het gebruik (en in een nieuwe druk) de volgorde in hoofdzaak om te keren; een korte historiese inleiding tot een tijdvak is nodig, evenzo een samenvatting van hetgeen aan een te lezen fragment vooraf gaat, maar geen beschouwing over de waarde van een tekst vóór die zelf gelezen is! Men overwege nog eens de mooie bladzijden, die Emile Hovelaque wijdt (in *Instructions concernant les programmes de l'Enseignement secondaire*; Paris, Delagrave, ± 1902) aan de toepassing van de direkte methode bij het litteratuur-onderwijs van de vreemde talen, bladzijden waarin hij het beginsel der eigen waarneming nog veel verder doorvoert dan ik hier aangeef. Om met een konkreet voorbeeld uit het boek m'n bedoeling toe te lichten: geef eerst de analyse en de brokstukken van het Roelandslied (blz. 12—16), daarna de beschouwing over het gedicht (blz. 11, § 12), eindelik de theorie van Bédier (§ 11). Niets is meer te duchten dan verbalisme bij het litterair onderricht; de oude methode: een betrekkelik volledig

Digitized by Google

overzicht van de hele letterkunde met hier en daar een stukje ter illustratie gaf er al te gerede aanleiding toe. Het nieuwe eindexamen-programma der H. B. S. — alleen bespreking van de gelezen werken — wijst in precies tegenovergestelde richting. De auteurs doen een loffelike poging om die kant uit te gaan zonder de geschiedenis prijs te geven, maar hadden m. i. nog radikaler met het oude stelsel kunnen breken.

Ook door nog wat minder feitenkennis ex cathedra te doceren: de groepen van „gestes" (blz. 9), de opsomming van de werken van Ronsard (blz. 111), de indeling van de 18e eeuwse „salons" (blz. 266), om een paar voorbeelden te noemen. Dat zij niet schromen in biezonderheden af te dalen om hun verhaal levendig te maken is uitstekend (men zie b. v. het hoofdstuk over Molière met de aardige illustraties), maar bij het opnoemen der feiten zij grote soberheid betracht: onze H. B. S.'ers zijn geen B-kandidaten!

Doch mijn opmerkingen vullen reeds meer plaats dan m'n bijval, en dit zou licht een scheef beeld van m'n indrukken geven. Laat ik die daarom nog eens samenvatten zoals ze mij aan 't begin spontaan uit de pen vloeiden: een mooi boek!

Amsterdam. K. J. Riemens.

De fa Wolters te Groningen—den Haag gaf den 6den druk in 't licht van B. E. Bouwman en Th. A. Verdenius, ***Deutsche Literaturgeschichte.*** De prijs der beide, met tal van platen en portretten geïllustreerde, deelen samen is *f* 5.50, geb. *f* 7.50.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij Auguste Picard te Parijs is een tweede druk verschenen van de derde aflevering van L. Laurand's *Manuel des Etudes grecques et latines.* Deze aflevering behandelt de *Grammaire historique grecque*; in een kort bestek wordt hier het belangrijkste behandeld van klankleer, vormleer en syntaxis, gevolgd door een kort hoofdstuk met opmerkingen over *stijl, volgorde der woorden, rytme van het proza* enz. Ook dit stuk van het in dit tijdschrift meermalen genoemde werk is een voortreffelik repetitorium, dat tevens goede bibliografiese aanwijzingen geeft.

Het tweede deel van W. S. Teuffels *Geschichte der römischen Literatur* heeft tans een zevende uitgave beleefd (Leipzig—Berlijn, Teubner, 1920; Pr. *f* 2.— + 100% verhooging). Door de bewerkers van deze nieuwe editie, de heren W. Kroll en F. Skutsch, is gezorgd dat het boek zijn oude naam van veel te geven in beknopte vorm kan handhaven. De voorrede is getekend Januarie 1920; het is te begrijpen dat wat korte tijd voor die datum is verschenen, niet meer vermeld kon worden, doch de Grattius-uitgave van onze landgenoot Dr. Enk, die in 1918 het licht zag, kon in 1919 wel aan de bewerkers bekend zijn geweest.

Van Jan Ligthart's bekende studie over *De Kleine Johannes*, eerste deel, is bij de fa. Wolters te Groningen—den Haag de zesde druk verschenen; deze is geheel gelijk aan den vorigen. De prijs is *f* 3.50 gebonden.

De leden van het Historisch Genootschap te Utrecht ontvingen het *Verslag van de Algemeene Vergadering*, ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van 't Genootschap gehouden op 25 Mei jl. Het bevat de feestrede, door den heer P. J. Blok gehouden, en de bespreking van den heer H. Th. Colenbrander van een tekst uit Haldane's „Before the War".

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Berl. Philol. Wochenschrift, XL, 39: M. Boas, Das sich auf Sardanapalus beziehende Fragment von Cicero de Republica.

Neue Jahrbücher f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Liter. u. f. Päd., XLV-XLVI, 6-7: R. Laqueur, Cäsars gallische Statthalterschaft u. d. Ausbruch d. Bürgerkrieges. — J. Geffcken, Stimmungen im untergehenden Weströmerreich. — E. Maasz, Goethes Elegien. — J. K. von Hoeszlin, Das erfindende Denken. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: J. Gerhards, Die Sprachwissenschaft im lat. Gymnasialunterricht. — P. Pendzig, Die Anfänge der griech. Studien in den gelehrten Schulen Westdeutschlands. — Mitteil.

Tijdschrift voor Taal en Letteren, VIII, 3: G. Royen, Woordgeslacht. — B. H. Molkenboer, De onbekende Vondel. — J. J. Kleijntjens en H. H. Knippenberg, Een Handschrift uit 1458. — C. J. Zwijsen, Spaansche Letterkunde. — H. H. Knippenberg, Op eenige getallen. Tijdschriften-Schouw.

4: M. Molenaar, Over Alberdingk Thijm. — G. Royen, Woordgeslacht. — H. Linnebank, Taalles buiten de klas. — Dez., Onderweg. — Th. Absil, Zu Wolframs Gral. — Tijdschriften-Schouw.

5: J. Moormann, „Louter Lekoris". Een levende geheimtaal. — G. Royen, Woordgeslacht. — Th. Absil, Zur Geschichte der ahd. Diphthonge. — J. Engelman, Nieuw Materiaal. — A. J. v. Huffel Jr., Lambertus van den Bosch. — H. H. Knippenberg, Geschiedenis v. d. Amsterdamschen Schouwburg (naar aanleiding van Worp-Sterck).

English Studies, II, 12: W. v. Doorn, W. Wilson Gibson. — Notes a. News. — Translations. — Rev. — Bibliogr.

Anglia, Beibl. XXXI, 8: F. Holthausen, Zu alt- u. mittelengl. Texten, 1—3. — V. Langhans, Erwiderung.

9: J. Wallenberg, Me. *fled(de)*, ne. *fled.* [pret. tense of „to *flee*"]. — O. Funke, Zum Verkleidungsmotiv im King Horn.

Neuphilologische Mitteilungen, 1920, 5-8: B. Sjöros, Assimilation und Quantität in den germanischen Sprachen. — Y. H. Toivonen, Miszellen aus dem Gebiet der germanisch-finnischen Lehnwortstudien. — H. Pipping, Ueber dem sogenannten Rückumlaut im Altdeutschen. — L. Spitzer, Miszellen (mallorq. *ell*). — O. J. Tallgren, Cat. *ell* dans le *Spill* de Jaema Roig. — L. Spitzer, Nochmals frz. *bémi*, tortosa. *bèmio* „thöricht." — Dez., Zu „Romanisches bei Oswald von Wolkenstein". — Besprechungen. — Protokolle des Neuphilologischen Vereins. — Mitteilungen.

Studiën, XCIV, Dec.: In Memoriam † P. Jozef Bollen. — F. de Bruyn, De Zeilvlucht der Vogels. — P. Segers, Over Onschuldtragiek, II. — J. v. Rijckevorsel, Een Française over het Feminisme. — J. Sevink, Oude Volkszangen van Midden-Flores, II. — M. v. Steen, Joego-Slavië, III. Dalmatië. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Bie en Loosjes, Biogr. Woordenb.: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 42 (Herrmann); Engl. Hist. Rev. 1920, Oct (Beasby).
Blauwkuip, Taalbesluiten van Willem I: Tijdschr. voor Gesch. XXXV, 3.
Drennan, Cockney English a. Kitchen Dutch: Engl. Stud. II, n°. 12 (v. Bruggen).
Hoogewerff, Cosimo de' Medici: Engl. Hist. Rev. 1920, Oct. (G. N. C.).
Hulshof, Albertus Mettensis: Engl. Hist. Rev. 1920, Oct. (X).
Riemens, Enseignement du français: Rev. Crit. 1920, n°. 23 (L. R.).

Digitized by Google

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn., De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**
Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**
Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**
Deel 4. J. KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb **f 4.40.**
Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**
Deel 6. CORNELIS VETH, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—.**
Deel 7. EDMOND VISSER, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. – LEIDEN

NEDERLANDSCHE LYRIEK
VAN AF DE DERTIENDE EEUW TOT 1880

Verzameld door Th. E. C. KEUCHENIUS
toegelicht door Dr. D. C TINBERGEN

Eerste deel: DE MIDDELEEUWEN
Ingenaaid f 4 90; gebonden f 5 90

Een bloemlezing uit de nederlandsche lyriek als deze werd nog niet eerder uitgegeven. De samensteller heeft, na jarenlang speuren en schiften, een bundel gedichten bijeengebracht die niet alleen door zijn schoonheid verrassen zal, maar ook door zijn rijkdom aan geheel nieuwe vondsten. — De toelichtingen van Dr. Tinbergen verhoogen de waarde van dezen in de eerste plaats aesthetisch opgevatten arbeid

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ — LEIDEN

WIJ LOVEN UIT ALS PREMIE

voor dengene, die ons de meeste abonnés aanbrengt (minstens vijf) op het

TIJDSCHRIFT VOOR R. K. OUDERS EN OPVOEDERS

EEN GRATIS REIS EERSTE KLASSE (SPOOR EN HOTEL) NAAR PARIJS EN LOURDES

onder de bekwame leiding van het Reisbureau LISSONE & ZN.

Abonnementsprijs per jaar **f 4.80**, Proefnummers op aanvraag gratis bij de Uitg. Het Nederlandsche Boekhuis, Industriestr. 1 TILBURG

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling**, onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, is **verschenen**

als **Deel XXIX**

IRENAEÜS IV

Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde Wetenschap

IV 23, 1b—V 36.

Prijs **f 3.90**

als **Deel XXX**

IRENAEÜS V

Aanwijzing der apostolischen Verkondiging; Fragmenten

BEWERKT DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM

Prijs **f 2.10.**

Uitgave van:

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. — No. 5. — Februari 1921.

Fitz-Hugh, The Indoeuropean Superstress and the Evolution of Verse (F. Muller Jzn.).
Schwartz, Zur Entstehung der Ilias (Valeton).
Petersen, Homers Zorn des Achilleus, und der Homeriden Ilias (Valeton).
Van Tieghem, Ossian en France (Mulder).
Wille, Marnix' Byencorf (Eekhof).
Delahaye, Verlaine (Gallas).
Russkaja Biblioteka 10—25 (v. Wijk).
Partsch, Die Stromgabelungen der Argonautensage (Lulofs).
Tuxen, Forestillingen om Sjælen i Rigveda (Muusses).
Clemen, Fontes historiae religionis persicae (Caland).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Th. Fitz-Hugh, The Indoeuropean Superstress and the Evolution of Verse. (University of Virginia, Bulletin of the School of Latin No. 9). Charlotteville, Anderson Brothers. 1917. (Pr. $ 2½).

In de studies van den Heer Fitz-Hugh zit wel samenhang: de laatste pagina's van dit geschrift bevatten een inhoudsopgave van Bulletin 1—8 van denzelfden schrijver, en daar ziet men opnieuw, hoe hij uitgaande van den „driepas", het *tripudium*, moderner „*three-step" hierin „the accentual and rhytmic norm of Italico-Romanic speech and verse" (Bulletin 3) ziet en ook anderen wil laten zien. Daartoe heeft hij uitvoerig (in Bull. 5 en 6) den literairen saturnius bestudeerd en ook bij het Keltische metrum steun trachten te vinden voor zijn stelling (Bull. 4). Een voorloopige afsluiting krijgen zijn nasporingen dan in de (gewaagde!) generaliseering van Bulletin 7, waarin dit principe eenvoudig tot Indogermaansche basis van het vers wordt verheven. Opnieuw brengt nu de schrijver zijn gedachten aan het rollen in de hierboven vermelde brochure.

Klaarblijkelijk ontbreekt het dus Fitz-Hugh noch aan moed, noch aan originaliteit; men leze daarvoor slechts de veroordeeling als „onbruikbaar" door een hypervoorzichtig man als Tolkiehn in de Berl. phil. Woch. 1912, 208 of de kalmer afkeuring van Draheim Woch. kl. Phil. 1911, 624-628.

Wij zitten hier midden in het épineuze vraagstuk van den versus saturnius, dat afgezien van de oudere boeken van Havet en Thurneysen in de laatste twintig jaar een onverkwikkelijke hoeveelheid literatuur in het leven heeft geroepen. Het is goed de verschillende posities kort te monsteren, waarbij ik alleen de hoofdpunten noem.

De eene groep gaat uit van het „quantiteerend" principe, gaat dus even goed als bij de niet-saturnische poezie uit van de quantiteit, spreekt dus van baccheën en cretici en legt dienovereenkomstig den ictus. Met den grootsten nadruk is dit betoogd door Leo in de Göttinger Abhandlungen van 1905, VIII 5: Der saturnische Vers, vgl. Jachmann Glotta 7, 62. Wel heeft Leo zijn theorie plooibaar gemaakt en gaat hij uit van een hoofdvorm met zeer vele, aanmerkelijk verschillende bijvormen zooals hij vooral op p. 77 betoogt, en vindt hij steun in Wilamowitz' nieuwe opvattingen over Grieksche metriek, speciaal in zijn Proteusachtige choriambische dimeter, maar in hoofdzaak neemt hij voor het vóór-literaire Latijn een — in onze oogen blijkbaar slechts literair — den vorm bepalend principe aan.

Aan de andere zijde staan de „accentueerende" geleerden: zij nemen als hoofdzaak aan, dat het woordaccent, dus voornamelijk druk-accent, de structuur van het vers bepaalt en vinden sporen, dat de saturnius, blijvend binnen deze omlijning — door evenwichtsverplaatsing tusschen primair en secundair accent — de periode van het vóór-historisch accent op de eerste lettergreep en daarna de periode van het historisch accent volgens de drie-lettergrepen-wet beide heeft meegemaakt. *Het spreekt dus vanzelf*, dat in deze laatste periode met de quantiteit van de tweede lettergreep van achteren, gewoonlijk de middenlettergreep, werd rekening gehouden, immers daarnaar werd juist de plaats van het bewuste woordaccent bepaald; daarom mag men echter nog niet van „quantiteerenden" saturnius spreken! Het meest consequent is in de verdediging van dit standpunt geweest, tegen Leo en Skutsch ingaande, Lindsay, die het laatst in 1914 (Berl. phil. Woch. kol. 412) zijn standpunt formuleerde en onder de Franschen heeft ook Vendryès Recherches sur l'intensité initiale p. 318 met groote kracht deze beschouwing verdedigd, evenals elders Thulin Italische sacrale Poesie p. 21 vlg.

Skutsch, een van de beste kenners in deze materie, heeft ten slotte een wat weifelende houding aangenomen

Digitized by Google

en zoekt eigenlijk een compromis tusschen beide theorieën, zooals duidelijk wordt uit zijn betoog in Vollmöllers Jarhresberichte XI, I, 51 vlg. en later Glotta 3, 379.

Het lijkt mij nu van gewicht hieraan toe te voegen, dat wij van het accentueerend principe volgens het historisch woordaccent haast een bewijs in handen hebben in de beide Faliscische inscripties, die ook Friedrich als saturnii opvat (Ind. Forsch. 37, 143): *foied vino pipafo cra carefo* (Corp. inscr. etrusc. 8179) naast de andere versie, waar *pafo* in plaats van *pipafo* wordt aangetroffen (ib. 8180). Dit is een onweerlegbaar getuigenis tegen een nog „praehistorisch" accentueerende uitspraak ***pípāfo***, waarnaast *pā́fo* onbegrijpelijk zou zijn: phonetisch vinden we hier natuurlijk *p(i)pā́fo* precies zooals het Praenestinische *cōnea* uit (*c*(*i*)*cṓnia*, waar Plautus over spreekt (Truc. 691). en zooals inderdaad in het Paelignisch *pperci* voorkomt.

Aan den anderen kant is de afslijting van de slotconsonanten *-m* en *-s* (dezelfde als in het Latijn!) een quantiteerende structuur **foiéd vinó pipā́fo* al bijzonder weinig gunstig, zelfs indien men *vinō* met een genasaleerde en (dus ?) ietwat verlengde slotklinker zou willen aannemen.

Fitz-Hugh sluit zich nu, zooals van zelf spreekt bij zijn voorliefde voor de sterk gemarkeerde driepas, bij de ***accentueerende*** richting aan. Hij gaat uit van het volgende schema, in overeenstemming met de theorie van Aristoteles:

éen tweè, éen twèe	éen tweè drìè (∽ éen [tweè])
é—nòs Lá—sès	***iú—va— tè***
dá—bùnt má—lùm	***Mé—tèl— lì***

terwijl bijv. Lindsay (Handbook of Latin Inscriptions 15) geeft:

dábunt málum Metélli

d.w.z. geheel volgens het ***historisch*** woordaccent.

De verdere oplossing, vooral dus voor de vraag naar de verhouding van en de strijd tusschen druknuanceering in metrum of rhytme (zoogen. ***ictus***) en druknuanceering in gesproken, dagelijksche taal (zoogen. [***woord***]***accent***), zoekt hij nu in dezelfde richting als ondergeteekende gedaan heeft voor het Latijn en de Italische dialecten (Ind. Forsch. 37, 190 vlg.), waar ik het accent — in rhytmische taal of in proza — over twee lettergrepen uitbreidde: ***dixísti***, ***laudávisti*** en daarvoor ook het reeds door Sommer en anderen vermelde *facilia*, in een inscriptie de waarde van een dactylus, ύ͝υυ vertegenwoordigende, met dezelfde eigenaardigheden bij de Comici in verbinding bracht. Ik geloofde dus reeds met den schrijver, dat in deze richting de oplossing der tallooze moeielijkheden gezocht moet worden. Jammer genoeg is het hem nu vaak niet gelukt zijn gedachten voor den lezer duidelijk en daardoor aannemelijk te maken. De oorzaak daarvan ligt in zijn onvoldoende graphische uitbeelding en in het feit, dat hij ondanks al zijn onderzoekingen toch nog niet voldoende in de diepte is gegaan.

We moeten, meen ik, het volgende opstellen:

a. ***Verschil in druk of nadruk*** geeft werkelijk het recht en den plicht om de twee daardoor ontstane klankvolumina beide toch als werkelijken ***druk*** te blijven beschouwen. Tegenover elkaar staan dan „hoogdruk" (superstress) en „laagdruk", d.w.z. acutus (ictus, arsis) en gravis (thesis). [De schrijver gebruikt nog, uitermate verwarrend, de termen arsis en thesis juist omgekeerd!]

b. Maken we dan gebruik van het grove graphische middel der *moren* en passen we daarop het bovenvermelde beginsel van een ***drukeenheid over twee lettergrepen verdeeld*** toe, dan ligt daarin voor de verschillende typen oplossing opgesloten, zoodra we daarmee de onderlinge verwisseling van primair (ʹ) en secundair (ʺ) accent en in verband daarmee het ontstaan van de zgn. drie-lettergrepen-wet: — in een woord van meer dan twee moren ligt de „hoog-druk" of accent op de derde (of vierde ?) more: *ămās* = ύ υυ, *făcĭlĭs* = ύυυ, *crēdās* = υύυυ (of voor een ouderen tijd, waarover elders meer, ύυ υυ) — in verbinding brengen.

c. Men vindt dan als de waarde van den „hoogdruk" ongeveer 2 moren, van den „laagdruk" 1 more en dientengevolge:

Waarde	Type	Woord	Rhytmisch	Proza
1 υυυ	υ υ υ	*facile* (Pl.Capt. 151)	*fácile>fac'l, facul*	*fácile*
2 υυυ	υ —	*modō*	***módó/ò>mŏdŏ***	***módō***
		of ***Lasēs***	***Lasé/ès=Lás ès***	***Láres***
3 υυυ	υ υυ	***malum***	***málú/ùm(=málûm)***	***málum***
4 υυυ	υυ υ	***artĕ***	**varieert**	***árte***
5 υυυ	— υ	***prāvă***	**varieert**	***práva***
6 υυυυ	υυυυ	*facilia* (z. bov.)	***fácilia***	***facília***
7 υυυυ	υ — υ	***iuvate***	***iúváate***	***iuváte*** = ***iuváate***
8 υυυυ	υ υυ υ	***Metelli***	***Métélli***	***Metélli***
9 υυυυυ	υ υυ υ υ	***Prosérpina***	***Prósérpina***	***Prosérpina***

Keeren we ten slotte nog eens tot de saturnii terug, aldus:

Énôs Lásês/iúvâte" ||
dábûnt málûm/Métélli"' || Naévìo" pò/étàè
prìma ìncédìt/Cérèri"s || Prósérpìna"' /pûèr

in het rhytme van

éen tweè éen tweè/éen tweè drìè//éen tweè eén tweè/éèn twèè

wat men voor zijn oorspronkelijken vorm zeker liever met versjes en rijmpjes met een natuurlijk arbeidsrhytme uit eigen omgeving dan met statige gedichten moge vergelijken („Moeder, als je me kousen koopt, koop me kousen met kuiten" e tutti quanti)!

In een nog niet verschenen studie over de geschiedenis van de Latijnsche satire ben ik van een ander punt uitgaande ook weer tot een dergelijk resultaat gekomen. Dat deze theorie ook een gave verklaring van de zgn. Iambenkürzung (*bĕ́nē> bĕ́nĕ, mŏ́dō> mŏ́dŏ*) geeft, is een aanbeveling. De eigenaardige metrische wetten of juister beperkte mogelijkheden in de taal der comici worden door haar duidelijk, de invloed van het woordaccent op het metrum wordt daardoor tastbaar. Is, zoodra men het tracht te ***hooren***, het verschil wel zoo groot tusschen:

malum = ***málú/ùm*** (saturn.), ***má/lúùm*** = ***málûm*** of *malúm* (Plautus) en ***málum*** (proza), tusschen ***Métél/li*** (saturn.) en ***Metélli*** (proza), tusschen ***iúvá/ate*** = ***iúváàte*** (saturn.) en ***iuváále*** (proza), tusschen ***Prósérpina"*** ∽ ***Naévio"*** (saturn.) en ***Prosérpina*** ∽ ***Naévio*** (proza)?

Tenslotte, wat betreft mijn taxatie van woorden als *malum* als υ υυ. niet als υυ, daarvoor verwijs ik naar

Digitized by Google

de uitvoerige studie van C. Juret in zijn boek Dominance et résistance dans la phonétique latine, waar hij tot deze conclusie komt (p. 95): „en fin de mot une consonne est traitée comme dans *un groupe intérieur, où elle est suivie d'une occlusive sourde.*"

Amsterdam. F. Muller Jzn.

E. Schwartz, Zur Entstehung der Ilias. Strassburg, Karl J. Trübner. 1918. (Berlin u. Leipzig, Verein. Wissenschaftl. Verleger, Walter de Gruyter & Co.) (Pr. M. 3 + 100 %)).

E. Petersen, Homers Zorn des Achilleus, und der Homeriden Ilias. Berlin u. Leipzig, Verein. Wissenschaftl. Verleger, Walter de Gruyter & Co. 1920. (Pr. *f* 2.40).

„Wer die Ilias, wie Sie ist, für das Werk eines Mannes hält, wie Aristarch, hat auf geschichtliches Verständnis verzichtet." Aldus v. Wilamowitz in zijn „die Ilias und Homer" (p. 322). En Schwartz in de voorrede van zijn hierboven vermeld geschrift: „es steht ja, dank gewissen Modeströmungen jetzt so, dasz es wieder eine Notwendigkeit geworden ist, in der Ilias auch nur ein Problem zu sehen, und sich ihre Entstehung als einen verwickelten Prozesz vor zu stellen." Dat „dank" doet eenigszins vreemd aan, daar het immers juist in de laatste tien jaren, zoowel in Duitschland als in ons land op gezag van toonaangevende deskundigen meer en meer *uit* de mode gekomen is, in het ontstaan der Ilias een probleem te zien, en het haast mode is geworden haar „zooals Aristarchus" voor het werk van éénen man te houden". Hoe dit zij, het zal hun, die er zich onmogelijk in konden vinden met *die* mode mee te gaan, op hoe hoogen en verzekerden toon ook zij èn in ons land èn daar buiten werd aangegeven, zonder twijfel een hart onder den riem steken, dat een man als v. Wilamowitz, wiens enorme geleerdheid en groote scherpzinnigheid niemand met schouder ophalen waagt voorbij te gaan, zich er vierkant tegen verzet en, niet alleen bij de door hem gevormde school, maar ook bij een zoo bekend en geacht geleerde als Schwartz, om Petersen voorloopig buiten beschouwing te laten, instemming vindt.

Wat het negatieve, het tegen het eenmakerschap getuigende betreft, was het allervoornaamste punt, n.l. dat *Π* en *I* in open strijd met elkaar zijn, al lang geleden vastgesteld door Grote, Naber, Leaf, om geen anderen te noemen. v. W. vindt de (zeer uiteenloopende) pogingen der Unitariers om dit te bestrijden kinderachtig. „*Π* kann ja *I* gar nicht kennen. Achilleus will ja hier 84 das erreichen, was er in *I* haben konnte und abgeschlagen hat. Und die Rede hier ist so fest gefügt, dasz ihre Zerreiszung durch moderne Hypothese kein Wort verdient" (p. 120). Maar genoemde geleerden hadden een kerngedicht aangenomen, waar *I niet*, en de Patroklie *wel* toe behoorde. En ook *T*. Want anders had Achilleus geene satisfaktie gekregen. W. ziet in dat *T*. van *I* afhangt (p. 173). Ook dit intusschen reeds vóór hem opgemerkt en in den breede toegelicht. Overigens gaat hij zijn eigen weg. En waar hij *niet* op gelet heeft is dit, dat in *A* Thetis bij Zeus pleitende voor haren zoon, dezen bidt den Trojanen kracht bij te zetten *totdat* de Grieken hem in zijne eer hersteld zouden hebben. Waaruit noodwendig volgt, dat Achilleus daarmee tevreden zou zijn en dat dus in 't kerngedicht *I* èn voorkwam èn andersom afliep als in onze Ilias [1]). Hetgeen bevestigd wordt doordat Athene, als ze van den hemel komt om Achilleus te bedaren (*A* 123 vgg.), hem als vergoeding van Agamemnons overmoed „drie maal zooveel schitterende geschenken" in 't vooruitzicht stelt. De dichter vindt het blijkbaar heel mooi voor Achilleus, en evenmin als hij in zijn verder gedicht die belofte niet in vervulling kon laten gaan, evenmin kon hij, als ze in vervulling ging, Achilleus de geschenken laten afwijzen.

De dichter van *A* dichtte volgens v.W. ook de godenscènes in *ΝΞΟ*, enkele plaatsen van *Σ*, verder, op grootere of kleinere bijvoegsels na, *ΦΧΨ* tot vs. 257^b, en stelde, door daar tusschen in te voegen, deels meer deels minder omgewerkt, de in zijn tijd reeds bestaande boeken *Β-Ε*, stukken van *ΖΗΛΜΟ* en de, na hem, sterk overovergewerkte Patroklie, de Achilleïs samen; het overige der Ilias is jonger. Maar die Achilleïs eindigde niet met *Ψ*257^a; ook het sneuvelen van Achilleus kwam er in voor en is door Athla en Lytra verdrongen. Dat in deze Achilleïs alle satisfaktie van Agamemnons zijde ontbreekt, tracht v.W. goed te maken door te onderstellen (p. 252), dat zij wel reeds „in epischer Erzählung" voorhanden zal zijn geweest. Wat mij hoogst onwaarschijnlijk voorkomt. En ook zoo kon zij door den dichter van Thetis' verzoek aan Zeus niet verzwegen worden. Bovendien, v. W.'s Achilleïs verzwijgt haar niet alleen, maar verbiedt ook den lezer haar er bij te denken; er is daartoe in haar nergens plaats. Geen minder bezwaar intusschen heeft het sneuvelen van Achilleus ook dáárom dat *A* 1 als inhoud van het volgende gedicht alleen zijnen toorn aankondigt. Behoorde ook zijn ondergang er toe, het had niet kunnen verzwegen worden.

Schwartz stelt zich op de basis van v. W.'s analyse, hij analyseert alleen ook nog 't een en ander, dat gene met rust had gelaten. Hij ziet in *Β-Ε* nog weer 3 epen met verbindingstukken n.l. het Thersitesverhaal, den tweekamp van Menelaos en Paris, en de aristie van Diomedes. Maar belangrijker is het, dat hij ook v. W.'s Achilleïs oplost. Hij is het met dezen eens, dat zij oorspronkelijk ook Achilleus' dood bevatte; in onze Ilias echter meent hij dat er niets van is overgebleven dan de redding van Patroklos' lijk, het gesprek met Thetis, 't gevecht bij en in de rivier, de strijd met Hektor, de oproep tot bestorming van Troje's muur; niets in *Ψ* noch iets in *A* [2]). Zijne Achilleïs deren dus

[1]) Achilleus aan zijne moeder de opdracht gevende van het verzoek, zegt alleen (*A* 407 vgg.): „Vraag Zeus de Trojanen te helpen en de Grieken te benauwen opdat Atreus' zoon zijne verblinding inzie." Maar zal iemand beweren, dat hij zich eenen slag om den arm hield, om ook dan te kunnen blijven toornen? en dat zijne moeder zijn verzoek anders overbracht dan hij het bedoeld had? — Uiterst weinig is er noodig om den uitslag van het gezantschap om te keeren. Het is alsof 't er in Achilleus' antwoorden al heen gaat, dat hij niet vol zal houden. En als men bijv. *Π* 59 (= *I* 648) met de daarop volgende versregels zich als uit het oorspronkelijke *I* overgenomen denkt, is de hoofdzaak gewonnen. Voor het nadere kan schrijver dezes verwijzen naar zijn „de Iliadis Fontibus et Compositione" p. 182 sqq.

[2]) De oorspronkelijke voortzetting van *A* is volgens Schw. geheel verbrongen door *Β* enz. Eerder geloof ik dat er in de Ilias een kerngedicht steekt ongeveer bestaande uit *A*, stukken van *ΒΓΔΝΟ*, daarna 't slot van *Θ*, eindelijk *I* en *T* tot en met 276, thans beide overgewerkt, in hun oorspronkelijken vorm. Zie de Il. Font. et Comp., p. 169-202.

Digitized by Google

niet de bezwaren tegen die van v. W. ingebracht. Maar het blijft de vraag of zij voldoende gemotiveerd is. Thetis verkondigt haren zoon *Σ* 96 „dasz er sich nur rächen kann, wenn er sofort darnach selbst in den Tod gehen will". Patroklos smeekt zijnen vriend, *Ψ* 91, hun beider asch te vereenigen. Achillens zelf verzoekt *Ψ* 245 de vorsten, den grafheuvel van Patroklos onvoltooid te laten tot na zijnen dood. Hierin ligt voor v. W. genoeg bewijs dat Achilleus' einde in de Achilleïs niet heeft kunnen ontbreken; en hij vindt het bevestigd door de waarzegging der paarden *T* 416[b] vg. (p. 76 vgg., 166, 180). Voor Schw. zijn de woorden van Thetis ook volkomen overtuigend (p. 27); de plaatsen van *Ψ* kan hij natuurlijk niet gebruiken; maar hij voert nieuwe gronden aan. De Kleine Ilias begint met Hoploon Krisis, sloot zich dus aan bij een gedicht, dat met Achilleus' dood eindigde. De Aethiopis vertelde Achilleus' dood, maar had ook de Hoploon Krisis en vertelde die anders dan de Kleine Ilias. Daar de Aethiopis dus het gezochte gedicht niet zijn kan wordt de gedachte gewekt dat dit misschien een oudere vorm onzer Ilias was (p. 24 vgg.). Hier is tweeërlei op te merken. Want ten eerste is het mogelijk dat de Kl. Ilias in opzettelijke tegenstelling met de Aethiopis juist dáár begon, waar zij iets anders wilde geven dan gene. En ten tweede was toch zeker lang eer er iets van de Ilias bestond, de dood van Achilleus bij de Skaeïsche poort van Troje, in lied gebracht, en een dien ten gevolge algemeen bekend feit. Dat die onmiddellijk na dien van Hektor zou volgen, behoeft daar niet bij behoord te hebben. Het kan bedacht zijn door den dichter der Patroklie. Zoo kan dus ook zelfs een beroep op *Σ* 96 of de daarvan afhankelijke plaatsen *Ψ* 53 en 252 niet baten om te bewijzen, dat het gedicht van Hektors uiteinde ook dat van Achilleus bevat heeft.

Maar, zegt Schw., onmiddellijk na Hektors dood roept Achillens de zijnen op (*X* 381 vg.) om de stad te bestormen, bij welke bestorming hij natuurlijk den dood zou vinden. En wanneer hij vs. 385 met *ἀλλὰ τίη μοι ταῦτα φίλοσ διελέξατο θυμός*; zijn plan opgeeft „so ist es hier deutlich dasz ein anderer Dichter das Wort ergreift" (p. 28), want die formule past alleen „nach dem das Gemüt mit sich selbst, wie das Verbum deutlich besagt eine Alternative erörtert hat (zooals *Λ* 407 *P* 97 *Φ* 562 *X* 122). Deze opmerking is m.i. volkomen ongegrond. Waarom zou de formule niet passen, waar men van 't eene plan op 't andere overgaat? Niemand ziet het; ook v. W. heeft het niet gezien. En als Schw. in *Φ* 294 vgg. eene vermaning voor Achilleus leest om, als hij de Trojanen naar de stad gedreven had, naar de schepen terug te keeren, en daarbij opmerkt „solche Rathschläge sind dazu da um nicht befolgt zu werden" (p. 27), kan men m.i. daarop alleen antwoorden: nego maiorem, *Φ* 294 vgg. bevat geen raadgeving.

Ten slotte ziet Schw. in Athene's hulp bij het dooden van Hektor, in verband met haar gesprek met Zeus *X* 167 vgg., ja ook daarin dat de Skamander *Φ* 230 vg. Apollo er aan herinnert dat Zeus hem opgedragen had de Trojanen „tot aan den derden avond te beschermen", waaruit zou blijken dat dan het oogenblikkelijk gevaar voor de stad voorbij was omdat Achilleus dan gesneuveld zou zijn, eene aanwijzing (p. 30) „dasz der Dichter den letzten Lebenstag des Peliden durch ein mannigfaltiges Walten feindlicher und freundlicher Gottheiten, mit dem höchsten Glanze ausstattete" — dit is dan door wegsnijding en omwerking in onze Ilias geheel verduisterd —, ja zelfs meent hij dat ook Zeus' gesprek met Hera *Σ* 356 vgg. benevens de in *T* en *Φ* geheel verminkte en bedorven Theomachie en ook Hektors ongeneigdheid om volgens Polydamas' raad naar de stad terug te keeren, daarmee in verband staan (p. 31 vg). Zeker raakt Schw. hier mogelijkheden, die niet onwaarschijnlijk zijn — behalve wat betreft Hektors hardnekkigheid, die hier m.i. niet bij behoeft gebracht te worden —, en veel raadselachtigs in de door Schw. aangehaalde plaatsen vindt misschien daarin zijn grond. Maar die bemoeiing en strijd der goden kunnen gestaan hebben in het oude lied van Achilleus' dood, en reminiscenties daaraan kunnen in de Patroklie — waaronder ik hier ook versta de Anastasis en den daarop volgenden veldslag tot en met Hektors dood, samen een geheel misschien eindigende *X* 393 of 404 — betrekkelijk laat zijn ingewerkt. Dat ook de dichter der Patroklie dat lied voor zich had, valt m.i. niet te betwijfelen. Dat hij n.l. eenige passages, daarin op Achilleus betrekkelijk op Patroklos heeft overgebracht. Dat Patroklos „nadat de goden hem ten doode hadden geroepen" nog 3 maal negen mannen deed vallen, dat hij niet zonder Apollo's hulp kon overweldigd worden, dat nevel de aarde bedekte toen er om zijn lijk gestreden werd, dat onsterfelijke paarden om hem weenden, dit alles schijnt te gigantesk om te kunnen passen bij het sneuvelen van een gewoon menschenkind. Voeg hierbij Thetis' geleide van 49 zeegodinnen en haar jammerklacht, waarvan de zes eerste regels (*Σ* 54—60) treffend gelijken op eene doodenklacht over haren zoon.

Van den heer Petersen, in Dec. ll. 84 jaar oud overleden, is het geschrift over Achilleus' Toorn uitgegeven door Studniczka. Petersen neemt ook eene *Μῆνισ Ἀχιλῆοσ* aan als kerngedicht der Ilias, het bevat volgens hem iets minder dan $\frac{1}{5}$ er van. Den „Waffentausch" van Patroklos houdt hij (even als v. W. en Schw.) voor ingevoegd. Den hoofdinhoud zoowel van *I* en *T* als van *Π* rekent hij er toe; de voor de Unitariers zoo lastige verzen *Π* 72 vgg. verwerpt ook hij. In zijne schifting tusschen „Homer und Homeriden" laat hij zich uitsluitend leiden door ethische en aesthetische overwegingen. Ongeveer al wat hij leelijk of zedelijk minderwaardig vindt — waarin zeker menigeen het niet met hem eens zal zijn — is het werk van deze laatste. Alleen Hektor en Andromache's afscheid, hoewel ook van eenen Homeride, vindt genade in zijne oogen (p. 46). Homerus' geest is die van Aeschylus en Sophokles, de Homeriden zijn „Euripideïsch". Van de „Homeridenart" is Petersen volkomen op de hoogte, getuige uitlatingen als deze: „Echtes Homeriden fabulier" (p. 45), „Ordinäre Rhapsodenmache" (p. 47) „Wie immer bij diesen späten" (p. 50), „mit der den Nachfolgern eigenen Ausführlichkeit" (p. 67) „Ungenauigkeit der Homeriden" (p. 75) „das bei Homeriden so beliebte Eingreifen der Götter" (p. 80) enzv.

Groningen. Matthée Valeton.

Digitized by Google

P. van Tieghem, Ossian en France. 2 dln. Paris, F. Rieder et Cie. 1917. (Pr. p. dl. fr. 7.50).

Bij het hooren van den naam: Ossian, zullen velen wellicht voor een oogenblik weer onder de bekoring komen van de vage malancholie en nevelige natuurstemming, waarin vroeger hen de zangen van Selma, Fingal of Darthula hebben gebracht. Misschien zijn zij het eerst door Mendelssohn's Hebriden of Gade's Nachklänge met die wereld van verlatenheid en dood in kennis gekomen, misschien zijn ze ook het eerst door de werken van Macpherson er mee in aanraking gebracht. Zouden er velen zijn, die de Poems of Ossian lazen en later, bij het herhalen van die bekende namen niet nog iets voelden natrillen in hun ziel, van wat er eens vollen weerklank vond?

Er zijn zeker weinig boeken geschreven, die zoo machtigen invloed op de literatuur van West-Europa hebben uitgeoefend, als de Gedichten van Ossian. Goethe en Bilderdijk, Cesarotti en de Lamartine mogen er voor getuigen. Verwondering zou dit niet behoeven te wekken wanneer Macpherson's werk op één lijn gesteld mocht worden met Ilias, Divina Commedia, den Cid of Hamlet. Maar het zonderlinge van Ossian's succes ligt wel vooral hierin, dat Macpherson's rhythmisch proza noch echt, noch geniaal werk genoemd mag worden. Zelden is er meer onoprechtheid, ja vervalsching bij den oorsprong van eenig literair werk ontdekt; zelden stond een kunstwerk verder af van het origineel, dat het zich aanmatigde te vertolken; zelden eindelijk ontbrak het een dichter zoozeer aan inzicht en objectieve orientatie in zijn stof als Macpherson. Stern heeft in zijn magistrale artikelen in Zeitschrift für Litteraturgeschichte 1895 een en ander afdoende bewezen. En toch: bijna honderd jaar lang is Ossian troef geweest; modeartikel ongetwijfeld, want ook in de literatuur heerschen en verdwijnen de modes; maar dan toch geen modegril. Te duurzaam immers was de bekoring, die er van Ossian's naam uitging.

Het zou van Tieghem's plicht geweest zijn, bij den omvang van zijn werk—meer dan 900 blzz.—de tegenspraak te verklaren, die er schijnt te zijn tusschen Ossian's geringe dichterlijke waarde en gebrek aan legitimiteit eenerzijds en zijn overhoopt groot succes ten andere. De lange reeks van voor het grootste deel onbekende of vergeten schrijvers, te beginnen bij den klinkenden naam Turgot en zich over Le Tourneur, Hill, Baour-Lormian uitstrekkend tot Lamartine en Hugo in het midden der negentiende eeuw, zou wellicht wat hebben kunnen worden ingekort. Zeker heeft de S. zich niet geheel aan dien plicht onttrokken. Eenige bladzijden in het eerste deel (210—220) waar Rousseau en wat ik zou willen noemen de eenzaamheidsliteratuur worden aangehaald, geven iets in die richting. Maar veel, wat voor Ossian's succes heet te pleiten, is misschien juist het gevolg van dat succes. Met name zou ik de Keltomanie in Frankrijk niet graag willen voorstellen als de bewerkster van den opgang van het Ossianisme. Zij zal er minstens evenzeer door zijn bevorderd. En onoverbrugd laat S. de klove tusschen Cesarotti's zoo gegronde bevroeding: dat Ossian in Frankrijk wel geen populariteit zou erlangen, en de feiten, die haar niet deden uitkomen.

Bij alles, waarin Macpherson van zijn kwasi-origineelen afweek, bij zijn gebrek aan inzicht in de eigenlijke Schotsch-Iersche sage, bij zijn pedant razen tegen wat Schotland in dezen aan Ierland verschuldigd was, bij zijn onkunde of gebrekkige kennis van het Gaelic en vooral bij zijn gewetenloosheid en slordigheid, waarmee hij, tegen beter weten in, wijzigde en verdraaide, hebben zijn Poems toch altijd iets overgehouden van den sterken en aangenamen nativen geur, die immers bestand was tegen een eeuwenlange mondelinge overlevering. Dien geur determineeren; met anderen woorden en een ander beeld: den grondslag blootleggen, waarop de heele Ossian rust; de aantrekkelijke frischheid van het oud-Iersche epos doen uitkomen en aanwijzen, wat van al dat natuurlijke en ongedwongene onder Macphersons' kunstbewerking was overgebleven, altijd nog genoeg, om den onnatuurlijken en aan allerlei klassieke conventies gebondenen achttiend'eeuwer te charmeeren, zooals ongerepte reinheid zelfs den diepst gezonkene pleegt te prikkelen: dat ware tegelijkertijd het antwoord geven geweest op de bovengestelde vraag. Maar dat kon van Tieghem, volgens zijn eigen verklaring: „N'ayant aucune connaissance des langues et des antiquités celtiques", natuurlijk niet. En dat gebrek aan kennis geeft niet alleen aan zijn Introduction een zekere onzekerheid, maar belet hem ook den eigenlijken grond te peilen, waarop het Ossiaansche succes rust.

Het doet hem ook hier en daar vergissingen begaan, die men hem, eenmaal toegegeven, dat hij op zijn standpunt recht heeft, niet al te kwalijk mag nemen. Ik bedoel de plaats, waar hij het laat voorkomen, alsof het woord Fenians ware afgeleid van Finn (I. blz. 10). Stern, dien hij in de nabijheid van deze plaats citeert, had hem voor deze vergissing kunnen behoeden. Ook doet het eenigszins wonderlijk aan, bij de verklaring van het patronymicum Macpherson, tusschen haakjes aan te treffen: „Mac-Mhuirich; Macphersain, Macpherson, parce qu'ils desdendaient d'un prêtre, parson" (I, p. 27). Het eerste woord: —Mac-Mhuirigh, zal wel bedoeld zijn —, beteekent namelijk: kleinzoon van een zeeman en heeft niets uit te staan met Macphersain.

Met deze opmerkingen heb ik ook bijna alles, wat er op het omvangrijke en gedegen boek van van Tieghem valt aan te merken, gezegd. Onverdeeld kan ik instemmen in den lof, die van literair-historische zijde, bij monde van Prinsen in de Nieuwe Taalgids is uitgesproken: „het (boek) kenmerkt zich door de rijkdom van feiten en nauwkeurigheid, die Duitsche boeken eigen is, en door de grondigheid, klaarheid en aangename vorm van de Fransche wetenschap." Ik acht mij beslist onbevoegd, v. Tieghem's uiterst gedocumenteerd en volledig onderzoek te controleeren. Men zou er de geheele Fransche letterkunde van 1760 tot op heden voor van buiten moeten kennen. Maar ook zonder dat recht tot en die macht van controle, laat zich toch wel aan een boek zien, of het degelijk, dan wel vluchtig maakwerk is. Hier en daar b.v. geeft van Tieghem van die kleine korte mededeelingen, dat er in heel Frankrijk precies geteld zoo en zooveel exemplaren van deze of gene uitgave voorkomen, die ofwel een reusachtigen naspeuringsijver en boekenkennis verraden, of van onmetelijke onbeschaamdheid getuigen; wat we uit den bescheiden toon van het geheel gerust mogen uitsluiten. En overigens, die verdenking van onbeschaamdheid, zoo ze in ons al zou mogen opkomen, wordt weerlegd door de rijke lijst van werke-

Digitized by Google

lijk gelezen boeken, waarvan met groote gewetensstriktheid aan den voet der bladzijden rekening wordt gegeven: en door de bibliografie, die aan het eind van het tweede deel een vijftig bladzijden beslaat en voor alle Ossianophilen van het grootste gewicht is. Ter loops mag ik wel even, waar van Tieghem blijk geeft ook de Nederlandsche literatuur te hebben geraadpleegd, opkomen tegen een kwalifikatie van Bilderdijk als „le pur classique” (II, 47) en een (druk) fout verbeteren op blz. 318 van het tweede deel, noot 6, waar Wap i. p. v. Wasp moet worden gelezen.

Het lijkt mij overbodig en voor een aankondiging, van den omvang waarvoor in het *Museum* plaats is, te wijdloopig, heel dit mooie werk hier de revue te laten passeeren. Tot slot slechts enkele punten, die dunkt mij de aandacht verdienen. Ossian's poems hebben in Frankrijk niet plotseling door een complete vertaling gepakt, maar zijn eerst langzaam en als druppelsgewijs in de Fransche letteren binnengedrongen. Maar bij heel dat doordringingsproces hebben de vreemdste en wonderlijkste verwarringen en misverstanden geheerscht. Al spoedig heeft zich de Keltomanie storend en verwarrend met Ossian gaan bemoeien. La Tour d'Auvergne speelt ook hier zijn overmijdelijke hansworstenrol: „Plusieurs des hymnes gauloises.... sont renfermées dans un poème erse, nommé l'Edda.... Ce monument runique....serait propre a nous éclairer sur les Celtes....” (I, p. 193). Wanneer men met die Keltomanen aan den gang is, zijn de vermakelijke vergissingen niet van de lucht. Eden is een keltisch woord volgens Poinsinet de Sivry, waaruit de Latijnsche taal het woord edo=ik breng voort heeft getrokken. Daignan d'Orbesson verwart Kelten, Germanen en Goten met elkaar. Helaas zou het niet den laatsten keer zijn, dat dergelijke verhaspelingen zouden voorkomen, evenmin als men blijkens II, p. 366 tot op onze dagen heeft moeten wachten, om het bestaan zelfs der Kelten te hooren ontkennen. Voor Daignan heeft de afleiding van het woord Kelt geen moeilijkheid, daar het ongetwijfeld met hd. Zelt moet samenhangen. Galli en gr. γάλα zijn natuurlijk een en hetzelfde (I, p. 194).

Onder het eerste keizerrijk bereikt de Keltomanie haar hoogtepunt. En Ossian wordt de lievelingsdichter van den keizer. Dit alles is nochtans niet alleen vermakelijk. Voor de geschiedenis van philologie en praehistorie mist het zijn nut niet, er op te wijzen, dat in Macpherson's Ossian aan Europa is geopenbaard het bestaan van een taal en literatuur, die op het punt stond van te verdwijnen. En de Ieren, die door Macpherson's brutaal optreden gewezen werden op hun eigen schatten, zijn van dat oogenblik wakker geschrikt uit hun doodslaap. De heftige invectieven van den Schot tegen zijn Iersche bestrijders zijn er het best bewijs voor. Ook de keltomanen hebben niet alleen potsen gemaakt. Zonder hen ware wellicht Zeuss te laat gekomen met zijn Grammatica Celtica. Nog lang na het verschijnen van de Poem's is men in Ierland en waarschijnlijk ook wel in Schotland en de andere keltisch sprekende landen doorgegaan met handschriften te vernietigen en de moedertaal af te leeren voor het deftiger en makkelijker Engelsch. Wat zou de verwoesting en verwording niet een omvang hebben bereikt, wanneer onbekendheid en onbemindheid de oude Keltische literatuur en geschiedenis waren blijven verbergen, indien Macpherson niet met zijn maakwerk ware voor den dag gekomen!

Het kon immers wel moeilijk anders, of zoowel in Frankrijk Labaume als andere dichters in andere landen moesten zich wenden tot Ierland, het eigenlijk vaderland van Oisin. Daarvoor zorgden de critieken op de authenticiteit van Macpherson's werken wel. En inderdaad, hoe primitief en gebrekking ook, de Iersche literatuur hoefde niet op Zeuss te wachten, voor zij aan de aandacht van geleerd Europa werd voorgehouden. Reeds het begin der negentiende eeuw ziet een „ancien poème irlandais” aan den literairen horizon opkomen, ja het eind der achttiende kent reeds „Usnoth, ancien poème irlandais”. Lang heeft het geduurd, voor het volle licht over die geheimzinnige literatuur is opgegaan. En nog zijn we niet dan in het ontwikkelingsstadium van onze kennis dienaangaande. Maar Ossian is hier toch ontegenzeggelijk de morgenster en zonder Ossian zouden de Táin en Deirdre en Finn, zoowel als Keating en de Four Masters en O'Flaherty wel hoogst waarschijnlijk met het Iersche volk spoorloos zijn verdwenen.

Van Tieghem's groote werk heeft daarom niet alleen voor de studie van de Fransche letterkunde, voor die van de Europeesche romantiek maar ook voor die van de Keltische zoowel geschiedenis als literatuur groote beteekenis. Moge het in veler handen komen! Het zal kostbare diensten kunnen bewijzen aan den toekomstigen schrijver van een boek, dat den titel zou kunnen voeren: Ossian in Nederland, waar Prinsen in zijn reeds genoemd artikel in de Nieuwe Taalgids de mogelijkheid van in het verschiet stelt.

Amsterdam. W. Mulder.

J. Wille, Marnix' Byencorf. Met herdruk van G. Hervet's brief. Scheveningen, Firma D. Koek (L. C. van Schaik). 1919. (Pr. *f* 2).

De heer Wille heeft op den 18den October 1918 het lectoraat in de Nederlandsche Taal- en Letterkunde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam aanvaard met eene „openbare les”, waarin hij „Marnix' Byencorf” aan eene uitvoerige bespreking heeft onderworpen. Hij heeft deze rede het licht doen zien, en daarbij vele bladzijden aanteekeningen gegeven, om zijn betoog te staven; achter de voordracht, die 26 blzn. beslaat, volgen 44 blzn. aanteekeningen, terwijl het overige van het boekje (blz. 71—89) wordt in beslag genomen door de uitgave van de „Epistre aux desvoyes de la Foy” van Gentian Hervet, een lang reeds gezochten Fransche text, welke Marnix bij de samenstelling van zijn boek waarschijnlijk voor zich zal hebben gehad, en die hij heeft willen weerleggen. Rede en aanteekeningen geven blijk van uitgebreide en goed-gefundeerde kennis van het terrein waarop de schrijver zich beweegt. Men zou kunnen vragen of hier en daar de aanteekeningen niet iets te uitvoerig zijn. Het pleidooi in aant. 14 voor de toekenning van het auteurschap van het „Wilhelmus” aan Marnix, hoe interessant ook op zichzelf, had in dit geschrift gevoeglijk kunnen worden gemist.

De schrijver beoogde meer dan eene historisch-kritische literatuurstudie te leveren. Hij wijst op den tijd van ontstaan van de „Byencorf”, waarschijnlijk in de tweede helft van 1568; hij toont aan hoe Marnix' geschrift was opgesteld naar aanleiding van een document, den „brief” van Hervet, welke de schrijver achter in zijn boekje publiceert; de compositie van het werk wordt nauwkeurig nagegaan; de oorspronkelijkheid en afhankelijkheid

Digitized by Google

gewikt en gewogen; de verhouding van de „Byencorf" tot de Fransche bewerking „Tableau des Differends de la Religion" beschouwd; ook worden de bezwaren welke tegen het boek zijn ingebracht door roomsch-katholieke schrijvers, en auteurs als Busken Huet en anderen, uitgestippeld, en de lof weder van dezulken als Fruin en Groen vermeld —, maar de schrijver wilde in zijn betoog nog iets meer. Het lag vooreerst in zijne bedoeling, om op te wekken tot eene nieuwe uitgave van de „Byencorf", waar die van A. Willems (1858) volstrekt onvoldoende en voor taalkundige doeleinden onbruikbaar is (blz. 14, 41); dan wil hij er ook de aandacht op vestigen welk eene dankbare stof voor studie er nog altijd is in den rijkdom van beelden en spreekwijzen door Marnix gebruikt, inzonderheid ook met het oog op zijne anonieme geschriften. Doch bovenal is het hem er om te doen om tegen de aller-modernste uitingen, die Rabelais boven Marnix verheerlijken, en in geestdrift geraken voor „innig gezond paganisme, prachtige grofzinnelijkheid en luidruchtig schaterende natuuraanbidding" (blz. 8), te poneeren de positief-christelijke literatuur-beschouwing en literatuur-beschrijving, die vooral wil aanknoopen bij Bilderdijk, bij Da Costa en inzonderheid ook bij Marnix, een persoon, die voor den schrijver geldt„als de grootste auteur der 16de eeuw" en wiens geschrift hij beschouwt „als de treffendste satire der gansche Nederlandsche Letterkunde, als men den Reinaert er buiten laat" (blz. 8). Zoo heeft deze rede dus niet alleen eene wetenschappelijke, doch ook eene ethische en apologetische strekking, namelijk, om belangstelling te wekken voor die groote mannen in onze Nederlandsche Letterkunde, die „onderworpen aan het Woord, vaststaand in het geloof, alle gaven stelden in den dienst van hun Volk en hunnen God" (blz. 26). Volgens den schrijver moet in deze richting nog zéér veel werk worden gedaan. Deze rede draagt de sporen van ernstig, voorzichtig en nauwkeurig onderzoek; de uitgave is goed, al zou een minder groot getal nieuwe alinea's op een bladzijde, het uiterlijk aanzien nog hebben verfraaid.

Leiden. A. Eekhof.

E. Delahaye, Verlaine. Paris, A. Messein. 1912. (Pr. 7 fr. 50).

Na de biographie door Verlaine's ouden vriend Edmond Lepelletier, komt thans een andere getrouwe van hem, Ernest Delahaye, een plaatsgenoot van Arthur Rimbaud, met een werk van ongeveer gelijken omvang over Verlaine, na van en over hem en over Rimbaud een drietal werken te hebben gepubliceerd. Hij brengt weinig onuitgegeven geschriften, maar heeft de herinnering behouden aan een aantal vertrouwelijke mededeelingen, die hij (z.p. 257, noot) zonder litteraire opsmukkerij in dit boek weergeeft.

Voortdurend heeft D., evenals Lepelletier, Verlaine van dichtbij kunnen beschouwen en hij tracht ons een V. te teekenen, die terug te brengen is tot een soort van éénheid: 't is een kind, 't is een katholiek gebleven en steeds weer naar 't katholicisme strevend kind: argeloos, genotzuchtig, lekkerbekkig, vol dolle kinderlijkheden, er behagen in scheppend zich zelven bang te maken, plotseling tot uitbarstingen komend na een langdurige toegevendheid, dol op toertjes in den draaimolen en op den schommel, als een kind er een genot in vindend in 't karkas van een walvisch pijpjes te rooken en biertjes te drinken, e.d. Maar dit kind-zijn verklaart ook, dat hij als een kind zijn straftijd aanvaardt, dat hij zich volledig geeft aan de overweldigende persoonlijkheid van den schitterenden, tot 't krankzinnige gaanden Rimbaud, dat hij, in tegenstelling daarmee, als een kind geniet van den omgang met de kinderlijk-eenvoudige paters in het instituut Notre Dame te Rethel (zie b.v. de mop van den pater die Verlaine's weinige haren omblaast, p. 262), dat hij zoo gemakkelijk zich aanpast aan zijn schooljongens in Engeland, dat hij een zwerver als Bibi-la-Purée tot zich trekt, dat hij ten slotte in zijn kunst niet anders kan doen dan zijn eigen ik geven en er niet in kan slagen Académie-française-waardig werk te leveren. Zelfs behoudt Delahaye deze visie van Verlaine op zijn sterfbed: „Cet air à la fois docile, câlin, boudeur qu'ont les enfants révoltés et tendres, à la suite d'une scène" enz. (p. 543). En daarnaast stelt hij Verlaine's leven onder de overheersching van een godsdienstig element, dat hij afleidt uit een volzin der *Confessions*: „Ma première communion fut bonne", een omstandigheid die ons op een streng wetenschappelijke manier (de woorden „rigoureusement scientifique" staan p. 76) waarborgt, dat deze goede eerste communie op heel zijn bestaan haar invloed heeft uitgeoefend. En van dit standpunt uitgaande behoeft 't ons dan ook niet te verwonderen, dat Delahaye eindigt (p. 545) met in het standbeeld dat voor Verlaine in den Luxembourg-tuin werd opgericht te zien „une statue à la foi, au repentir, à l'espérance, à la souffrance du péché, au christianisme". In hoeverre men 't christendom een dienst bewijst met zulke uitlatingen, dat is een zaak waarover ik niet mag oordeelen. Maar men kan zich toch niet vrijmaken van de herinnering aan een andere voorstelling van Verlaine: „un paysan madré", zooals Laurent Tailhade hem noemt in *Quelques fantômes de jadis*, die hem beschuldigt van „le plus parfait égoïsme", wat misschien wel de kindereigenschap bij uitnemendheid is, dat geef ik toe, noch van het beeld van den faun, die Stéphane Mallarmé waarschijnlijk inspireerde, dien Byvanck in 1891 zag, den Tityre uit den *Pèlerin passionné*. Maar men kan dien Verlaine-kind wel aanvaarden; zag reeds Lemaître hem niet als zoodanig: een kind, „qui a une musique dans l'âme. . . . . „surtout un primitif" (*Les Contemporains*, IV, p. 76 sq.).

Over die muziek brengt het uitgebreide hoofdstuk XVI: L'art et l'idée, veel fijne, mooie, van een sterk doordringen in zijn kunst getuigende opmerkingen; dit gedeelte brengt meer nieuws dan de rest van het boek, dat over het algemeen geeft wat Lepelletier bracht. Hierbij gaat D. ook weer van V's „naïveté" uit, die hij verklaart als een ontsnappen aan „ce dessèchement par mutilations successives que l'on appelle maturité d'esprit" en hij doet daarbij zien de voortdurende hernieuwing in inspiratie en in vorm die door V's werk te volgen is en die voortkomt uit een voortdurende vernieuwing door de indrukken die de natuur en 't leven hem brengen. Volledig is dit deel over de kunst niet. Zoo zou er nog b.v. wat bij te voegen zijn over V's omgekeerde sonnetten ***Résignation*** en ***Sapho*** en over LV en LVI der ***Dédicaces***.

't Werk leent zich niet tot discussies, omdat over verschillende feiten uit 't leven van V. zoo geheel uit-

Digitized by Google

eenloopende meeningen kunnen bestaan. Wat weldadig aandoet is de rustige manier waarop 't geval Rimbaud wordt beoordeeld, zuiver van 't letterkundige standpunt, evenals de bundel *Amour* en de gevoelens voor Lucien Létinois. D. doet psychologisch juist uitkomen hoe onzinnig de beschuldiging is, dat V. zijn moeder wilde dooden. Over de waarde van de zooveel geciteerde *Art poétique* zegt Delahaye (p. 381), dat Verlaine zich er over vermaakte, dat zijn volgelingen deze „boutades lancées autrefois parmi cent autres fantaisies" als definitieve principes aannamen; hij gelooft dan ook niet aan een werkelijk-opzettelijk samengestelde groep van regels der dichtkunst, evenmin als b.v. nog onlangs Ferdinand Vandérem, die spreekt van een „caprice sans lendemain d'une inspiration fortuite" (*Revue de Paris*, 15 déc. 1919, p. 852). Maar zij vergeten, dat V. onder Rimbaud's invloed Marceline Desbordes-Valmore had ontdekt, die niets heeft van „l'emphase", „le toc" der „impassibles", zooals hij de Parnassiens, die „houten" dichters noemde („du bois, du bois.... et encore du bois", z. *Œuvres complètes*, ed. Messein, t. IV, p. 8 en 51), dat hij Shakespeare in de gevangenis te Mons had bestudeerd, wiens sonnetten hem gebracht hadden vér van Hugo's „éloquence". Meer dan ooit geloof ik, dat Verlaine geniaal heeft voorzien, wat de dichtkunde moest worden, wilde zij zich vernieuwen, terugkeeren tot de kinderlijke teerheid die de lyriek moet kenmerken en die in hem zoo sterk aanwezig was; voor het overige verwijs ik naar de studie van E. Dupuy in de *Revue des deux Mondes* van 1 Dec. 1912, p. 626 over dit onderdeel. Eigenaardig is 't dat D. weinig waarde schijnt te hechten aan de vruchten van de uitgebreide lectuur van Verlaine, die toch niet vrij is van letterkundige invloeden, ook na zijn Parnasse-tijd.

't Werk bevat nog al veel drukfouten, wat misschien te verklaren is uit een onderbreking der correctie tijdens den oorlog. Maar dat een litterator *agonir* laat staan voor *agoniser* (p. 193), is wel wat kras. Men verbetere ook blz. 205:

.... Quels *Autrans* soufflèrent à travers
La montagne ?

in Quels *autans*, want Joseph Autran zal hier wel misplaatst zijn. Men verbetere eveneens blz. 385:

De rendre un peu la *ruine* assagie

in la *rime*. Men leze blz. 497: *Zilcken*, blz. 532 ***amenassent***; op blz. 475 deugt de interpunctie der twee eerste verzen niet.

Naast 't boek van Lepelletier, dat meer verhalend is, minder 't psychologisch element op den voorgrond doet treden, niet V. tot een soort van eenheid zoekt te herleiden, komt dit nieuwe boek te staan als een waardevolle aanwinst. Tusschen beide biographieën is vooral op een dubbel onderscheid te wijzen: Lepelletier, die 36 jaar Verlaine's vriend was, ziet in Rimbaud zijn kwaden genius (p. 31: „le grand artisan des malheurs du poète"), en hij ziet in Verlaine geen christen (p. 16: „ses élans mystiques, sa religiosité théâtrale, extérieure et livresque, car V. ne fut guère qu'un croyant littéraire"), terwijl Delahaye tegenover Rimbaud een neutrale houding aanneemt en in Verlaine den echten christen ziet.

Amsterdam. K. R. Gallas.

Russkaja Biblioteka (Russische Bibliothek). No. 10—25 (No. 10: Čechow, Lišnie l'udi, — No. 11—14: Tolstoj, Wojna i mir, — No. 15: Turgenew, Now', Rudin, — No. 16: Tolstoj, Tak čto že nam dělat'? O žizni, — No. 17: Čechow, Žitejskaja meloč, — No. 18: Turgenew, Zapiski ochotnika, — No. 19: Tolstoj, Carstwo božie wnutri was, — No. 20/21: Dostojewskij, Idiot, — No. 22: Gogol', Mërtwyja duši, — No. 23: Čechow, Step', — No. 24: Turgenew, Andrej Kolosow, — No. 25: Čechow, Duel'). Berlin, Ladyschnikow. 1920. (Pr. p. d. 15 Mark, geb. 20 Mark).

Nog zeer onlangs kondigde ik in het *Museum* de eerste negen delen van deze serie aan (Jg. 27, kol. 225 v., Julie 1920), en reeds zijn er weer zestien nieuwe delen in mijn bezit, op dezelfde wijze uitgegeven en evenzeer alle lof verdienend als de voorafgaande nummers. Ik verwijs derhalve naar mijn vorige recensie.

Het spreekt vanzelf, dat de Čechow-delen alsmede No. 24 meer novellen bevatten dan die welke als titel van het boek gekozen zijn.

De uitgever heeft zich genoodzaakt gezien de prijs met een kwart resp. een derde te verhogen.

Teneinde niet telkens weer nieuwe nummers te moeten aankondigen, deel ik reeds tans mee, dat de volgende 15 nummers deze werken zullen bevatten: 26—29: Puškin, Sobranie Sočinenij, — 30—32: Bir'ukow, L. N. Tolstoj, — 33. Turgenew, Zatišje (e. a. verhalen), — 34: Gogol', Wečera na chutorě bliz Dikan'ki, Mirgorod, — 35. Tolstoj, Dětstwo, Razskazy, — 36—38 Lermontow, Sobranie sočinenij, — 39/40 Dostojewskij, Běsy. Vooral op No. 32, een nog nooit gepubliceerd gedeelte van Bir'ukow's Tolstoj-biografie, zij de aandacht gevestigd. Ook Nr. 30 en 31 zullen onuitgegeven stukken bevatten. Ik had reeds in September '20 gelegenheid deze drie delen in proef door te zien, — een nieuw bewijs, hoe vlug er aan de serie gewerkt wordt.

Leiden. N. van Wijk.

J. Partsch, Die Stromgabelungen der Argonautensage. Ein Blatt aus der Entdeckungsgeschichte Mitteleuropas. (Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philol.-histor. Klasse. 71. Band, 1919, 2 Heft). Leipzig, Teubner. 1919. (Pr. M. 0.80).

Geographisch bieden oude dichters vooràl raadselen, dit geldt voor poëten uit Alexandrië met hun geleerdheid ook. Historisch is het streven (de lust had ik haast gezegd) om op een gebrekkig aard-beeld het terrein der door hen afgeschilderde tafereelen te ontdekken, levendig, zelden gelukte dit tot algemeene tevredenheid, men kan dus aan het werk blijven. En dan, welk een verschil in uitslag en methode!

Homerus' Odyssee moge voor de meesten hare avonturen laten afspelen in de inheemsche, welbekende landschappen van de eilanden-wereld aan de kusten van Ionië en Beneden-Italië, 'n deel in meer exotische gewesten, een enkele durfde het milieu der handeling te verleggen naar den Pontus (Baer), of in geestigen overmoed zelfs naar de Canarische eilanden (Jarz), — fantasie moest terugvinden, wat zij zelve grootendeels geschapen had. Toonen de Homerische gedichten omtrent het verre O. en W. zonderlinge verbindingen geographisch en krijgt Italië voor den Griek uit die dagen het karakter van een eilandenrijk zooals zijn naaste omgeving, zegt Berger, zoo vindt men in de

Digitized by Google

zwerftochten der Argonautensage dergelijke dwalingen. Pindarus laat de Argonauten de Erythraeische zee bereiken d.w.z. den zuidelijken Oceanus, in 12 dagen brengen zij dan hun schip over (land)? en geraken aldus eindelijk in de Middellandsche zee. Apollonius Rhodius (ook Scymnus, Timaeus, misschien Hecataeus) doen hetzelfde, doch de weg waarlangs verschilt. Volgens Apollonius varen zij uit den Pontus in den Ister en op een anderen arm van dezen stroom in de Adria, door den Po—Eridanus, dien de dichter met den Rhodanus en Rhenus door bifurcatie verbonden dacht: aldus komen zij terecht in de Sardolsche zee. Die laatste excursie, de bifurcatie speciaal, is de kern dezer rede. Beider stroomgebied (van Eridanus en Rhodanus), de duistere woorden van Apoll. laten dit toe, kan door de Argon. nù dus in het W. verzeild, bevaren zijn geworden, in die richting is dat tevens de eerste kennismaking met Europa's Westen, hoezeer ook dat deel van hun tocht geographisch een totale warboel lijkt: nog eeuwen zouden land en zee aldaar den Grieken regionen der sage blijven. In sierlijk — metrische vertaling licht Partsch de passages van dit merkwaardig westersch gebeurer uit den tekst, waagstukken van verbeeldingskracht. Een enkel punt brengen wij naar voren, al waren deze weinige, doch aan stof òverrijke pagina's een détail-bespreking waard.

In de toelichting p. 10 lezen wij: — die glatte Fahrt aus dem Eridanus—Po in die Rhône. Der Dichter ahnt nichts von dem trennenden Alpenwall. Ergo, alsof het een schip van aëronauten was, zweeft het er over heen. Ligt dit warbeeld aan den Aegyptenaar—dichter, voor wien het Cis- en Transalpijnsche Keltenland één nationale èènheid was? vraagt Partsch voorzichtig. Echter, is zoo'n vermoèden zelfs denkbaar, al laat die fabuleuse Eridanus, Hesiodus' bedenksel, tegelijk alle territoriale verwarring toe, waar die rivier achtereenvolgens in verband gebracht met de Po — Rhône— Rijn, volgens Götz met stelligheid terug te vinden is in een van de Baltische stroomen tusschen Weichsel en Dünn? Is het aannemelijk verder, dat 'n geleerde bibliothecaris onder Ptolemaeus Euergetes en Philopator, eind 3e eeuw v. C. zóó weinig benul had van de toen al vrij druk bevaren oude wereldzee vol Phoenicische en Grieksche koloniën, dat hij niet eens wist, dat aan een druk-bezochte golf harer omranding de hooge wal der Alpen omhoog rees? De Alexandrijn bleef rechtzinnig trouw aan de mythische overlevering en deed mythisch- juist door degelijker kennis buiten die sfeer te houden. Zoo'n orthodoxie kent pendanten, dat je maintiendrai achtte twee eeuwen later ook Strabo zijn plicht, toen hij in Augustus' dagen zijn al-wetenden Homerus durfde verdedigen tegen ieder, die wat op diens geographische kennis had aan te merken.

Het befaamde Hercynische woud wordt dan besproken. In vage contouren dook het langzaam op: uit het N. W. voor Timaéus, uit het Z. O. tegelijk met het bronnengebied van den Donau (door Timaeus al hier gezocht) voor Aristoteles, Eratosthenes e. a., wijzen van bekendwording, waarin Caesar later vertrouwen stelde (B. G. VI. 24/5.). Doch de eigenlijke weg der kennis van dat reuzenwoud vol geheimen moet uitgegaan zijn van het Rhône-gebied, kolonisten uit Massilia waren wel de berichtgevers. Interessant die eerste ontsluiting van het Keltenland! Aristoteles hoort van la perte du Rhône, Genfer-en Boden-See worden ontdekt, op de Zwitsersche hoogvlakte Massiliotische munten gevonden. In die regionen lagen de wijde ***λίμναι, αἵτ' ἀνὰ Κελτῶν ἤπειρον πέπτανται ἀθέσφατον,*** (Argon. IV. 635),de schrik der Argonauten, nog verhoogd door angsten te land, waar wouden het uitzicht en stroomen het voortgaan beletten. Als een dea ex machina daalt Hera neer op de Hercynische rots en schreeuwt hun den weg der terugkeer toe. In dat gecompliceerde bodem-areal met een bijna niet te ontwarren waterstelsel, waarin 'n ἀπόῤῥωξ zonder naam voor 't eerst op den Rijn schijnt te doelen, meent Partsch de bifurcatie, een vrij zeldzaam verschijnsel, waarmee Apoll. echter kwistig omspringt, te herkennen in de Nozon, die, zich splitsend in twee beken, de een naar de Genfer, de andere naar de Neuenburger See stuurt.

De fortuinlijke ligging van Alexandrië was óók zeer bevorderlijk voor de geographische wetenschap: Eratosthenes en Ptolemaeus werkten er hun geheele leven, Hipparchus en Strabo een deel er van. Maar, zegt Partsch, de geographische horizon aldaar werkte tevens kortzichtigheid in de hand. Verklaart dit vermoeden voldoende de onwetendheid van Apollonius? Ik twijfel en waag het wederom als boven tegenover een grootmeester der historische geographie den dichter zelfs in bescherming te nemen, die voor zijn Argonautentocht uitging van wat de mythe hem van hemel en aarde openbaarde. Ja, al had er een Baedeker bestaan for the ancient far West and East, de dichter had hem niet opgeslagen, de omranding der oecoumene was daarin bovendien toch een margo incognita gebleken.... of hadden N. W. Europa, een Thule, Ophir en Taprobane een vindbare plaats op de oude wereldkaart?

Men mag spreken von eine Bifurkation, verklaart Partsch, wenn einem Flusse in mehr als einer Richtung die Möglichkeit einer Fortsetzung seines Laufes gebotèn ist. Günther (Geophyslk II[1.] p. 594) karakteriseert dit verschijnsel scherper door er op te wijzen, hoe het soms sichtbar, meestal unterirdisch, tot stand komt, welke laatste vorm bizonder kenschetsend is voor het geloof der ouden in deze.

Ten slotte nog eene overweging bij een onderwerp als dit, zij is al oud van dagen. In zijn bekend Handbuch der alten Geographie vraagt Forbiger al, of de moeite door Voss, Zeune, Völcker, Welcker, Hermann, Reinganum e.a. besteed om eenige wèrkelijke lijn te vinden in de dwaaltochten van Io en dergelijke verhalen, ooit eenig gelukkig resultaat zal en kan opleveren. Ondanks alle grondigheid en scherpzinnigheid weerspreken de conclusies der viri docti elkaar menigmaal e diametro, pogingen om locale aanduidingen in overeenstemming te brengen met werkelijk-geographische gegevens brengen verdeeldheid, in één woord bij een mythischen ondergrond blijkt de vrijheid van een dichter volkomen onbeperkt, — Scythen, Chalybes, Amazonen, waar huisdet gij? Hybristes en Aethiops, waar was uw loop, wàs die er ooit?

En toch, wij zeiden het vooraf, zulk onderzoek trekt en is instructief. Partsch bewees het weer in dit thema. Al kòn hij hier niet bereiken een overtuiging gewekt door zijn model-studie over De inundacione Nili n.l., dat

Digitized by Google

dit anonyme opus van Aristoteles *is* en de Nyl-aanwas, door regens verklaard, **οὐκέτι πρόβλημά ἐστιν,** toch worden wij bij deze fragmenten van onzekerheid meegesleept door een uiterst gaaf betoog. Men gunt daarbij gaarne den leidsman 'n aliquid est audendum, men zou graag àlles willen gelooven, als niet de scepsis bij zooveel realiseeren wat rumoerig werd.... De oude geograaf Agatharchides begreep de bezwaren al zoo aardig: — ***αὐτὸς ἑαυτῷ αἴτιος καθίστατο ἐλέγχων ὁ τὴν τῶν μυθοποιῶν ἐξουσίαν εἰς πραγματικὴν μετάγων ἐναργειαν· ἧς ἂν τις ἀφέλῃ τὸν ἔλεγχον, οὐθὲν εὐτελέστερον καταλείψει γένος τῆς πίστεως ἠρμένης.***

Gorinchem. H. J. Lulofs.

P. Tuxen, Forestillingen om Sjælen i Rigveda med nogle Bemærkninger om Sjæleforestillingens Udformning i de ældste Upanisader. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser. II, 4). København, Høst & Søn. 1919. (Pris kr. 0.65).

Na het lezen van deze titel verwacht men iets te horen over de voorstellingen, die in de Rigveda heersen over de ziel, maar al lezende merkt men, dat de schrijver zich in tegendeel tot doel heeft gesteld te bewijzen, dat de Indiërs uit de Vedatijd nog geen begrip „ziel" kenden: de idee „ziel" zou eerst zijn opgesteld in de oudste Upanisads. Tuxen meent n.l., dat men bij de studie van de RV niet is ontkomen aan het grote gevaar bij het onderzoek van vreemde religies, dat men eigen godsdienstige voorstellingen te veel mee laat spreken: ten gevolge daarvan worden in de RV. begrippen gevonden, die daar in werkelikheid niet aanwezig zijn.

Zo zegt Oldenberg („Die Religion des Veda", blz. 524), dat het geloof aan een ziel bij de Vediese Indiërs bestond; ze dachten zich de ziel als een wezen (uit lucht of schaduw bestaand), dat het lichaam kon verlaten, terwijl het zelf rondzwierf. In dat geval werd het lichaam bewusteloos. Met de dood verlaat de ziel het lichaam voor altijd en voert zijn eigen bestaan, onzichtbaar of zichtbare vormen aannemend.

Het is evenwel moeiliker om te zeggen, hoe dat zielewezen in de RV. werd genoemd; soms is van *asu*, soms van *manas* sprake. *Manas* is meer de geest, het denken, terwijl *asu* eigenlik leven, levenskracht betekent. Tuxen tracht nu aan te tonen, dat in de gevallen, waar men *manas* of *asu* soms met „ziel" vertaalt, steeds de eigenlike betekenis van geest, bewustzijn of leven meer aannemelik is.

Zijn eerste aanval richt hij tegen de opvatting van RV. X 58, „een hymne, die beschouwd wordt als voornaamste bewijsplaats van onze opvattingen van 't vediese geloof aan een ziel." T. neemt de hymne in zijn geheel in vertaling op en verdedigt daarna zijn eigen opinie, dat we hier niet te doen hebben met een dode, wiens ziel hem verlaten heeft, maar met een zieke, die zijn bewustzijn (*manas*) heeft verloren en die men door middel van bezweringsformules weer tot bewustzijn tracht te brengen. Wanneer we nu bij Oldenberg (RdV. blz. 526) lezen: „Den bewusstlos daliegenden Kranken hat das *manas* verlassen; es schweift schnell wie der Gedanke in die Ferne zu Yama dem Beherrscher der Todten, zu Himmel und Erde, dem Meer und den Bergen, der Sonne und Morgenröthe: aber die priesterliche Zauber- und Heilkunst bemüht sich es zurückzurufen „hier zu wohnen, zum Leben" (RV. X 58)", dan schijnt het mij toe, dat de beide opvattingen niet zo ver van elkaar staan, al wil Oldenberg hier *manas* met „ziel" vertalen. Dit gevoel nu, dat het eigenlik een kwestie van benaming is, die aan de betekenis niets afdoet, dringt zich nog sterker, bij ons op, wanneer de woorden *asu* en *ātman* worden behandeld.

Waarschijnliker lijkt het afwezig-zijn van het geloof aan een ziel, wanneer we de hymnen beschouwen, die over de dood en de toestand na de dood handelen. De dode heet *preta* (overledene), van de aanduiding van een ziel is geen sprake; het woord *tanu*, dat wel in deze teksten ermee wordt vertaald, kan tevens worden opgevat als vorm, gestalte, soms zelfs als lichaam. Duidelik blijkt uit de voorzorgen, die men bij de verbranding neemt, dat het van het grootste belang is, dat de dode met een onbeschadigd lichaam in het hiernamaals komt. Mocht soms een van de ledematen zijn achtergelaten door Agni, dan wordt de hulp van de *Manes* ingeroepen. Men dacht zich dus een leven hiernamaals met eenzelfde lichaam als hier beneden.

Toch wijst de schrijver zelf op een plaats in de A V. (XVIII 3.9), waar gezegd wordt: „ga daarheen, na uw *manas*, die daarheen is gegaan"; „zo bad men de dode om zijn lichaam bijeen te houden: manas, het bewustzijn, dat immers het eerst deze wereld verlaat, wordt hiermee verzocht zich met de overige delen te verenigen."

Hier is Tuxen, dunkt me, van de weg, die hij meende te gaan, afgedwaald. Als *manas* ook hier slechts bewustzijn betekent, dan verwachten we eerder, dat evenals in RV. X 58 *manas* naar deze wereld wordt teruggeroepen; niet, dat de andere delen naar het Jenseits moeten volgen.

En wat de voorzorgsmaatregelen betreft om het lichaam van de dode in zijn geheel en gaaf in gene wereld te laten komen, ook deze zijn nog geen stellig bewijs voor het ontbreken van een ziel: het bewijst slechts, dat men ook voor het lichaam aan een voortzetting van het leven geloofde. (Hoe moeilik het overigens is, zich een ziel te denken zonder lichaam, laten de middeleeuwse helletochten zien, zoals ze o.a. in Tondalus' Visioen en in de verhalen over 't vagevuur van St. Patricius worden beschreven. De „zielen", die de martelingen van de hel doorstaan, zijn niets anders, dan de menselike lichamen).

In de oudste Upanisads begint zich eerst het eigenlike begrip „ziel" te vormen.

Het uitgangspunt zijn de zinsorganen en-funkties, hele synoniemenreeksen vinden we daarvan, meestal behoren oog, oor, *manas* (gedachte), stem en adem tot de vaste bestanddelen. Is men eenmaal zover, dan stelt men zich ook de vraag, welke van deze nu de belangrijkste is; in de Chāndogya-up. V, 1 wordt door Prajāpati aan *prāṇa* de voorrang toegekend, daar slechts met het verlies van *prāṇa* het leven is gemoeid.

Naast 't streven om het onontbeerlikste voor het leven te vinden komt een tweede: het principe naar voren te brengen, dat achter alle zinnen ligt. Soms verheft men *manas* tot die plaats, die dan echter slechts relatief dominerend is, daar *manas* nu eenmaal slechts „gedachte" was.

Ten slotte is er klaarheid gekomen over dit probleem. De Kausītaki-up zegt (III, 7), dat geen funktie in staat

Digitized by Google

is te funktioneren, indien ze niet begeleid wordt door het bewustzijn (*prajñā*), dat in 't begin van het hoofstuk reeds met *prāṇa* is geïdentificeerd. Men moet niet tevreden zijn met het begrijpen der verschillende funkties, maar men moet steeds zoeken naar het aktieve principe, dat achter alle funkties ligt en in hen werkt. — Hiermee is de gewichtigste stap gedaan, die voerde naar het opstellen van de idee „ziel".

Tegen dit laatste hoofdstukje bestaat geen enkel bezwaar; er wordt in duidelik gemaakt, hoe in de filosofie der Upanisads de idee „ziel" is ontstaan. — Wat Tuxen tenslotte met zijn opstel heeft aangetoond, is dit: in de hymmen van de RV. wordt niet één bepaald woord gevonden, dat in alle gevallen een equivalent is van ons begrip „ziel". Hiermee is evenwel volstrekt niet gezegd, dat het geloof aan een ziel nergens in de R V. tot uiting komt.

Utrecht. Martha A. Muusses.

K. Clemen, Fontes historiae religionis persicae. Bonn, Marcus & Weber. 1920.

Het boekje, welks titel hierboven staat, is het eerste deeltje eener serie: fontes historiae religionum ex auctoribus graecis et latinis collecti. Clemen heeft hier bijeen verzameld uit de gedrukte teksten, alles wat de Grieksche en Latijnsche auteurs, tot in de vroege middeleeuwen, over de Perzische religie vermelden. Uitgesloten worden de inscripties en de papyri. Dit is te betreuren, daar al het andere reeds genoegzaam bekend was, doch juist deze bronnen nog nieuws kunnen bevatten. Een buitenstaander moet wel den indruk ontvangen, dat de verzamelaar enorm gezocht heeft, om al die plaatsen bij elkaar te krijgen, doch den ingewijde is het bekend, dat een groot deel dezer teksten, reeds is bijeenverzameld geworden (door Jackson in zijn boek: Zoroaster, the profet of Ancient Iran, van 1899). Aan de teksten, die Clement ons geeft, en die zeker wel volledig zijn, worden de varianten der hss. en de gissingen der verschillende uitgevers toegevoegd.

Wat ons van dit nuttige werk het meest interesseert, is dat, wat er op volgen moet: de door Clemen aangekondigde interpretatie, die in de „Religionsgeschichtliche Versuche und Arbeiten" zal verschijnen. Het is van groot gewicht, dat deze teksten eens behandeld worden door iemand, die vertrouwd is met de bronnen der religie, waar het om gaat. Na de Perzische bronnen komen de Aegyptische; wij hopen, dat dan de Indische zullen volgen: een verbeterde en vermeerderde editie van Schwanbeck.

Utrecht. W. Caland.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

STICHTING DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting heeft sedert November 1919 geen verandering ondergaan en bestaat derhalve uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. In het jaar 1920 verscheen als uitgave no. 6 der stichting: „Die Richtungen der islamischen Koranauslegung" door Dr. I. Goldziher, zijnde een vermeerderde bewerking der in 1913 te Uppsala door hem over dit onderwerp gehouden voordrachten.

3. Van de zes uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever Brill te Leiden verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengst aan de stichting ten goede komt: no. 1, de photografische repoductie van het Leidsche handschrift van al-Buhturi's Hamâsah (1909), is verkrijgbaar voor f 96; no. 2, al-Mufaddal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915), voor f 6; no. 3, Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtinijja-Sekte, door I. Goldziher (1916), voor f 4,50; no. 4, Bar Hebraeus' Book of the Dove together with some chapters from his Ethikon, door A. J. Wensinck (1919), voor f 4.50; no. 5, De Opkomst van het Zaidietische Imamaat, in Yemen, door C. van Arendonk (1919) voor f 6; en no. 6, Die Richtungen der islamischen Koranauslegung, door I. Goldziher (1920), voor f 10.

4. Door de over eenige jaren te verdeelen kosten van dit laatste werk zijn de geldmiddelen der stichting voorloopig geheel in beslag genomen.

November 1920.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterk., XXXIX, 3-4: J. H. Kern, Losse opmerkingen over woorden uit de Goudse Rechtsbronnen. — Dez., Enkele plaatsen en woorden uit *Dat Kaetspel ghemoralizeert*. — R. C. Boer, Studiën over Oudnoorsche spraakleer, I-VII. — G. G. Kloeke, Dialectgeographische onderzoekingen, I. — Dez., Naschrift. — R. v. d. Meulen, De Mallegazen van de Kaap. — Dez., Schevinken van Oostland. — Dez, Kabardijn in blazen. — W. v. Eeden, Een episode uit de Hallfređarsaga. — J. Prinsen JLzn., De Nederlandtsche Wech-corter. — Joha Snellen, Een verrassing. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XV, 1: P. J. v. Winter, Iets over taal en stijl van Dr. Abraham Kuyper. — C. B. v. Haeringen, Over verschrijvingen. — G. G. Kloeke, Opmerkingen over dialectgeographie. — Ph. J. Simons, De term „betekenen" in en buiten de kleuterroman. — Aankond. en Meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, VI, 2: M. Boas, De raetoromaansche versie der *Disticha Catonis*. — W. v. Eeden, De groote Oláfs saga Tryggvasonar en de Hallfređar-saga. — N. v. Wijk, Zum slavischen Zeitworte *chotěti*. — A. G. v. Hamel — K. R. Gallas, Over Ossian. — J. J. A. A. Frantzen, Ein spätes Zeugnisz lateinischer Klerikerdichtung.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXV, 3: Bolkestein, Nieuwe handboeken voor de geschiedenis der Oudheid. — Severijn, Religie en Kunst. — Kuiper, Schouten en Le Maire.

Archief Aartsb. Utrecht, XLVI, 2: Van Veen, Pastorie te Epe. — Dez., Willekensklooster te Groenlo. — J. H[offman], Bijdr. tot de gesch. der Katholieken te Gorcum, enz.—Van Veen De stichting van Mariengaard te Opheusden, enz. — Meyer, Aertspriesterschap te Zwolle (vervolg).

Studiën, XCV, Januari: A. Borret, De drang naar Organisatie. — A. Slijpen, Israël Querido. — A. J. M. Mulder, Over de Telefonie zonder Draad. — T. W., Een berijmda Vertaling van Thomas à Kempis' Navolging. — G. Gorris, Een „Jaarlijksche Boekenschouw" voor Katholieken. — Meded. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Besançon & Struik. Précis et anthologie de la littér. française: Neophil. VI, n°. 2 (Salverda de Grave).

Eringa, La Renaissance et les rhétoriques néerlandais: N. Taalg. XV, n°. 1 (Salverda de Grave).

Geschiedk. Atlas van Nederland: Hist. Zeitschr. 121, n°. 2 (Fabritius).

Monteyne, Maurits Sabbe: N. Taalg. XV, n°. 1 (de Vooys).

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

Zoo juist verschenen:

ACHTZIG AUFGABEN

ZUR ÜBERSETZUNG INS DEUTSCHE

Gesammelt und teilweise mit Anmerkungen versehen

von J. H. VAN BECKUM und J. M. RAMECKERS,

Lehrern der deutschen Sprache und Literatur.

Prijs f 4,25. -:- **Geen toeslag.**

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

DE NIEUWE TAALGIDS.

TWEEMAANDELIKS TIJDSCHRIFT

onder redaktie van

J. KOOPMANS en Prof. Dr. C. G. N. DE VOOYS.

Prijs per jaargang . . . . f 5,90
franko per post . . . . . f 6,30

Zoo juist verschenen:

Vijftiende jaargang. — Afl. 1.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

WIJ LOVEN UIT ALS PREMIE

voor dengene, die ons de meeste abonnés aanbrengt (minstens vijf) op het

TIJDSCHRIFT VOOR R. K. OUDERS EN OPVOEDERS

EEN GRATIS REIS EERSTE KLASSE (SPOOR EN HOTEL) NAAR PARIJS EN LOURDES

onder de bekwame leiding van het Reisbureau LISSONE & ZN.

Abonnementsprijs per jaar **f 4.80**, Proefnummers op aanvraag gratis bij de Uitg. Het Nederlandsche Boekhuis, Industriestr. 1 TILBURG

Nederlandsche Bibliographie

Abonnement per jaar (12 nummers) **1.—.**

Verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MIJ TE LEIDEN

VERSLAG

betrekkelijk de in 1921 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum,* is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal,* van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.**– zoodanig Verslag over de in **1921** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1922 op te maken en vóór 1 Juni 1923 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland.

LEEUWARDEN, Februari 1921. MR. C. B. MENALDA.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[ij]., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. **No. 6.** **Maart 1921.**

Muller, Grieksch Woordenboek (v. IJzeren).
Löfstedt, Kritische Bemerkungen zu Tertullians Apologeticum (Wilde).
Muusses, Koecultus bij de Hindoes (Fadegon).
Blommaert, Les châtelains de Flandre (Gosses).
Schmidt u. Wajnberg, Gespräche Jesu mit seinen Jüngern (Windisch).
Schoolboeken:
Uitgaven v. d. f[a] **Noordhoff**.
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

F. Muller Jzn., Grieksch Woordenboek. Groningen—Den Haag' J. B. Wolters' Uitgeversmaatschappij. [1920]. (Pr. f 13.90).

Het is, meen ik, Scaliger geweest, die zeide, dat het schrijven van een lexicon eer het werk was van een vadermoordenaar dan van een fatsoenlijk mensch. Is 't misschien daaraan te wijten, dat de schrijvers van Grieksche woordenboeken zoo op het woord *vadermoordenaar* gesteld schijnen te zijn, dat ze het bepaald noodig achten ter vertaling van **πατραλοίας**? Toch blijkt reeds uit de plaatsen, ook door den heer Muller aangehaald, dat de beteekenis veeleer is ***hij, die zijn vader mishandelt***; duidelijk kan men dit zien door Ar. Ranae 274 te vergelijken met vss. 149 sq. Dat de beteekenis zich meer in moorddadige richting heeft ontwikkeld, doordat men verband zocht met **ὄλλυμι** in plaats van met **ἀλοάω** is zeer begrijpelijk (vgl. Radermacher, N.T.Gr. p. 35).

Ik begon met dit woord, omdat het toevallig het eerste was, dat ik door nieuwsgierigheid gedreven opzocht in het nieuwe woordenboek; dat ik een kleine teleurstelling ondervond, is gelukkig geen slecht voorteeken gebleken. Integendeel, na eenige maanden gebruik kan ik in het algemeen slechts met lof en bewondering spreken van den arbeid van Prof. Muller: telkens bleek het boek een betrouwbare vraagbaak. Ik meen dit voorop te moeten stellen, omdat ik in deze bespreking uit den aard der zaak meer het licht zal laten vallen op de bezwaren, waarop ik stuitte, dan op de verheugenissen, die het gebruik van het boek mij gaf.

Die bezwaren meen ik in het algemeen te moeten toeschrijven aan het feit, dat de heer Muller te vlug heeft gearbeid; daardoor is het hem niet geheel gelukt zich te houden aan het in de Voorrede ontwikkeld werkprogram. Dat „van een bewerking van het Woordenboek van Van den Es geen sprake kon zijn" is begrijpelijk: hoe verdienstelijk ook het werk van den Amsterdamschen Rector geweest is, waarin wel bijna allen, die in ons land de beginselen van het Grieksch in de laatste 60 jaren hebben geleerd, steun gevonden hebben — er zijn thans andere eischen te stellen ook aan een beknopt woordenboek. In de eerste plaats eischen van volledigheid. Het Grieksche woordenmateriaal is sterk uitgebreid door nieuwe vondsten, terwijl ook de catalogiseering van het reeds sinds lang bekende vocabularium flinke vorderingen heeft gemaakt, hoeveel er ook nog te doen overblijft. De heer Muller heeft allereerst de nieuwe aanwinsten willen verwerken; hij heeft daartoe de verschillende *Supplementa*, in Lietzmann's *Kleine Texte* opgenomen, geexcerpeerd, verder voor Menander gebruik gemaakt van Körte's tweede uitgave, en voor de **Ἀθηναίων πολιτεία** en Bacchylides van den arbeid van Blass. Voor Timotheus, Herondas en voor verspreide fragmenten werd gebruik gemaakt van Van Herwerden's *Lexicon Dialecticum et Suppletorium*. Hier nu ligt m. i. een principieele fout. Volledigheid is zeker nooit het resultaat geweest, door Van Herwerden bereikt: zijn, door hem zelf steeds erkende, onnauwkeurigheid maakte dit wel onmogelijk. Bovendien heeft de heer Muller het werk van Van Herwerden niet altijd nauwgezet geexcerpeerd; zoo komt het dat b.v. de lectuur van Herondas alleen met hulp van het Woordenboek van den heer Muller lastig of vrijwel onmogelijk is. Uit den **Διδάσκαλος** b.v. vind ik niet opgenomen de woorden **παίστρα, κηρόω, δορκαλῖδες, κυρτεύς, βύβλιον, ἰσσᾷ (ἴσσα)**; de uitdrukking **ἐκ τετρημένης ἠθεῖ** (vs 33) is niet door het Woordenboek te begrijpen, al wordt de plaats ook s. v. **ἠθέω** genoemd. Ook over den **κόκκινος βαυβὼν** uit de zesde mimiambe, waarover nog al wat te doen is geweest, worden we niet duidelijk ingelicht; het woord is niet als eigen lemma opgenomen, maar s. v. **βαυβάω** teekent de heer M. aan: „*vgl.* **βαυβών = ὄλισβος**, Ar. Lys. 109 enz.;" daar nu **ὄλισβος** niet in 't woordenboek is opgenomen, is de naieve Herondas-lezer nog niet veel verder, terwijl de beter ingewijde wel zal begrijpen, dat de schrijver niet meegaat met de minder aanstootelijke verklaring, inder-

Digitized by Google

tijd door Prof. van Leeuwen gezocht. Dat ook Timotheus te kort komt, kan men gauw genoeg constateeren door den Index in Von Wilamowitz' uitgave te vergelijken; ik noteerde voetstoots het ontbreken van **ἀντίτοιχος, γυμνοπαγής, δενδροέθειρος, ἐνδεκακρούματος, ὀξυπαραύδητος, στερεοπαγής**; slechts éen van deze woorden is niet te vinden in den door Van Herwerden in 1904 uitgegeven Appendix. En waarom ten slotte heeft het inventariseeren van Menander's woordenschat den heer Muller er niet toegebracht ook zijn aandacht te geven aan de andere nieuwgevonden fragmenten der comici, die verzameld zijn door Schroeder en door Demiańczuk? In beide uitgaven vindt men uitvoerige indices, die aantoonen, dat ook hier heel wat uitbreiding van den Griekschen woordenvooraad te vinden is.

Beter is het gesteld, naar 't schijnt, met de inventarisatie van den woordschat der Papyri. De heer Muller heeft zeer terecht ingezien, dat hij zich hier binnen enge grenzen moest houden: hij heeft zich beperkt tot wat hem werd aangeboden in de bekende verzameling van Preisigke en in de bloemlezingen van Witkowski en Helbing. Hoe verstandig deze keuze is geweest, zag ik daaruit, dat het Woordenboek ook ongeveer voldoende bleek voor de lectuur van de eenigszins uitvoeriger verzameling van George Milligan, *Selections from the greek papyri*.

Daarentegen heeft Prof. Muller zich, naar 't mij voorkomt, weer niet altijd genoeg geinteresseerd voor de aanvulling van het vocabularium, voor zoover die mogelijk is geworden door de publicatie van speciale Indices en Lexica voor reeds sinds lang bekende auteurs. Ik acht het b.v. een ernstig bezwaar, dat de heer Muller blijkbaar geen gebruik heeft gemaakt van den voortreffelijken *Wortindex*, door Walther Kranz toegevoegd aan Diels' *Fragmente der Vorsokratiker* en van den *Index verborum* der *Poetarum philosophorum fragmenta*. Hierdoor toch ontbreken niet alleen vele woorden, die in een modern woordenboek zeker thuis hooren, maar ook wordt het beeld der beteekenisontwikkeling, waaraan de schrijver, blijkens de theorie van de Voorrede en blijkens de practijk van het boek zelf, zoo groote waarde hecht, er minder zuiver door geteekend. Voor **ἀναθυμίασις** b.v. wordt niets anders opgegeven dan „droge verdamping ARISTOT." voor **ἀναθυμιάω**; „**1** laten verdampen, verdampen ARISTOT.; (met rook) opvlammen, *overdr.* POL. — **2** dampen omhoog-, tot zich trekken, ***v. d. zon*** ARISTOT. — **3** Pass." Dat het slot van dit artikel blijkbaar door een fout van den zetter verdwenen is, zal wel niemand den heer Muller kwalijk nemen; maar het is zeer te betreuren, dat niet door een klein excerpt uit Kranz wordt aangetoond, dat Aristoteles de woorden gebruikt heeft in aansluiting bij oudere wijsgeeren, die ze, zooals uit de bewaard gebleven fragmenten te zien is, druk gebruikt hebben. Hier zou uit het woordenboek-artikel een stukje philosophie-geschiedenis kunnen gehaald worden. Niet minder belangrijke uitbreiding had de behandeling van **φύσις** kunnen ondergaan, van welk woord niet eens vermeld is, dat het bij de Voor-Socratici voorkomt, terwijl het in den Index van Kranz — wat zeer begrijpelijk is — niet minder dan 4½ kolom in beslag neemt. Zonderling daarentegen vond ik het, dat wel is opgenomen **ἀνατμίζομαι**, met de bijvoeging, dat het voorkomt bij Democritus: bij Kranz ontbreekt dit woord, dat ik met behulp van Pape teruggevond bij Athenaeus II 89 in een Democritus-citaat, dat, als ik wel zie, door Diels niet is opgenomen.

Maar ook de Indices en Lexica, die de heer Muller, naar zijn eigen mededeeling, wèl heeft gebruikt, zijn, naar het schijnt, niet altijd met de vereischte nauwkeurigheid door hem geexcerpeerd. Voor Pindarus b.v. herlas ik eens ter controle de eerste Pythische ode. Niet voldoende toelichting vond ik voor **ἀμαιμάκετος** in vs. 14: de vertaling *niet te verslaan, niet te dooden*, de eenige, die opgegeven is, kan toch slecht dienst doen waar het woord gebruikt wordt als epitheton van de zee; bij **μετανάγω**, dat speciaal voor vs. 52 is opgegeven, had vermeld moeten worden, dat de vorm **μεταναξοντας** aan een onzekere coniectuur van Bergk het leven dankt; **μετανάσσοιτας**, de m.i. veel waarschijnlijkere verbetering van Wakefield, wordt niet door het lexicon verklaard. Ook voor **πείρατα** in vs. 81 vond ik niet voldoende toelichting, terwijl de alleen uit Pindarus geciteerde plaatsen Ol. II 34 en Pyth. IV 220 hier geen steun kunnen geven. En om nog even van Pindarus uit te gaan: zeer terecht vond ik **ἀγλαόθρονος** Ol. XIII 96 verklaard door „met schoone bloemen (in het haar)". Zoo vond ik bij **εὔθρονος**: „op schoonen troon.... *beter*: met schoone bloemen". Maar waarom wordt dan voor **ποικιλόθρονος** bij Sappho de beteekenis ***op bont versierden zetel zittend*** gehandhaafd?

Minder zal men, naar 't mij schijnt, te klagen hebben over onvolledigheid bij de lectuur van Aeschylus en Sophocles; ook Thucydides komt niet te kort. Euripides daarentegen kan nog wel wat aanvulling velen; zoo ontbreekt **καρποτρόφος** (Ion 475); s.v. **πέτρος** had wel de uitdrukking **πάντα κινῆσαι πέτρον** *omnem lapidem movere* uit Heraclid. 1002 geciteerd mogen worden; voor **πρᾶγμα** *macht, positie* is een markante plaats Hel. 286 (**τοῖς πράγμασι τέθνηκα τοῖς δ' ἔργοισιν οὔ**); bij **πῶς ἄν** *utinam*, waarbij alleen **σ** (lees **o**) 195 wordt aangehaald, mochten zeker bekende plaatsen als Med. 97 en Hippol. 345 niet ontbreken. Ook voor Plato kan nog wel wat gedaan worden. Te vergeefs zocht ik **κατηβολή** (Hippias Minor 372 E) en **ὀρτυγοτρόφος** (Euthyd. 290 D, wel opgenomen is **ὀρτυγοθήρας**. dat in de onmiddellijke nabijheid staat); herhaaldelijk miste ik verwijzing naar Plato, waar die volgens het programma van den heer Muller zeer gewenscht was. Zoo moest m.i. bij **ἀρτεμής** verwezen worden naar Cratylus 406 B, speciaal omdat de s.v. **ἄρταμος** gegeven etymologie zich aansluit bij wat in den Cratylus gezegd is; **προκαλεῖσθαι** *zich beroepen op* komt niet alleen voor bij Polybius, maar ook Euthyphro, 5 B, **σαθρός** *zwak* Euthyphro 5 C, **αἰωρεῖσθαι** *hangen, zweven* Menexen. 248 A, **ἐπήβολος** niet alleen bij Homerus en Hesiodus, maar ook Euthyd. 289 B. Ik geef hier eenige voorbeelden van wat ik aanteekende; natuurlijk heb ik niet den heelen Plato er op nagekeken.

Toch kan in het algemeen gesproken, het werk van den heer Muller beschouwd worden als een betrouwbare gids voor het taalgebruik der zoogenaamde klassieke periode; niet met volle overtuiging kan ik dat zeggen, waar het gaat om de auteurs uit lateren tijd. Reeds uit de Voorrede kan men dit begrijpen: nadat verschillende rubrieken van schrijvers onderscheiden zijn, worden te zamen genoemd „de latere schrijvers, vaak in **Κοινή**-nuanceering en ten slotte het Nieuwe Testament". Laatst-

Digitized by Google

genoemd taalmonument is met goede zorg behandeld; in de voorafgaande bewoordingen echter had ik gaarne eenige nadere aanduiding gelezen. Wordt b.v. de *Tractatus de Sublimi* binnen het kader getrokken, zooals men zou verwachten bij een woordenboek, dat „in beknopten vorm zoowel den gymnasiast als den student voldoende (wil) zijn?" Ik vind niet vermeld, dat *εἱρμός* er in voorkomt (XXII, 1) of *σκῆνος* voor *lichaam* (XXXII, 5); bij *χωρεῖν animo concipere* kon verwezen worden naar IX 9 (in de omgeving en het veel besproken Genesis-citaat). Verder lette ik eens speciaal, behalve op Herondas, op Theocritus, Callimachus en Lucianus; dat Plutarchus niet geheel tot zijn recht is gekomen, merkte ik reeds op in het *Weekblad voor Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs* XVII blz. 594. Voor Theocritus vond ik vrij wel voldoende toelichting, hoewel ik herhaaldelijk verwijzing naar zijn poezie miste, waar die voor de aanwijzing van de gebruikssfeer van een woord gewenscht was (b.v. VIII 3 *ἄνηβος*, VIII 6 *ἐπίουρος*, VIII 82 *ἐφίμερος*, XIV 4 *ἀυσταλέος*, XIV 23 *ἐφάπτω*, XV 16 *νίτρον*, XV 68 *ἄπριξ*). Callimachus daarentegen schijnt wat verwaarloosd te zijn. Terwijl uit de opneming van woorden als *ἐνδρομίς*, *ὑπογλαύσσω*, *καλιστρέω* blijkt, dat het niet de bedoeling van den heer Muller is geweest hem voorbij te gaan, mis ik uit den Hymnus in Dianam, dien ik er op nalas, tal van woorden b.v. *λαγωβολία* (vs. 2), *λεγνωτός* (vs. 12), *ἄμορβος* (vs. 45), *ἀμβολαδίς* (vs. 61), *μορμύσσομαι* (vs. 70), *μελάμψηφις* (vs. 101), *λεχωίς* (vs. 127), *κεραελκής* (vs. 179), *πυδορρώη* (vs. 215), *πρωτόθρονος* (vs. 228), *κατακροταλίζω* (vs. 247).

Veel bezwaarlijker lijkt mij de achterstelling van Lucianus, voor wien de heer Muller veel uitgebreider materiaal had kunnen vinden in den, blijkens de Voorrede, ook door hem geraadpleegden *Index* van Reitz. Niet alleen om practische redenen verdient Lucianus dat men hem voor een Grieksch woordenboek nauwkeurig excerpeert: de observatie van zijn taalgebruik is van groot belang bij de bestudeering van de verhouding tusschen Atticistische en *Κοινή*-schrijvers; nog altijd zeer lezenswaardige opmerkingen zijn hierover gemaakt door Cobet, V. L. p. 75 sqq. Hoe geschikt had b.v. voor het veelvuldig gebruik van *λαλέω* in het later Grieksch verwezen kunnen worden naar de Saltatione 62, waar Lucianus het bij Herodotus I 47 aangehaalde orakel *καὶ κωφοῦ συνίημι καὶ οὐ φωνεῦντος ἀκούω* parafraseert in de woorden: *ἀλλ', ὅπερ ἔφη ὁ Πυθικὸς χρησμός, δεῖ τὸν θεώμενον ὄρχησιν καὶ κωφοῦ συνιέναι καὶ μὴ λαλέοντος (τοῦ ὀρχηστοῦ) ἀκούειν*. Of, waardoor kan het gemotiveerd worden om, zooals de heer Muller doet, wel uit Plato te citeeren de uitdrukking *ἐν ὕδασι γράψαι*. maar niet *καθ' ὕδατος γράφειν* uit den *Κατάπλους* 21? Bij *ἐξαντλέω* had ik graag verwezen gezien naar Hermotimus 61 *ἐπιρρεῖ γὰρ κατὰ τὴν παροιμίαν τὸ πρᾶγμα ἐξαντλούμενον*; bij *πίθηκος*, waar geen jonger plaats geciteerd wordt dan Demosth. XVIII 242, had vermeld moeten worden, dat het woord herhaaldelijk bij Lucianus voorkomt; uit het begin van den Timon kon de uitdrukking *τὸ κεχηνὸς τοῦ μέτρου* aangehaald zijn. Elders wordt minder juist in het algemeen aangegeven, dat een woord bij Lucianus in gebruik is, terwijl het slechts een enkele maal bij hem voorkomt; zoo had bij *σακέρδως* naar Alexander 43 verwezen moeten worden, bij *πτίσσειν* had uit den Hermotimus 79 de uitdrukking *ἂν ἀποβάλῃ τοὺς ὤμους πτίττων* moeten worden genoemd. Niet vermeld vond ik — wat ook Reitz verwaarloosd heeft — *ἐπίστασις* in de beteekenis van *ἐπιστήμη* uit Vit. Auct. 27; om hier te besluiten met een iets meer algemeene opmerking wil ik er op wijzen, dat i.v. *πάνυ* het gebruik van *ὁ πάνυ de zeer bekende* zeer onvolledig geillustreerd wordt door verwijzing naar een plaats uit Thucydides en een uit Xenophon: bij Lucianus komt de wending herhaaldelijk voor, ook bij Dio Cassius en Plutarchus.

Ten slotte een omissie van algemeenen aard. Reeds in mijn hierboven genoemde Weekblad-bespreking zeide ik, dat het voor de school jammer is, dat de eigennamen niet zijn opgenomen; hier is het de plaats om daaraan toe te voegen, dat de weglating ook om wetenschappelijke redenen te betreuren is. Eigennamen toch en appellativa zijn in het Grieksch dikwijls niet te scheiden; duidelijk ziet men dit b.v. in het Woordenboek s.v. *κύκλωψ*, waar zoowel naar Homerus en Hesiodus wordt verwezen, bij wie de eigennaam voorkomt, als naar Empedocles, die, evenals Parmenides, het woord als adiectivum in den zin van *rond* heeft gebruikt. Vooral om die reden behooren m.i. de eigennamen te worden opgenomen in een woordenboek, dat zich tot doel stelt ook „de vóór-geschiedenis van het woord, voor het binnen ons gezichtsveld, de Grieksche taal, treedt" te behandelen. Dat de heer Muller dit ook gevoeld heeft, blijkt b.v. bij *εὐρωπός*, waar hij aanteekent „*εὐρωπός* = *εὐρύς*, Eur. Iph. T. 626 (cf. *Εὐρώπη*)" — meer niets. Het zou nu toch in de rede liggen ook een verdere verklaring te geven van den naam van ons werelddeel, hetzij de heer Muller zich hier kan aansluiten bij het artikel van Wolf Aly, *Glotta* V p. 63-74, hetzij hij inderdaad aansluiting bij *εὐρύς* wil zoeken. Elders viel het mij op, dat wel opgenomen is *Κένταυρος*, blijkbaar om de etymologie van Kretschmer (*Glotta* X p. 50-58) te kunnen plaatsen. Daarentegen miste ik *Νάξος*, hoewel s.v. *νάσσω* wordt aangeteekend „*vgl. νάκη en z. Νάξος*"; het artikel van Geffcken en Herbig, *Glotta* IX p. 97-109 had hier tot eenige uitbreiding aanleiding kunnen geven, ook tot het opnemen van een lemma *ναξός*, met het oog op het epigram, waarop Plato Phaedrus p. 236B zinspeelt. Evenzoo had ik — zij het ook om andere redenen — gaarne *Λήμνιος* teruggevonden, vgl. Aeschyl. Choeph. 632, Herod. VI 138.

Over het etymologisch gedeelte durf ik slechts met groote bescheidenheid te spreken; grootendeels mis ik hier de bevoegdheid tot oordeelen. Dat de heer Muller aan dit onderdeel van zijn reuzentaak met bizondere voorliefde heeft gewerkt, blijkt m.i. uit iedere bladzijde: aanwijzen laat zich b.v. die voorliefde i.v. *βούλομαι*, waar wordt verwezen naar *βάλε*, *ἆ βάλε* = *utinam* bij Alcman, terwijl een afzonderlijk lemma *βάλε* ontbreekt. Een enkele maal meen ik, dat de schrijver wat al te veel aan zijn scherpzinnigheid heeft toegegeven; zoo kan ik moeielijk gelooven, dat bij *bekennen* in onze bijbelsche uitdrukking *een vrouw bekennen* inderdaad, zooals s.v. *ΓΙΓΝΟΜΑΙ* wordt gezegd, te denken is aan verwantschap met W. *ĝenē/ō*. Ik heb hierbij altijd gedacht aan een letterlijke vertaling van *γιγνώσκειν γυναῖκα*; minder duidelijk werd de zaak me, toen ik in het Middel-nederlandsch Woordenboek vond, dat de zegswijze ook reeds in het Mnl. voorkomt. Misschien

Digitized by Google

wil een Neerlandicus hier wel eens voorlichting geven.

Zoowel de laatst besproken opmerking als menige andere, die ik met meer vertrouwen aanvaard, is vermoedelijk van den heer Muller zelf afkomstig. De beknoptheid van het werk liet natuurlijk niet toe dit te vermelden; dat de schrijver b.v. zelf aan het woord is s.v. ῥηξήνωρ weet ieder, die z'n belangrijk artikel *Mnemosyne* XLVI p. 135-139 heeft gelezen. Zelfs geloof ik, dat de heer Muller soms zijn eigen werk wat te veel op den achtergrond heeft gehouden: waarom b.v. laat hij s.v. ἐσχαρα ten deele de etymologische combinatie weg, die hij heeft gegeven *Mnemosyne* XLIII p. 336? Slechts zelden waagde ik het een eigen opmerking te stellen tegenover de veel meer diepgaande kennis van den heer Muller; zoo geloof ik, dat hij zich evenals velen vóór hem bij de verklaring van βεκκεσέληνος ten onrechte heeft aangesloten bij den scholiast op Ar. Nubb. 398, die verwantschap zocht met het bij Herod. II 2 vermelde, zoogenaamd Phrygische, βέκος Ook ben ik niet overtuigd in zake δολιχόσκιος. Ik begrijp nog maar altijd niet *qua re haec vox ab umbra duci non potuerit*, om gebruik te maken van de woorden van Prof. Van Leeuwen (ad *Γ* 346); maar zelfs indien de oude afleiding verkeerd is, dan is daarmede nog niets gezegd omtrent de beteekenis van het woord. Zoodra het door volksetymologie met σκιά in verband werd gebracht, hechtte men er toch zeker de beteekenis *langschaduwig* aan; daarom geloof ik, dat de heer Muller niet ver genoeg is gegaan, toen hij als vertaling gaf „m e t l a n g e s c h a c h t (schaduw)."

Dat intusschen de behandeling der etymologie binnen nauwe grenzen moest blijven, is begrijpelijk, maar brengt een groot bezwaar mede: de niet-deskundige gebruiker van het boek — en men kan zeker zijn, dat verreweg de meeste gebruikers hier niet-deskundigen zijn — zal dikwijls in de veronderstelling komen, dat de vaststaande waarheid hem voor oogen gebracht wordt, terwijl hij slechts met een hypothese te doen heeft. Om een voorbeeld te noemen: ἐνιαυτός wordt door den heer Muller geexpliceerd als „*hypostase uit ἐνὶ αὐτῷ, daar i. eig. is* de jaar-dag, het tijdstip, waarop het jaar weer „op het zelfde punt" gekomen is". Slechts gebrek aan plaatsruimte kan den heer Muller hier verhinderd hebben ook melding te maken van de door Brugmann tweemaal in de *Indogermanische Forschungen* verdedigde etymologie, waardoor ἐνιαυτός in verband gebracht wordt met ἰαύω (ἐνιαύω), zoodat de oorspronkelijke beteekenis zou zijn *Ruhestation, Raststation im Sonnenlauf, solstitium*. Ik zal het wel laten hier te kiezen tusschen beide woordverklaringen, al wil ik de bekentenis niet voor mij houden, dat de eerste een eenigszins naieven indruk op mij maakt; maar ik meen wel, dat de keuze den belangstellenden philoloog mogelijk gemaakt moet worden. Mocht door een dergelijke uitbreiding het boek bij een eventueelen herdruk te omvangrijk worden, dan zou het m. i. gewenscht zijn over te gaan tot splitsing: een afzonderlijk etymologisch woordenboek van de hand van den heer Muller zou zeker recht van bestaan hebben naast de werken van Prellwitz en Boisacq. Groote uitbreiding zou dan ook kunnen gegeven worden aan blz. XIII en XIV van het boek, waarin een verklaring gegeven wordt van de teekens en afkortingen benevens een graphische voorstelling der Phasen; vooral de laatste is voor den niet-linguist m.i. veel te beknopt.

Men ziet: ik heb heel wat optemerken, en toch heb ik de lijst mijner aanteekeningen, die ik, het voorbeeld van den heer Muller volgend, trachtte „zelfstandig op te bouwen", volstrekt niet uitgeput. Dat ik daartoe niet verder een poging doe, vindt zijn oorzaak niet alleen daarin, dat ik van de Museum-redactie niet te veel plaatsruimte wil vragen: ik zeide reeds in het begin dezer aankondiging, dat ik vreesde te veel licht te zullen doen vallen op bezwaren. Ik acht het daarom een dure plicht het nogmaals uit te spreken, dat m.i. door het nieuwe woordenboek de Grieksche lexicographie voor ons land een flink eind is vooruitgebracht. Zijn bizondere waarde ontleent het lexicon, naar het mij voorkomt, aan de voortreffelijke wijze, waarop de beteekenisontwikkeling der woorden erin wordt verklaard. Het is haast onnoodig hiervan voorbeelden aan te halen; ieder deskundige kan sommige stukken ik zou haast zeggen voor zijn genoegen gaan doorlezen. Niet licht zal men in een woordenboek een artikel vinden, geschreven met de levendige opgewektheid, waarmede de heer Muller schrijven kan, als dat waarin b.v. σοφιστής wordt behandeld. Uitnemend is ook de verklaring der praeposities, die in het Grieksch zoo dikwijls in een onontwarbaar kluwen schijnen dooreengehaald. Nog uitnemender schijnen mij de artikelen, die de heer Muller in de Voorrede aardig heeft genoemd, „een paar kleine syntactische centrales". Terwijl ik in mijn Weekblad-recensie den twijfel uitsprak of dergelijke uitvoerige artikelen wel thuis hooren in een ook voor de school bestemd woordenboek, wil ik hier gaarne zeggen, dat ze voor den gebruiker van het lexicon, die de schooljaren reeds achter zich heeft, buitengewone aantrekkelijkheid bezitten, zoozeer, dat men het bezwaar van onevenredigheid in verhouding tot andere artikelen gaarne over het hoofd ziet. Zeker, er is veel subjectiefs in het artikel over ἄν, dat anderhalve bladzijde in beslag neemt; maar weinigen zullen een zoo duidelijke uiteenzetting nalezen zonder er hun voordeel mee te doen.

Aan het eind dezer bespreking zou ik den heer Muller willen vragen toch vooral niet zich te laten leiden door het beruchte *in magnis et voluisse sat est*. Hij heeft inderdaad iets groots gewild en is er niet geheel in geslaagd het te bereiken; maar ik houd mij overtuigd, dat zijn reusachtige werkkracht en zijn omvangrijke kennis hem binnen afzienbaren tijd in staat zullen stellen van zijn Woordenboek een nieuwe uitgave te bewerken, die van het in de Voorrede gestelde ideaal niet ver zal verwijderd blijven.

Den Haag. J. v a n I J z e r e n.

E. Löfstedt, Kritische Bemerkungen zu Tertullians Apologeticum. (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1 Band 14 No. 24). Lund, C. W. K. Gleerup. Leipzig, O. Harrassowitz.

Gelijk vele andere Kerkelijke Schrijvers verheugt Tertullianus zich sinds een reeks van jaren in een steeds aangroeiende belangstelling en dit niet slechts in theologische kringen, maar ook bepaaldelijk bij de philologen, die bij den genialen maar vaak duisteren Afrikaan, wiens tekst zeer onvolmaakt werd overgeleverd, stof te over vinden om hun taalkennis en scherpzinnigheid te toonen.

Naast Belgen, Duitschers, Italianen hebben ook Noordsche geleerden de hand geslagen aan dien rijken oogst.

Digitized by Google

Prof. Einar Löfstedt, die zich reeds meermalen met de taal der latere Latijnsche schrijvers, inzonderheid ook met Tertullianus bezig hield, biedt ons in de hier te bespreken verhandeling wederom een rijpe vrucht zijner grondige studie.

Sinds lang wist men, dat er van het Apologeticum een dubbele overlevering bestond. De eerste is bewaard in zoo goed als alle thans bestaande handschriften en werd door nagenoeg alle uitgevers gevolgd.

Daarnaast, of liever daartegenover, staat of stond een *codex Fuldensis*, die zelf spoorloos verdwenen is, maar wiens talrijke afwijkingen van de Vulgata door den Vlaamschen humanist *Fr. Modius* zijn opgeteekend en in een appendix bij de uitgave van *Junius* (Franeker 1597) staan afgedrukt.

Deze varianten geven in zeer vele gevallen een betere lezing dan de Vulgata; vooral in het eerste deel van het werk; gaandeweg, voornamelijk voor de laatste 10 of 15 capita, worden zij minder goed. Enkele uitgevers, zooals b.v. *Haverkamp* (Leiden 1718) en kort geleden *Rauschen* bij de tweede uitgave van het Apologeticum in zijn Florilegium Patristicum (Bonn, Hanstein 1912), hebben van den Codex Fuldensis partij getrokken, doch volgens L. lang niet genoeg.

In een verhandeling, eenige jaren geleden (1915) uitgegeven [1]), had hij zijn meening desaangaande aldus geformuleerd:

„Der Fuldensis ist also zwar mit einer gewissen Vorsicht zu benutzen, bleibt aber trotzdem unsere weitaus beste kritische Quelle, die uns im Gegensatz zu der stark interpolierten Vulgata im grossen und ganzen den einzig echten und richtigen Text bietet" (S. 10).

Thans echter komt L, zoowel door eigen nadere overweging, als door de opmerkingen van andere zijde gemaakt, tot een meer gematigde opvatting.

„Wenn auch die Entscheidung, soviel ich sehe, überwiegend zugunsten des Fuldensis ausfallen wird, so wird er (der künftige Herausgeber des Apologeticum) doch die von L. selbst empfohlene Vorsicht in der Bewertung dieser immerhin besten Textquelle weit treiben müssen." Aldus *Heinze* in D. Ltztg. 1917 S. 612, waarmede L. volmaakt overeenstemt (S. 12).

Een vaste en algemeene regel voor de keuze tusschen Fuldensis en Vulgata kan dus niet worden gegeven. Men dient elke plaats op zichzelf te beschouwen en alle factoren, die voor de bepaling van den tekst in aanmerking komen, rijpelijk te overwegen.

Toch geeft L. eenige hulpmiddelen aan, die ons daarbij kunnen leiden.

Vooreerst de opmerking, dat de interpolaties der Vulgata veelal opzettelijk in den tekst zijn gebracht, teneinde „den eigentümlichen Stil des Autors einigermassen zu normalisieren und das Verständnis der Schrift überhaupt zu erleichtern". Ceteris paribus verdient dus in het algemeen de *lectio difficilior* de voorkeur (S. 10). Ook de metrische clausulae geven in menig geval een nuttige vingerwijzing. Zooals Norden heeft aangetoond (Antike Kunstprosa II S. 943) houdt Tertullianus zich overal, waar hij met zorg schrijft, aan de wetten van het rythmische proza. Bij voorkeur bezigt hij op het einde zijner volzinnen een creticus met trochaeus (–́⏑⏓ –́⏑), twee cretici (–́⏑⏓ –́⏑⏓) of een dubbelen trochaeus (–́⏑–́⏑).

De Fuldensis verdient ook hier in den regel de voorkeur boven de Vulgata (SS. 15—20).

In het tweede hoofdstuk zijner verhandeling (SS. 21—36) bespreekt L. de *indirecte overlevering*, die mede een zeer belangrijk hulpmiddel vormt om onze keuze tusschen de verschillende lezingen te bepalen.

Hier komen op de eerste plaats in aanmerking de twee *Libri ad Nationes*, die omgeveer op denzelfden tijd als het Apologeticum werden geschreven en grootendeels dezelfde stof met dezelfde woorden behandelen. De vergelijking der beide teksten is bijzonder leerzaam en bevestigt wederom meestal de lezingen van den Fuldensis. Dit is natuurlijk op zich zelf geen afdoend bewijs: waarom zou Tertullianus niet nu eens deze dan weder een andere wending hebben gebruikt? Toch versterkt het wel de goede meening, die men van elders van den Fuldensis heeft kunnen opvatten. Iets dergelijks kan men van de meeste indirecte getuigen der overlevering zeggen. Zoowel de *Grieksche vertaling* van het Apologeticum, als de citaten bij *Rufinus*, en de *Altercatio Heracliani laici cum Germininio episcopo Sirmiensi* en de weinige plaatsen uit *Isidorus*' Etymologiae begunstigen opmerkelijk den verloren codex tegenover de gebruikelijke lezing.

Alleen *Cyprianus* of *Ps. Cyprianus* in de verhandeling *Quod idola dii non sint* [1]), komt driemaal met den Fuldensis en evenzoo driemaal met de Vulgata overeen. Dit laat zich echter gemakkelijk verklaren wanneeer men opmerkt, dat de citaten in de andere werken bijna alle genomen zijn uit de eerste capita van het Apologeticum, terwijl Ps. Cyprianus toevallig *al* zijn aanhalingen aan C. 21 ontleent. Nu zagen wij reeds, dat de Fuldensis juist in de eerst hoofdstukken het meest vertrouwbaar schijnt, terwijl hij verderop gaandeweg meer en meer fouten en interpolaties vertoont. Geen wonder, dat dit bij de citaten van Ps. Cyprianus reeds merkbaar is.

Het grootste deel der verhandeling wordt ingenomen door het derde hoofdstuk (SS. 36—110), waarin L. de in het voorgaande vastgestelde beginselen op een menigte afzonderlijke plaatsen toepast. Niet minder dan ca. 120 plaatsen uit het Apologeticum vinden daar een even scherpzinnige als zaakkundige bespreking en toelichting.

Het spreekt van zelf, dat hier veel van persoonlijke opvatting afhangt en menig philoloog zal hier en daar niet met den schrijver meegaan. Maar overal, ook daar, waar men hem niet volgt, zal men van hem kunnen leeren, te meer, daar de bescheiden en beleefde toon, ook tegenover wetenschappelijke tegenstanders, het luisteren aangenaam en gemakkelijk maakt.

Mariendaal b/Grave. C. Wilde S. J.

M. A. Muusses, Koecultus bij de Hindoes. Purmerend, J. Muusses. 1920. (Utrechtse diss.).

In een vorig artikel gaf een publicatie van Mej. Gaastra mij aanleiding de studie-richting van Caland te verdedigen tegen de te koele waardering van mijn leermeester Speyer. Het proefschrift van Mej. Muusses noopt mij,

---

[1]) **Tertullians Apologeticum textkritisch untersucht von Einar Löfstedt.**

[1]) **Migne,** *P. L.* **IV, 583-603.**

Digitized by Google

beide geleerden nog eenmaal tegenover elkander te stellen, en tans als academies docent, waarbij ik mij evenwel zal hoeden in een beoordeling te treden.

Speyer was bij de bewerking van een proefschrift uiterst spaarzaam met hulp. Toen ik indertijd na een maandenlange, eigen voorbereiding de eerste schets van mijn dissertatie hem toezond, ontving ik een schrijven, waarin hij me mededeelde, dat mijn werk meer filosofie dan filologie was, dat de daarin verwerkte Hindoese dialectiek voor een Europees brein ongenietbaar was en dat ik maar uit moest zien naar een andere promotor. Enige weken daarna kon ik hem reeds de eerste helft van het werk zelf toezenden en hij beantwoordde mij met een opgetogen brief.

Geheel anders de opvatting van Caland! In haar voorwoord richt de schrijfster zich tot hem o.a. met de volgende woorden: „Meermalen heb ik mij afgevraagd, of ik wel recht had op zoo'n groot gedeelte van Uw tijd, maar wanneer U mij dan weer met Uw belangstelling tegemoet kwam, verdween mijn vrees."

De wijze, waarop Caland zijn taak als promotor opvat, brengt mede, dat al de proefschriften, onder zijn leiding tot stand gekomen, trekken van familie-verwantschap vertonen. Vooreerst gaan ze alle over het studiegebied in engere zin van de leermeester zelf. Ze betreffen dus het Indiese ritueel, en de gebruikte bronnen zijn vooral de Brāhmaṇas en Sūtra's. Voor dit proefschrift komen daarbij: enige Atharvaveda-teksten, het 12e en 13e boek van het Mahābhārata, de Avesta, en mededelingen van Europeese reizigers. Behalve kennis van bronnen en realia kan men verder in Caland's leerlingen prijzen hun grammatiese geoefendheid. Naast deze middellike invloed herkent men hier en daar in een noot of opmerking de hand van de meester.

Toch blijft er nog individueels genoeg over, om de schrijfster ook om haar eigen kwaliteiten te kunnen waarderen. De geestige samenvatting aan het begin van het laatste hoofdstuk, bijv., schonk mij veel genoegen.

De voornaamste tekortkoming van het proefschrift acht ik daarin gelegen, dat de schrijfster zich nog onvoldoende in de geest van de tijd weet te verplaatsen. De afstand tussen oude Indiër en moderne Europese mens is bij haar te kort. Dit blijkt m.i. uit de algemene beschouwingen van het laatste hoofdstuk, en inzonderheid uit haar onvermogen, om de beide vertaalde Atharvavedaliederen bevredigend te interpreteren.

Hoewel ik haar oordeel over Deussen en Winternitz (p. 19) geheel onderschrijf, zou ik haar betoog gaarne krachtiger gezien hebben. Ook had ze het niet zo spoedig moeten opgeven, de „symboliese en mythologiese betekenis" dezer gedichten op te sporen.

Tegenover het verwijt van eigenbaat en sluwheid, door beide geleerden geuit, had ze de naïveteit van de dichter behoren te accentueren. Wanneer bijv. een Brahmaans priester afschildert, aan welk een ontzettende misdaad zich schuldig maakt degene, die de koe van een Brahmaan steelt, dan is het toch geen politie-maatregel van de dichter. De Hindoese dieven zullen van zijn verzen wel geen notitie hebben genomen. Maar zoals in onze tijden de bezitter van een groot vermogen geneigd is hoge vermogensbelastingen voor te stellen als vernietiging van kapitalen, en als een maatschappelike ramp, zo zijn naar oorspronkelik geloof vergrijpen tegen priesters niet alleen maatschappelike misdaden, maar in verband met de cosmiese betekenis van het offer zelfs aanslagen op de orde van het heelal. We kunnen uitingen, als Mej. Muusses aanhaalt, enkel beschouwen als trots en vooroordeel van een kaste; van sluwheid en eigenbaat hier te spreken, is onbillik.

Deussen zegt, dat de dichter zijn hoorders „mysties zand" in de ogen strooit. Maar eigenlik is zijn hele interpretatie-methode, om in alles Schopenhauer'se filosofie te zoeken, en als dit niet lukt, de dichter uit te schelden, meer dan belachelik. Het doet denken aan een criticus, die een dansliedje zou veroordelen, omdat het niet voldoet aan de eisen van een grafrede.

En tans de interpretatie van de gedichten zelf! Ten opzichte van A. V. IV, 11. had de schrijfster de waarde van Muir's opmerking veel hoger moeten aanslaan. Uit de paradoxale metafoor van een stier, die melk geeft, besluit Muir, dat deze stier de *mahāvīra*-ketel is van het *pravargya*-offer. Daaraan kan men m.i. de volgende opmerkingen vastknopen: wie een *pravargya*-offer brengt, moet zich door strenge ascese hebben voorbereid (vs. 6); het offer, eenmaal gebracht, behoedt de *yajamāna* na de dood tegen verdwaling in „nevels" (vs. 3); het maakt, dat de brenger ervan, „de ploeger met de stier" (vs. 10) in de hemel, in de „wereld der deugd" (vs. 4) of kortweg in „*de* wereld" (vs. 9), de melk van de stier geniet, d.w.z. het *puṇya*, door het offer teweeggebracht. Ook schenkt het offer vruchtbaarheid en nageslacht (vs. 3 en 9).

Nog andere verzen hebben een duidelik metaforiese, wellicht sacrale, betekenis. Zo zegt vs. 12, dat de stier 3 maal daags melk geeft, hetgeen waarschijnlik wil zeggen, dat er drie offeranden op een dag plaatsgrijpen. Vs. 12 zegt, dat twaalf nachten aan Prajāpati zijn gewijd (vgl. o.a. G. Thibaut, Astronomie, Astrologie und Mathematik p. 10 § 5); welnu, Prajapati wordt vaak voorgesteld als god van het jaar en daarmee dan ook van de jaarliks weerkerende uitbreiding van de veestapel. Tover-riten, ten bate van de vruchtbaarheid, duren derhalve vaak twaalf dagen. Vs. 8 met zijn ogenschijnlik nuchtere en bovendien onjuiste meedeling, dat het juk op het midden van de stier wordt gelegd, moet eveneens een metaforiese betekenis hebben.

In vs. 4 wordt „de stier, die melk geeft", laat ons zeggen: de *mahāvīra*-ketel, op naiëf-mystiese wijze geïdentificeerd enerzijds met het offer in zijn geheel, anderzijds met de wereld. „De wind uit 't Oosten komend doet hem zwellen, Parjanya is zijn stroom", betekent: de tijd van de droge moesson — gedurende welke de grote rijstoogst en o. a. de *vṛṣotsarga* plaats vinden — is identiek met de vetheid van de stier, de neerdalende regen met de melk, die inwendig naar zijn uiers stroomt; of m.a.w.: er bestaat een magiese betrekking tussen offer en wereld.

Trachten we de détails tot een geheel te verenigen, dan moeten we allereerst opmerken, dat het gedicht uit twee gedeelten bestaat: vs. 1—6 in „lange" verzen, vs. 8—12 in „korte" verzen, van elkander gescheiden door het *nirvid*-achtige vers 7, (dit laatste door Mej. Muusses zeer dubbelzinnig en onduidelik vertaald!). Bovendien vormen de verzen 1-6 in compositie een geheel; daarin bevatten vs. 1—5 de verheerliking, vs. 6 de samen-

Digitized by Google

vatting en wens. Op grond hiervan mogen we besluiten: het eerst deel betreft hoogst waarschijnlik uitsluitend het *pravargya*-offer; het laatste deel is een reflectie en uitbreiding; misschien wordt hier het *pravargya*-offer geïdentificeerd met offers, waarvan het deel uitmaakt.

Ook het lied A.V. X, 10 wordt veel begrijpeliker, indien men zich losmaakt van vooroordelen. De koe als offerloon, de *dakṣiṇā* wordt hier, volgens een simpel mysticisme, dat naief-egoïsties getint is, identiek verklaard of in causale relaties gedacht met betrekking tot: de wereld der verschijnselen, inzonderheid wateren en aarde, de wereld der goden, en de menselike maatschappij, en wel voornamelik de ksattriya en de priester. Een hoofdgedachte van het vers daarbij is, dat de priester, die dit alles zo inziet, teweegbrengt, dat de krijgsman, die het offer betaalt, zijn wensen bereikt (vs. 27). Een dergelike gedachte vindt men bijv. ook Chand. Up. (I, 1, 7; I, 7, 9 etc.).

De literaire vorm, die Mej. Muusses hier voor haar vertaling bezigt, acht ik niet gelukkig. Waarom ze verzen, die ze maar half begrijpt, in een soort van rhythmies proza overbrengt — dat mij aan gekramd porselein doet denken — is me een raadsel. Liever had ze haar aandacht moeten geven aan de stilistiese eigenaardigheden van de Sanskrit-tekst, aan het parallelisme vooral, dat kenmerkend is voor 't lied X, 10. Dan had ze in vers 11 laten uitkomen, dat *Vāta* als god wordt bedoeld; in vs. 15 zou ze om de samenhang *cakṣus* niet door „licht" hebben vertaald; in vs. 18 had ze de vertaling, tans in de noot gegeven, in de tekst opgenomen en in plaats van *daaruit* geschreven: *uit haar*; immers het vers betekent: „aan de *dakṣiṇā* danken hun bestaan: krijgsman en *svadhā* (vertegenwoordigend: de priester), het wapen van de krijgsman en de gedachte wederom: de priester)." Ook had ze in vs. 12 de koe (aten *staan op* de oceaan; die koe immers maakt op haar manier gebruik van de „voeten, waarmee ze lzich heeft vereend"!

Bij vs. 12 had de vertaalster kunnen aantekenen, dat de drie schalen met soma, de schijngestalten van de maan zijn, dat de mythe van de koe, die de soma rooft, een weinig keurige variant is van de adelaar, die deze roof pleegt, dat het gouden *barhis* van de Atharvan de zon is; men vergelijke Chānd-Up., waar de zon geïdentificeerd wordt met de *udgātar*. Voor het woord *deṣṭrī* in vs. 17 vergelijke men R.V. X, 85, 47 (huweliks-voltrekking!).

In vs. 23 tweede regel schrappe men *āhur vaśeti*. Het vers is dan metries in orde en de betekenis wordt: „allen vreesden de vrucht [d. w. z. de *dakṣiṇā*-koe, die volgens het vorige vers in de buik van Varuṇa was gedrongen en door de brahmaan met spreuken er uit werd gehaald], de vrucht, geboren uit hem, die baarde en niet baarde (*asū-sū*); immers hij bracht haar te voórschijn; maar ook: [enkel] door gebeds-spreuken werd hij haar tot een bloedverwant."

Behalve de beide besproken Atharvaveda-liederen heb ik de vertaling uit de *Maitrāyaṇī-Saṃhitā* met de oorspronkelike tekst vergeleken. Behoudens enige onnauwkeurigheden — o.a. de zonderlinge fout *hij* i.p.v. *zij* op p. 31 reg. 1, waardoor het gehele verband van een hoofdstuk verloren gaat — betekent deze vertaling een belangrijke schrede voorwaarts, in vergelijking met dit gedeelte in Schröder's uitgave.

Laat ik met een wens en een raad eindigen. Moge de schrijfster haar gelukkig begonnen Indologiese studiën met toenemend geluk voortzetten, maar ook om Brāhmanas en ritueel de Upanisads en het Indiese mysticisme niet vergeten! Dan zal ze tevens, (ik doel hier op haar voorwoord), ervaren, dat ook de filologie iets vermag te zijn voor het leven.

Doorn. B. Faddegon.

W. Blommaert, Les châtelains de Flandre. Étude d'histoire constitutionelle. (Université de Gand. Recueil de travaux, publiés par la Faculté de Philosophie et Lettres. 4e fasc.). Gent, Van Goethem 1915. (Pr. ir. 7.50).

In 1915 verscheen het werk van den heer Blommaert over de Vlaamsche burggraven, begin 1920 zond de redactie van het *Museum* het aan mij en nu pas, eind 1920, zet ik mij tot een bespreking, die kwalijk meer een aankondiging zal mogen heeten. Maar een boek uit België van 1915 is in 1920 eigenlijk nog niet oud. Het behoort zeker wel tot het laatste van wat daar binnengebracht werd van den wetenschappelijken oogst, die voor den oorlog te velde stond, en de nieuwe zaai is er nog maar pas begonnen. Bovendien, onderzoekingen over de Vlaamsche burggraven plegen elkaar niet zoo snel op te volgen, dat nieuwe resultaten de voorgaande spoedig doen verouderen. De eenige algemeene studie over dit onderwerp, welke tot nog toe bestond, kwam voor in Warnkönig's Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte van 1835. Sindsdien waren enkele monographieën verschenen over de burggraven van Rijsel, van Douay en van St. Omer, die meer dienden tot vermeerdering van kennis dan tot verbetering van inzicht, en had Pirenne in zijn Histoire de Belgique (1902) een kleine schets gegeven van Vlaanderen, zooals het gedurende de 11e en 12e eeuw in burggraafschappen georganiseerd geweest was. Deze leek wel juist, maar ze was toch met te weinig lijnen en te zeer met de losse hand geteekend dan dat men niet naar meer nauwkeurigheid en scherpte verlangen zou. Die wensch werd geprikkeld door het bekende boek van Rietschel, Das Burggrafentum und die hohe Gerichtsbarkeit in den deutschen Städten (1905), waarin de vraag gesteld werd, of misschien niet de Noordfransche en Lotharingsche burggraafschappen en zelfs die, welke dieper in Duitschland aangetroffen worden, nabootsingen geweest zijn van de Vlaamsche. Doch eerst diende men deze goed te kennen. Hiervoor nu heeft Dr. Blommaert een langdurig en geduldig onderzoek over gehad.

Opzet en indeeling van het werk herinneren aan Rietschel's boek, dat trouwens als voorbeeld kan gelden voor onderzoekingen als deze. Afzonderlijk van elkaar behandelt de schr. achtereenvolgens de burggraafschappen van Brugge, Gent, Douai, Rijsel en St. Omer, in vijf los naast elkaar geplaatste hoofdstukken, elk afgesloten door een samenvatting. Hierop volgt een uitvoerige „conclusion générale", waarin de gevonden resultaten en de gegevens omtrent de andere Vlaamsche burggraafschappen, welke geen stof leverden voor een afzonderlijke beschrijving, tot één geheel verwerkt worden, en waar de schr. gelegenheid vindt om te spreken over algemeene kwesties: over den aard, over opkomst en verval van

Digitized by Google

de burggrafelijkheid in Vlaanderen, over de verhouding tusschen het ambt hier en elders.

De eerste vijf hoofdstukken, de grondslagen van het gansche boek, zijn alle opgebouwd naar een gelijk schema: eerst een beschrijving van den burcht, voorzoover die uit de, meest verspreide en schaarsche gegevens opgemaakt kan worden, dan een genealogie van de daarover gestelde burggraven, vervolgens een onderzoek naar de bevoegdheden van deze, eindelijk de conclusie.

De bronnen, meest oorkonden, hebben voor de genealogieën wel het beste materiaal opgeleverd. Jaartallen, namen, ook enkele mededeelingen over familiebetrekkingen, dat alles is voor onmiddellijk gebruik geschikt. Nu het in elkaar gevoegd voor ons ligt, blijkt wel, dat het ambt in den regel van vader op zoon vererfde. Of die regel in den ouderen tijd al zoo vast was, dat bijv. een minderjarige zoon, die de ambtsplichten zelf niet kon waarnemen, ook opvolgde, zou ik niet durven zeggen. De schr., die een enkelen keer eenvoudig maar aanneemt, dat zoons ontbraken, *omdat* een broeder opvolgde, heeft evenwel blijkbaar dien twijfel niet bij zich voelen opkomen. Over het algemeen echter heeft hij wel de noodige omzichtigheid betracht bij het omgaan met het materiaal, dat hij hier aan elkaar heeft moeten lijmen.

Namen van burggraven vinden wij in Vlaanderen nergens vroeger vermeld dan in de eerste helft der 11e eeuw — met één uitzondering. Ver vóór de andere, reeds van 938 tot 961 staat genoemd een castellanus van St. Omer. Hij was commandant van het castellum, waarmee men omstr. 900 uit vrees voor de Noormannen de abdij van St. Omer omgeven had. Is werkelijk deze kloosterversterking te vereenzelvigen met het latere castrum van St. Omer en mag men dien vroegen burggraaf, zoo al niet als den voorvader, gelijk de schr. onderstelt, dan toch als den ambtsvoorganger beschouwen van de castellani van St. Omer, die sedert 1042 genoemd worden? Overtuigd heeft de schr. daarvan mij niet.

Van meer belang dan de burggraven te kennen en hunne familie, is het te weten, waaruit hun ambt bestond. De schr. heeft een nuttig werk gedaan met eens alles bijeen te zetten, wat hij daarover uit de bronnen te weten kon komen. Hij heeft dit voor elk der vijf afzonderlijk behandelde kasselrijen gerangschikt in drie afdeelingen: attributions militaires, droits de justice, attributions judiciaires. Gelukkig vind ik die groepeering niet. Wat de schr. verstond onder „droits de justice" in tegenstelling met „attributions judiciaires", was mij aanvankelijk volkomen duister; bij de lezing van het boek werd mij langzamerhand eenigszins duidelijk, wat hij daaronder begreep; pas tegen het einde, op blz. 221, vond ik den verklarenden zin: „ils (d. z. de burggraven) exercent des fonctions administratives dont découlent des revenus très importants et auxquels on peut donner le nom collectif de justiciae: le teloneum, sous ses formes les plus diverses, leur appartient et est soumis à leur juridiction." Een rare benaming toch blijf ik die aanduiding „droits de justice" vinden voor bestuurlijke werkzaamheden en tolrechten. Bovendien, de bevoegdheid om recht te spreken in tolzaken, welke er toe behoorde, zou men m.i. moeten rekenen tot de „attributions judiciaires". Ook van de „attributions militaires" kan ik soms de grens niet vinden. Onder deze neemt de schr. op het recht, dat sommige castellani hadden om van de bewoners van hun ambtsdistrict den „balfaert" te heffen, een belasting, die in de plaats getreden moet zijn van den verplichten arbeid tot onderhoud van het castrum, van het elders wel zoo genaamde burgwerk. Dus, zou men zeggen, — en dit lijkt mij juist — dan komt 's burggraven aanspraak op den „balfaert" voort uit zijn militaire bevoegdheden. Maar neen, op eens leest men, dat de „balfaert" was: „une véritable taille *justiciaire*, imposée aux habitants en vertu de *la haute justice*. Le châtelain, sans doute, procédait ordinairement au prélèvement de cet impôt et cela comme *vicecomes, exerçant la haute justice par délégation comtale.*" Wel, dan zou m. i. het recht tot heffing van den „balfaert" behooren onder de „droits de justice", òf onder de „attributions judiciaires."

Meer bezwaar echter dan tegen de indeeling der gegevens heb ik tegen de uitweidingen, die de schr. er telkens aan toevoegt. Ter verduidelijking van hetgeen ik bedoel, neem ik een aantal voorbeelden uit de verhandeling over de kasselrij van Gent.

Volgens een keur van 1242 voor de Vier Ambachten, die een deel vormden van dit burggraafschap, kan daar in zaken van een bepaalde categorie op willekeurige dagen en in andere éénmaal per maand recht gesproken worden door graaf en burggraaf. Doch ook de baljuw mag ze behandelen met de schepenen; dan echter behoort de rechtzitting op den Zondag tevoren aangekondigd te worden en de graaf en de burggraaf dienen er zelf of in de persoon van een plaatsvervanger bij tegenwoordig te zijn, indien zij dit verkiezen: „uterque.... comes vel aliquis loco comitis debet interesse, et castellanus vel alius loco castellani, si voluerit" (§ 18). Maar zaken betreffende wateringen, wegen, dijken, sluizen en dgl. mag de amman, de „praeco", met de schepenen berechten, wanneer het noodig is, en zonder bijwezen van den graaf en den burggraaf: daarover, zoo staat er, „potest placitari, quando necesse fuerit, coram scabinis et praecone sine comite et castellano" (§ 63). Op deze laatste passage nu past de schr. de volgende redeneering toe: „Est-ce à dire que le châtelain avait perdu toute compétence en cette matière? Nous ne le pensons pas. Le passage en question semble indiquer que les droits accordés avaient un caractère exceptionnel: quand le châtelain est absent, le praeco a le droit de le remplacer; cela donne à entendre que, s'il est présent il exerce lui-même les fonctions de police inhérentes à son office." Doch waar staat, dat die functies van den amman een uitzondering waren, dat dit artikel slechts diende voor het geval, dat de burggraaf afwezig was, of dat deze bevoegdheden verloor? Me dunkt, dat de schr. uit het artikel slechts haalt, wat hij er zelf in gelegd heeft. En zeker kan daarop niet de gevolgtrekking steunen: „qu'avant 1242 le châtelain exerçait à lui seul la police sur les routes, les canaux, les rivières etc. de sa circonscription"; dat de graaf „jaloux de la puissance de son délégué (d.i. de burggraaf) institua de nouveaux fonctionnaires, parmi lesquels l'amman qui dorénavant pourra exercer des droits de police, même sans l'intervention du châtelain". Alles, naar mij voorkomt, petitio principii. Ammans daarenboven kennen wij, zoo al niet juist in de

Digitized by Google

Vier Ambachten, dan toch in aanliggende streken reeds meer dan een eeuw vroeger [1]).

Binnen het deel van de Gentsche kasselrij, misschien overeenkomende met den ouden pagus Gandensis, dat later het district van den Oudenburch (Vieuxbourg) genoemd werd, bezat de burggraaf voor een deel van de z.g. Scipgracht of Borchgravenstroem de bevoegdheid om verordeningen te maken ten einde dat bevaarbaar te houden en om overtreders van deze voorschriften bepaalde boeten op te leggen. Ook dit gegeven breidt de schr. verder uit; die bevoegdheid is slechts een overblijfsel: „la conclusion d'après laquelle le châtelain a exercé primitivement des droits de police sur *tout* le cours de cette rivière, s'impose à l'esprit." Nu nog maar een schrede verder, of men ontdekt, dat de burggraaf oorspronkelijk de politie op wateren en wegen in den heelen „pagus Gandensis" uitgeoefend zal hebben. Inderdaad schroomt de schr. niet ook dezen stap te doen.

En nu hij eenmaal den burggraaf belast heeft meenen te zien met de politie en de rechtspraak over wateren en wegen in het grootste deel der kasselrij, acht hij het ook waarschijnlijk, dat deze de zorg daarvoor oorspronkelijk in zijn heele ambtsdistrict gehad heeft. „Nous sommes amenés tout naturellement à supposer que ce ne sont là que des survivances d'un droit de police primitif, appartenant au burchgrave de Gand, sur tout le domaine public de la châtellenie. Si l'absence de sources pour les XIe et XIIe siècles ne nous permet pas d'émettre une affirmation trop catégorique à ce sujet, elle ne peut fournir par contre aucune preuve à l'encontre de notre hypothèse."

Het gaat bij redeneeringen als deze maar om een enkel woord: men neemt aan, dat iemand rechten *niet meer* bezat, waarvan ons verteld wordt, dat hij ze *niet* had. Het meest krasse voorbeeld van dezen betoogtrant levert de schr. wel, wanneer hij bij de bespreking van 's burggraven rechterlijke bevoegdheden komt aan het land van Waes. Tot 1241 wordt in de stukken nergens iets meegedeeld over de rechterlijke organisatie van deze streek; in dat jaar evenwel krijgt zij van den graaf en de gravin van Vlaanderen een uitgebreide keur. In geen enkele bepaling daarvan wordt de burggraaf maar genoemd; voor den burggraaf als rechter bestaat om zoo te zeggen het land van Waes *niet*. Maar de schr. zegt, even anders: „au point de vue judiciaire le pays de Waes n'existe *plus* pour le châtelain." En dan verder: la ratification de la keure de 1241 par le comte Gui en 1277 ne fait que confirmer *la déchéance* complète des pouvoirs du „Borchgrave" de Gand."

Het laat zich wel eenigszins verklaren, dat de schr. zoo te werk gegaan is. Om vast te stellen, welke macht de burggraven gehad hebben in de 11e en 12e eeuw, had hij zoo goed als geen andere bronnen dan uit de 13e eeuw en later, uit een tijd, toen het burggraafschap veel meer een waardigheid was dan een ambt, en de burggraven hun plaats bijna geheel geruimd hadden voor de baljuwen.

Men zou zich er over kunnen verwonderen, dat bekleeders van aanzienlijke bedieningen zich door deze nieuwe landsheerlijke ambtenaren hebben laten verdringen. De eerbied voor bestaande rechten toch was toen nog groot en de staatsmacht gering. In den regel echter gelukten, naar mij voorkomt, zulke hervormingen, doordat men den ouden functionarissen hun profijten liet, maar het werk afnam. Deze kwamen daardoor buiten het actieve staatkundige leven te staan en terwijl de nieuwe overheidspersonen hun bemoeiïngen uitbreidden, de vorstelijke macht en de landsheerlijke inkomsten vergrootten, bleven zij slechts bezitters van een lucratief eereambt zonder wezenlijken invloed en met eens voor al bepaalde inkomsten. Dat echter de graaf hun van deze, van de baten aan het ambt verbonden, ook een deel afhandig heeft kunnen maken, de schr. gelooft het, maar ik kan het mij kwalijk voorstellen. Integendeel, ik houd het er voor, dat de inkomsten van het burggraafschap, die nog te herkennen zijn als emolumenten, eens genoten voor diensten, een vrij volledig beeld geven van de voormalige ambtswerkzaamheden der burggraven.

De schr. is niet tevreden geweest met de onmiddellijke en middellijke gegevens, welke de berichten omtrent burggrafelijke inkomsten verschaffen, hij is verder gaan uitbreiden en generaliseeren. En nu wordt de burggrafelijkheid een ambt, dat overal de kasselrij geheel of ten naastenbij vult; behalve commandant van het castrum en aanvoerder van den heerban is de burggraaf daar de rechter, de handhaver van het recht, de tolheffer, de bestuurder, naast wien voor andere ambtenaren geen plaats is. Zelfs de schouten, die men anders overal wel zeer vroeg kent, en dat ook in Vlaanderen, worden in de voorstelling van den schr. een jonger soort ambtenaren, aangesteld om de gevaarlijke macht der burggraven te ondermijnen. De oude regeeringsinrichting van Vlaanderen wordt op die wijze wel zeer eenvoudig, maar ik twijfel, of bij een schildering van middeleeuwsche staatsstellingen eenvoud wel altijd kenmerk is van het ware.

Ziehier, breed uitgemeten, mijn voornaamste bezwaar tegen het boek van den heer Blommaert. Er is wel meer van te zeggen en ook heel wat meer goeds dan ik er hier van verteld heb. Het is zeer volledig, het berust op onmiddellijke bronnenstudie, het geeft op vele nevenvragen een duidelijk en verstandig antwoord, — en eigenlijk ook wel op de hoofdvragen, doch mits men heenleest over wat onbewezen en onbewijsbaar is.

Groningen. I. H. Gosses.

Gespräche Jesu mit seinen Jüngern. Ein katholisch-apostolisches Sendschreiben des 2. Jahrhunderts, nach einem koptischen Papyrus ... herausgegeben, übersetzt und untersucht nebst drei Exkursen von **Carl Schmidt**. Mit Lichtdruck-faksimile der Handschrift. Uebersetzung des aethiopischen Textes von Dr. **Isaak Wajnberg**. (Texte u. Untersuchungen hrsg. v. A. v. Harnack u. C. Schmidt Bd. 43). Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung. 1919. (Pr. M. 54).

Een nieuw ontdekt, tot nu toe in zijn geheel bijkans onbekend gebleven oudchristelijk geschrift uit de 2e helft van de 2e eeuw, een apocrief evangelie, maar van een rechtzinnig, wel gnostisch beïnvloed, maar toch antignostisch gericht schrijver afkomstig — ziedaar met weinig woorden de belangrijkheid en de groote waarde dezer editie geschetst. Wel is waar was de existentie

[1]) Daarmee wil ik niet beweren, dat de burggraaf in het geheel niets met de wateren en wegen in de Vier Ambachten te maken had, maar dan dient men m. i. uit te gaan van de bepalingen omtrent boeten, die hij wel kreeg, en niet van een artikel over werkzaamheden, die hij niet verrichtte.

Digitized by Google

van het werk al lang bekend: C. Schmidt, de gelukkige ontdekker van den koptischen tekst had al in 1895 in de Sitzungsberichte der Berliner Akademie (phil.-hist. Klasse 1895 cf. 1896, 1908) een kort verslag er over uitgebracht, en een aethiopische vertaling was in 1913 in de Patrologia orientalis (IX 3) door L. Guerrier gepubliceerd. Maar eerst de volledige uitgave van de koptische vertaling, die nu voor het eerst het licht ziet, met eene verbeterde vertaling van den aethiopischen tekst daarnaast, leert ons den hoogen ouderdom en de groote waarde duidelijk zien, die het geschrift voor onze kennis van het christendom der 2e eeuw heeft.

De degelijkheid van de vertalingen en van de tekstkritische opmerkingen is door de philologische geschooldheid van de twee genoemde geleerden gewaarborgd. Schmidt laat op den tekst Untersuchungen volgen, waarin titel en omvang, strekking, het theologisch karakter en tenslotte tijd en plaats van oorsprong van het geschrift behandeld worden. Hij komt tot de slotsom, dat, gelet op het antignostisch karakter van het boek en op de gebruikmaking van de boeken van het Nieuwe Testament eenerzijds, op de archaistische leeringen en primitive inrichtingen, die verondersteld worden, anderzijds, het boek in de 2e helft van de 2e eeuw (160—170 n. Chr.) en wel in Klein-Azië ontstaan is, eene dateering, die ook door Harnack aangenomen is (Theol. Litztg. 1919 No. 21/22), terwijl de Zwaan (Nieuwe theol. studiën 1919, 218 vlg.) een syrisch origineel vermoedende, liever aan N.-W.-Syrië en aan het eind van de 2e eeuw denkt, eene opinie, die op zich zelf niet onwaarschijnlijk zijnde, niettemin nog verdere toelichting verlangt.

Wat bij de lezing van dit interessante document het eerst in het oog valt, is zijn eigenaardig *literair karakter*. Volgens de inleiding is het een boek, geschreven door de 11 apostelen met het doel de gemeenten in de heele wereld te waarschuwen voor de ketterijen van Kerinth, in zoo verre dus eene 'katholieke epistel'. Toch mag men het boek niet onder de apostolische zendbrieven rangschikken; veeleer is het een „11-apostel-evangelie": de apostelen berichten hetgeen zij van Jezus gehoord en gezien hebben, geheel en al in den trant van 1 Johs. 1, 1-4; maar een evangelie nu van zeer bijzonderen aard, namelijk beginnende met een heel korte schets van de aardsche werkzaamheid van Jezus tot aan zijnen dood, vandaar overgaande naar de opstanding en nu in het breede de laatste openbaringen van den Heer op paaschdag meedeelende, en wel openbaringen over de menschwording, het werk der verlossing, verder voorschriften b.v. voor passah, apocalyptische voorspellingen enz. Dit evangelie, het oudste apocriefe evangelie dat wij intact bezitten, is dus in hoofdzaak een groot '*paaschevangelie*': wat in Matt. 1-27 en Par. uitvoerig bericht wordt, is hier tot inleiding samengeperst, terwijl hetgeen Matt. 28 Par. staat, hier den hoofdinhoud van het evangelie beslaat. Reeds de canonieke evangelisten hebben de behoefte gevoeld, om den Heer op een geschikte plaats zijne 'laatste' vermaningen, waarschuwingen en beloften te laten uitspreken; we vinden drie verschillende gelegenheden: 1) kort voor het begin van den lijdenstijd, het besluit van de openbare werkzaamheid, Marc. 13 Par.; 2) bij den laatsten maaltijd, een korte schets Marc. 14, 17 vlg. en Par., en breed uitgewerkt Joh. 13-17; 3) na de opstanding Matt. 28, 16 vlg. Par., waarbij de Acta 4) nog den dag van hemelvaart (niet identiek met paaschdag) voegen. De derde gelegenheid heeft onze auteur gekozen, en evenals Joh. in tegenstelling met de synoptici zeer uitvoerige afscheidsgesprekken bevat, zoo geeft onze auteur, tegenover de korte gesprekken, die de canonieke overlevering den Heer bij zijne verschijning laat houden, een lang gerekt en zeer uitvoerig onderhoud, ‚afscheidsredenen op Paschen'. Misschien heeft hij met opzet juist dezen vorm van evangelie gekozen, omdat hier de canonieke overlevering, die hij toch vooronderstelt en erkent, nog het meest vrije baan voor nieuwe uitvindingen gelaten had en conflicten en tegenstrijdigheden er mee nog het best vermeden konden worden. Een uitvoerige vergelijking dezer 'laatste openbaringen' van Jezus met de bij de verschillende gelegenheden in de canonieke evangeliën en de handelingen uitgesproken 'laatste woorden' van Jezus zou buitengewoon interessant kunnen worden, met name als men hierbij van het standpunt uitgaat, dat de onder 1, 3 en 4 aangehaalde redevoeringen (zooals wij ze nu lezen) evenzeer uitvindingen zijn van de evangelisten als die in ons apocrief paaschevangelie.

Doch het is hier niet de plaats, om op den inhoud nader in te gaan.

C. Schmidt heeft reeds in zijn onderzoek goede commentaren op de meeste belangrijke plaatsen geleverd. Niettemin zullen exegeten en dogmenhistorici nog veel belangrijks uit het nieuwe boek kunnen halen. Menige plaats is trouwens nog duister gebleven en zal nog menige poging tot verklaring uitlokken. Laat ik alleen op dit eene punt wijzen, dat ons evangelie den Heer onmiddellijk na de bëeindiging dezer gesprekken ten hemel laat varen — dus hebben wij weer een nieuw bewijs voor de (vermoedelijk oorspronkelijke) voorstelling, die verrijzenis, eene enkele verschijning en hemelvaart op een en denzelfden dag laat vallen.

Evenals het evangelie, waarmede Schmidt ons bekend maakt, heeft ook zijn boek eene eigenaardige structuur: op tekst en onderzoek (p. 1—402) volgen namelijk drie „excursen" (over Kerinth en de Aloger, den descensus ad inferos en de Passahfeier) die meer dan 300 bladzijden beslaan en die de oorzaak zijn, dat het boek zoo omvangrijk en ook zoo duur geworden is. Hoe belangrijk en waardevol deze „excursen" ook mogen zijn, ze hadden toch niet in dezen omvang aan eene zoo belangrijke nieuwe tekst-editie toegevoegd mogen worden; zij belasten de publicatie veel te sterk. Ik zou wenschen, dat de Verleger het heele werk in twee helften kon splitsen en deze apart verkoopen, of eene aparte editie van den tekst alleen konde afscheiden.

Leiden. H. Windisch.

SCHOOLBOEKEN.

De fa. P. Noordhoff te Groningen zond ons herdrukken van de volgende boeken: M. G. de Boer, *Leerboek der Algemeene Geschiedenis*, 2de deel (7den, vermeerderden druk; pr. ƒ 2.25, geb. ƒ 2,90); Dez., *Beknopt Leerboek der Algemeene Geschiedenis tot aan de Fransche Revolutie* (12den druk van het eerste gedeelte van schrijvers *Beknopt Leerboek der Algemeene Geschiedenis*, „met het oog op de wijziging in het leerplan door de invoering van het normaal program, afzonderlijk verkrijgbaar gesteld"; pr. ƒ 1.90, geb

Digitized by Google

f 2.50, geb. en doorschoten *f* 3); Dez., *Beknopt Overzicht der Algemeene Geschiedenis* (6den, bijgewerkten druk; pr. *f* 1.10, geb. *f* 1.50); Dez. en L. J. de Wilde, *Historische Lectuur, Nieuwste Geschiedenis* (2den, zeer uitgebreiden druk; pr. *f* 2.50, geb. *f* 3.25); A. L. de Bont, *Schoolatlas der Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis* (*ook voor het Handelsonderwijs*) (7den herzienen en vermeerderden druk; pr. *f* 4.75, geb. *f* 6); *Goden- en Heldensagen. Naar het Duitsch van* Ernst Hoffmann *omgewerkt door* Dr. J. S. Theissen (8sten dr.; pr. *f* 1.90, geb. *f* 2.50).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De eerste aflevering verscheen van het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot* 1301, uitgegeven door Mr. D. S. Muller Fz. en Dr. A. C. Bouman l, 1 (tot 1000) (Utr. 1920). Met groote ingenomenheid moet dit belangrijke werk begroet worden. Sinds lang ontbrak nog het Sticht in de rij onzer nieuwere oorkondenboeken, die, zooals in de inleiding terecht gezegd wordt, ingericht zijn „volgens het oude werkplan van oorkondenboeken". Dit kan echter moeielijk gezegd worden van dat voor Groningen en Drente, dat bovendien niet tot 1300 — zooals daar beweerd wordt — maar tot na 1400 loopt en dus wel degelijk „het buitengewoon omvangrijke materiaal" tot op dien tijd heeft „aangedurfd" . voor de 15de en 16de eeuw is het ook daarvan waar.

Het Utrechtsche Oorkondenboek moest zeker het belangrijkste van alle zijn en reeds lang wenschten wij vurig, dat er toch een begin mede gemaakt zou worden, nadat mr. Muller reeds 30 jaar geleden het Programma ervoor opstelde. Wij mogen nu de verschijning van de eerste aflevering met 147 oorkonden tot 997 van harte toejuichen. Brom's *Regesten* (2 dl. 1903) vormden er den grondslag voor. Van alle kanten hebben de bewerkers weinig of in het geheel niet bekende oorkonden opgespoord en ze in voorbeeldige uitgave opgenomen. Wij noemen die uitgave voorbeeldig, al zou het o.i. overweging verdiend hebben uitvoeriger te verwijzen 1o. naar de over sommige oorkonden bestaande literatuur 2o. naar de, zij het dan minder goede, vroegere uitgaven. Dit zou, blijkens mijne ondervinding bij het gebruik dezer eerste aflevering, voor de gebruikers gemakkelijk geweest zijn. Maar wij moeten dankbaar zijn, dat het werk begonnen is, en wenschen den heer Muller en onszelven toe, dat het hem gegeven moge zijn de voltooiing van het werk te beleven. Hij kan zich nu geheel aan dat levensideaal wijden.

Ten opzichte van den heer Bouman kunnen wij dat, tot onzen spijt, niet zeggen, want wij weten, dat hij reeds tot een andere eervolle taak geroepen is. Wij mogen met voldoening vermelden, dat zijn opvolger bij het Oorkondenboek gelukkig spoedig is gevonden.

P. J. B.

In de bekende serie der uitgaven van de Rijksarchieven in Utrecht verscheen als een nieuw belangrijk nummer de *Catalogus van het archief der heeren van Montfoort* (Utr., Oosthoek, 1920), bewerkt door de heeren Fruin en Cosquino de Bussy en door mej. Van Soest van een index voorzien. Het zorgvuldig bewerkte boek bevat 454 nummers met 771 regesten van oorkonden van 1249 tot 1528. Een belangrijke inleiding verhoogt de waarde.

P. J. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. & B.-L. 1920, Mars-Mai: P. Monceaux, Une invocation au „Christus medicus" sur une pierre de Timgad. — E. Chatelain, Rapport sur les travaux des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome 1918—1919. — P. Paris, Le rocher de Perescrita. — J. Baillet, Les graffiti grecs dans les tombeaux des rois à Thèbes d'Egypte. — P. Monceaux, Martyrs de Bourkika. — J. de Morgan, Note sur la succession des princes mazdéens de la Perside. — L. Poinssot, ‚Deux inscriptions d'Aunobari. — A. Blanchet, Intailles représentant des génies de la secte des Ophites. — Langlois, Rapport sur le Concours des antiquités de la France, en 1920. — A. Thomas, Le nom de lieu Pertu (Creuse) et la légende du roi Artur.

Juin-Août: P. Monceaux, Note sur une croix de bronze trouveé à Lambèse. — Delattre, La basilique voisine de Sainte-Monique à Carthage. — Ch. Diehl, A propos d'une inscription grecque de la basilique d'Ererouk. — E. Pottier, Un colosse „criophore" . archaïque découvert à Thasos. — A. Gabriel, Les fouilles de Foustat. — H. Sottas, Le papyrus démotique inédit de Lille no. 3 et la notation des jours épagomènes. — J. de Morgan, Sur un signe indéchiffré des monnaies sassanides et arabo-pehlvies. — L. Villecourt, La date et l'origine des „Homélies spirituelles", attribuées à Macaire. — Carton, Découverte d'une fontaine antique à Carthage. — F. Cumont, Les Enfers selon l'Axiochos. — L. Poinssot, La civitas Mizigitanorum et le pagus assalitanus.

English Studies, III, 1: W. v. Doorn, Vers Libre in Theory and Practice, — E. Kruisinga, Affective Sound-Changes. — Notes and News. — Translation. — Rev. — Bibliogr.

Beiträge z. Gesch. d. deutschen Sprache u. Literatur, XLV, 1: F. Holthausen, Nordfriesische Studien. — M. H. Jellinek, Zwei dichter des Reinaert ? — Dez., Zu Hartmanns lyrik. — Dez., Zu den pseudoreinmarischen gedichten. — Dez., Zur as. Genesis. — G. Hübener, Das problem des flexionsschwundes im ags. — E. Ochs, Die heiligen u. die seligen. — Dez., Larmstänge. — A. Leitzmann, Die Freidankcitate im Renner. — Dez., Zu den mnd. sprichwörtersammlungen. — O. Behaghel, Deutsch. — Dez., Mischen. — Dez., Ein possessiver dativ. — Dez., Deutsche präposition mit lateinischer casusform. — Dez., Eine vorlage Boners. — J. Meier, Zur ältesten deutschen gaunersprache. — W. Horn, Zur wortgeschichte. — v. Grienberger, Sivitus. — W. Braune, Gentilis. — P. Ortmayr, Zur deutung der abkürzung N. N.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXV, 4: Van Wijk, Een modern panslavisme. — Enno van Gelder, Recente gegevens omtrent de 16de eeuwsche koopman. — S. Kalff, Pieter Post. — Severyn, Religie en Kunst (slot). — Büchner, Achmed Razi over de Oude Russen. — Van Hille, Romeinsche ridders en ruiters. — De Kroon, Caesar over het grondbezit bij de Germanen.

Revue Historique, 134, 1: Docet, Pierre du Chastel (slot). — Halphen, Etudes critiques sur Charlemagne, VI. — Bulletin historique: Antiquités chrétiennes.

2: Boissonnade, Le mouvement commercial entre la France et les îles Britanniques au 16me siècle. — Nestler Tricoche, Les Anglais à Buenos Ayres 5—6 Juill. 1807. — Bulletin historique (Italie). —

Studiën, XCV, Febr.: A. Slijpen, Israel Querido, II. — H. Padberg, Over en van Roomsche Dichters. — A. Borret, De Voorstellen tot Wijziging van het zesde Hoofdstuk der Grondwet. — G. Gorris, Esperanto, Ido en de Katholieke Internationale. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Acket, Verz. Opst.: Studiën XCV, Febr.

Blok, Willem I: Rev. Hist. 134, n°. 2 (Waddington).

Elias, Voorspel van den Eersten Eng. oorlog: Tijdschr. voor Gesch. XXXV, n°. 4 (Unger).

Hoogewerff, Cosmo III: Rev. Hist. 134, n°. 2 (Waddington).

Koopmans, Mnl. Romans: Studiën XCV, Febr. (Daniels).

Mulder, Quaestiones ad Ath. matrimonia: Tijdschr. voor Gesch. XXXV, n°. 4 (H. B[olkestein]).

S. Polak, Gesch. der staathuishoudkunde: Tijdschr. voor Gesch. XXXV, n°. 4 (Drilsma).

Riemens, Esquisse historique: Het Boek IX, n°. 9 (Burger).

Snijder, De forma matris: Tijdschr. voor Gesch. XXXV, n°. 4 (H. B[olkestein]).

Digitized by Google

ROEPING

GEÏLLUSTREERD MAANDSCHRIFT GEWIJD AAN DE BEELDENDE, BOUWENDE EN SIERENDE KUNSTEN, AAN TAAL EN TOONKUNST

Abonnementsprijs per jaar f 17.50

HET EERSTE NUMMER VERSCHIJNT IN MEI

HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS
Industriestraat 1 — TILBURG

NEDERLANDSCHE LYRIEK
VAN AF DE DERTIENDE EEUW TOT 1880

Verzameld door Th. E C. KEUCHENIUS
toegelicht door Dr. D. C. TINBERGEN

Eerste deel: DE MIDDELEEUWEN
Ingenaaid f 4.90; gebonden f 5.90

Een bloemlezing uit de nederlandsche lyriek als deze werd nog niet eerder uitgegeven. De samensteller heeft, na jarenlang speuren en schiften, een bundel gedichten bijeengebracht die niet alleen door zijn schoonheid verrassen zal, maar ook door zijn rijkdom aan geheel nieuwe vondsten. — De toelichtingen van Dr. Tinbergen verhoogen de waarde van deze in de eerste plaats aesthetisch opgevatten arbeid.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. Prinsen J Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**
Deel 2. Dr. Jac. van Ginneken, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**
Deel 3. Joh. Vorrink, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**
Deel 4. J Koopmans, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb **f 4.40.**
Deel 5. J. Mathijs Acket, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**
Deel 6. Cornelis Veth, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—.**
Deel 7. Edmond Visser, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

M. H. VAN CAMPEN

Over Literatuur,
Critisch en Didactisch, II

Prijs ingenaaid f 3.60; gebonden f 4.60

De critische en didactische literatuurstudies van Van Campen zijn onmisbaar voor ieder die, hetzij als vakman, hetzij als dilettant, de hedendaagsche letterkunde van ons land bestudeert. Van Campen legt uit, wijst aan, verklaart, oordeelt, maar niet als een docent. Zijn handboek is wederom tot een kunstwerk geworden en in zijn consciëntieus betoog klinkt de stem van den kunstenaar.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. | **No. 7.** | **April 1921.**

Von Wilamowitz-Moellendorff, Vitae Homeri et Hesiodi (K. Kuiper).
Oldfather, Pease, Canter, Index Verborum quae in Senecae fabulis necnon in Octavia Praetexta reperiuntur (Enk).
Geiger, Die Ameša Spentas (Caland).
Koopmans, Middelnederlandse romans (Prinsen).
Hoogewerff, Joannes Stalpart van der Wielen (Sterck).
Rudler, Benjamin Constant, Adolphe (Gallas).
Björkman, Ofen zur Türkenzeit (Houtsma).
Keizerin Eugénie, Mijn Gedenkschriften, vert. d. Burgersdijk (Blok).
Waller Zeper, Jan van Henegouwen, Heer van Beaumont (v. d. Velden).
Koopmans, De servitute antiqua et religione Christiana (Meyboom).
Schoolboeken:
De Raaf en Griss, Stroomingen en Gestalten (Varenhorst).
Marres, Leesboek (B. M. Noach).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Vitae Homeri et Hesiodi in usum scholarum ed. **U. de Wilamowitz-Moellendorff.** (Kleine Texte etc. herausgeg. v. H. Lietzmann, n⁰. 137). Bonn, Marcus und Weber. 1916. (Pr. 1.60 M.).

Door een verzuim, waarvoor ik de schuld geheel op mij moet nemen, is dit uitnemende boekje vier jaar zonder aankondiging in het Museum gebleven. Het had beter lot verdiend, want met groote philologische zorgvuldigheid en op grond van de beste handschrift-overlevering is hier door Wilamowitz bijeengebracht al wat met het oog op de Homeruslegende en de halfmythische biografie van Hesiodus van belang is: de zg. pseudohesiodeïsche Vita Homeri, de twee βίοι die Planudes in zijnen codex van Plutarchus' Moralia (Par. 1671) aan de Moralia toevoegde, het belangrijke Proclus-excerpt, de twee anonyme vitae Scoralienses, voorts de niet zoo bekende „Vita Romana" uit de Bibl. Vittor. Eman. (vgl. Witte bij Wissowa VIII 2189), de Vita Hesychii uit Suidas en eindelijk het Certamen, aangevuld door het Flinders Petrie-fragment van eene Hesiodus-biographie (Pap. Fl. Petr. XXV. 1) de Hesiodus-Vitae van Tzetzes en Hesychius. Bedenkt men dat de uitgever aan dit alles ook nog de verspreide testemonia van Plutarchus toevoegt en ter vergelijking met de Samische Eiresione ten slotte de gegevens over de Iresione Attica en over den Chelidonismus Rhodius doet afdrukken, dan zal men erkennen dat op de 57 bladzijden van dit kleine boekje een kostbare collectie is bijeengebracht voor allen die zich ten opzichte van de ontwikkeling der volksoverlevering aangaande de beide dichters, en vooral ten opzichte van de vraag van het even dikwijls onderstelde als verworpen „volksboek" over Homerus eenigermate willen oriënteeren. Meer dan eene inleiding tot die questie geeft natuurlijk dit boekje niet, meer wil het niet geven; maar het brengt een tekst die in hooge mate de aandacht verdient.

Het spreekt van zelf, dat dit niet in de zelfde mate geldt van alle onderdeelen. De zorg met welke Rzach de Hesiodea heeft bewerkt gaf weinig gelegenheid tot kritische nalezing — al ontbreekt zij ook daar niet; in den afdruk van het fragm. Fl. Petr. wijkt Wilamowitz ook niet veel van Mahaffy en Blass af; maar wie de akribie en scherpzinnigheid van den Berlijnschen philoloog wil leeren kennen, die raadplege voornamelijk de Vita Herodotea.

Het kan m. i. aanleiding tot begripsverwarring geven als men een geschrift als deze Vita aanduidt met den naam „pseudo-Herodotus". Het is in geheel anderen zin pseudepigrafische litteratuur dan b. v. pseudo-Plutarchea of pseudo-Demosthenica. Misschien is dit ook de meening van den uitgever, wanneer hij zegt dat „<eam> exeunte aetate quam Hellenisticam vocamus arrepta Herodoti persona ignotus homo concinnavit." In elk geval is het, dunkt me, wel zeker dat de onbekende schrijver er geen oogenblik aan heeft gedacht zijn boekje voor het werk van Herodotus te doen doorgaan. Hij volgt door den naam van Herodotus boven zijn novellistisch verhaal te plaatsen, eenvoudig een mode van zijn tijd, ook te Alexandrië reeds toegepast, en wat den stijl betreft doet hij dat niet kwaad.

Ongetwijfeld lijdt die stijl door het feit dat hij „concinnavit." Hij heeft allerlei tradities en verhalen samengevoegd; soms is het meer conglutinare geweest dan concinnare, en juist in deze wijze van werken ligt voor den uitgever een der groote moeilijkheden. Waar is hier de grens tusschen correctie van den codex en van den auteur?

Digitized by Google

De inderdaad op vele plaatsen bedorven toestand van den — reeds door Westermann boven al de andere handschriften gestelden — Parisinus 2766 (R), (slechts van tijd tot tijd verholpen hetzij door den Vaticanus 305, welken op verzoek van Wilamowitz G. Wentzel opnieuw raadpleegde, hetzij door varianten bij Suidas), gaf aan den editor eene groote mate van vrijheid in zijne text-kritiek. Misschien heeft Wilamowitz, daar het hier eene editie voor seminariumgebruik gold, van die vrijheid nog iets ruimer gebruik gemaakt dan hij in een breeder gecommentarieerde uitgave zou hebben gedaan. Herhaaldelijk herstelt hij de graeciteit, of brengt kleine stijlverbeteringen aan voor welke zeker de onbekende tijdgenoot van Hadrianus hem dankbaar behoort te zijn, maar die m. i. geen codex-corruptelen corrigeeren. Ook wekt soms de zekerheid, met welke hij plooien gladstrijkt, op andere gronden twijfel. Een paar maal teekent Wilamowitz bij eene zinsnede, die inderdaad veel op eene herhaling gelijkt, aan: „Alius videntur recensionis.” Mij zij het citeeren van één voorbeeld veroorloofd, al is het wat uitvoerig. Pag. 12. 24 (§ 21):

Ἐντεῦθεν δὲ ἀναστὰς Ὅμηρος ἐπορεύετο κατὰ φωνήν τινα αἰγῶν νεμομένων· ὡς δὲ ὑλάκτεον αὐτὸν αἱ κύνες, ἀνέκραγεν. ὁ δὲ Γλαῦκος, ὡς ἤκουσε τῆς φωνῆς· ἦν γὰρ τοῦτο ὄνομα τῷ νέμοντι τὰς αἶγας· ἐπιδραμὼν ὀτραλέως τάς τε κύνας ἀνεκαλεῖτο καὶ ἀπεσόβησεν ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου. ἐπὶ πολὺν δὲ χρόνον ἐν θωύματι ἦν ὅπως τυφλὸς ἐὼν μόνος ἀπίκοιτο ἐς τοιούτους χώρους καὶ ὅ τι θέλων, προσελθών τε μιν ἱστόρεεν, ὅστις τε ἦν καὶ τίνι τρόπῳ ἀπίκοιτο ἐς τόπους ἀοικήτους καὶ ἀστιβέα χωρία καὶ τίνος κεχρημένος εἴη.

Zeker, de „lactea ubertas Herodotea” vloeit hier wel heel ruim. Maar is er genoeg aanleiding om de woorden *ἐπὶ πολύν .... θέλων* als tautologisch naar eene andere recensie te verwijzen? De schrijver is telkens breed, maar de reden daarvan kan dikwijls ook in de stof, die hij te verwerken had, hebben gelegen. Ik geloof dat hij herhaaldelijk met zijn eigen proza aansluiting zoekt aan „poëtische” stukjes overlevering. Soms citeert hij die in verzen, soms zet hij ze over in proza, waar dan toch de vers-vorm nog door schemert. De eerste zin is hier het eigen werk van „Herodotus” (Glaucus denkt bij zich zelven na), in den tweeden klinkt op het eind de dactylische vorm nog duidelijk „*τίνος κεχρημένος εἴη*” en bewaart het overige nog eene reminiscentie aan een vers als b. v. „*ἀστιβέ’ ἔς τε τόπον τε καὶ ἄβροτον.*” En iets dergelijks kunnen wij — naar mij voorkomt — op verschillende plaatsen van de Vita Herodotea opmerken.

Intusschen, Wilamowitz’ recensie van de Vita — het uitnemendste gedeelte van deze uitgave — verdient door een keur van evidente emendaties aller aandacht. Ik wil daarvan geene opsomming geven, doch alleen éêne, de geestigste, noemen. In de Samische Eiresione (p. 19) is één vers, dat reeds van oudsher de wanhoop opwekt van alle viri critici: „*πέρσαι τῷ Ἀπολλώνος γυιάτιδος.*” Even ingenieus als eenvoudig corrigeert Wilamowitz, opmerkende dat deze regel bij het jambische slot behoort: *ὑπέρ σε τ’ Ὡπόλλωνος, ὦ γύναι, τι δός.* Zulk eene emendatie moet zelfs de meest fanatieke haters van „conjecturen-jacht” wel tot inkeer brengen.

Amsterdam. K. Kuiper.

Index Verborum quae in Senecae fabulis necnon in Octavia Praetexta reperiuntur a G. Abbot Oldfather, A. Stanley Pease, H. Vernon Canter confectus. (University of Illinois studies in Language and Literature). 1918[1]). (Pr. Part I $ 2; Parts II and III $ 1.50 each).

Wie tot nu toe een *index verborum* op Seneca’s tragedie’s raadplegen wilde, gebruikte de uitgave van Johan Caspar Schroeder, die in 1728 te Delft verscheen. Deze editie toch is voorzien van een tamelijk volledigen „index verborum et locutionum.” Onze tijd stelt echter aan zulk een „index” geheel andere eischen. Wij wenschen iederen vorm van een woord afzonderlijk vermeld te zien, liefst met toevoeging der afwijkende lezingen van handschriften en uitgevers. Volledigheid en pijnlijke nauwkeurigheid zijn hier in de eerste plaats vereischt. De vervaardiger van een modernen index verborum, moet dan ook den auteur, waarop hij de woordenlijst maken wil, grondig bestudeerd hebben en met de geheele philologische literatuur over dien schrijver vertrouwd zijn. Dit is met de drie bewerkers van dezen Seneca-index inderdaad het geval, zoodat zij een hoogst nuttig en onmisbaar werk geleverd hebben, niet slechts ten behoeve van Seneca-specialisten, maar voor ieder, die met het oog op linguistische of philologische onderzoekingen volledige indices noodig heeft.

De samenstellers legden de tekstuitgave van Peiper en Richter (Teubner 1902) ten grondslag, maar vermeldden tevens zeer getrouw „lectiones varias quae, etsi in Peiperi et Richteri textum non admissae, codicum subsidiis eruditorumque coniecturis nituntur.” Zoo is bv. voor de Octavia Prof. Vürtheim’s editie nauwkeurig vergeleken.

Woorden uit verzen, die terecht of ten onrechte voor onecht verklaard zijn, worden als zoodanig aangeduid.

In hun (in niet al te zuiver Latijn geschreven) praefatio geven de bewerkers een bizonder volledige literatuuropgave der laatste 20 jaar. Verstandig vind ik, dat zij niet alleen de boeken en artikelen over Seneca’s tragedie’s doorgelezen hebben, maar ook de kritieken op deze studie’s.

Dit is hun werk zeer ten goede gekomen, daar wij nu bij een door conjectuur in den index vermelde lezing ook de *bestrijders* der gissing genoemd vinden.

Men heeft hierdoor een klapper op de Seneca-literatuur, waarvan ik het nut wel niet behoef aan te toonen.

Wetenschappelijke beoefenaars van het Latijn zullen dus goed doen in het handige boekje van Paul Rowald „Repertorium Lateinischer Wörterverzeichnisse und Speziallexica” (Teubner 1914) dezen Seneca-index te noteeren.

De drie Amerikanen hebben recht op onze dankbaarheid.

Zwolle. P. J. Enk.

B. Geiger, Die Ameša Spentas, Ihr Wesen und ihre ursprüngliche Bedeutung. (Kais. Akad. der Wiss. in Wien, Phil.-hist. Klasse, Sitzungsber. 176. Band, 7. Abhandlung). Wien, A. Hölder. 1916.

Het zou kunnen zijn, dat het anderen gegaan is evenals mij: dat zij door de omstandigheden niet eerder kennis

[1]) Nov. 1920 ter bespreking ontvangen.

Digitized by Google

hebben kunnen nemen van de hierboven vermelde, reeds in 1916 verschenen, verhandeling. Zoo moge dan kortelijk op het gewicht en de beteekenis van dit werk de aandacht ook hier te lande gevestigd worden. — Geiger behandelt de questie, of de Aməša Spəntas, de aartsengelen der Zoroastrische leer, die in lateren tijd vereenzelvigd worden met concrete dingen (resp. met het vee, het vuur, de metalen, de aarde, het water, de kruiden), oorspronkelijk, zooals velen willen, abstracte begrippen waren, of integendeel — en ook deze zienswijze heeft tal van aanhangers — hun oorspronkelijk concreet wezen hebben opgegeven en personificaties van abstrakte begrippen g e w o r d e n zijn. Hij doet aan zijn betoog vooraf gaan een onderzoek naar de beteekenis van het woord *spənta*, hetwelk hij etymologisch wil scheiden van lit. *šventas* enz., en in verband brengen met den Vedischen verbaalwortel *pan*. Deze aequatie heeft d.m. zeer veel voor zich, vooral het feit, dat in den Ṛgveda het woord *aramati* tweemalen het epitheton *panīyasī* ontvangt, hetgeen merkwaardig overeenstemt met *spəntā ārmaitiš*, *Spendarmat*. In de Arische Sectie van het in Januari van dit jaar te Leiden vergaderde Oostersche Genootschap is door S. van deze aankondiging, die toen Geiger's verhandeling nog niet kende, juist hetzelfde betoogd. — Het komt mij voor, dat Geiger een overvloedig en bewijskrachtig materiaal heeft aangevoerd ten bewijze van de stelling, dat de Aməša Spəntas, die zoo nauw verwant zijn met de Ādityas, personificaties zijn van Abstracta, en dat zoowel zij als de Ādityas in Indo-iraansche voorstellingen wortelen: *dakṣa* (*sumati*): *vohu manō*, *ṛta*: *aša*, *kṣatra*: *χšaϑra*, *aramati*: *ārmaiti*, *sarvatāti*: *haurvatāt*, *amṛtatva*: *amərətāt*. Het is jammer, dat een Index aan 't werk niet is toegevoegd, en dat de S. als Sanskritist een enkele maal tekort schiet, waar hij (pag. 184), blijkens zijne woordscheiding, eene passage uit de Maitr. Saṃhitā niet begrepen heeft. — Voor Indologen, Iranisten, Assyriologen en beoefenaars der Godsdienstwetenschap valt uit deze verhandeling veel te leeren.

Utrecht. W. C a l a n d.

J. Koopmans, Middelnederlandse romans. (No. 4 van de serie Nederlandsche Kunst). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1920. (Pr. ing. f 3.25, geb. f 4.40).

Dit boekje is eigenlijk wel vooral bestemd voor de talrijke leeken, die tegenwoordig ook in onze oudere litteratuur belang gaan stellen. Zij vinden er voortreffelijke beknopte paraphrasen in van eenige onzer ridderromans, die stellig die belangstelling zullen prikkelen en enkelen ertoe zullen brengen zich op het verstaan van de verhalen in hun oorspronkelijken vorm toe te leggen. Want Koopmans verstaat uitstekend de kunst om het karakteristieke te doen uitkomen, den geest van oude werken te doen spreken. De schets van den inhoud weet hij te verlevendigen door korte vergelijkingen van de romans onderling en pittige verklarende opmerkingen. Zoo b.v. over de jacht achter het schaakspel in den Walewein: „Er ligt een veraanschouwelijking in van de fantastiese Middeleeuwse jacht naar onbereikbare ridder-idealen. Niet alleen Walewein vliegt uit, maar ook Torec, Ferguut, Lancelot, Percheval, en hoe verder de ridders uit de Arthur-romans heten mogen. Eén zelfde stuwkracht drijft ze op, om wijde bogen van roem te beschrijven: als vuurpijlen wier enige waarde berust in een kortstondige schittering door het ijle ruim."

Zeer te recht vestigt hij telkens de aandacht op het Christelijk element in deze ridderverhalen. Voortreffelijk doet hij uitkomen het wonderbaarlijke en fantastische, dat allen verblindt en aanzet tot steeds hooger inspanning van alle heldenkrachten; hoe de middeleeuwsche verbeelding voor niets staat, niets onmogelijk of onbereikbaar acht.

Wel liet hij in zijn paraphrasen soms elementen weg, die men gaarne terug zou vinden. Zoo mis ik b.v. noode de levendige schets van het ridderleven, waar de Ferguut mee begint en die eigenlijk het motief is, dat heel de handeling in beweging stelt. Hoe de heeren na tafel zich zetten aan schaak- en verkeerbord, elkaar hun avonturen vertellen; hoe mijn her Gawein en mijn her IJwein vertrouwelijk bij elkaar zitten en „spraken beide gader van menigen saken". Hoe de koning binnenkwam en „viel neder tusschen hem tween". De heeren springen op; nooden hem een lettelkijn bij hen te zitten en wat te praten. Maar neen,

„Neen ic", seit hi, „ic sie tweder
Scone ende claer, in wille niet dagen,
Bedi ic wille varen jaghen
Int foreest van Goriende
Den witten hert, die noit en kende
Dat grote geloep van minen honden."

En de stoet trekt uit. De schildering van de jacht is een juweel en van een pakkende aanschouwelijkheid. Hoe ten slotte de koning „een cop van roden goude" uitlooft aan hem die „den witten herte mochte vaen" en Perchevael den prijs wint. Hoe ze daarna buiten kampeeren, „die mane scheen scone ende claer". Dat is alles een schitterende teekening van het ridderlijk bedrijf. En dan 's morgens het ontwaken, het toiletmaken, het opbreken en hoe juist dan door den huiswaarts trekkenden stoet in al zijne vorstelijke praal, in het dal bij het kasteel, de verbeelding van Ferguut wordt getroffen, zijn hartstocht naar de ridderlijke glorie plotseling opvlamt.

Maar Koopmans kon niet alles navertellen. Waar zou trouwens de verrassing van het nieuwe blijven voor hen, die de middeleeuwsche teksten zelf gaan lezen?

Nijmegen. J. P r i n s e n JLz.

Joannes Stalpart van der Wielen. Zijn leven en keur uit zijne lyrische gedichten, uitgegeven door **Dr. G. J. Hoogewerff.** Bussum, N. V. Uitgevers-Maatschappij vh. Paul Brand. 1920.

Het behoorde tot de vurige wenschen van den te vroeg gestorven Dr. Gijsb. Brom, dat een goede uitgave zou verschijnen van Joannes Stalpaert van der Wielens beste gedichten; en nu is, na lang uitstel en tal van wederwaardigheden, gevolgen van de oorlogscrisis, dit merkwaardige boek uitgegeven door de zorgen van den hollandschen Romein Dr. G. J. Hoogewerff. Hoe sympathiek hem de bewerking van dit boek is geweest over den priester-dichter, die 5 jaar te Rome heeft gestudeerd, bewijst zoowel de goed gedocumenteerde Inleiding, met een schat van nieuwe gegevens, als de keurig verzorgde uitgave met tal van portretten, titelfacsimilé's, en bovenal de smaakvolle keuze uit Stalpaerts beste gedichten. Hier treffen wij een niet-katholiek, die over

Digitized by Google

roomsche zaken schrijft met een nobele onpartijdigheid, die zeldzaaam mag worden genoemd, al had hij zich over enkele katholieke bijzonderheden wel wat nauwkeuriger mogen laten inlichten. Stalpaert is een van die vergeten dichters, wier verzen, voor een beperkten kring geschreven, vooral door de geloofsgenooten gelezen werden, maar overigens weinig werden opgemerkt. Zij zijn des te merkwaardiger, omdat de priesters in die dagen veelal hunne verzen in 't latijn schrijven, zoo b.v.b. de oudere Cornelius Musius en Simon Sovius. Maar Stalpaert wilde voor het volk dichten en door zijn geestige verzen een tegengift verstrekken tegen het venijn, waarvan de geschriften, van vele volksdichters en schrijvers overvloeiden. Deze tijdgenoot van Hooft heeft beter dan hij den echten volkstoon weten te vatten, al was het hem, den Delftschen katholieken priester, meer te doen om zijn geloofsgenooten door zijn poëzie te versterken in het oude geloof, dan hun een literair genot te verschaffen. En toch, hoe zoet vloeien zijn verzen op de „Gulde-jaers feestdagen"; hoe pittig weet hij in zijn „Extractum Catholicum", tegen alle gebreken van verwarde hersenen, de leeringen der nieuw gezinden te weerleggen, en, geoefend theoloog, de meest gewichtige vraagstukken geestig te verklaren in korte verzen. De zeldzaamheid der oude uitgaven geeft wel het bewijs, dat zijn bundels ingang vonden in de gezinnen, dat de inhoud begrepen werd, en een echte volkslectuur heeft gevormd, die door jong en oud werd verslonden. Of moet men uit die schaarschheid besluiten, dat Stalpaerts liedeboekjes als contrabande werden beschouwd door de nieuwgezinden, en als zoovele zeldzame werkjes, ten vure gedoemd zijn?

Maar niet alleen het eenvoudige roomsche volk heeft Stalpaerts liedjes gewaardeerd. Toen in 1622 Stalpaerts „Het Vrouwelick Cieraet van Sint Agnes versmaedt" verscheen, gaf het boekje, onder een negental lofdichten, ook een van I. V. V(ondel) te lezen, dat van groote waardeering getuigt èn voor het werk, èn voor den persoon van Stalpaert. Hoe juist begrijpt Vondel het doel en de beteekenis van het gedicht, dat, merkwaardige samenloop, gelijktijdig met Huygens' „Costelick Mal", de weelde en overdaad der vrouwelijke kleedij berispt, waarop toen dan toch wel veel aan te merken moest zijn, dat een streng katholiek priester en een wereldsch hoveling als Constanter zich er evenzeer aan ergerden.

Vondel eindigt zijn lofgedicht met S. Agnes' gunst af te bidden over Stalpaert:

„.... hem bij naem, die met dit dicht
Zijn duitsche wereld heeft gesticht;
Opdat hem voor dit zoete schrijve(n)
Een eeuwigh loon ten hemel blijve.
Want ander loon (nae dat ick raem)
En wil hij niet om dat zijn naem
Alhier, op hoop van meerder zegen,
Zoo ganschelicken is verswegen.

Geen van Stalpaerts bundels geeft zijn naam te lezen. „op hoop van meerder zegen", zegt Vondel terecht; al heeft hij zijn duitsche wereld, dat zijn, z'n talrijke hollandsche lezers, gesticht en opgewekt, zijn nederigheid zocht geen bekendheid.

Men heeft zich verwonderd, dat de nog niet roomsche Vondel in 1622 een lofgedicht wijdt aan de echt-katholieke verzen van een priester. Al valt dit ook te verklaren uit Vondels Keulsche jeugdindrukken, waarop ik reeds elders heb gewezen [1]), die hem niet vreemd, noch afkeerig maakten van katholieke zaken, lang vóór zijn overgang, er bestond tusschen Stalpaert en Keulen ook een relatie, die den Delftschen pastoor wellicht met de Keulsche verwanten van Vondel, en met den 8 jaar jongeren dichter in kennis kan hebben gebracht. Uit de nalatenschap van Jos. Alberdingk Thijm bezit ik een latijnschen brief van Joannes Stalpaert van der Wiel, rector van het klooster ter Olijven te Keulen, waarschijnlijk een neef van den Delftschen dichter-pastoor, waarin hij den Aartsbisschop A. Sasbout bedankt voor het hem verleende kleed, of de rectorale waardigheid, en onder andere mededeelingen, ook zegt, dat door zijn oom en curator, d.i. vermoedelijk den pastoor, een schuldeischer voldaan zal worden. De brief, in handschrift, is gedateerd 5 November 1604, te Keulen.

Dit wijst op een neef en naamgenoot van Stalpaert in Vondels geboortestad, waar toen o.a. nog leefde Vondels tante Suzanna, die daar gehuwd was met François Provoost, en als katholieke, den rector ter Olijven, Stalpaert, niet onbekend zal zijn geweest. Al zijn dit veronderstellingen, zij wijzen toch op de mogelijkheid van een vroege relatie van den nog onroomschen Vondel met Stalpaert.

Er valt nog een raadsel op te lossen. Stalpaerts graf in de oude S. Hippolytus-kerk te Delft werd gedekt door een zerk, waarop de nog niet-roomsche Anna Roemers in 1630 een vers liet beitelen bij den dood van pastoor Stalpaert. Ook hier moet de oplossing niet alleen gezocht worden in een geestelijke verwantschap van dichter tot dichteres. Herinneren we ons, dat Anna's moeder, de vrouw van Roemer Visscher, de Delftsche Aefje Onderwater is geweest, volgens de laatste vondsten [2]), en dat deze een echt Delftsche familie was, dan ligt het voor de hand, dat Anna Roemers in deze stad niet vreemd was en zeker gemakkelijk met den algemeen bekenden en geachten pastoor-dichter van het Begijnhof in kennis is gekomen. Anna was 5 jaar jonger dan Stalpaert.

Een paar maal blijkt Dr. Hoogewerff, in zijn „Inleiding" niet erg ingenomen te zijn met Dr. v. Vlotens in 1865 uitgegeven bloemlezing uit Stalpaerts gedichten, ofschoon dit toch, voor die dagen, een zeer verdienstelijk werkje was, waarin, na de herleving van Stalpaert door Alberdingk Thijm in zijn Volks-Almanak van 1853, voor het eerst een meer algemeene bekendheid en waardeering van den dichter gegeven werd. Ten onrechte ziet Dr. H. laag neer op dit boekje, dat ook belangrijke fragmenten geeft uit Stalpaerts eerste dichtwerk „'t Hemelrijck", die wij bij Dr. H. vergeefs zoeken. Al heeft Van Vloten laten drukken „Abacuk zijnen broeder", inplaats van het meer zeggende „fijnen broeder", dat is: protestant; ook Dr. H. is niet onschuldig aan tal van tekstfouten in zijn uitgave, waarvan wij een gelijksoortige als bij V. Vloten, aantreffen, op bl. 78, in „Seiffelmaer", waar de tekst heeft „Seisselmaer", n.l. de stad Scissia en niet Siffia. Oberevanten op bl. 107 zal wel drukfout zijn voor Observanten? Maar dat Stalpaert in de laatste strofe op deze bladzijde met „las hij Scotus en Du-

---

[1]) **Oorkonden over Vondel, bl. 32.**

[2]) **Zie „de Groene Amsterdammer", 7 Febr, 1920, bl. 10.**

Digitized by Google

rand", volgens Dr. H.'s verklaring bedoeld zou hebben „Scotus Erigena uit de negende eeuw", en niet Duns Scotus, acht ik aan gegronden twijfel onderhevig. Jammer, dat in Hoogewerffs uitgave nog zoovele drukfouten den tekst ontsieren, waaronder zeer zinstorende, als het 2e vers van de derde strofe op bl. 135: „Tot overvloed was 't niet genoug", waar gelezen moet worden: „Tot overvloed? wast niet genoug", en waar de commentator zelfs nog een verklaring tracht te geven van den manken tekst, in noot 4): „Was 't niet overvloedig genoeg"! — 't Eerste vers op bl. 138 begint: „Dan dezen", waar de tekst heeft „Van dezen". Maar dit, en zoo zijn er vele, zijn foutjes, die te wijten zijn aan Dr. H's uitlandigheid, ver van de drukkerij. Edoch die verre afstand is niet de oorzaak van het bokje, neen van den geweldigen bok, die Dr. H. heeft geschoten bij zijn verklaring van: „positijf" op bl. 175, vers 5 van onderen. Er staat heusch! in noot 9: „positief, als subst. wezenlijke kennis"! Heeft Dr. H. dan nooit gehoord, dat een klein muziek-orgeltje een *positief* heet in de 17e eeuw? en dat de „Leewerk", in dit liedje, dat wel wat herinnert aan Tesselschades „Wilde en tamme Sangster", bij een klein orgeltje wordt vergelenen?

Ten slotte zou ik willen vragen of er geen verwarring bestaat tusschen Joannes Stalpaert en zijn neef, den Carmeliet Vincentius, in verband met de Haagsche gevangenis in 1619 (bl. 10, noot, in vergelijking met bl. VIII). Als deze in 1601 geboren is, kan hij toch bezwaarlijk in 1619 „pastor di Leyden" zijn. Wellicht is ook hier een drukfout de oorzaak van dit raadsel. In een nieuwen druk, die spoedig noodig moge blijken, zullen deze, en andere dergelijke smetten van dit fraai uitgegeven boek verwijderd kunnen worden.

Heemstede. J. F. M. Sterck.

Benjamin Constant, Adolphe. Edition historique et critique par **Gustave Rudler.** [Modern Language Texts. French Series: Modern Section]. Manchester, University Press. 1919. (Pr. 7 sh. 6 d.).

De groote oorlog heeft den honderdjarigen herinneringsdag van *Adolphe*'s publicatie (1816) in 't niet doen verdwijnen, en dit wreede, scherp analyseerende, in zijn ontwikkeling zuiver classiek aandoende boekje heeft het slechter getroffen dan de *Méditations poétiques* van Lamartine, die in 1920 werden herdacht zooals zij het verdienden.

Het is niet zonder opzet, dat ik deze *Adolphe*-uitgave stel naast die der *Méditations*, welke Lanson gaf (z. *Museum* XXIV, 260): beide beoogen niet anders dan door bronnenonderzoek en ontwarring der ondergane invloeden de scheppende originaliteit in haar aard en haar kracht te onderkennen en te schatten, een soort inventaris op te maken van alles wat het werk in zijn uiteindelijke originaliteit van het gelijksoortige uit denzelfden tijd onderscheidt.

Toen Constant aan den vooravond was van zijn nieuwe huwelijk met Charlotte von Hardenberg, gevoelde hij de behoefte (1806) zich zelven zuiver te zien; daaruit is *Adolphe* voortgesproten. In dat werk, „le plus original et le plus touchant que j'ai lu", zooals Mme de Staël, de eerste belanghebbende bij deze biecht, schreef, heeft C. groote wijzigingen aangebracht; Rudler doet zien hoe de eerste lezing een Adolphe bracht heen en weer geslingerd tusschen een coquette en een despotische, hoe C. afzag van dezen vorm, omdat hij het publiek en zijn vrienden niet tegen zich wilde innemen. Tusschen 1809 en 1810 werd de *Adolphe* die wij bezitten samengesteld uit de herinneringen van zijn leven en werd de Ellénore-figuur van nu geschapen: een samenvatting van de ondervinding van C. in het liefdesleven: Mrs. Lindsay, Mme Trévor, Julie Talma, de vrouw van den grooten tooneelspeler waarover hij de *Lettre sur Julie* schreef, die, jammer genoeg, niet in deze editie is afgedrukt, Mme de Staël, zijn beide vrouwen en Belle van Zuylen, die als Mme de Charrière zoo'n eigenaardigen invloed op den jongen C. uitoefende. Benjamin zelf was Adolphe; de andere personen, behalve C.'s vader, zijn moeilijk te identificeeren. De allereenvoudigste intrige omvat de veertien jaar van zijn eigen leven die de breuk met Mme de Staël voorafgaan: de atmospheer van den roman is die van Coppet. Zoo werd dit boek „abstrait comme une tragédie" samengesteld. Zeer voorzichtig laat Rudler zich uit over de letterkundige bronnen; hij plaatst *Adolphe* zeer terecht voortdurend naast de *ich*-romans van zijn tijd, zonder tot directen invloed te concludeeren: *René*, *Corinne*, *Werther*, *Valérie*, *Amélie Mansfield*, *Claire d'Albe*, *Delphine* en de *Héloïse*, terwijl hij de parellele plaatsen uit de *Correspondance* en 't *Cahier rouge* aangeeft. Tot mijn verwondering ontbreekt *Caliste* van Mme de Charrière bij de opgave der bronnen. Rudler heeft in zijn inleiding kunnen vaststellen, dat de publicatie van 1816 door voorlezingen in besloten kring werd voorbereid om de meening der bekenden en vrienden te vernemen, en dat C. genoodzaakt was zijn werk vrij te pleiten van eenige persoonlijke aanduiding, waardoor hij zijn vrienden of kennissen zou hebben verraden. Hij stelt eveneens vast, dat de uitgave van Londen de werkelijke editio princeps is en dat de gelijktijdige Parijsche gedrukt is naar de proeven van de Londensche; dat er een tweede tot nu toe onbekende uitgave moet hebben bestaan zooals blijkt uit de Fransche voorrede voor de tweede editie, waarvan hij de ontwerpen vond en waarvan 't bestaan wordt bevestigd door de vertaling van Walker's „Essay on the character and the moral result of the work", dat in Engeland bitter noodig was.

Rudler heeft als grondslag genomen de Londensche uitgave, die hij vergeleken heeft met 't handschrift uit de verzameling Monamy. Juist deze vergelijking is zoo allerbelangwekkendst, omdat zij doet zien op welke wijze C. zijn werk veranderde: hoe hij steeds er naar streeft den classieken vorm van elke onnutte opsiering te ontdoen (b.v. weglating van *tout* in ch. II, r. 298 en ch. III, r. 1; van *encore* ch. VI, r. 260; ch. VII, r. 71, enz.), elke onnutte uitweiding of verzwakking ontwijkt (*Avis*, regel 38; ch. V, r. 180; ch. VI, r. 212), persoonlijke gevoelens vermijdt te kwetsen (ch. I, r. 173; ch. VIII r. 265), Ellénore's leven minder aanstoot gevend doet zijn (ch. I, r. 71; ch III, r. 261; ch. IV, 227). — De kunst van componeeren, den Franschman zoo eigen, blijkt uit een paar overeenstemmende bijvoegingen (ch. II, r. 120 en 128), die meewerken tot het effect op *impétuosité*, waarna dit portret afsluit op *un bel orage*. De eenige groote bijvoeging in 't begin van chap. IV is zeer karakteristiek: een prachtig stuk proza, dat er moest komen, omdat C. wel moest geven een passage van hartstocht vol lyrisme, nu Adolphe Ellénore tot de

Digitized by Google

zijne had gemaakt. Daarentegen herstelt Rudler een passage (ch. VIII, r. 161—251), die C. niet tijdens het leven van Mme de Staël had durven publiceeren en die de uitgave van 1824 had gegeven.

Aldus brengt deze nieuwe uitgave het diepe, wreede boek nader tot ons. Er zijn enkele drukfouten: p. XXIX, noot 1 staat 1897, moet zijn 1789 (?); p. 75, r. 144 *lé'tonnement*, p. 77, r. 193 cette *grand* crise; p. 142 onder no 32, 19 février, moet zijn 15 février. Waarom drukt Rudler steeds Folmar en Krü*dn*er? Bij de bibliographie mist de Hollander Busken Huet's vertaling. En zou de noot over C.'s verhouding tot godsdienstvraagstukken (ch. X, r. 261) niet wat meer uitbreiding hebben verdiend?

Amsterdam. K. R. Gallas.

W. Björkman, Ofen zur Türkenzeit. (Hamburg. Universität, Abhandlungen aus dem Gebiet der Auslandskunde, Band 3, Reihe B, 2). Hamburg, L. Friederichsen und Co. 1920.

Wij begroeten in dit wel gedocumenteerde geschrift eene eerste poging, om een juist en onpartijdig oordeel te vormen over de verdiensten der Turken als beheerschers van veroverde landen en volken. De voorstellingen daaromtrent van hunne Christelijke tegenstanders ten allen tijde zijn in de hoogste mate partijdig en onbillijk, zoodat het menigeen, die nooit iets anders te hooren kreeg, vreemd in de ooren mag klinken, dat men nog van verdiensten spreken kan. Waren de Turken alleen geweest, wat men gewoonlijk grifweg aan neemt, eene verwoestende horde, die geene andere sporen achterliet, dan rookende puinhoopen en eene ellendige half uitgemoorde bevolking, dan zouden zij zich waarlijk geen vijf eeuwen lang in Europa staande gehouden hebben. Een onpartijdig en zorgvuldig onderzoek leert dan ook iets anders en een zoodanig onderzoek heeft Dr. Björkman ingesteld ten aanzien van de hoofdstad van Hongarije, die van 1541—1686 onder Turksche heerschappij heeft gestaan. Dat deze periode in de geschiedenis der stad geen bloeitijd geweest is, spreekt wel van zelve, daar de herhaalde belegeringen en de voortdurende oorlogstoestand de mogelijkheid daarvan afsneden. In zoover kan men met recht beweren, dat de Turksche verovering een groote ramp voor haar geweest is. Maar desniettemin hebben de Turken toch hun best gedaan om een geordend bestuur in te richten, voor de militaire bevestiging der stad, voor Mohammedaansche bedehuizen, inrichtingen van onderwijs en armenzorg en wat dies meer zij zorg gedragen. Zij hebben aan de Joden en kettersche Christelijke sekten, die onder Christelijk bestuur aan bloedige vervolgingen bloot stonden, hunne bescherming verleend en daardoor de positie van dit deel der bevolking feitelijk verbeterd. Wel verre van al het bestaande te verwoesten hebben zij getracht het zooveel mogelijk in stand te houden en de vroegere inrichtingen in wezen gelaten. Dit alles kan men in bijzonderheden en door oude bescheiden gestaafd in de studie van Dr. Björkman vinden, ofschoon zeker nog eene rijke nalezing te houden zal zijn, wanneer vele hem niet toegankelijke archiefstukken o.a. te Constantinopel hunne geheimen hebben ontsluierd. Wat van dien aard tot op heden in verschillende geschriften verstrooid bereikbaar was is door hem vlijtig en oordeelkundig bijeen gebracht. Eene grondteekening van het oude Ofen en een facsimilé van eene Turksche oorkonde zijn aan het geschrift toegevoegd.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Keizerin Eugénie, Mijn Gedenkschriften, geaut. uitg., vert. van **dr. L. A. J. Burgersdijk Jr.,** 2 dl. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij. (Pr. *f* 9.75).

De beide vrij zware deelen zijn ongelijk in waarde. Het eerste deel bevat in hoofdzaak de beschrijving van de afkomst en jeugd der vorstin, van de jeugd van haar zoon, van de hofhouding en het hofleven in de Tuileriën, van hofreizen en hofbezoeken, van hofvermaken en dergelijke. Dit deel is vol bijzonderheden, die op zichzelf niet zonder belang zijn maar vooral belangstelling zullen kunnen wekken bij de ouderen onder ons, die nog tijdens het Keizerrijk hebben geleefd en in hunne jeugd veel hebben hooren spreken van de Parijsche modewereld van toen, waarin keizerin Eugénie troonde als een fee — die Parijsche wereld, waarin onze koningin Sophie, nicht en vriendin der Bonapartes, een welkome gast was en waarin onze begaafde kroonprins zijn droevig einde heeft gevonden: het Parijs van Mérimée en Sainte Beuve, van Veuillot en Dupanloup, van Renan en About, van De Lesseps en Hausmann, van de triestvroolijke „Rois en Exil"... Cultuurhistorisch is dat alles, met lichte pen beschreven, van belang als een welkome bijdrage. Met belangstelling zal men vooral het hoofdstuk lezen over de verstandige en begaafde prinses Mathilde, zuster van den bekenden „liberalen" prins Napoleon, gescheiden echtgenoot van den Russischen prins Demidoff, dochter van koning Jérôme, die met waardigheid de Napoleontische traditie hooghield, zelve het middelpunt van de kunst en de wetenschap van het tweede keizerrijk, voorzoover beiden zich bij de Napoleons hadden aangesloten, en zelfs min of meer van de oppositie. Alleen het hoofdstuk over den coup d'état van 1852, die het tweede keizeerrijk vestigde, bevat bijzonderheden van algemeen historische beteekenis, ontleend als zij zijn aan persoonlijke mededeelingen en aanteekeningen van den Keizer zelven en sommige personen uit zijn omgeving. De keizerlijke waarschuwing: „wantrouw uw geheugen zooals gij uw vrouw wantrouwt", is daarop wel van toepassing, maar de kenschetsing van personen uit dat drama als Rouher, Persigny, Morny ('s Keizers onechten broeder), Maupas, Fleury en St. Arnaud is toch van groot belang, vooral omdat zij grootendeels de inzichten van den Keizer zelf en zijn oordeel over de zaak weergeeft. Merkwaardig is zijn uiting (blz. 37), dat men dacht: hij zal niet durven, maar dat hij driest genoeg was om hen, die hem wilden ter zijde stellen, door zijn goed voorbereid optreden te overbluffen en te voorkomen. Terecht spreekt de auteur van zijn sphinxachtige geslotenheid, die hem toen buitengemeen groote diensten heeft bewezen en die hem ook later menige diplomatieke zegepraal heeft bezorgd.

Over die zegepralen en ... misgrepen handelt het tweede deel. De Krimoorlog en de samenwerking met koningin Victoria, wier figuur op aantrekkelijke wijze uit de lijst te voorschijn treedt en die prins Edward laat knielen bij de tombe van Napoleon, Engeland's doodsvijand; de Italiaansche oorlog, die onder leiding van den genialen Cavour een andere Italiaansche eenheid vestigde dan de Keizer zich als gevolg van zijn steun

Digitized by Google

had voorgesteld. De Keizer had zich een Sardinië gedacht tusschen de Alpen en de Adriatische Zee in het Noorden, volstrekt geen nieuwe groote Latijnsche mogendheid aan Fankrijk's zuidergrens; hij wilde een Italiaanschen statenbond onder presidentschap van den Paus, met behoud vooral van de Parmensische en Napolitaansche Bourbons en van den Oostenrijkschen aartshertog in Toscane. Dan de Mexicaansche kwestie, door Maximiliaan's ridderlijke zelfopoffering zoo droevig geëindigd en ook al anders geloopen dan de Keizer zich had voorgesteld; de Poolsche kwestie, waarin de Keizer zich al even besluiteloos toonde; de oorlog van '70. Vooral over dezen laatste komen merkwaardige onthullingen en beschouwingen, die intusschen de na Von Sybel en Benedetti reeds bekende voorstelling weinig wijzigen. Met eenigen hartstocht bestrijdt de auteur in drie bladzijden de bewering, dat de Keizerin „sa petite guerre" zou hebben gewild. Ook hier allerlei herinneringen, mededeelingen, brieven, aanteekeningen van den Keizer, wier authenticiteit echter niet geheel boven bedenking verheven schijnt, en van personen uit zijn omgeving; de afwijzende houding van den te hulp geroepen Thiers, die wel de Orleansen had willen helpen, de ridderlijke figuur van Changarnier, de aarzelingen van Mac Mahon, de dubbelzinnigheid van Bazaine, de pedante verraderlijkheid van Trochu, „participe passé du verbe trop choir" zooals Hugo hem teekende, de onbekwaamheid en besluiteloosheid voor Sédan, waar De Wimpffen slecht te pas komt, de dramatische vlucht der Keizerin uit Parijs, haar avontuurlijke reis naar Wilhelmshöhe, Bismarck's harde staatkunde tegenover de veelszins ridderlijke welwillendheid van koning Wilhelm en kroonprins Friedrich — dat alles gaat aan onze oogen voorbij als een droomgezicht uit lang vervlogen — en hoe veranderde! — tijden. Het aandeel der Keizerin in de vredesonderhandeling besluit het geheel.

De indruk van het boek, dat dagteekent uit het laatst der 19de en het begin der 20ste eeuw en tot ongeveer 1910 is bijgewerkt, is deze, dat de Keizerin inderdaad een niet buitengewone vrouw is geweest, die echter haar ongeluk met waardigheid heeft gedragen gelijk zij haar geluk zonder overmaat van trots heeft genoten. De Keizer verschijnt hier als een begaafd droomer, die slechts een enkele maal met kracht en verstand op het juiste oogenblik heeft durven ingrijpen en de gevolgen van zijn handelingen niet juist vermocht te doordenken. Voorzoover men over prins Louis kan oordeelen, zou hij een man van opbruisender initiatief geweest zijn; een intelligent jongmensch was hij zeker, maar ook hij bezat het genie van zijn oudoom niet: zijn droevige dood in het Kafferland vult in het eerste deel een reeks van diepgevoelde bladzijden. Van de hand zijner moeder, die ook dezen zwaren slag met waardigheid heeft weten te dragen, krachtig gesteund door het sterkende geloof, dat haar steeds heeft bezield, haar heeft getroost in haar lang leven, haar heeft bewaard voor wanhoop en verbittering?

Men zal deze Gedenkschriften met eerbied blijven lezen. Maar zijn zij werkelijk van de Keizerin zelve? Er is twijfel gerezen, sinds men verzekert, dat zij geen gedenkschriften heeft willen nalaten, en men beweert, dat haar testament dit zegt. Voorloopig kan de vraag niet worden opgelost.

Leiden. P. J. Blok.

S. A. Waller Zeper, Jan van Henegouwen, Heer van Beaumont. Bijdrage tot de Geschiedenis der Nederlanden in de eerste helft der veertiende eeuw. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1914. (Leidsche diss.).

Dit is een proefschrift uit de dagen van olim. Uit den tijd van vóor den oorlog, toen de drukkersrekening matig was, papiernood onbekend, geduld der lezers eindeloos. Gaarne geef ik de omstandigheden de schuld, wanneer ik het werk van Dr. Waller Zeper, dat onder gelukkiger gesternte wellicht lofwaardig geheeten had, slechts uiterst spaarzaam meen te mogen prijzen.

Het boek, waarvan het eerste gedeelte aan de faculteit werd voorgelegd, is een biografie. De held is Jan van Beaumont, de broer van Graaf Willem III van Henegouwen-Holland, een der ridderlijkste figuren uit de riddereeuw om en aan den honderdjarigen oorlog, een der best financierende ridders uit de eeuw van opkomst van de burgerij. „Messire Jean de Hainaut", zooals Jean le Bel en Froissart hem plegen te noemen, verdiende ten volle, ook van het standpunt onzer territoriale geschiedenis, een onbekrompen levensbeschrijving.

Maar mocht de grens van onbekrompenheid nu worden uitgezet tot boek van nagenoeg vierhonderd bladzijden, de bijlagen nog niet medegerekend? Dat lijkt me de eerste ernstige fout: de schrijver heeft de verhouding uit het oog verloren, die bestaan moet tusschen de belangrijkheid van den persoon en den omvang van het werk, dat hij hem zal wijden. Twee, drie momenten zijn er in het leven van Jan van Beaumont, dat hij waarlijk op den voorgrond treedt; de andere jaren zijn voorbijgegaan met de kleine verrichtingen van den „gentile chevalier", verrichtingen, die van verre gezien en als geheel beschouwd, typeerend kunnen zijn, maar die alle bekoring verliezen, bekeken onder het scherpe licht van het afzonderlijk naar u toehalen.

Dr. Waller Zeper heeft verder òf het doen en laten van Beaumont zóo op het voorste gedeelte van het tooneel gebracht, dat er weinig diepte in de handeling komt, òf zooveel lotgevallen van anderen zich laten afspelen met Jan als bijna zwijgende figuur of louter figurant, dat men tenauwernood heer Jan kan onderscheiden. In beide gevallen wordt de belangstelling zeer ernstig gestoord.

Dr. Waller Zeper heeft ook, door ons uit zijn materiaal haast niets te sparen, de karakteristieke trekken van den hoofdpersoon onvoldoende laten werken. Men wordt vermoeid door de opeenvolging van het bonte allerlei; men ziet verbijsterend veel, en juist door het teveel wordt de blijvende indruk van zelfs het voornaamste weggewischt.

Reeds bij het eerste hoofdstuk „De dynastie Avesnes in hare kritieke jaren" vraagt men zich af, of de ingewikkelde bizonderheden niet beter waren weggebleven, waar ze immers slechts moeten dienen als achtergrond van de vergeefsche verdediging van Lessines, „het eerste ons bekende wapenfeit, waarbij Jan van Henegouwen naar ons bekend tegenwoordig was" (blz. 18), tegenwoordig — let wel — in zéer ondergeschikte rol. Zoo strekt ook de wijdloopige beschrijving tot den vrede van Athis enkel en alleen om de „bescheiden mate" (blz. 27) breed uit te meten, waarin Jan van Beaumont deel eraan heeft. En wanneer straks heer Jan „zijn debuut als diplomaat" (blz. 32) inleidt met een rol van wat meer beteekenis — scheidsrechter met Robert van Cassel

Digitized by Google

tusschen Henegouwen en Vlaanderen — dan wordt deze arbitrage wel al te veel uitgesponnen, die toch tenslotte uitgeloopen is op niets.

Zoo wordt het hoofdstuk „Beaumont's leerjaren" ontsierd met een overbodige uitweiding over de opkomst der familie Avesnes, zonder dat eigenlijk op het buitengewoon gewicht van het antagonisme Avesnes-Dampierre genoeg de aandacht valt. Had dr. Waller Zeper hier ontleend aan Pirenne of naar Pirenne verwezen, dan zou het meest teekenachtige niet verwaarloosd zijn.

Het gaat in vrijwel ieder hoofdstuk op denzelfden trant: breed ophalen van allerlei bizonderheden, die met de rol van Jan van Beaumont weinig of niets te maken hebben, om dan, als hij zelf handelend optreedt, — met een uitvoerigheid, die niets ongezegd laat, ook zijn meest beteekenislooze daden na te speuren. Een markant voorbeeld (blz. 131): de verkoop van Mechelen aan Vlaanderen. Eerst wordt de oorlog, die er het gevolg van is, de eentonige oorlog van adellijk belang tegen adellijk belang, uitgeplozen in ontstaan, groepeering der partijen en gemanoeuvreer. Dan komt heer Jan erbij te pas en stapelen zich de quasi-heldenfeiten op: „Jan van Beaumont vinden wij in dezen tijd in het gezelschap van koning Jan van Bohemen, al brandende in het Zuiden van het vroegere hertogdom Limburg. Hervé werd door hen in de asch gelegd met de omliggende plaatsen, terwijl de bezetting van Hervé zich versterkt had in de kerk („moustier"): doch, vreezende anders door het vuur te zullen omkomen, gaven de verdedigers zich na vier dagen over en koning Jan liet nu door eigen troepen het gebouw bezetten. De tocht werd nu voortgezet naar Villers-aux-Tours en Anthisnes, waar een viertal sterkten lagen, leenroerig aan den hertog; ook deze plaatsjes zagen zich tot overgave gedwongen en tot erkenning van den Luxemburger tot hun leenheer, die er weer zijne lieden in garnizoen legde" (blz. 133). Ik spaar u het overige: men is nog slechts aan het begin.

Aan het einde van wat gelukkig dr. Waller Zeper zelf waardeert als „de zoo weinig boeiende levensloop dezer coalitie" (blz. 139), heet het: „En Jan van Beaumont? Dat hij iets gewonnen heeft bij de lange verwikkelingen blijkt niet; we mogen veronderstellen, dat de hulpvaardige man er niet bij verloor en zijne vorderingen op den Bohemer voldaan heeft gezien, nu zulk een goudstroom den koninklijken buidel vulde" (blz. 138).

Mocht dan al zulk geoorlog stilzwijgend worden voorbijgegaan? De vaardige levensbeschrijver zou het oogenblik hebben afgewacht, dat een der vele veldtochten biografisch wat belangrijker werd — zooals de inval der Franschen in Henegouwen van 1339 op 1340. De Franschen hadden het toen — men is in het begin van den honderdjarigen oorlog — vooral op de goederen van Jan van Beaumont gemunt, om hem te straffen voor zijn platbranden van Noord-Fransche stadjes en gehuchten. Hier zou goede gelegenheid zijn geweest, om een voorbeeld te geven van het drukke wapengekletter zonder beslissenden slag. Aan de uitwerkingd aarvan zou de levensbeschrijver meer dan genoeg gehad hebben en in alle gerustheid had zoo in het volgend hoofdstuk: „Het beleg van Doornik" weer allerlei kunnen wegvallen, dat nu een vasthouden van den draad haast onmogelijk maakt.

Met het betrachten van pijnlijke volledigheid heeft dr. Waller Zeper de leesbaarheid van zijn boek geducht geschaad. Een enkel maal doet in het kader van het werk dat streven uitmuntend; dan wordt de fout tot voortreffelijke eigenschap. Vooral geldt dat een hoofdstuk als „De goederen tusschen Oestvrieslant en de Schelde". Hier is de opbouw uit steentjes als partikels op zijn plaats: hier kan alleen uit mozaiek het beeld verkregen worden. Jan van Beaumont blijkt evenzoo secuur financier als avontuurlijk ridder; hij besteedt even geduldige zorg aan waterkeering en droogmakerij als aan kleedij of toernooi.

Een hoogtepunt in het ridderleven van Jan van Beaumont zijn de jaren 1326 en '27 geweest, toen hij, aan het hoofd zijner kleine stoute schaar, koningin Isabella naar Engeland geleidde om er haar echtgenoot Eduard II te onttronen en door den jongen Eduard III te vervangen en toen hij, kort daarop, naar Engeland zijne nicht Philippa van Henegouwen-Holland mocht voeren, bestemd tot bruid van dezen nieuwen koning Eduard. In het bizonder die bladzijden, welke Beaumont's rol bij den terugkeer van Isabella en de overvleugeling van Eduard II beschrijven, behooren tot de best geslaagde in het werk van dr. Waller Zeper. Men weet, hoe, door de opdracht van Beaumont aan Jean le Bel om „la veriteit de la mateire" te boek te stellen, deze tocht naar Engeland aanleiding en inleiding is geworden tot Jean le Bel's beroemde kroniek (blz. 111). Ook den heer Waller Zeper heeft deze ridderlijke expeditie het meest geïnspireerd.

Minder misschien, maar toch zóo, dat over het algemeen de samenhang vrij duidelijk is, heeft hem geïnspireerd „Die reyse up die Vriesen", de tocht van 1345 naar Friesland, waarbij Willem IV sneuvelde en Jan van Beaumont nauwelijks aan het noodlot ontkwam. Doch storend werkt hier de wijdloopige opsomming van den leeftocht, dien de graaf bijeenbrengt, voordat hij de reis onderneemt.

Is dit nog een vlekje, dat men welwillend over het hoofd mag zien — een paar ernstige fouten tegen de samenstelling van het boek heeft de schrijver gemaakt in de hoofdstukken over Beaumont's leerjaren en over zijn verwanten en vrienden. Bij de bespreking van de jeugd van Beaumont brengt dr. Waller Zeper in genoeglijken keuveltrant de heele middeleeuwsche ridderopleiding te pas, ofschoon hij zelf verklaart, dat ons: „voor de kennis van het leven aan het grafelijke hof in die jaren van Jans jeugd geene berichten van belang ten dienste staan" (blz. 55). Nog vermoeiender wordt de eruditie, wanneer hij, van Beaumont's verwanten en vrienden verhalend, noodzakelijk acht, een langen excursus in te vlechten over de kleedij dier tijden, vier bladzijden, met een aantal noten bezwaard[1]) en een tenminste evenlangen excursus over de steekspelen en toernooien[2]). Als hij aan den „echten oorlog" toe is, waarin Jan van Beaumont zoo'n groot genot gevonden heeft, verwijst hij: „voor de formatie, marsch- en slagorde der troepen en voor de hoogere taktiek in den riddertijd" naar de beschouwingen van generaal Köhler[3]). Hoezeer ik deze

[1]) Blz. 229—232. [2]) Blz. 232—238. [3]) Blz. 238.

Digitized by Google

zelfbeperking toejuich, begrijp ik de logica toch niet van dàt weg te laten en over de eerste vragen zoo uit te weiden. Onverbiddelijk had de schrijver ook bij steekspel en kleedij zich zoo wetenschappelijke terughoudendheid moeten opleggen. Of waarom anders niet, — wanneer hij van het huwelijk van Beaumont gewaagt of van de geboorte zijner dochter — ook even zwaar betoog over ridderlijken echt en ridderlijke kraam?

Met besnoeiing en nogmaals besnoeiing zou het boek van dr. Waller Zeper ontzaglijk gewonnen hebben. Dan zouden de bladzijden, waar hij van zijn gegevens uitnemend partij weet te trekken, tot haar recht gekomen zijn. Als hij „le Voeu du héron" beschrijft, naar het merkwaardige gedicht uit het begin van den honderdjarigen oorlog, weet hij beweging te krijgen in dat tooneel, waar Robert van Artois, de fransche balling, Eduard III tot den oorlog tegen Frankrijk prikkelt. Den lafsten vogel, den reiger, dien Robert zoo juist bemachtigd heeft, bestemt deze voor Eduard III als den grootsten laffeling. Eduard vliegt op en zweert tegen Frankrijk den oorlog en nu komen de geloften „op den reiger", van Eduard en de andere edellieden. Dat laat de karakteristiek van Jan van Beaumont ten duidelijkste zien: geen woordenpralerij maar daden, „vantise ne vaut nient, qui n'a achièvement" (blz. 369). Zulk tooneel nu had dr. Waller Zeper niet, of hij het met opzet ten spoedigste wou doen vergeten — had hij niet mogen verstikken onder de vracht van feitjes en kleinigheidjes, vlak erbovenop, in „de veldtocht in Thièrache".

Met besnoeien tot over de helft had de schrijver zich ook de rust kunnen gunnen, zijn taal naar behooren te verzorgen. Gelijk het werk thans in den wilde is gegroeid, stoot men greep na greep op zinnen zonder reliëf, op zinnen van bare leelijkheid [1]). En dat alweer, terwijl de schrijver wel degelijk in staat is, stijl te leggen in zijn woorden. Wie goede bladzijden van hem lezen wil, neme de slotpassages van zijn boek. Men zou enkel tureluursch gaan worden, als men door bijna vierhonderd bladzijden heeft moeten heenworstelen, om dan het talent te ontdekken, dat men overal had mogen verwachten.

De schrijver heeft, met eerlijke onbevangenheid, zelf in de inleiding gewezen op wat hem het hoofgebrek in zijn werk geschenen heeft. „Gewis" — zoo zegt hij — „of het den genoemden held meer paste een artikel te hebben in een biografisch woordenboek dan een afzonderlijke lofrede, het antwoord daarop kan twijfelachtig zijn.... Toch, daar een academisch proefschrift, waarvoor op Jan van Beaumont mijne aandacht was gevestigd en mijne keuze gevallen, nu eenmaal een boek moet zijn, is dit een boek en, omdat het anders niet ging, een lijvig boek geworden". Mij dunkt, wie met dr. Waller Zeper redentwisten wou — slechts op dit „*omdat het niet anders ging*" zou hij zijn dialectischen aanval behoeven te richten. Had dr. Waller Zeper van zijn foliant een handig boek gemaakt met sappige teekening van persoon en tijd, hij zou er inderdaad van hebben gemaakt een .... boek, inplaats van nu helaas teveel een rudis indigestaque moles. Na het vergaderen van materiaal had hij allen ballast van futiele gebeurtenissen, waarin Jan van Beaumont betrokken was, moeten scheiden van wat waarlijk voor het beeld van zijn held hem dienen kon.

[1]) Vgl. o. a. blz. 27 voorlaatste alinea.

Hij zou zich over die gebeurtenissen de klacht bespaard hebben, die een eigen aanklacht tegen onvoldragen compositie is: „voor onze waarneming staat hij (Jan van Beaumont) er nimmer boven, maar midden in en alleen op gevaar af, dat hij er onder bedolven raakt, kunnen deze voorvallen om hem heen worden gegroepeerd".

Zoo komt het, dat men, met hoe groote spijt ook om den voor dit maal onbeloonden ijver van den begaafden geleerde, constateeren moet: wie de figuur van Jan van Beaumont wil zien, ten voeten uit, die grijpe naar de schets van P. L. Muller en vulle ze voor zich zelven aan met de goedgetroffen trekken in het werk van dr. Waller Zeper. De bijkomstigheden doezele hij weg — dankbaar, zoo hij wil, maar niet voldaan, dat toch ook de voorstudies tot het beeld in dit werk verzameld zijn.

Nijmegen. H. van der Velden.

J. J. Koopmans, De servitute antiqua et religione Christiana capita selecta. Pars prior. Groningen, Wolters. 1920. (Diss. Vrije Univ. te Amsterdam).

In den zomer van 1920 verwierf de bovengenoemde heer Koopmans den graad van doctor in de letteren na het verdedigen van een proefschrift onder bijgevoegden titel. Hij noemde het een „pars prior" en betitelde het geheel als „capita selecta". Zijn tijd was beperkt en het onderwerp onder zijne handen uitgebreid, zoodat hij een gedeelte gaf en een ander deel in uitzicht stelde, niet zonder schade voor de eenheid. Wat hij gaf was een overzicht van het lot der slaven in de oudheid tot aan den keizertijd. Achtereenvolgens worden bezocht Aegypte, Assyrië, Phoenicië, Carthago, het land der Philistijnen, en vooral Palaestina, voorts Grieken en Romeinen. Als tegenhanger komt de slavernij tijdens het oudste Christendom aan de orde, zooals het gekend wordt uit het Nieuwe Testament. Wat hij beloofde is onder anderen, of naar aanvankelijk plan — fere sunt — een onderzoek naar het oordeel van de oud-christelijke schrijvers der eerste drie eeuwen over de slavernij, als vervolg op de behandeling der Nieuw-testamentische stof; een aanwijzing van de oorzaken, waardoor het lot der slaven gedurende die periode wijziging heeft ondergaan, en eene van die, waardoor de slavernij in het Romeinsche rijk langzamerhand verdwenen is. Alles te zamen een veelomvattend geheel, waarboven niettemin de titel „capita selecta" wel past. De schrijver is van oordeel dat zoowel classici als theologen zijn tekort geschoten in de waardeering van wat voor het onderwerp zoowel het „Verbum Dei" als het „Verbum hominum" te beteekenen heeft. Zelf stelt hij zich voor, ze beiden te beluisteren ter beantwoording van de vraag: „quomodo ante Christiana tempora servi aestimati et tractati sint, quomodo in servitute rationes, quae inter doctrinam Christianorum et gentilium intercedebant, judicandae sint, utrum religio Christiana effecerit ut condicio servorum melior fieret necne, quibus causis factum sit ut servitus in imperio Romano paulatim evanuerit". Als kweekeling der Vrije Universiteit is hij in zake het „Verbum divinum" geen vreemdeling. De bladzijden, die hij aan Oud en Nieuw Testament wijdt, vullen meer dan de helft van zijn boek. „Quomodo Christus ipse, quomodo Christiani antiquissimi de servitute cogitaverint" onderzoekt hij met voorliefde. Een en ander uit den aard niet zonder zeker realisme in de

Digitized by Google

schriftverklaring. Een modern theoloog heeft er zijn reserves bij. Wat niet belet dat het geheel een leerzaam beeld geeft van de slavernij der oudheid. De disputatio getuigt van ijverige studie en van groote belezenheid. Als zoodanig neemt zij een waardige plaats in onder de dissertaties die aan de Vrije Universiteit verdedigd werden. Van den aanvang af heeft men daar zich toegelegd op zekere massiviteit, haast voegde ik er bij: en vertoon van geleerdheid. Geen wonder, daar het er op aan kwam reputatie te vestigen en te handhaven. Ook bij Dr. Koopmans ontbreekt, behalve het legio noten, een lijst der „tituli librorum ad hujus operis argumentum spectantium, partim supra allatorum", en wel eene van twintig bladzijden, niet. Den jongen doctor, wien trouwens het „munus praeceptoris multis jam annis impositum" was, wordt toegewenscht, dat het hem gegeven moge worden zijn verdere plannen uit te werken, en dat het hem aan belangstellende lezers niet ontbreke.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. K. H. de Raaf en J. J. Griss, Stroomingen en Gestalten, Geschiedenis der Nederlandsche Letteren. (Zeven Eeuwen, Spiegel d. Ned. Letteren IV). Rotterdam, Brusse's Uitgevers-maatschappij. 1920. (Pr. geb. *f* 10.50).

Dit werk, XIX en 542 bladzijden groot, is geen schoolboek in den gebruikelijken zin van het woord. Daarvoor is het te dik en te geleerd. Het is bedoeld als hulpmiddel bij het gebruik van der schrijvers bloemlezing „Een nieuwe Bundel" III, IV en V, als lees- en leerboek voor leerlingen en oud-leerlingen en in het algemeen voor alle landgenooten, die op de literatuur wat dieper willen ingaan.

Het wil den blik richten op de geestelijke stroomingen, die sinds de Middeleeuwen het denken van ons wereld-deel in een bepaalde richting hebben geleid, op de uitingen daarvan in de literatuur, vooral in de Nederlandsche, en voornamelijk op hun cultuur-historische beteekenis en aesthetische waarde. De schrijvers achten studie van onze oudere letterkunde broodnoodig ook voor de aankomende dichters. Een beetje letterkundige scholing zou hen voor zelfoverschatting kunnen behoeden en hun oorspronkelijkheid, zoo ze die bezitten, niet in gevaar brengen. Dante, Göthe, Vondel, Shakespeare, Milton en Shelley hebben nooit schade ondervonden van hun studie en belezenheid.

Het moet den schrijvers, zelfstandig oordeelenden menschen van goeden smaak, genoegen hebben gedaan, dat hun werk door velen geprezen is, o.a. door Willem Kloos in zijn Literaire Kroniek in De Nieuwe Gids van Augustus 1920. Hij noemt het een over het algemeen verdienstelijk boek, waarin o.a. door De Raaf recht wordt gedaan aan Jeremias de Decker. Het kan, zegt Kloos, den letterlievenden jongeren op veel punten onzer oudere letterkunde een gezonder en juister inzicht geven dan wat hun door de gewone handboeken, die Jonckbloet naschreven, werd bijgebracht.

Het laatste gedeelte van Kloos' uitspraak is nu toch wel wat al te kras. De bewering, dat Te Winkel, Kalff, De Vooys en Prinsen, om slechts dezen te noemen, naschrijvers van Jonckbloet zouden zijn, getuigt niet van dat gezonde en juiste inzicht, waarop Kloos pleegt prijs te stellen. Het kan zijn, dat Kloos iets anders bedoelt, maar dan heeft hij, dunkt me, die bedoeling niet zoo duidelijk uitgedrukt, als wenschelijk ware.

Met de gunstige recensies over Stroomingen en Gestalten ben ik het niet heelemaal eens. Het is een boek vol tegenstrijdigheid: zeer uitvoerig en toch onvolledig; vol treffend juiste opmerkingen, maar ook vol onnauwkeurigheden; hier en daar levendig van stijl, maar elders verwarrend breedsprakig. De lezer staat telkens bloot aan verrassingen: aangename, maar ook onaangename. Door het vele goeds dat er in het werk staat, wordt men des te meer teleurgesteld en geërgerd door vele soms naïeve zonderlingheden en onjuistheden. Het is niet mogelijk in deze aankondiging hierover veel te zeggen, maar op enkele er van wil ik toch even de aandacht vestigen.

Behooren de Eskimo's tot de volken van *Europa* en woonden de Goten *oorspronkelijk* in Zuid-Rusland?

Had niet medegedeeld moeten worden, waar over de uitspraak van het Gotisch gesproken wordt, dat de intervocalische Got. *d* = zachte *th* en de intervocalische Got. *b* = *v*?

Had niet i.p.v. *ima*, *guths* en *gutha* moeten geschreven zijn *imma*, *gudis* en *guda*?

In verband met de geschiedenis der Nederlandsche taal in hoofdtrekken, welke aan de geschiedenis der letterkunde voorafgaat, ware het niet overbodig geweest te wijzen op het leerzame boek van wijlen Prof. J. Verdam, Uit de geschiedenis der Nederlandsche taal.

Is het juist, dat het tegenwoordige Vlaamsch *regelrecht* van het Middeleeuwsche Dietsch afstamt?

Is het wel juist te zeggen, dat de baronnen op hun sterke burchten *in volmaakte anarchie* leefden?

Er is niet gewezen op de waarde van Erasmus' geschriften over onderwijs en opvoeding.

Waarom wordt er zoo goed als niets gezegd over Marnix' Byencorf?

Had niet, althans met enkele woorden, gesproken moeten worden over de 15e-eeuwsche volksboeken en de 17de-eeuwsche reisverhalen? Waarom wordt er in 't geheel geen melding gemaakt van de Statenvertaling van den Bijbel?

Had bij de behandeling van den historischen roman niet gesproken moeten worden, zoo niet over Van Hall, Van Apeltern en Mej. de Neufville, dan toch zeker over de twee van Limburg Brouwer's?

De bibliographische aanteekeningen laten te wenschen over. Zoo wordt b.v. voor een nadere kennismaking met Erasmus en andere humanisten alleen genoemd Busken Huet's Land van Rembrandt en ontbreekt voor de Renaissance o.a. het standaardwerk van Burckhardt—Geiger: Die Cultur der Renaissance in Italien, 1919[12].

Het zou niet moeielijk zijn, deze lijst van vragen en opmerkingen veel langer te maken, maar ze is lang genoeg voor mijn doel, en dat is er op te wijzen, dat een eventueele herdruk van dit in opzet en ten deele ook in uitvoering toch wel verdienstelijk boek een zorgvuldig herziene uitgave zal moeten wezen.

Dat het werk zonder de bijbehoorende bloemlezing ook als zelfstandig studieboek zeer goed te gebruiken zou zijn, meen ik te moeten betwijfelen.

Den Haag. B. J. F. Varenhorst.

Digitized by Google

P. Marres, Leesboek voor Voortgezet lager onderwijs. Gouda, van Goor Zonen. 1921. (Pr. twee deelen à f 2.60. Compleet geb. f 5.90).

Blijkens de Inleiding heeft de Verzamelaarster met dit leesboek bedoeld een boek voor de „bij de nieuwe wet bedoelde 1e en 2e klasse der Ulo-school". Tevens zal het zijn een overgang van 't „gewone boek der lagere school" tot het letterkundige leesboek, welke sprong volgens de ervaring der Verzamelaarster te groot is. Uitgaande van het beginsel, dat de opgenomen stukken („lessen" noemt Mej. Marres ze, met een term, die een beetje heel erg aan het leesonderwijs der lagere school herinnert) literaire waarde moeten bezitten, heeft de Verz. er naar gestreefd, stukken te vermijden uit boeken, „die, in hun geheel, voor dezen leeftijd beslist te ontraden zijn." Daardoor wilde zij n.l. voorkomen, dat de leerlingen door hun bewondering voor het fragment grijpen zouden naar het geheel en uit een bibliotheek of van den boekhandelaar het voor hun leeftijd nog ongeschikte boek zouden trachten te bemachtigen. Ik wil in deze korte recensie met de Verz. geen discussie beginnen over het gewenschte of noodzakelijke van dezen voorzichtigheids- of censuurmaatregel. Alleen geloof ik, dat zij in deze bloemlezing haar eigen principe niet consequent heeft doorgevoerd. Men treft er b.v. fragmenten aan uit „De kleine Johannes" 1e deel (onder den kinderenlokkenden titel „Bij de kabouters"), „Majesteit" van Couperus („Het zieke prinsje" heet het) en „Tien jaren uit den 80-jarigen oorlog" van Fruin. Acht de Verz. dat wel boeken voor leerlingen der 1e en 2e klasse eener Ulo-school ?

Behoudens deze aanmerkingen vermoed ik wel, dat de leerlingen, waarvoor deze bloemlezing bedoeld is, er graag in zullen lezen. Het zijn over 't algemeen levendige, „gezellige" stukken, die er in voorkomen, meestal van 19e- en 20e-eeuwsche auteurs. Misschien zit in de gekozen gedichten een beetje te veel van het lyrische soort; de zin en belangstelling daarvoor is afhankelijk van den aard der leerlingen en der klasse-in-haar-geheel. Maar daar doet een verstandig docent zijn oordeelkundige keuze; uit een bloemlezing leest men ook bloemen!

Leiden. B. M. Noach.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde te Gent (secr. de heer Edw. Gailliard) zond ons een lijst van de prijsvragen, door haar uitgeschreven voor de jaren 1921—1926.

Van A. Meillet's voortreffelik boek, *Aperçu d'une histoire de la langue grecque*, is een tweede druk verschenen, aangekondigd als een „édition revue et corrigée" (Parijs, Hachette, 1920; pr. fr. 20.—). Vergelijking met de eerste uitgaaf, die besproken werd in *Museum* XXI, kol. 81—83, toont aan dat het herzien en verbeteren zich bepaald heeft tot het wijzigen van de redaktie, waar de schrijver meende zijn gedachten nog duideliker te kunnen weergeven, en tot het aanvullen van de bibliografie met enkele sedert 1913 verschenen titels. De leemten en sommige onjuistheden waarop in de hierboven genoemde bespreking gewezen werd, komen ook in deze editie voor; te betreuren valt dat ook tans een index ontbreekt. Het is te hopen dat de belangrijke prijsverhoging (van fr. 3.50 tot fr. 20.—) geen al te nadelige invloed zal hebben op de verbreiding van het werk, dat onmisbaar is voor iedere classicus. H.

De uitgave der *Odyssee*, „für den Schulgebrauch erklärt" door K. F. Ameis, verscheen in 1856 en beleefde vier edities C. Hentze zette het werk voort en na diens dood (1908) nam P. Cauer de taak over. Nadat van hem reeds de boeken ι—ω in nieuwe bewerking zijn verschenen, zag in 1920 bij de firma Teubner een dertiende uitgave van de zes eerste boeken het licht. In een voorbericht zet de bewerker, gelijk hij ook bij de andere onderdelen van zijn editie deed, uiteen in welke zin hij het verklaren van de tekst heeft opgevat. Hoofddoel is 't bevorderen van een vertaling die de visie van de oorspronkelike dichter voor de lezers van onze tijd — niet alleen voor leerlingen — begrijpelik maakt.

Bij de fa. G. B. van Goor Zonen te Gouda is de vijfde druk verschenen van *Van Goor's Miniatuur Fransch Woordenboek* (Fransch-Nederlandsch en Nederlandsch-Fransch), en van *Van Goor's Miniatuur Engelsch Woordenboek* (Engelsch-Nederlandsch en Nederlandsch-Engelsch).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLV-XLVI, 8: W. Capelle, Die griech. Erdkunde u. Poseidonios. — H. Nachod, Bemerkungen zu Spenglers 'Untergang des Abendlandes'. — W. Martini, Die grosze Episode in Lessings dramatischer Technik. — K. Kunst, Wo hat die Betrachtung der attischen Neuen Komödie literarhistorisch anzuknüpfen ?

In het paedagog. ged.: Th. Herrle, Eine pädagogische Auswertung Herodots. — H. Friese, Die Ballade als Mittel der ästhet. Beziehung.

9: F. Oertel, Der Niedergang der hellenist. Kultur in Ägypten. — W. v. Brunn, Die Bedeutung Salernos für die Medizin. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: F. Strohmeijer, Wert u. Bedeutung der grammat. Termini. — Mitteil.

Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterkunde, XL, 1: A. Kluyver, Bilderdijk's *Afscheid* (1811). — J. L. Walch, *Thea traal*. — J. v. Mierlo Jr., S. J., Hadewych en de ketterin Blommardinne. — H. J. Eymael, Hugeniana. — C. G. N. de Vooys, Een Utrechtse navolging van Huygens' *Voorhout*. — J. Prinsen JLzn., *Gloriant*.

Anglia, XLIV, 3: A. Nicoll, Scenery in Restoration Theatres. — V. Langhans, Chaucers Anelida and Arcite. — E. A. Kock, Interpretations and Emendations of early English Texts, VII. — H. Richter, Die philosoph. Weltanschauung von S. T. Coleridge u. ihr Verhältnis zur deutschen Philosophie. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur altengl. Wortforschung.

4: H. Richter, Die philosoph. Weltanschauung von S. T. Coleridge u. ihr Verhältnis zur deutschen Philosophie (slot). — A. Nicoll, The Origin a. Types of the Heroic Tragedy. — V. Langhans, Hugo Langes Artikel in Anglia, N. F. 32, S. 213. — F. Holthausen, Zu altengl. Dichtungen. — Dez., Zu den mittelengl. medizin. Gedichten. — H. Lange, Die Sonnen- u. d. Lilienstelle in Chaucers Legendenprolog. Ein neuer Beweis für die Priorität der F-Redaktion. — E. Einenkel, Bemerkung. — O. B. Schlutter, Zu den Leidener Glossen.

Id., Beibl. XXXI, 10: E. Blau, Zu Chaucer's „Tale of Sir Topas". — F. Liebermann, Der Ausdruck *leet*.

11: K. Jost, Zur Textkritik der altengl. Soliloquienbearbeitung.

12: W. Horn, Croxall, An Original Canto of Spenser. — K. Jost, Zur Textkritik der altengl. Soliloquienbearbeitung (verv.).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Blase, Colerus: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 1 (J. H.).

Blok, Holland im Weltkrieg: Mitt. histor. Literatur XLVIII, n°. 3-4 (Markull).

Poelhekke, Alberdingk Thijm: Studiën XCV, Maart (Daniëls).

Digitized by Google

Tijdschrift voor Taal en Letteren

Abonnementsprijs per jaar ƒ7.50

Proefnummers gratis.

HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS

TILBURG

Tijdschrift voor Zielkunde en Opvoedingsleer

Abonnementsprijs per jaar ƒ8.75

Proefnummers gratis.

HET NEDERLANDSCHE BOEKHUIS

TILBURG

NEDERLANDSCHE LYRIEK
VAN AF DE DERTIENDE EEUW TOT 1880

Verzameld door Th. E. C. KEUCHENIUS
toegelicht door Dr. D. C. TINBERGEN

Eerste deel: DE MIDDELEEUWEN
Ingenaaid f 4.90; gebonden f 5.90

Een bloemlezing uit de nederlandsche lyriek als deze werd nog niet eerder uitgegeven. De samensteller heeft, na jarenlang speuren en schiften, een bundel gedichten bijeengebracht die niet alleen door zijn schoonheid verrassen zal, maar ook door zijn rijkdom aan geheel nieuwe vondsten. — De toelichtingen van Dr. Tinbergen verhoogen de waarde van deze in de eerste plaats aesthetisch opgevatten arbeid.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

FRANSCHE KUNST

Prijs per deel 'n cartonnen band ƒ 2.50.

In de serie **FRANSCHE KUNST** zijn verschenen:

1. P. Valkhoff, *De Franse Geest in Frankrijk's letterkunde*, 2e druk.
2. J. J. Salverda de Grave, *De Troubadours.*
3. Corn. Veth, *Fransche Caricaturisten*, met 28 afbeeldingen.
4. Jan van Nijlen, *Francis Jammes*, met portret.
5. J. Greshoff, *Latijnsche lente.*
6. J. Tielrooy, *Maurice Barrès*, met portretten en autograaf.
7. C. P. van Rossem, *Het moderne Fransche Tooneel.*
8. Matthijs Vermeulen, *De Twee Muzieken, I.*
9. Idem, *De Twee Muzieken, II.*
10. Ca. Serrurier, *De Pensées van Pascal*, met portretten.
11. Jan van Nijlen, *Charles Peguy*, met portret.
12. André de Ridder, *Remy de Gourmont*, met portretten.
13. Emile Boulan, *Figures du XVIIIe Siècle.*
14. Just Havelaar, *Auguste Rodin.*
15. Marguerite de Rouville, *De Levenskunst van Vauvenargues.*

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

66ste Jaargang

12 Nummers Per jaar ƒ1.—

De **Nederlandsche Bibliographie**, het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eersten van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. **No. 8.** **Mei 1921.**

Möller, Die Semitisch-Vorindogermanischen Laryngalen Konsonanten (F. Muller Jzn.).
Classen-Steup, Thukydides, I (R. Leyds).
Housman, M. Manilii Astronomicon liber quartus (v Wageningen).
Frazer, Folk-lore in the Old Testament (Wensinck).
Sarauw, Goethes Augen (Breuning).
Hagemann, Griechische Panzerung, I (Six).
Riemens, Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle (Kesper); *eerste ged.*
Schoolboeken:
Van de Bilt, Letterkundig Leesboek (B M. Noach).
Berichten en Mededeelingen.
Recensies.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Möller, Die Semitisch-Vorindogermanischen Laryngalen Konsonanten. (Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter, 7. Raekke, Historisk og Filosofisk Afd. IV, 1). Kopenhagen, Høst & Søn. 1917. (Pr. Kr. 4).

Is de vergelijkende taalstudie van Indogermaansch en Semitisch een hersenschim, lijden haar beoefenaars aan hallucinaties? Brockelmann zegt in zijn Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen (p. 4): „ganz ergebnislos endlich sind alle Versuche geblieben, das Semitische mit noch anderen Sprachstämmen, namentlich dem Indogermanischen, in Beziehung zu bringen.... Wenn sie (d. w. z. Semieten en Indogermanen) wirklich einmal in näheren Beziehungen gestanden haben sollten, so liegen diese jedenfalls so weit zurück, dass sie in der Sprache keine Spuren mehr hinterlassen haben." Zijn overtuiging op dit punt is zoo sterk, dat hij ook het groote publiek dit meedeelt in het uittreksel van zijn werk, dat hij in de Sammlung Göschen uitgaf (N°. 291², p. 18).

Voorzichtiger en minder overtuigd drukt zich Meillet uit in zijn artikel over „Le problème de la parenté des langues" (Scientia XV, 1914, p. 403—425), waar hij (p. 424) zegt, dat het is „prématuré de vouloir relier le sémitique à l'indo-européen." Möller heeft daarop geantwoord in een open brief aan Meillet, „Sul problema della parentela delle lingue", Bologna 1915, in de taal en in het vaderland van zijn strijdmakker Trombetti verschenen.

Heeft Brockelmann gelijk, wat vormt dan wel den inhoud van de boeken van Trombetti en de beide, latere, deelen van de hand van Hermann Möller; hoe is hun inhoud te qualificeeren? Of heeft Brockelmann geen gelijk? De vraag is merkwaardig genoeg om er een oogenblik bij stil te staan!

Hermann Möller heeft eigenlijk zijn gansche leven lang de stelling van verwantschap tusschen Indogermaansch en Semietisch verdedigd. Reeds in 1877, nog vóór de Saussure's beroemde Mémoire van 1879, heeft hij voor het begrijpen van oud-Indogermaansche klankontwikkelingen steun gezocht in het Semietisch. Bij hem kunnen wij werkelijk spreken van een theorie, waarmee hij thans vijf en veertig jaren vertrouwd is geraakt, die hij voortdurend aan de feiten heeft getoetst en door zijn onderzoekingen op spontane wijze vruchtbaar heeft zien worden.

Aan dit laatste kan niemand twijfelen, die zijn beide omvangrijke boeken slechts even ter hand neemt: Semitisch und Indogermanisch, I. Konsonanten 1906 en Vergleichendes indogermanisch-semitisches Wörterbuch 1911. Behalve in het laatstgenoemde werk heeft hij de vocalen bestudeerd in Zs. f. vergl. Sprachf. (K. Z.) 42, 174; 49, 223. Voorts heeft hij in 1915 aan één bepaald woord, Duitsch *gegen* gedemonstreerd, hoe deze algemeene vergelijking van twee taalgroepen in staat is ook over moderne woorden van de spreektaal plotseling licht te verspreiden (verschenen in de verhandelingen van de Accademia delle Scienze dell'Instituto di Bologna). Kort geleden heeft hij ook voor een morphologische eenheid zijn theorie vruchtbaar trachten te maken in zijn eerst onlangs gepubliceerd, doch reeds vroeger geschreven artikel: Zur Vorgeschichte des indogerm. Genetivs Singularis (K. Z. 49, 219 vlg.). Tenslotte heeft hij in het werk thans hier aangekondigd de moeielijkste oorspronkelijke klanken uitvoerig bestudeerd. In zijn theorie is daardoor weliswaar geen nieuw element opgekomen, maar toch moet juist de rijke voorraad van woordverklaringen, die alle gebaseerd zijn op dit, hier thans volgende, op zichzelf zeer eenvoudige gegeven, zelfs den meest overtuigden ongeloovige een oogenblik doen aarzelen. Wat is deze inhoud, met een enkel woord weergegeven?

Eigenlijk doet Möller in deze studie niets anders, dan de stellingen uitwerken, waarvan hij in zijn Wörter-

Digitized by Google

buch reeds telkens gebruik heeft gemaakt. Synoptisch krijgt men de volgende samenlezing. Hij onderscheidt nl. 5 laryngale klanken: 2 consonanten en 3 spiranten waarvan slechts één (een spirant) „stimmhaft" is.

1. Van de „stimmlose" hebben de emphatische (onverschillig of consonant of spirant) in verbinding met de vocalen (of juister gezegd, de oorspronkelijke vocaal of Indifferenzlaut *a*) in het Indogermaansch de korte of lange *a* als resultaat.

2. Van de „stimmlose" hebben de niet-emphatische (onverschillig of consonant of spirant) in verbinding met de vocalen (of juister gezegd, de oorspronkelijke vocaal of Indifferenzlaut *a*) in het Indogermaansch de korte of lange *e* als resultaat.

3. De „stimmhafte" emphatische spirant heeft in verbinding met de vocalen (of juister gezegd, de oorspronkelijke vocaal of Indifferenzlaut *a*) in het Indogermaansch de korte of lange *o* als resultaat.

4. Emphase verplaatst de laryngaal dieper den mond in, niet-emphatisch staat dus gelijk met meer palataal.

Deze consonanten hebben, zoo betoogt Möller, oorspronkelijk in het woordbegin geplaatst, de qualiteit van de later „anlautende" vocaal als *é*, *á*, *ó* bepaald, zij geven ook de oorzaak aan in de zgn. zware bases — of tweelettergrepige wortels op lange vocaal eindigend — van de qualiteit van die vocaal als *-ē*, *-ā*, *-ō*.

Een enkel voorbeeld (p. 14): een grondvorm Ḥ r-, „radere" d. w. z. stimmlos emphatische Spirant + oorspronkelijke vocaal + *r* heeft tot resultaat: idg. *ar-* in gr. ἀρόω, (lat. ăro), got. arjan, lit. ariù (naast het verwante lat. rādo); Semietisch vinden we: hr-, in verlengden vorm hrs- met de beteekenis „ingriffen, openrijten ∾ ploegen."— Een tweede grondvorm Ḥ n t- geeft dit resultaat: idg. *andh-* in oind. ándhas- „plant, kruid", gr. ἄνϑος; Semietisch beantwoordt daaraan ḥnt-, dat bijv. hebr. Pred. 2, 13 gebruikt wordt van het uitbotten en vruchtzetten van den vijgeboom.

Men onderschatte ook verder de groote voordeelen van deze theorie niet. Niet slechts geeft zij voor het eerst een samenhangende verklaring van den zgn. Anlautwechsel, waardoor bijv. tenuis en media aspirata in het begin van bepaalde wortels met elkaar in verwantschap komen, bijv. W. per- ∾ bher- „dragen, drachtig zijn", vgl. bijv. lat. pario, puer-pera ∾ fordus, fertilis, maar ook tot in het eigen leven van een bepaalde taal kan van uit deze beschouwingen plotseling een lichtstraal vallen.

Een voorbeeld voeg ik zelf hierbij. De Indogermanist gaat voor het begrip „vullen" uit van een W. p(e)l-ē-: o.ind. pr̥ṇā-ti hij vult, gr. πίμπλημι, jonger πίπλημι, lat. -plēre, plēnus enz. Vanwaar die -μ- in de praesensreduplicatie van het Grieksch? Semitisch vindt men voor „vullen" *m-l-'* (Möller noteert *m l A*). Gaat men nu, als van een ev. gemeenschappelijk uitgangspunt, uit van *m-l-'* = idg. mel- ∾ m(e)l-ē> (m)plē- (men kent voor een latere periode de ontwikkeling van *μ(β)ρο-τός ∾ lat. mortuos, vgl. ἄμβροτος), dan wordt alles duidelijk en vinden wij voor het Indogermaansch nog een nadere verwantschap, nl. met gr. μάλα, lat. *multus* enz.

Een waarschijnlijkheidsbewijs te meer voor deze theorie zou men dan kunnen zoeken in het met het vorige verbum op één lijn te stellen gr. πί(μ)πρημι, πρήϑω (∾ πί(μ)πλημι, πλήϑω). De oorspronkelijke beteekenis is blijkbaar geweest: „blazen (∾ aanblazen), koken, pruttelen, razen." Weliswaar gaat Möller zelf (Semitisch und Indogermanisch 148) uit van W. p(e)r-ē- ∾ bh(e)r-ē- in bijv. ndl. braden enz. Maar zelfs dit sluit een uitgangspunt voor ouderen tijd m(e)r-ē- niet uit. Misschien is hier dus hebr. m-r-' te vergelijken, dat Job 39, 18 voorkomt en blijkbaar beteekent: „snel door de lucht zweven, voortgeblazen worden".

Doch het valt niet te ontkennen, dat vooral in semasiologisch opzicht vaak een voor historische taalphasen ongewone elasticiteit of wel een lange ontwikkelingsgang verondersteld moet worden. Men kon dit van te voren verwachten en er dus niet al te zeer een verzwarende omstandigheid in zoeken of zien, doch op zichzelf kan het bezwaarlijk als aanbeveling van deze theorie worden uitgelegd.

Bovendien heeft de schrijver — wat bij het geweldige materiaal, dat hij verwerkt heeft in al deze boeken, niet te verwonderen is, — een phonetische samenvatting, zooals ik die boven aanduidde, niet gegeven en ook daardoor reeds dit rijke gegeven niet geëxploiteerd voor een zuiver phonetische verklaring. Vragen als deze: „waardoor hangt juist de *o*-vocaal met het optreden van een „*stimmhafte*" laryngale consonant samen?" heeft hij niet gesteld en dus zeker niet beantwoord. Toch ware dat waarschijnlijk een steun voor zijn stelling geworden, zooals ik zelf indertijd heb trachten uit te werken, en zoo zou ook de bespreking van bepaalde woorden daarvan weer hebben geprofiteerd.

Hieraan is het ook toe te schrijven, dat twee categorieën van vocalen in zijn theorie zonder verband naast elkaar blijven staan. Want de eerste *o* bijv. in gr. ποδ-(ός) of lat. mod-(us) verklaart hij door het accent, als Tieftonstufe (vgl. Vergl. indog.-sem. Wtb. XVII), dus door „Akzententziehung", de *o*- in πέδον eveneens door het accent, als „nachtonig", en met de tweede *e*-van *genes-* (in γένε(σ)-ος, lat. *generis*) weet hij eigenlijk geen raad, getuige zijn vraagteeken: hij laat ook deze „nach der Tonsilbe" ontstaan. Op zichzelf is dit reeds onwaarschijnlijk en ook hier zullen we van een paradigma met oorspronkelijk wisselend accent moeten uitgaan: gén-os, gen. gon-és-os, waarop nivelleering volgde. Sporen daarvan zijn dan waarschijnlijk te vinden in lat. *modes-* (∾ gon-és-) in *modes-tus*, *moder-āri* naast *modo-s*, terwijl het ntr. *medos* (∾ γένος) zooals bekend is in de dialecten voortleeft: umbr. *mers* „ius," *mersto* (<med(e)s-to-m) „iustum", vgl. osc. meddíss „med-dix, iū(s)-dex." Doch deze geheele verklaring door middel van het accent, ook indien afgerond zooals hierboven werd aangegeven, staat geheel los naast de vocaalverklaring door oude laryngale consonanten: en dit voelt men duidelijk als een voorloopige zwakheid.

Amsterdam. F. Muller Jzn.

Thukydides erklärt von **J. Classen.** Erster Band. Einleitung. Erstes Buch, 5e Auflage bearbeitet von **J. Steup.** Berlin, Weidmann. 1919. (Pr. M. 12.—.).

Vijf jaren na de uitgave van den 5en druk van 't 2e boek, die ik heb aangekondigd in het Museum van

Digitized by Google

Mei 1915, verschijnt nu pas in dienzelfden druk het 1e boek. De oorzaak der vertraging begrijpt iedereen. Over de voortreffelijkheid dezer uitgave behoeft niet veel gezegd te worden: reeds lang is men 't hierover eens. De inleiding behandelt alle „fragliche" punten met een volledigheid en nauwkeurigheid, die wij van de Weidmannsche uitgaven gewoon zijn. Het voornaamste verschil met Classen is, dat Steup zich, wat de compositie door Thuc. betreft, in hoofdzaak aansluit bij de meening van Ullrich, dat Thuc. eerst de 10 eerste jaren van den oorlog als geheel heeft opgevat en beschreven, met talrijke inlasschingen uit later tijd, o. a. de pentekontaëtie, doch niet geheel op nieuw bewerkt, zoodat de laatste toets er aan ontbreekt. De bewijsplaatsen spreken, dunkt mij, ook te sterk, dan dat men de unitarische opvatting van Classen nog kan aanhangen. Verder past Steup de ars nesciendi ietwat gemakkelijker toe dan Classen, reeds dadelijk in c. 1 § 2, waar hij een kruisje zet tusschen **τὰ γὰρ πρὸ αὐτῶν** en **καὶ τὰ ἔτι παλαιότερα** (sic): Thuc. heeft niet van den geheelen vroegeren tijd, dus ook van de Perz. oorlogen tot den Peloponnesischen kunnen zeggen: **σαφῶς εὑρεῖν διὰ χρόνου πλῆθος ἀδύνατα ἦν** en ook heeft hij niet van de periode der Perzische oorlogen kunnen meenen **οὐ μεγάλα γενέσθαι οὔτε κατὰ τοὺς πολέμους οὔτε ἐς τὰ ἄλλα**. Waarschijnlijk, zoo denkt Steup, is er wat uitgevallen, zoodat het **σαφῶς μὲν εὑρεῖν** alleen geldt van den tijd vóór het einde van de tyrannis of vóór de Perzische oorlogen.

Alle verschilpunten kan ik natuurlijk niet op deze uitvoerige wijze behandelen. Ieder, die eerbied heeft voor dien altijd merkwaardigen Thucydides, zal gaarne willen weten, hoe een degelijk geleerde als Steup denkt over betwistbare plaatsen: in 't onzekere laat hij ons nooit. — De afbeeldingen betreffen (behalve de bekende Thuc.-herme van Napels) de oud-Atheensche kleederen haardracht, waarover Fr. Studniczka bijdragen heeft geleverd.

Dat het papier en het innaaien van 't boek de gevolgen van den oorlog toonen, is begrijpelijk. Toch stemt 't hoopvol, dat de uitgave rustig voortschrijdt; wij wenschen Steup toe, ook van de volgende boeken de nieuwe drukken te mogen ten einde brengen.

Groningen. R. Leyds.

M. Manilii Astronomicon liber quartus, recensuit et enarravit **A. E. Housman.** Londinii, apud Grant Richards. 1920. (Pr. Sh. 6).

Een werk van Housman te bestudeeren is geen onverdeeld genoegen, want onze bewondering voor de scherpzinnigheid en belezenheid van dezen geleerde wordt aanmerkelijk getemperd door onze ergernis over zijn bitse uitvallen tegen anderen, met wie hij van gevoelen verschilt of die hij op een onnauwkeurigheid meent betrapt te hebben. Zelfs een man als Bouché—Leclercq moet het ontgelden en krijgt een terechtwijzing van Housman (p. X noot), omdat hij een fout heeft gemaakt in de optelling van de *partes damnandae* in de ecliptica. Nu heeft evenwel de wrekende Nemesis gewild, dat Housman zelf niet vrij uitgaat, maar ook hij zich nu en dan in een opgave vergist. Zoo heeft de codex Lipsiensis van Manilius (waarvan ik een photographische reproductie bezit) IV 350 alleen de lezing *ingratus*, maar Housman schrijft: *ingrati* L, *ingratus* L². Waar komt die fout vandaan? In de editie van Jacob leest men op deze plaats: „*ingrati* V2 idemque in L fuerat; sec. manus inde fecit *ingratus*", wat blijkbaar een vergissing van Jacob is. Moet ik nu ook Housman nazeggen: „mavult describere Iacobum quam ipse inspicere Lipsiensem?" Eveneens is IV 369 in den Lipsiensis de eenige lezing: *cunctisque*, terwijl Housman opgeeft: *coniunctisque* L, *cunctisque* L². Ware deze vergissing aan een ander overkomen, dan zou H. zeker uitgeroepen hebben: „en fidei specimen!" Nog een ander voorbeeld! De lezing IV 44 in L is:

et:·
pugnantem membris:· adice civilia bella,

waar Housman als eerste lezing van L *adice et* opgeeft met een „nisi fallor" erbij. Dezelfde fout maakt („vix credideris, lector, sed crede", om in het Latijn van Housman te spreken) de veel gesmade Breiter! Doch ik heb een afkeer van dergelijke vitterijen en heb alleen bovenstaande voorbeelden vermeld, om Housman aan het woord uit den bijbel te herinneren: „and why beholdest thou the mote that is in thy brothers eye, but perceivest not the beam that is in thine own eye?"

Thans komende tot mijn eigenlijke aankondiging, wil ik gaarne constateeren, dat ook dit deeltje van de Astronomica met de noodige zorg en groote kennis van zaken door Housman bewerkt is. Daarvan geeft al dadelijk de voorrede het bewijs, waarin drie moeielijke passages van het 4e boek uitvoerig en duidelijk besproken zijn: de *decani* (294—386), de *partes damnandae* (408—501) en de astrologische geographie (744—817). Wat de tweede passage betreft, zegt Housman: „I have found no counterpart to this scheme anywhere else and I have discovered no plan or principle at the bottom of it." Ik veroorloof mij, hem hier te wijzen op twee plaatsen in den Cat. codd. astr. Gr. (VII p. 111, 19—112, 4 en V, 1, 208, 17—209, 2) en op de poging, die ik zelf heb aangewend, om een verklaring van het ontstaan van dit systeem der *partes damnandae* te geven (Verslagen en Mededeelingen der Kon. Acad. van Wet. afd. Letterkunde 5de reeks, dl. IV p. 515 sqq., a° 1920). Wat het woord *decanus* betreft, wil ik opmerken, dat dit bij Manilius niet voorkomt en v. 298:

quam partem Graiae dixere decānica gentes

er zeer verdacht uitziet. Men moet onderscheid maken tusschen het Grieksche **δεκἄνός = δεκαμοιρία** en het Latijnsche ***decānus*** hoofdman over tien (Thes. l.l. V 119, 6). Vandaar dat voor Firmicus (II 4, 1) de *decani* niet de deelen van tien graden der ecliptica zijn, maar de planeten, die daar heerschen: „singula signa in tres partes dividuntur, singulae autem partes habent singulos ***decanos***, ut sint in singulis signis terni *decani*, quorum singuli ex triginta partibus denas possident partes et d o m i n i u m suum ac potestatem in X partes exerunt".

Moge al door deze voorrede met haar drie verhandelingen de commentaar eenigszins ontlast worden, overladen blijft deze toch, niet zoozeer door de vele geciteerde parallelplaatsen, ofschoon ook hier het snoeimes had kunnen aangewend worden, als wel door de voortdurende polemiek, die ter verdediging van eigen conjecturen door H. gevoerd wordt tegen hen, die den overgeleverden tekst in bescherming genomen hebben, en door de excursen, die overal elders beter op hun plaats

Digitized by Google

waren dan in een commentaar op een dichter, die zoo moeielijk te verstaan is. Zoo wordt b.v. in een noot van meer dan dertig regels op v. 469 de lezing *Erigones* tegenover *Erigonae* verdedigd, terwijl daaraan deze opmerking voorafgaat: „*Erigonae* Iacobus quique ei successerunt editores, homines poetarum consuetudinis nec gnari nec studiosi". Van iemand, die zulk een toon tegen zijn voorgangers aanslaat, mag men verwachten, dat zijn conjecturen vóór alles door den zin gevorderd en overtuigend zullen zijn, voorts dat zij niet alleen in het metrum van het vers zullen passen, maar ook taalgevoel verraden, doch dat kan men van de meeste van Housman's conjecturen niet beweren. Goed geslaagd acht ik *notans* voor *nocens* v. 451, dat ik ook in mijn teksteditie heb opgenomen, en *adsuetum* (844) voor *ad coelum* (*ad se tum* Dulcinius), dat mij helaas ontgaan is, maar wat te zeggen van een regel als 757 [1]).

ultimus et sŏlă vos tranans colit Indica Ganges

dien toch zeker geen Romeinsch dichter voor zijn rekening zou willen nemen, of een vers als 248:

materiamque manu certa duplicare erit a te,

waarvan het slot een vinding van Housman is. Niet grooter is de welluidendheid van dezen hexameter 800: [2])

Piscibus Euphrates datus est, ubi ab his ope sumpta

waar ook het slot gewrongen en hard is. Maar als bepaald verkeerd beschouw ik een conjectuur, die Housman al in 1903 op v. 115 gemaakt en nu in den tekst opgenomen heeft. Manilius spreekt daar over de verantwoordelijkheid van den mensch voor zijn daden, al zijn deze ook door de sterren bepaald: *nec refert scelus unde cadat, scelus esse fatendum* (117). Ook in de natuur verfoeien wij, zegt hij, de vergiftige planten, terwijl van den anderen kant onze eetlust bij aangename spijzen er niet minder om is, daar de natuur, niet een vrije wil ze ons geschonken heeft. Dan volgt in alle hschr.:

sic hominum meritis tanto fit gloria maior,
quod caelo gaudente venit,

waarvoor Housman wil lezen:

sic hominum meritis tanto sit (M) *gloria maior,*
quod caelo laudem debent.

Daargelaten al het stroeve van het laatste vers, dat met al zijn spondei vóór de caesuur eenigszins herinnert aan het beruchte vers van Cicero: *o fortunatam natam me consule Romam*, is nu ook de gedachtengang niet meer juist. Indien Manilius inderdaad geschreven had: *quod caelo laudem debent* (omdat zij hun roem aan de sterren te danken hebben), dan moest daaraan een zin als deze zijn voorafgegaan: idcirco hominum meritis gloria non minor est, maar nu de dichter bevestigend sprak: *sic .... tanto fit gloria maior*, verwacht men ook een reden van dit *maior* en die is juist „de vreugde des hemels". De sterren, hier wel van *caelum* te onderscheiden, geven den mensch deugd of ondeugd, roem of schande, maar de roem van den deugdzame wordt grooter, omdat de hemel (de goden) zich erover verblijdt. Dit onderscheid tusschen den wil der sterren en de vreugde der goden is H. ontgaan. Het onderwerp van *venit* (bijna = *est*, Mnem. 1919, 344) is natuurlijk *gloria*.

In vv 27—28 leest H. met F. Iunius:

pecudumque magistri
in Capitolinos duxissent [1]) *fulmina montis*

terwijl hij *fulmina* met *Capitolinum tonantem* verklaart en het meervoud *Capitolinos montes* door een beroep op Prop. IV 9,3 verdedigt. Doch om meer dan een reden komt mij de conjectuur van Breiter verkieslijker voor:

pecudumque magistri
in Capitolino sanxissent fulmina monte.

Toen eenmaal de eerste *s* van *sanxissent* bij het voorafgaande woord gevoegd was, is *anxissent* tot *auxissent*, *monte* tot *montes* geworden.

Niet altijd evenwel is de conjectuur die palaeographisch het dichtst bij de overlevering schijnt te liggen, ook de meest aannemelijke. Man. IV 610 heb ik met Scaliger uitgegeven:

Eridanique bibit (sc. mare) *fluctus*; *secat aequore laevum*
Illyricum,

waar de hschr. in plaats van *laevum*: *bellum* hebben, dat H. verandert in *lembum*, maar deze palaeographisch niet onwaarschijnlijke, in het verband evenwel minder minder goed passende conjectuur maakt een tweede verandering van *secat* in *fertque* noodig, welke aldus verdedigd wordt: „scriptum fuerat, ut puto, *ferta* ..... inde factum *ferat*, ex quo *secat* nasci potuisse probat *sacra* V 283 pro *farra* scriptum in GL". Welke woorden zou H. wel gebruikt hebben over een ander, die op dergelijke wijze zijn conjectuur had toegelicht? (vgl. Housman's oordeel over E. Baehrens, Inl. Man. I p. XLIII).

Ten slotte wil ik nog op een merkwaardige plaats wijzen, die uitstekend door H. verklaard is, maar waaruit voor de beoefenaars van het vulgair-Latijn nog wat meer te halen valt dan tot nu toe geschied is. Manilius zegt IV 534 van de onder Cancer blindgeborenen:

se quisque et vivit et effert (= begraaft),

wat H. terecht aldus verklaart: „*se* tamquam mortuum *effert* etiam dum vivit. raro apud Latinos exemplo illa *et vivit et* ita interposita sunt ut *se* ad solum efferendi verbum pertineat." Maar H. voelt zelf het bezwaar van het dubbele *et*, waardoor *se* bij beide werkwoorden lijkt te behooren, want na eenige voorbeelden van hyperbata gegeven te hebben, laat hij volgen: „alterum duplicatae in hac figura coniunctionis exemplum Latinum non novi, sed Graecum Theocriti anth. Pal. VII 664, 1: Ἀρχίλοχον καὶ στᾶθι καὶ εἴσιδε τὸν πάλαι ποιητάν." Zou het dan ook mogelijk zijn, dat wij hier reeds een voorlooper hadden van gevallen.

[1]) De Vossianus heeft hier: *ultimus et Ganges et te colit India Cancer*, de beste hschr.: *ultimus et solidos Ganges et transcolit India Cancer*.

[2]) Rossberg leest hier: *Piscibus Euphrates datus est, ubi piscis opertu* (*piscis uruptor* LG).

[1]) Codd. *auxissent*.

Digitized by Google

als in het vulgair-Latijn meermalen voorkomen, dat nl. een werkwoord reflexief wordt gebruikt door den invloed van een werkelijk reflexief in zijn nabijheid, vgl. Aeth. Perigr. 25,7: „recipit se episcopus et *vadent se* unusquisque ad hospitium suum" (vgl: ils s'en vont,' Spaansch 'vanse', Löfstedt Comm. zur Peregr. p. 140). Men kan ook in het Fransch 'je me meurs' vergelijken en in het oud-Fransch „se vivent" (vgl. Sneyders de Vogel, Synt. hist. du Fr. p. 107 § 164 c).

Zoo geeft Manilius behalve door zijn onderwerp ook door zijn taal veel stof tot nadenken, en willen wij hopen, dat spoedig ook bij de interpretatie van het 5de boek Housman ons als een goede gids zal ter zijde staan, maar dan door de jaren: ex Truculento factus lepidus.

Groningen. J. van Wageningen.

Sir James George Frazer, Folk-lore in the Old Testament. Studies in comparative religion, legend and law. 3 vols. London, Macmillan & Co. 1919.

Wie den overgang van het oude systeem in de Oudtestamentische wetenschap naar de manier van Gunkel wat gewaagd vindt, zal beter doen het boek van Frazer niet ter hand te nemen: het zou hem al te veel doen denken aan dien zeer hoogen berg vanwaar al de koninkrijken der aarde zichtbaar waren. Maar wie houdt van het wijde uitzicht zal niet klagen wanneer niet alle dagen even helder zijn.

Studies in comparative religion, legend and law — de ondertitel geeft den aard van het boek aan. Vergelijkend zijn deze studies, in zoover ze wijdverbreide volkstradities met oudtestamentische verhalen vergelijken zelfs in gevallen waarin de band tusschen beide twijfelachtig is. Men denke evenwel niet dat deze laatste trek den schrijver niet bewust geweest zou zijn: hij weet heel goed, dat vele zijner studies in los of twijfelachtig verband staan met den hoofdtitel. Hij geeft uit zijn volheid en wij hebben daarvoor slechts dankbaar te zijn.

Spencer (de zeventiende-eeuwsche), Robertson Smith en Frazer; de schrijver slaat een band om deze trias van Cambridge. En ieder die de drie deelen voor zich heeft zal wenschen dat Robertson Smith dezen dag gezien had. En toch — er is een groot methodisch verschil tusschen hem en Frazer. Het was hem om den godsdienst der Semieten te doen, Frazer heeft andere bedoelingen. Niet wat de semietische geest is en voortgebracht heeft, maar wat hij beteekent te midden van de stammen, of eigenlijk: wat hem verbindt met de stammen die de aarde bewonen, wil hij weten: ‚vergelijkende anatomie van den menschelijken geest' is zijn object. De belezenheid die hem bij deze werkwijze ten dienste staat, is spreekwoordelijk geworden. Van de nederlandsche literatuur over onze koloniën is hij volkomen op de hoogte. Naar aanleiding van Jona en zijn visch geeft hij (III 83) een ‚less artistic, but equally veracious' verhaal uit Nieuw Guinea. Hans Schmidt heeft den visch van Jona uitvoerig in een afzonderlijk boek behandeld; blijkbaar is deze publicatie den auteur ontgaan. De ongestoorde musch uit Psalm 84 wordt niet gezet naast haar tot op den huidigen dag te Mekka getolereerde zusters: als vergoeding voor dit gemis compareeren gegevens over beschermde dieren in Centraal Australië, die ons anders wellicht zouden zijn ontgaan.

Het werk is aangelegd naar de volgorde van de bijbelsche geschiedenis: de praehistorische periode, de tijd der patriarchen, van richters en koningen, en geeft ten slotte eenige hoofdstukken over wettelijke voorschriften in algemeen ethnologisch verband. Alleen de lijst der behandelde onderwerpen zou te lang zijn om hier af te drukken; van de een en veertig hoofdstukken kunnen slechts enkele genoemd worden.

Na het ontstaan van den mensch — de schepping uit de aarde en de totemistische afstamming — wordt de zondeval bij een groot aantal volken weergegeven en op grond van deze trekken het volgende algemeene schema geconstrueerd: Nadat de schepper man en vrouw uit aarde gevormd en adem in hun mond en neus geblazen had, plaatste hij hen in het paradijs. Het toppunt van al het goede dat hij hun toegedacht had zou de gave der onsterfelijkheid zijn. Maar deze gave zou de mensch door eigen keuze moeten verwerven. Daartoe plantte God twee boomen in den hof, de boomen van leven en dood, en zond de slang tot den mensch met de boodschap: Eet niet van den boom die den dood brengt, maar van den boom die u het eeuwige leven zal schenken. Doch — de slang zei juist het omgekeerde, met het gevolg dat de vrouw van den boom des doods at. De slang echter at van den boom des levens en verkreeg de onsterfelijkheid: ieder jaar werpt zij haar huid af en wordt weer jong. — Over het teeken van Kain zijn vele vermoedens ten beste gegeven. Frazer deelt reeksen van gegevens mede over werkelijke moordenaarsteekens bij vele volken: het teeken kan dienen om anderen te waarschuwen, maar ook om den moordenaar te beveiligen. Hierbij verschijnt telkens het teeken op het voorhoofd en ieder herinnert zich de populaire exegese van het Kainsteeken, die mogelijk dichter bij de bedoeling van den bijbelschen schrijver staat dan de geleerde vermoedens.

Uit de praehistorische periode noem ik alleen nog de ontelbare zondvloedverhalen, waarvan volgens Frazer (I 335) alléén het bijbelsche onder babylonischen invloed staat. O pan-babylonisten.

Reconstructie van het bijbelsche verhaal op grond van de collectieve trekken in de wereldtradities is ruimschoots toegepast op den cyclus van vertellingen over Jacob. In de eerste plaats is er een menigte van gegevens over de ultimogenituur, de voorrechten van den jongeren boven den ouderen zoon. Hebben de Israëlieten evenals vele volken in Azië en Afrika deze figuur gekend en is Jacob bevoorrecht boven Esau, dan zijn alle verhalen die de omgekeerde verhouding onderstellen, ontstaan in een tijd die zich den ouden toestand niet meer herinnerde: het incident bij de geboorte der tweelingen, de voorliefde van den vader voor den oudsten zoon, en Jacob's streek tegenover Esau (I 481).

In de tweede plaats wordt deze methode toegepast op het verhaal over Jacob's gebruik van geitevellen. Frazer geeft een overvloed van riten bij geboorte, adoptie en huwelijk voltrokken aan personen, die zich voor deze gelegenheid met dierenvellen bekleeden. Zoo zal ook Jacob zich met geitevellen bedekt hebben,

Digitized by Google

niet om zijn vader te bedriegen, maar om den ritus der tweede geboorte te vervullen, die hem eerstgeboorterechten moest schenken (II 27). Deze episode zou dus uit een lateren tijd stammen, dan de verhalen die van de ultimogenituur uitgaan. Zijn Frazer's opvattingen juist, dan is Jacob, vlekkeloos lam, eerst door het wanbegrip van latere geslachten wolf geworden.

De afstand tusschen Spencer en Frazer blijkt treffend uit beider opvatting van „het bokje in de melk zijner moeder." Spencer ziet in zulke verboden pogingen om Israël vrij te houden van heidensche praktijken. De ethnologische school meent dat de motieven veel dieper zitten, in animistische of prae-animistische opvattingen van de Israëlieten zelf. Vele volken blijken, naar de gegevens van Frazer, te gelooven dat het koken van melk op het melkvee een ongunstige werking heeft. Zij verhinderen alle aanraking tusschen melk en vuur. Bij een andere reeks van volken is het gecombineerde gebruik van vleesch- en melkspijzen verboden, op dezelfde gronden (III 150 vgg.); onder deze categorie valt de joodsche praktijk, die dus evenmin als het bijbelsche verbod iets specifiek israëlietisch blijkt te zijn. Spencer heeft het veld moeten ruimen voor de ethnologische methode.

Naar aanleiding van het eenige godsoordeel dat in het Oude Testament voorkomt (de van echtbreuk verdachte vrouw, Numeri 5) behandelt Frazer godsoordeelen, voornamelijk in Afrika (III 304—414). Ook hier wordt het water vaak met aarde gemengd (III 320); ook hier wordt de proef wel toegepast in geval van verdachte huwelijkstrouw (III 328, 332, 372); ook hier veroorzaakt het water, in geval van schuld, zwelling van den buik (III 321, 384, 411).

Deze weinige voorbeelden hebben alleen ten doel de aandacht op het groote werk te vestigen; zij kunnen geen denkbeeld van den rijkdom der gegevens wekken. De beteekenis van Frazer's monument zit evenwel niet alleen in het overstelpend materiaal; zij is mede van algemeenen aard. Ik noem enkele gezichtspunten.

Weer heel sterk is de indruk van een primitieve logica, zeer verschillend van de onze, maar bij haar bezitters een even groot vertrouwen wekkend; zij heeft plaats gemaakt voor een andere; heeft de onze de eeuwigheid in pacht?

Verder: blijft er één oudtestamentisch thema over, dat ook niet in de wereldtradities voorkomt? Is er één ritus die ook niet bij andere volken bekend was? Frazerzelf heeft in zijn voorrede het israëlietische talent voor religie, ethiek en literatuur gehuldigd. Israël steekt uit boven anderen; maar het staat op denzelfden bodem.

Ten slotte: de groote verhalen uit de wereldtradities over schepping, paradijs, zondeval enzoovoort bestaan uit een groot aantal trekken, die wij wel van overal kunnen samenlezen, maar die nergens als geheel voorkomen. Voor de oudtestamentische kritiek volgt hieruit het voorschrift: maak den israëlietischen auteur niet wijzer dan hij was; hij heeft slechts beschikt over een door toeval vereenigd stel gegevens; dring hem de rest, die wij van elders kennen, niet op: hij is niet een vrij scheppend kunstenaar geweest, maar heeft op zijn wijze geordend wat hem van de wereldtradities in den schoot gevallen is.

Leiden A. J. Wensinck.

Chr. Sarauw, Goethes Augen. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Medelelser II, 3). København, Høst & Søn. (Pr. Kr. 4.50).

In zijn „Entstehungsgeschichte des Goetheschen Faust" heeft Sarauw verdere mededeelingen in uitzicht gesteld om zijn daarin neeergelegde hypothesen met nieuwe bewijzen te staven. De vervulling van deze belofte geeft hij in zijn nieuwe geschrift „Goethes Augen".

De titel is eenigszins misleidend. Niet om het lichamelijk zien maar om het innerlijk zien, het zien met de oogen des geestes is het hem te doen. Laten wij hooren, wat hij daaromtrent zelf te zeggen heeft: (p. 5) „Um Goethes seelische Konsitution recht zu verstehen, musz man sich klar machen, dasz er ein ungemein stark entwickeltes Vermögen besasz, subjektive Gesichtsbilder zu sehen. Es kann nicht zweifelhaft sein, dasz gerade diese Eigentümlichkeit seine psychische Organisation tief geprägt und auf seine dichterische, religiöse und wissenschaftliche Entwickelung bestimmend eingewirkt hat." en (p. 8) „Die subjektiven Gesichtsbilder, von welchen hier die Rede ist, sind natürlich zu unterscheiden, nicht nur von den Blendungsbildern, die alle kennen, sondern auch von den auf den Gesichtseindruck unmittelbar folgenden Nachtbildern, die bei einiger Aufmerksamkeit jeder bei sich selbst beobachten kann. *Hier* handelt es sich um das Vermögen, längst empfangene Gesichtsbilder zu reproduzieren, umzugestalten und so etwas mehr oder weniger Neues hervorzubringen."

Sarauw bestudeert deze herinneringsbeelden bij Goethe. Hij onderzoekt welke omstandigheden het ontstaan ervan begunstigen, hij wijst op gevallen, waar zij zich aan hem opdringen en hoe hij somtijds de behoefte gevoelt zich aan hun dwang te onttrekken. Maar ook datgene, wat hij niet heeft gezien, waarover hij alleen heeft gelezen of heeft hooren spreken, tracht hij zich voor zijn geest te tooveren. Een voorbeeld moge dit duidelijk maken. In de „Skizzen zu Castis Fabelgedicht" (1817) zegt Goethe: „Dasz wir sinnliche Gegenstände, wovon wir hören, auch mit Augen sehen wollen, ist natürlich, weil sich alles, was wir vernehmen dem innern Sinn des Auges mitteilt und die Einbildungskraft erregt." Goethe gebruikt daarvoor de eigenaardige uitdrukking „ahnden" of „sich ahnden". In een brief aan Sophie La Roche (21/10 74) lezen wij: („Ich lag zeither, stumm in mich gekehrt, und ahndete in meiner Seele auf und nieder, ob eine Kraft in mir läge all das zu tragen, was das eherne Schicksal künftig noch mir und den meinigen zugedacht hat".

Sarauw beschrijft vervolgens hoe de dichter dezen visueelen aanleg in dienst stelt van zijn artistieke en wetenschappelijke doeleinden. In zijn geest versmelten idee en werkelijkheid, waardoor dan iets geheel nieuws ontstaat. Deze voor Goethe zoo kenmerkende wijze van voortbrenging is algemeen bekend. Verwant daarmee is het samenvloeien van het verleden en het heden. Faust „Zueignung": „Was ich besitze, seh' ich wie im weiten, Und was verschwand, wird mir zu Wirklichkeiten". Zijn wetenschappelijk denken is nauwverwant met zijn dichterlijk scheppen. De anthropoloog Heinroth sprak van een „gegenständliches Denken" en daarop ingaande spreekt Goethe van „gegenständlicher Dichtung". Een van zijn biographen (Emil Ludwig, Goethe 1920) zegt naar aanleiding van het verblijf in Straszburg: „Um

Digitized by Google

diese Zeit beginnt Goethe mit den Augen zu denken."

Eindelijk spreekt schrijver over de wijze, waaropGoethe op gezichtsindrukken reageert, ze in zich opneemt en reproduceert. In tegenstelling met Lessing (Laokoon XVII), die de methode aanbeveelt om het geheel op te bouwen uit de afzonderlijke bestanddeelen, kiest hij den omgekeerden weg. In een brief aan v. Leonhard (12/10 07) schrijft hij: „Um manches Miszverständnis zu vermeiden, sollte ich freilich vor allen Dingen erklären, dasz meine Art, die Gegenstände der Natur anzusehen und zu behandeln, von dem Ganzen zu dem Einzelnen, vom Total-Eindruck zur Beobachtung der Teile fortschreitet."

In het volgende hoofdstuk „Das Göttliche" tracht Sarauw Goethes godsbegrippen te ontwikkelen, waarbij hij voorzichtig te werk gaat. „Goethes Auffassung war viel zu kompliziert, als dasz man sie klipp und klar hinstellen könnte" zegt hij p. 90. En inderdaad heeft hij zich met fijnen tact van zijn taak gekweten. Hij wacht er zich zorgvuldig voor, onvereenigbare tegenstrijdigheden weg te doezelen, steeds in het oog houdende wat Goethe aan Iacobi schrijft (6/1 1813): „Ich für mich kann bei den mannigfaltigen Richtungen meines Wesens nicht an *einer* Denkweise genug haben; als Dichter und als Künstler bin ich Polytheist, Pantheist hingegen als Naturforscher, und eins so entschieden als das andere. Bedarf ich eines Gottes für meine Persönlichkeit, als sittlicher Mensch, so ist dafür auch schon gesorgt." Een enkele opmerking zou ik mij willen veroorloven. Sarauw geeft een groot aantal voorbeelden van uitdrukkingen als „Schicksal", „Geister", „Dämonen" etc. Het zou wenschelijk geweest zijn, dat hij een schifting had gemaakt tusschen die gevallen, waar deze uitdrukkingen in hun volle kracht zijn gebruikt, en die, waar zij reeds traditioneel zijn geworden en dus hun bewijskracht hebben verloren. Ook nog om een andere reden is het gevaarlijk om aan bewijsplaatsen uit brieven al te veel waarde toe te kennen. Goethe heeft de gewoonte (vooral in zijn jeugd) zooveel mogelijk in te gaan op de gedachten en de gevoelsspheer van den geadresseerde, en dan bedient hij zich gaarne van diens taal. In de brieven aan Lavater en Auguste von Stolberg zijn tal van bewijzen te vinden.

In het begin van het hoofdstuk wijst Sarauw op de groote overeenkomst tusschen de ideeen van Goethe en die van den philosooph van Helmont, een van de mystieke schrijvers, die Goethe volgens zijn eigen getuigenis na zijn terugkomst uit Leipzig in het ouderlijk huis met Fräulein von Klettenberg heeft bestudeerd. Nu zijn er twee van Helmonts geweest, vader en zoon. Welke van de twee is bedoeld? Sarauw neemt aan, dat hij de werken van beiden heeft gekend. Beiden vertoonen een zeer sterken visueelen aanleg, hetgeen een verklaring zou zijn voor de groote aantrekkingskracht, die zij op Goethe hebben uitgeoefend.

Een zeer belangrijk bestanddeel van Goethes levensbeschouwing is zijn polariteitstheorie. Aangezien wij hierover reeds een voortreffelijke monographie bezitten (Boucke, „Goethes Weltanschauung") bepaalt schrijver er zich toe enkele punten nauwkeuriger uit te werken en te wijzen op de overeenkomst tusschen de opvattingen van Goethe en het systeem van van Helmont. Van bijzondere beteekenis, vooral voor de Faustphilologie, zijn de beschouwingen over de Cosmogonie in het 8 boek van Wahrheit und Dichtung". Sarauw komt tot de slotsom: (p. 126) „Die Kosmogonie stellt, gnostisch aufgestutzt, die Gedanken nicht des Jünglings sondern des alten Goethe über die Beziehungen des Menschen zum Übersinnlichen dar."

In het hoofdstuk „Centralgeist und Geisterverkehr" brengt Sarauw zekere emanistische en immanistische ideen ter sprake, die wij in de werken en brieven van den dichter aantreffen. Ook hier meent hij afhankelijkheid van van Helmont te kunnen aannemen. Met deze voorstellingen worden nu ook de „Unendlichkeitsdrang" en het verkeer met geesten in verband gebracht.

Vers 1774 uit Faust „Und so mein eigen Sellst zu ihrem Selbst erweitern" wordt aldus omschreven (p. 138) „Und so will Faust sein eigen Selbst zum Selbst der Menschheit erweitern, dadurch dasz er mit seinem Geist das Höchste und Tiefste (d. h. das Niedrigste) des Menschenlebens greift („immanieren" läszt), das der ganzen Menschheit Zugeteilte in seinem innern Selbst genieszt (durchlebt, auswirkt). Indem sein Centralgeist alle „Bilder" aufnimmt und auswirkt, hofft er, dem Unendlichen nahe zu kommen, der Menschheit-Krone zu erringen."

In verband met Goethes denkbeelden omtrent onsterfelijkheid en een persoonlijk voortbestaan wordt zijn monadologie besproken en schrijver toont aan, dat zij met die van Leibnitz slechts uiterlijk en toevallig overeenstemt, maar feitelijk berust op die van den jongeren van Helmont. Een uitvloeisel van deze monadologie zijn dan de metamophosenleer, de biologie en de daarmede evenwijdig loopende kunsttheorie, waarbij de term *„innere Form"* een groote rol speelt.

In het laatste hoofdstuk „Werther und Faust" maakt Sarauw opmerkzaam op verwante stemmingen in beide werken en gaat dan over tot een ontleding van den eersten monoloog van Faust. Hij gaat uit van de kritiek van Scherer („Aufsätze über Goethe" 1886), die de eenheid er van in twijfel trok om stilistische redenen (V 386—427) en ook omdat V 418 „Flieh! auf! hinaus in's weite Land!" niet in overeenstemming te brengen is met het volgende. Faust wil weg uit de enge studeerkamer en buiten in de natuur in verbinding treden met de geestenwereld. Maar wat zien wij gebeuren? Faust blijft kalm in zijn laboratorium en voltrekt hier de bezwering. Wat de stilistische bezwaren betreft, beroept Sarauw zich op Erich Schmidt, die deze in zijn inleiding tot den „Urfaust" weerlegt. De bedoelde tegenstrijdigheid bestaat volgens Sarauw niet, want: (p. 195) „Es ist klar, dasz Faust nicht etwa mit dem Körper in 's weite Land hinaus will.... sondern nur mit dem Geist"; en een paar regels verder: „Faust *ahndet* sich hinaus". Wat dat zeggen wil, hebben wij reeds gezien. Zeer gelukkig komt mij de interpretatie voor van V. 424, 437 en 4444. In de verzen 447—53 ziet Sarauw met Grafunder (Preusz. Jahrbücher 1891 Bd. 2 p. 700 ff) invloed van van Helmont.

Erich Schmidt en Max Morris (Goethe Studien I p. 13 ff en „Der junge Goethe" I, XXIV meenen gedachvan van Swedenborg in den monoloog te vinden. Schrijver waarschuwt voor overdrijving (p. 196). „Die Hauptquelle, woraus diese Vorstellungen geflossen sind, ist die eigene seherische Natur des Dichters, wie sie im

Digitized by Google

Jahre 1769 durch die mystisch-naturphilosophischen Studien und besonders durch Helmont beeinfluszt wurde." Aan het slot komt Sarauw dan weer op Goethes visualiteit terug en betoogt, dat ook het „Faustidee" er haren oorsprong in vindt: (p. 200) „Die Faustidee, die Idee des nach göttlichem Schaffensvermögen verlangenden Forschers, wurzelt in Goethes angeborener Visualität."

Maar evenals Goethe langzamerhand zich zelf leerde beheerschen, zoo heeft hij zich ook gedwongen objectief te zien. Het beste voorbeeld is de „Italienische Reise". Het is een wonder, hoe zuiver en rein natuur en kunst zich daar spiegelen in zijn geest.

In mijn aankondiging van „Die Entstehung des Goetheschen Faust" heb ik mijn bezwaren tegen de hypothesen van Sarauw niet onduidelijk uitgesproken. Met stellingen als: „Man kann den Faust sehr wohl als Dramatisierung der religiösen Idee Helmonts betrachten" kon en kan ik altijd nog niet meegaan. In „Goethes Augen" is schrijver veel voorzichtiger en het komt mij billijk voor hem zelf het woord te geven: (p. 73) „Wenn ich nun im Verfolg meiner Darstellung die Züge hervorhebe, in welchen sich Goethes Denkart mit der Helmontschen nahe berührt und also mit gröszerer oder geringerer Sicherheit direkte Beeinflussung anzunehmen ist, so verhehle ich mir natürlich nicht, dasz diese oder jene Übereinsteimmung zufällig sein könnte, auch nicht dasz andere damals von Goethe gelesene Schriften ähnlicher Art Anregungen gegeben haben mögen, die reinlich zu scheiden, wenn überhaupt, erst bei tieferer Vertrautheit mit jener Literatur gelingen wird."

Rekening houdende met deze restricties geloof ik thans, dat hij er inderdaad in geslaagd is den invloed, die van Helmont naast anderen op den jongen Goethe heeft gehad, aan te toonen, en ook, dat die invloed, al is het dan ook onbewust, nog lang heeft nagewerkt.

Een duidelijk overzicht te geven van den inhoud van Sarauws boek was niet gemakkelijk, ja bijna ondoenlijk. Twee hoofdgedachten, de invloed van de van Helmonts en Goethes visualiteit beheerschen het geheel, maar overigens is het verband tusschen de te berde gebrachte problemen verre van duidelijk. Nieuw zijn deze problemen niet, maar door ze telkens in een nieuw licht te plaatsen, weet hij ze vruchtbaar te maken voor diepere studie. Ten slotte zou ik nog als een bijzondere verdienste willen doen uitkomen de rijke verzameling van voorbeelden en bewijsplaatsen, die Sarauw met groote belezenheid van alle kanten bijeen heeft gebracht.

Groningen. H. H. Breuning.

A. Hagemann, Griechische Panzerung. Eine entwicklungsgeschichtliche Studie zur antiken Bewaffnung mit 173 Abbildungen im Text. I Teil: **Der Metallharnisch.** Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1919. (Pr. Mrk. 10.— (met toeslag)).

In 1919 verschenen is dit eerste deeltje van een veel omvangrijker werk niet vrij gebleven van den invloed van den oorlog, zooals blijkt uit de voorrede en uit een der laatste noten die reeds van den oorlog spreekt, maar de opzet is al van 1912 en aan de uitvoering of aan de 164 duidelijke afbeeldingen bespeurt men daar dan ook geen nadeel van.

En wanneer het ietwat zonderling aandoet dat de schrijver bij de uitwerking van zijn zorgvuldig doorwerkten breed opgezetten arbeid, de behandeling van het Grieksche metalen pantzer, zich niet heeft weten los te maken van zijn eersten opzet, een onderzoek naar den landaard der wapenen op een Pergameensch fries, dan zou ik dat liefst aan zijn eigen langdurige ziekte willen toeschrijven.

Hinderen doet die eene bladzijde aan het begin ook nauwelijks, want op de volgende begint reeds de behandeling van het eigenlijke onderwerp en als de voorgeschiedenis daarvan eerst aan het slot komt, is dat geenszins te misprijzen, wij moeten ons toch eerst rekenschap geven hoe de dingen zijn, vóor dat wij hun ontstaan kunnen nagaan.

Eveneens is het juist dat de schrijver eerst de antieke afbeeldingen en overgebleven stukken behandelt, eer hij ons bezig houdt met de geschreven bronnen die er van spreken of de wijze van vervaardiging.

Naast niet onbekende zaken, zooals zulk een volledig overzicht uit der aard vele moet geven, treft men er natuurlijk ook minder bekende aan. Mij ten minste waren tot nu toe naast de scheenplaten, nog wel dijbedekkingen bekend, maar de boven- en onderarmbepantsering was mij even goed ontgaan als de verschillende deelen van de nog zeldzamer bronzen voetbekleeding, voorhiel of wreef, soms zelfs met de teenen in getrouwe nabootsing, nagels en al, door een scharnier er aan bevestigd.

Moge het den schrijver gegeven worden een zeker niet minder belangrijke geschiedenis van lederen en linnen kolders binnen niet al te langen tijd te laten volgen even rijk met goede afbeeldingen verzorgd.

Amsterdam. J. Six.

K. J. Riemens, Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle. Leyde, société d'éditions A. W. Sijthoff. 1919. (Parijsche diss.). (Pr. fl. 5,50).

Wie den invloed wil leeren kennen, die in den loop der tijden de Fransche beschaving gehad heeft op de onze, zal zich natuurlijk óók de vraag moeten stellen, hoe 't in vroegere eeuwen in ons land toch wel gesteld was met het onderwijs in het Fransch. Deze vraag nu beantwoordt, voorzoover 't de zestiende en de beide volgende eeuwen betreft, de Heer Riemens in zijn belangrijke studie, waarvan wij hierboven den titel afschreven en waarmede hij, Nederlander van geboorte, te Parijs op de meest eervolle wijze den doctorsgraad verwierf.

Dat ik zooeven uitging van de waarde, die schrijver's onderzoek heeft voor hen, die wenschen na te gaan, welk aandeel de Fransche taal- en letterkunde gehad heeft aan de geestelijke ontwikkeling van ons volk, lag voor de hand. Dr. Riemens is een leerling van de hoogleeraren Salverda de Grave en Cohen; de studiën van eerstgenoemde op het hier bedoelde gebied zijn bekend, en dat ook prof. Cohen zich aangetrokken gevoelt tot onderzoekingen als deze, die de verbreiding der Fransche beschaving betreffen, blijkt o.a. uit schrijver's voorwoord, waarin wij lezen, dat hij de keuze van zijn onderwerp juist aan diens — toenmaals door den oorlog te vroeg afgebroken — onderwijs te danken had. [1])

[1]) Toen ik deze aankondiging schreef was Cohen's „Ecrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle" nog niet verschenen.

Digitized by Google

Maar dr. Riemens heeft ook tal van anderen ten zeerste aan zich verplicht, en onder dezen zeker wel in de eerste plaats hen, die belangstellen in de geschiedenis van ons vaderlandsch schoolwezen. Dat reeds op zich zelf de geschiedenis van het onderwijs in een bepaald vak — welk dat dan ook moge zijn — een belangrijke bijdrage zou vormen voor de kennis van die van het onderwijs in zijn geheel, behoeft niet te worden aangetoond. Maar er is hier van heel wat meer sprake dan van maar louter een vak. De „Fransche" scholen, reeds in den aanvang der zestiende eeuw „handelsscholen", waar behalve Fransch ook nog rekenen werd geleerd en verder alles, wat den aanstaanden koopman van nut kon zijn, behoorden tot een bijzonder soort „bijscholen" n.l. tot die, welker oprichting en instandhouding door de stedelijke regeeringen bevorderd werden, omdat zij in nieuwe behoeften voorzagen. Wie dus, gelijk schrijver, de lotgevallen der „Fransche" scholen beschrijft, levert tevens een hoogst belangrijke bijdrage tot de kennis van de over het geheel slechts weinig bekende geschiedenis van wat men zou kunnen noemen het geprivilegieerd bijschoolonderwijs, dat, overal waar het opkwam, het bewijs leverde, dat de betrokken stedelijke regeering aan den eenen kant erkende, dat hare „groote" of „Latijnsche" school — hetzij dan te samen met een of meer vrijgelaten bijscholen voor lezen en schrijven, hetzij nog in haar ouden doch telkens weder opdoemenden vorm van volkschool èn opleidingsinstituut voor geleerden — niet meer aan alle behoeften voldeed, doch aan den anderen kant er niet toe kon of wilde overgaan om haar oude, aan kerkelijke of humanistische eischen beantwoordende school te hervormen. In dit geprivilegieerd bijschoolonderwijs der zestiende eeuw nu, dat, zoo al niet uitsluitend, dan toch voor verreweg 't grootste gedeelte de „Fransche" school betrof, ligt, gelijk men in zijn tegenstelling met het aan de „groote" school gegeven onderwijs reeds a priori vermoeden kon, doch thans, dank zij schrijver's onafgebroken tot het einde der achttiende eeuw voortgezet onderzoek, als zeker mag worden aangenomen, de oorsprong van ons middelbaar onderwijs. Hoe mooi Riemens' studie in dit opzicht aansluit bij de „Voorgeschiedenis van het Middelbaar Onderwijs" van Bolkestein, wiens ook voor de geschiedenis der klassieke opleiding zoo belangrijke onderzoekingen slechts teruggaan tot den tijd, waarop de staat zich met de regeling van het geheele onderwijs gaat bemoeien en dus loopen over de jaren 1796—1863, blijkt ten duidelijkste uit al datgene, wat in laatstgenoemd werk in verband met de totstandkoming van de wet van 1863 omtrent de „Fransche" scholen gezegd wordt. Aan deze opmerking omtrent de groote beteekenis, die het werk van dr. Riemens, wanneer men dit in zijn geheel beschouwt, voor de kennis van de algemeene geschiedenis van ons vaderlandsch schoolwezen heeft, zou ik thans nog tal van andere kunnen voegen, die meer op enkele belangrijke onderdeelen van schrijver's studie betrekking hebben. Maar zoodoende zou ik te veel vooruitloopen op mijn bespreking van het geheele werk, waarvan ik dus allereerst een kort overzicht zal geven.

Behalve het reeds vermelde voorwoord, gaat ook nog een inleiding het eigenlijke werk vooraf. Deze is verdeeld in twee gedeelten, waarvan het eerste handelt over de kennis van het Fransch in ons land vóór de zestiende eeuw, het tweede een overzicht bevat over den toestand van ons onderwijs omstreeks de genoemde eeuw.

Bij de behandeling van het eerstgenoemde onderwerp gaat schrijver uit van het bekende verdrag, dat Floris V met Philips den Schoone sloot en den nauwen band, die daardoor tusschen de Hollandsche graven en het Fransche koningshuis gelegd werd. De tusschen deze beiden gewisselde oorkonden zijn in den regel in het Fransch opgesteld. Gewezen wordt op het feit, dat Floris V zich ook in twee brieven aan den koning van Engeland van de Fransche taal bediende. Evenals van dezen graaf, is 't ook van twee graven van Gelre uit het begin der dertiende eeuw bekend, dat zij Fransch kenden. Over de wijze, waarop de adel die taal leerde, zijn weinig stellige berichten. Slechts van Floris V weten wij met zekerheid, dat hij onderwijs in het Fransch heeft gehad. Hoogstwaarschijnlijk echter had ook de Nederlandsche adellijke jeugd Fransche gouverneurs of kregen zij een page-opvoeding aan Fransche hoven. Bij de geestelijkheid werd de kennis van het Fransch verbreid door het bezoeken van Fransche universiteiten: schrijver is over dit punt zeer uitvoerig en behandelt vooral de vraag, of zoo'n universiteits-bezoek toenmaals wel veel aanleiding gaf tot het aanleeren van de landstaal. Zij, die zich tot het ambtelijk leven voorbereidden, hadden een bijzondere reden, om Fransch te leeren: deze taal toch was 't, waarin — vooral in den Bourgondischen tijd — zoo vele van de regeering uitgaande stukken geschreven waren. Ten slotte wordt nog de aandacht gevestigd op de vele middelnederlandsche navolgingen en vertalingen van Fransche werken, die althans dit bewijzen, dat die navolgers en vertalers in staat waren Fransche teksten te begrijpen.

In het overzicht over het onderwijs wijst spreker op den kerkelijken oorsprong der scholen, op de begeving der scholasteriën door de graven — waarschijnlijk als kerkpatronen daartoe bevoegd — op het schoolmonopolie en de daarmede samenhangende regeling van het bijschoolwezen. Dit laatste bespreekt schrijver nog al uitvoerig en komt dan ten slotte tot de eerste Fransche school, die in het begin der zestiende eeuw te Amsterdam werd opgericht en waarin hij reeds dadelijk de kiem ziet van onze *Hoogere Burgerschool* tegenover de groote of Latijnsche school, het prototype van ons *Gymnasium*.

Met een nadere bespreking van die Amsterdamsche school, waaraan schrijver een afzonderlijk hoofdstuk wijdt, vangt dan het eigenlijke werk aan, dat, in tweeën verdeeld, in het eerste gedeelte de zestiende, in het laatste de beide volgende eeuwen behandelt.

Het bedoelde hoofdstuk is getiteld: Oorspronkelijk doel van het onderwijs in het Fransch. Dat dit doel uitsluitend in de belangen van den handel gelegen was, zien wij uit de rechten, die de Amsterdamsche magistraat in 1503 en 1505 een uit Brugge gekomen schoolmeester toekende. Zoo lezen wij bijv. dat hem werd vergund, om onderwijs te geven in het lezen en schrijven van Hollandsche en Fransche brieven, het rekenen en verder in *tgene dat tot coopmanscape dienen mach.* De beteekenis, die het Fransch reeds toenmaals voor den koopman had, zet schrijver uiteen in een overzicht van de geschiedenis onzer handelsbetrekkingen met Frankrijk gedurende de veertiende en vijftiende eeuw, terwijl ten slotte nog de aandacht gevestigd wordt op de bijzonderheid,

Digitized by Google

dat het juist een inwoner van het toen reeds vervallende Brugge was, die zich naar het opkomende Amsterdam begaf, om daar handelsonderwijs te geven.

In de vijf volgende hoofdstukken deelt schrijver mede wat hij omtrent de overige Fransche scholen der zestiende eeuw heeft kunnen vinden en stelt hij op grond van deze gegevens algemeene resultaten vast betreffende de nationaliteit der meesters, het door hen gegeven onderwijs en de daarbij gebruikte leermiddelen.

Na aangetoond te hebben, dat vele stedelijke regeeringen als bijv. die van Leiden, Delft, Rotterdam, Gouda e.a. het voorbeeld van Amsterdam volgden en eveneens de oprichting van Fransche scholen bevorderden, soms zelfs door een kleine jaarlijksche geldelijke tegemoetkoming in het uitzicht te stellen, wijst schrijver op de Belgische refugiés, die sinds de gebeurtenissen van 1572, doch vooral na den val van Antwerpen in 1585 in ons land kwamen. Eenigen van hen, en wel natuurlijk in de eerste plaats zij, die reeds vóór hun uitwijking onderwijzer waren geweest, openden hier Fransche scholen. Dat vele dier onderwijzers boeken hebben geschreven over rekenkunde en boekhouden, signaleert opnieuw de Fransche school van dien tijd als handelsschool. Dit door Belgische refugiés gegeven onderwijs had twee bijzondere gevolgen, waarop schrijver met nadruk wijst, n.l. het dieper indringen in onze taal van Fransche handelstermen en het „Belgische" Fransch, dat daarbij en ook overigens een rol heeft gespeeld. Tot de leermiddelen behoorden in zekeren zin ook opvoeringen van Fransche schooldrama's. Het oudste voorbeeld van een „spel in Walsch" vindt men in Amsterdam (1533). Ook te Utrecht, Gouda [1]) en elders hadden dergelijke vertooningen plaats. Omtrent de leerboeken merkt schrijver op, dat men hier te lande eerst in het laatste kwart der 16e eeuw leerboeken voor het Fransch begon uit te geven. Vóór dien tijd moest men dus Belgische of andere uitgaven gebruikt hebben. Van het oudste der in ons land verschenen leerboeken — de grammatica van Hyperphragme (Overdhage) — geeft schrijver een uitvoerig overzicht.

Het tweede gedeelte van het werk begint met een inleidend hoofdstuk over de betrekkingen van Nederland en Frankrijk in de zeventiende eeuw. Besproken worden de handelsrelaties, het Fransch als hoftaal aan het stadhouderlijk hof, vooral dat van Frederik Hendrik, en de in dit opzicht van het hof uitgaande invloed, de gewoonte van Nederlanders om hunne studiën aan Fransche universiteiten te voltooien, het optreden van Fransche hoogleeraren aan de Leidsche Universiteit en verder, om kort te gaan, alles wat de verbreiding van de kennis van het Fransch in ons land kon bevorderen. In het tweede hoofdstuk keert schrijver dan weer tot de Fransche scholen terug. Bij zijn onderzoek over dit tijdperk gaat schrijver uit van den toestand in de gemeente Gouda — een punt van uitgang om geen andere reden gekozen, dan omdat schrijver daar destijds woonde en dus gelegenheid had om in het Gemeentearchief aldaar uitgebreide onderzoekingen te doen, maar ten slotte toch niet geheel ongeschikt, omdat het toenmalige Gouda van middelmatige handelsbeteekenis was, vooral wat den buitenlandschen handel betreft. De vele belangrijke gegevens, die schrijver te Gouda vond, vergeleken en aangevuld met die, welke hij omtrent andere steden kon opsporen, leidden hem tot enkele conclusies, waarvan wij de voornaamste hier bijeenvoegen. In het midden der zeventiende eeuw is er in het centrum en het zuiden van ons land geen enkele stad van eenige beteekenis, die niet haar Fransche school of zelfs haar Fransche scholen heeft. De positie van den Franschen meester wordt beter, hij krijgt zelfs weleens een tractement, dat dat van den Rector nabij komt. Kostscholen komen op: het meebrengen van een aantal kostleerlingen schijnt aanbeveling bij benoeming. De meisjes-dag- en kostscholen hebben tot programma: lezen, schrijven, Fransch, handwerken en goede manieren. Uit België komen thans weinig onderwijzers, maar de kinderen der Belgische refugiés, die zich hier aan het onderwijs gewijd hadden, kiezen vaak weer het vak van hun vader. Daarnaast treft men een aantal Franschen aan en ook enkele Nederlanders. Tot de laatsten behoort o.a. de beroemde Bartjens, die, na zijn vertrek uit Amsterdam, te Zwolle onderwijs gaf in Fransch, rekenkunde, lezen, schrijven en boekhouden, terwijl zijn vrouw jonge meisjes in handwerken bekwaamde. Afzonderlijke schoolgebouwen zijn er voor dit onderwijs niet: er wordt school gehouden in het huis van den meester. Over „de geleerden in het Fransch" handelt het derde hoofdstuk. Geleerden kenden meestal geen Fransch — een gevolg van hunne opleiding op de Latijnsche school, waar slechts de oude talen werden onderwezen. Maar van de gelegenheid, die de aanwezigheid eener Fransche school bood, om vóór of tijdens het bezoek der Latijnsche school eenig Fransch te leeren, werd hoogstwaarschijnlijk wel eens gebruik gemaakt. Op enkele plaatsen, den Briel, Amsterdam, Rhenen en later Elburg, werd gedurende eenigen tijd ook op de Latijnsche school onderwijs in het Fransch gegeven. Wie later die taal wilde leeren, vond daartoe gelegenheid op de Universiteit, waar, gelijk schrijver omstandig uiteenzet, het Fransch zich ook een plaats — zij 't dan ook vaak een zeer eigenaardige — had weten te verwerven.

De kennis van het Fransch drong meer en meer door. Niet meer alleen de koopman, de staatkundige en de ambtenaar hadden aan kennis dier taal behoefte, maar elke man of vrouw van de wereld moest de „kunst" van Fransch spreken en schrijven verstaan. Zóó was de toestand reeds vóór de aankomst der Fransche refugiés, over wie in Hoofdstuk IV gesproken wordt. Bij de vaststelling van den invloed, die de herroeping van het edict van Nantes had voor de verbreiding der Fransche taal in ons land, dient dus meer dan tot nog toe geschiedde met dien reeds bestaanden toestand rekening gehouden te worden. Ten opzichte van het onderwijs stelt schrijver vast, dat, ofschoon er zich natuurlijk onder de onderwijzers aan de Fransche scholen van omstreeks dien tijd óók Fransche uitgewekenen bevonden, het aantal dier scholen toch niet veel vermeerderde. Enkele refugiés vonden bij aanzienlijke families een plaats als gouverneur of gouvernante.

Daarna behandelt schrijver de achttiende eeuw

[1]) Het is hier de plaats, om schrijver dank te zeggen voor het licht, dat hij heeft doen vallen op eenige, destijds (in mijne Geschiedenis van het Gymnasium te Gouda I. 1897) door mij medegedeelde doch niet volkomen begrepen plaatsen, betrekking hebbende op de opvoering van Fransche schooldrama's omtrent het midden der zestiende eeuw.

Digitized by Google

(Hoofdstuk V—VII). Na herinnerd te hebben aan de algemeene verbreiding van het Fransch over het grootste gedeelte van Europa sinds het tijdperk van Lodewijk XIV en de verschijning van werken als die van Montesquieu, Voltaire en Rousseau en aan de belangrijke rol, die Nederland, dank zij vooral de hier bestaande drukpersvrijheid en de activiteit der refugiés, bij die verbreiding heeft vervuld, gaat schrijver over tot een opsomming van de Fransche scholen, die men in deze eeuw in ons land vond. Onder de onderwijzers en onderwijzeressen zijn er zeer vele, die Fransche namen dragen, maar daarom zijn zij nog geen geboren Franschen: zij stammen vaak af van de refugiés of van hen, die reeds lang vóór 1685 in ons land gekomen waren. Om goede Fransche meesters te krijgen, begint men zich van nieuwe middelen te bedienen: oproeping per advertentie, afleggen van een vergelijkend examen enz. De gewoonte, om de geheele opvoeding van kinderen aan gouverneurs of gouvernantes toe te vertrouwen, verbreidt zich. Verreweg de meeste van hen kwamen uit Frankrijk en Zwitserland. Ten opzichte van de klachten van Van Effen e.a., dat een Fransche opvoeding van Hollandsche taal en zeden vervreemdt, merkt schrijver op, dat in de opvoeding, die zij voorstaan, het onderwijs in de Fransche taal- en letterkunde toch ook weer een ruime plaats inneemt. In de Fransche scholen werd bovendien minder Fransch gesproken, dan men zou denken. Van de onderwijs-programma's der Fransche jongens- en meisjes-kostscholen deelt schrijver enkele mede. Op één daarvan — natuurlijk van een jongens-kostschool — komt ook Grieksch en Latijn voor, wat dus wijst op opleiding tot de Universiteit.

Over de methode van het onderwijs in het Fransch merkt schrijver op, dat, terwijl deze vroeger vooral op het gebruik dier taal gegrond was en de grammatica's dus, behalve een kort overzicht van verbuigingen en vervoegingen, in hoofdzaak modellen bevatten voor het voeren van gesprekken en het schrijven van brieven, in de achttiende eeuw meer de grammaticale methode opkwam, die het maken van thema's noodzakelijk maakte. Dit alles zet schrijver uiteen in het laatste hoofdstuk, waarin de leerboeken der zeventiende en achttiende eeuw besproken worden.

Met een korte samenvatting van de bereikte resultaten eindigt dan het werk, waaraan nog is toegevoegd een aanhangsel, bevattende een zeer omvangrijk repertorium van voor het onderwijs in het Fransch bestemde leerboeken, die vóór 1800 in Nederland verschenen zijn. Op dit aanhangsel volgt dan ten slotte nog een opgave der door schrijver geraadpleegde archivalia en gedrukte werken en een alphabetische lijst van persoonsnamen.

Den Haag. L. A. Kesper.

(*Slot in **het** volgend nummer*).

SCHOOLBOEKEN.

E. F. van de Bilt, Letterkundig Leesboek. 2e druk. Groningen-Den Haag, Wolters. 1920. (Pr. *f* 3.75, geb. *f* 4.75).

Ofschoon het aantal „letterkundige" leesboeken niet al te klein is, heeft dit werk in nog geen twee jaar zijn tweeden druk beleefd. Het is er dus wel ingegaan. En dat verdient het. De keuze der stukken is veelzijdig; de voornaamste schrijvers van de Middeleeuwen af tot op onzen tijd zijn er met goed kenschetsende specimina in opgenomen. Steeds gaat een korte biographie vooraf en het portret van den schrijver vergezelt deze meestal (waarom niet altijd, als er een portret bestaat?). Kleine onnauwkeurigheden of vlekjes in deze levensbeschrijving moge de verzamelaar in een volgende uitgave verbeteren. Zoo keerden de Dames Wolff en Deken niet in 1795 naar Holland terug; bij Onno Zwier van Haren wordt van eerherstel gesproken, maar niet van *eerroof*; bij Poot wordt gezegd, hoe hij in Delft aan den drank geraakte en „zeer ontnuchterd" het volgend jaar weer naar Abtswoude vertrok, welke mededeeling een ongewild comischen indruk maakt; het landgoed van Staring heet niet de Wildenborcht; het jongste werk van Felix Timmermans is niet „Het kindeke Jezus in Vlaanderen".

Het werk in zijn geheel maakt evenwel, zooals gezegd, een prettigen indruk.

Leiden. B. M. Noach.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Le Goût français is de titel van een *Revue Mensuelle des plus récentes publications, présentée par la Librairie Européenne* (P. Pistra, Boulevard Saint-Germain, 38, Parijs). Deze Revue geeft de titels van de voornaamste Franse werken op elk gebied der wetenschap, voorzien van een korte karakteristiek en met vermelding der prijzen. De redaktie verklaart zich bereid aan de abonnés alle verdere bibliografiese inlichtingen te geven die gewenst worden. Men abonneert zich voor fr. 18; afzonderlike nummers kosten fr. 1.50.

———

Bij de fa. Wolters te Groningen—den Haag verscheen de dertiende druk van het *Verklarend Handwoordenboek der Nederlandsche Taal* (*tevens vreemde-woordentolk*) van nu wijlen den heer M. J. Koenen; aan deze nieuwe uitgave heeft Dr. J. Endepols zijn medewerking verleend. Het boek heeft verschillende practische verbeteringen ondergaan, o.a. nummering van de verschillende beteekenissen der woorden. De prijs is geb. *f* 6.25.

———

Door de „Weidmannsche Buchhandlung" te Berlijn wordt een serie *Romanische Texte* uitgegeven, onder de leiding van Prof. E. Lommatzsch en Dr. M. L. Wagner, en bestemd om te worden gebruikt bij colleges en in seminaria. Hiervan zijn verschenen: 1. *Del Tumbeor Nostre Dame, altfranzösische Marienlegende*; 2. Joachim du Bellay, *La Deffence et Illustration de la Langue françoise*; 3. Victor Hugo, *La Préface de Cromwell*: 4. *Cantar de Mio Cid*; 5. *Vita di Dante* van Boccaccio. Aangekondigd wordt *Le Lai de Guingamor* tezamen met *Le Lai de Tydorel*, terwijl nog verder op het programma staan talrijke Franse, Italiaanse en Spaanse teksten. Gaarne vestigen wij de aandacht op deze degelike en handige publicaties.

S. d. G.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van Hamel, Isolement en gemeenschap: N. Taalg. XV, n°. 2 (Schönfeld); Tijdschr. v. Taal en Letteren VIII, n°. 6 (Michels).

Muller en Scharpé, Everaert, 3de afl.: N. Taalg. XV, n°. 2 (Vor der Hake).

Plooy, Leven v. Paulus: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 9 (G. H-e).

Poelhekke, Thijm: N. Taalg. XV, n°. 2 (de Vooys).

Rust, Stange: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 10 (Bergmann).

Veth, Beelden en Groepen: Zeitschr. f. Bücherfr., Beibl. XII, n°. 7-8 (Henkel).

Digitized by Google

ADVERTENTIEN

FRANSCHE KUNST

Prijs per deel in cartonnen band f 2.50.

In de serie **FRANSCHE KUNST** zijn verschenen:

1. P. Valkhoff, *De Franse Geest in Frankrijk's letterkunde*, 2e druk.
2. J. J. Salverda de Grave, *De Troubadours.*
3. Corn. Veth, *Fransche Caricaturisten*, met 28 afbeeldingen.
4. Jan van Nijlen, *Francis Jammes*, met portret.
5. J. Greshoff, *Latijnsche lente.*
6. J. Tielrooy, *Maurice Barrès*, met portretten en autograaf.
7. C. P. van Rossem, *Het moderne Fransche Tooneel.*
8. Matthijs Vermeulen, *De Twee Muzieken, I.*
9. Idem, *De Twee Muzieken, II.*
10. Ca. Serrurier, *De Pensées van Pascal*, met portretten.
11. Jan van Nijlen, *Charles Peguy*, met portret.
12. André de Ridder, *Remy de Gourmont*, met portretten.
13. Emile Boulan, *Figures du XVIIIe Siècle.*
14. Just Havelaar, *Auguste Rodin.*
15. Marguerite de Rouville, *De Levenskunst van Vauvenargues.*

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. Prinsen J.Lzn., De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**

Deel 2. Dr. Jac. van Ginneken, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**

Deel 3. Joh. Vorrink, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**

Deel 4. J. Koopmans, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb **f 4.40.**

Deel 5. J. Mathijs Acket, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 6. Cornelis Veth, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—.**

Deel 7. Edmond Visser, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

BOEKENSCHOUW

geeft U een enorme publiciteit

BOEKENSCHOUW bezit twee factoren welke de adverteerders onfeilbaar zeker tot het succes voeren: het **gehalte** der lezers en de **oplage.**
BOEKENSCHOUW bereikt een serieus, koopkrachtig publiek.
BOEKENSCHOUW verschijnt (onder accountantsattest) met een oplage van 25.000 exemplaren.
BOEKENSCHOUW geeft beslist de **grootste** publiciteit tegen den **laagsten** prijs.

Regelprijs **30 cent; 1000** regels **20 cent; 3000** regels **15 ct.**

HANDELS-, HOTEL- EN PENSIONREGISTER, zonder tekstverandering en bij vooruitbetaling: 12 plaatsingen voor slechts **f 25.—**

Boekhandel en Uitgeverij genieten speciale condities: **f 15.—** per pagina, bij een afname van minstens 12 pagina's.

EEN advertentie in **BOEKENSCHOUW** spaart uit op het verspreiden van circulaires, afgezien van de kosten aan drukken, papier, enveloppen, tijd en arbeid, f 500.— aan porto, en introduceert u bij minstens tienmaal 25,000 = een kwart millioen menschen, die met belangstelling van **BOEKENSCHOUW'S** inhoud kennisnemen.

BOEKENSCHOUW wordt gelezen en voortdurend geraadpleegd, het wordt uitgeleend, het circuleert in portefeuilles, het ligt ter lezing op leestafels enz. Alle veertien voorafgaande jaargangen zijn uitverkocht.

Het Nederlandsche Boekhuis

Industriestraat 1, TILBURG

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. No. 9. Juni 1921.

Schwartz, Charakterköpfe aus der antiken Literatur (Schwartz).
Fischer-A. Muhieddin. Anthologie aus der neuzeitlichen türkischen Literatur, I (Houtsma).
Visser 't Hooft, De Dichter Jan van Walré (A. W. C. Zuidema).
Långfors, L'Histoire de Fauvain (Beets).
Foucart, Un décret athénien relatif aux combattants de Phylé (U. Ph. Boissevain).
Rachfahl, Don Carlos (Brugmans).
Klee, Zur Geschichte der Gymnischen Agone (K. Kuiper).
Riemens, Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle (Kesper); *vervolg en slot.*
Opvoeding en Onderwijs:
Kooistra, Onze groote kinderen, I (C. P. Gunning).
Schoolboeken:
Van de Blink-Eigenhuis, Verzenbundel (Middendorp).
Benjert-Elzinga, Fransche lectuur voor de Middelbare School. II, 2: Anatole France Le Crime de Sylvestre Bonnard (de Haan-Liégeois).
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen poëticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Eduard Schwartz, Charakterköpfe aus der antiken Literatur. I. Reihe, 5. Auflage, fünf Vorträge. II. Reihe, 3. Auflage, fünf Vorträge. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1919. (Pr. M. 3.90 + zuschlag).

Aan den eenen kant moet het weinig voldoening schenken de aandacht te vestigen op twee bundeltjes, die zoo bekend en geliefd zijn als de bovengenoemde en reeds lang hun weg hebben gevonden naar hoofd en hart niet alleen van vakgenooten, maar ook van vele buitenstaanders, die hun geloof aan de beteekenis van de oud-Grieksche cultuur voor de hedendaagsche en toekomende nog niet hebben verloren.

Te overbodiger wordt deze aankondiging, daar de schrijver ons zijn tien voordrachten in vrijwel onveranderden vorm opnieuw voorlegt, voordrachten — zoo schrijft hij in zijn voorwoord — die hem nu in de ooren klinken als een getuigenis van betere tijden, voordat met het Duitsche leven ook de Duitsche wetenschap was ineengestort, „aus einer fernen Vergangenheit, vor der eine unselige Gegenwart einen Abgrund der Schande aufgerissen hat".

Overbodig dan misschien, maar spontaan gerezen zijn de enkele woorden van bewondering, die ik hier na herlezing van dit werk neerschrijf. Om in korte trekken een sprekend portret, een Charakterkopf, te teekenen van de meest uiteenloopende figuren uit de Oudheid, daarvoor is niet alleen groot talent, maar ook een jarenlange en diepgaande vertrouwdheid met het antieke leven noodig.

Ook van meer nevelachtige gestalten als Polybios en Poseidonios doet de schrijver het beeld helderder naar voren treden uit een periode van de Grieksch-Romeinsche geschiedenis, die nog steeds te weinig kleur voor ons heeft. Toch is het ook een Eduard Schwartz niet gelukt om van al deze vijftien persoonlijkheden een even duidelijke en sprekende schets te ontwerpen. Het meest valt dit op bij een vergelijking van de twee portretten, door den schrijver in één lijst gezet, van Thucydides en Euripides (très étonnés de se trouver ensemble), een samenkoppeling, noch door hun onderlinge overeenkomst noch door hun contrast voldoende door Schw. gemotiveerd. Zoo krachtig en afgerond de figuur van den historicus ons voor oogen staat, zoo vaag en onsamenhangend blijft het beeld van den dichter. Misschien is Euripides een te veelzijdige en gecompliceerde geest om in enkele bladzijden tot een krachtig geheel te worden samengevat; in elk geval heeft Schwartz hem niet als eenheid gezien, zijn beeltenis beschreven, maar niet gegeven.

Maar in het algemeen zijn zijn portretten sprekend genoeg. Ook welgelijkend? Een onoplosbare en tevens onnadenkende vraag. Hoe langer en scherper men de figuren der oudheid gadeslaat, hoe duidelijker men gevoelt, dat het bijna nooit zal gelukken één daaruit in zijn geheel, van alle kanten helder belicht, te zien verrijzen. Ook al kan de kijk van Ed. Schwartz niet de eenig ware zijn, toch blijft het een voorrecht en een genot deze Charakterköpfe aus der antiken Literatur door zijn oogen te mogen bezien.

Assen. M. A. Schwartz.

A. Fischer, A. Muhieddin, Anthologie aus der neuzeitlichen türkischen Literatur. I Texte und literargeschichtliche Einführung. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1919. (Pr. M. 6, geb. M. 7.50 + toeslag).

Bovengenoemd werk is, zooals uit den titel blijkt,

Digitized by Google

onvolledig en zal eerst juist beoordeeld kunnen worden, wanneer ook het tweede deel bevattende een „Glossar aller ungewöhnlichen Wörter und Wendungen" verschenen zal zijn. Van harte hopen wij dat dit binnen niet al te langen tijd het geval zal zijn, want eerst dan zal men van den rijken schat, die ons hier geboden wordt, het juiste gebruik kunnen maken. Evenwel de tijden voor het uitgeven van boeken zijn slecht, de plotseling in Duitschland oplaaiende belangstelling voor Turksche philologie schijnt door den loop der gebeurtenissen even snel weer te zullen uitdooven, zoodat ik mij jegens de Redactie van dit Maandblad niet verantwoord acht, indien ik de gevraagde aankondiging tot het verschijnen van het tweede deel uitstel, wat ik anders gaarne gedaan had.

Wij ontvangen hier dan niet minder dan 61 proeven der nieuwste Turksche letterkunde, zoowel in proza als in poëzie. Bij de laatste is steeds het metrum aangegeven, maar overigens ontbreken alle aanteekeningen bij den tekst behalve de titels der werken, waaruit zij genomen zijn, en de namen der schrijvers. Alle richtingen in deze letterkunde komen daar aan het woord, bij voorkeur bij monde van de voornaamste vertegenwoordigers daarvan. Alleen de grondleggers daarvan, Shinasi en Zia Pasha schitteren door hunne afwezigheid, maar de uitgevers rechtvaardigen dit door de opmerking dat zij eer als voorloopers, dan als echte vertegenwoordigers der Turksche Moderne moeten beschouwd worden. Als zoodanig gelden veeleer Kemal, Abdoel Hakk Hamid en Ekrem, die alle in de vorige eeuw leefden, hoewel de tweede nog in leven is. De Nieuw-literaten, die het Tijdschrift *Servet-i-Funun* grondvestten, omstreeks 1896, maakten zich geheel los van de oude Arabisch-Perzische Aesthetika en volgden Europeesche, inzonderheid Fransche voorbeelden. Eindelijk omstreeks 1911 stonden de Nationalisten op, ook wel Turanisten genoemd, die de onvervalschte oud-Turksche beschaving zochten te doen herleven en hun oogmerk vooral richtten op eene grondige hervorming van de taal met verbanning van alle vreemde Arabische, Perzische en Europeesche elementen. Men ziet hieruit dat er op literarisch gebied in Turkije in den jongsten tijd een opgewekt leven heerscht en dat er aan bonte verscheidenheid geen gebrek is. Van dat alles geeft deze Anthologie een voortreffelijk beeld, want, gelijk reeds werd opgemerkt, de bewerkers daarvan hebben door eene zorgvuldige keuze van de beste stukken al deze richtingen willen doen kennen. Ieder die daarin belangstelt zal niet beter kunnen doen, dan haar ter hand te nemen en, wanneer hij met de taal moeite heeft, kan hij zich de wenken ten nutte maken, die op blz. 14 der Inleiding ten aanzien van het meer gemakkelijke en het moeilijkere der verschillende stukken gemaakt worden. Die Inleiding is ook op zich zelve zeer lezenswaardig, omdat zij in zeer beknopten vorm, maar toch tamelijk volledig en volkomen helder den ontwikkelingsgang der Nieuw-Turksche letterkunde schetst.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

H. Ph. Visser 't Hooft, De Dichter Jan van Walré. (Uitgegeven door de Vereeniging „Haerlem"). Haarlem, de Erven Bohn. 1920.

De Vereeniging „Haerlem" heeft haar geschriften over Haarlems geschiedenis en oudheden vermeerderd met een werkje over dezen oud-stadgenoot, die zich voor het maatschappelijk, het letterkundig en het tooneelleven der Spaarne-stad bijzondere verdiensten heeft verworven. Tevens wil het boekje een tijdbeeld geven van de Haarlemsche samenleving van vóór honderd à honderdvijftig jaar. In dit gedeelte van zijn arbeid lijkt me de schrijver het best, nu en dan zelfs zeer gelukkig, geslaagd. De Haarlemsche uitgevers kunnen er aardige bijzonderheden in vinden omtrent de wijze, waarop een nieuweling in het vak destijds in hun gilde werd opgenomen; de Haarlemsche bestuurders van gast- en weeshuizen zien hun voorouders in gelijke functie werkzaam; de Haarlemsche tooneeldilettanten krijgen het gezellig bedrijf van de rederijkerskamers en tooneelgezelschappen geschetst, van welke Walré het bezielend middenpunt was en waarvoor hij verscheidene zijner dichtwerken schreef. Want hij mag gelden als een typisch vertegenwoordiger van den nabloei der dichtgenootschappen: dien „tijd van rederijkerij en verzenmakerij en onderlinge bewierookerij". Maar omdat hij toch meer beteekende dan de meeste zijner tijdgenooten en, zooals zijn Haarlemsche biograaf zegt, „gelijk een tweede Blinkert boven het geestelijk duinlandschap van zijn tijd uitstak" heeft zijn vaderstad hem thans (naar aanleiding van zijn 160sten geboortedag?) willen herdenken.

Minder gelukkig dan de historische schets is het beeld van den mensch en den dichter geslaagd. Het eerste bepaalt zich, gelijk het silhouet op de titelprent, tot den omtrek; het laatste doet niet genoeg recht aan Walré's verdiensten als dramatisch dichter. Wel aan zijn gelegenheidsverzen en aan zijn luimige en boertige poezie. Alleen begrijp ik niet, hoe de schrijver der zoo fijne en juiste karakteristiek van den humor (in het boekje *Beets als student*), beweren kan, dat Beets, die wel is waar in zijn jonge jaren den ouden Walré goed heeft gekend en hem dikwijls op zijn wandelingen in den Hout vergezelde, een der bronnen van zijn humor zou gevonden hebben in Walré's luim. Eerder zijn diens oubolligheden en malle grappen het voorbeeld geweest voor de koddige gedichten van Oosterwijk Bruyn en kan de *Democrietische feestzang*, een boertig rijmkroniekje over de jaren 1770—1813, ter eere van Neerlands bevrijding voor de gekkenorde „Democriet" geschreven, Van Lennep hebben geïnspireerd voor zijn *Vermakelijke Vaderlandsche Geschiedenis.*

Wat Walré's verdiensten ten opzichte van het tooneel betreft, zeker wordt de qualiteit van zijn werk ook hier overtroffen door de quantiteit. Maar naast de blijspelletjes en gelegenheidsstukken voor zijn beide tooneelgezelschappen schreef hij een paar treurspelen in Fransch-klassieken stijl, *Willem de Eerste* en *Diederik en Willem van Holland*, niet beter en niet slechter dan de vele vaderlandsche treurspelen uit dien tijd met hun gezwollen pathos en valsche rhetoriek, maar welke stukken toch enkele goede dramatische momenten bevatten, die verdiend hadden een plaats te vinden naast het vele uit de vaak zeer middelmatige gedichten, dat in het boekje wordt aangehaald. Ook de voorrede van *Diederik en Willem van Holland* had eenige aandacht verdiend, omdat Walré er in toont juiste denkbeelden te hebben omtrent de tooneelkunst; zoowel omtrent het wezen der tragedie, als over de taak van den tooneelspeler;

Digitized by Google

getuige b.v. een opmerking als deze: „In het heldendicht mag zich overal de dichter vertoonen; in het treurspel moet niet hij, maar alleen de persoon zijner verbeelding spreken, gevoelen, handelen — en daar, waar hij hiertoe den genoegzamen grond gelegd heeft, begint de verheven kunst van den tooneelspeler. Vindt deze niets meer uit te beelden dan de dichter geschreven heeft, dan is zijn grootste talent ijdel....." Een ware uitspraak voorzeker, niet slechts voor dien tijd van kracht. Het stuk zelf werd geschreven als antwoord op een prijsvraag, maar niet bekroond. Wie de jury vormden en hoe het bij dergelijke gelegenheden toeging, wordt uitvoerig beschreven en bewijst al weer, dat het den schrijver vooral om het tijdbeeld te doen was.

Een volledige lijst van Walré's gedrukte werken (tot 1809 naar diens eigen opgave) is aan het boekje toegevoegd.

Den Haag. A. W. C. Zuidema.

Arthur Långfors, L'Histoire de Fauvain. Réproduction phototypique de 40 dessins du Manuscrit francais 571 de la Bibliothèque Nationale (XIVe siècle). Précédée d'une introduction et du texte critique des légendes de Raoul Le Petit.... (Dix Planches). Paris, Librairie Paul Geuthner. 1914. (Pr. fr. 20).

Deze „reproduction phototypique" maakt het voor 't eerst mogelijk om volledig en gemakkelijk kennis te nemen van de *Histoire de Fauvain*, pendant, parallel — of wat anders moet men het noemen? — van den *Roman de Fauvel*, van welken de heer Långfors ook een uitgaaf geven zal (die wellicht alreeds verschenen is?). Volledig, voor zooveel de overlevering het toelaat, want aan deze „historie", dit „leven" in beelden en onderschriften, ontbreekt in het handschrift, tusschen de met XXIV en XXV geteekende voorstellingen (blijkbaar — want de „geschiedenis" sluit niet aan —, en trouwens ook door een rafelkant zichtbaar) een blad met vier tafereelen. En gemakkelijk, want wel zijn al de teekeningen welke deze „historie" in beeld brengen reeds bij gelegenheid van eene uitgave der bijschriften vroeger eens beschreven, maar in een Russisch genootschapswerk (1888), en ook zijn sommige er van, evenwel niet meer dan vijf (in een werk over kunstgeschiedenis) al eens eerder gereproduceerd, maar slecht en misduid, omdat men ze als „karikaturen" had opgevat (1844). Zoodat, voor wie niet in de gelegenheid was het handschrift te gaan zien, er tot nog toe niets bestond waar men werkelijk wat aan kon hebben. Nu heeft men op tien platen, in duidelijken lichtdruk, de tafereelen en de onderschriften tegelijk, zoogoed alsof men 't handschrift voor zich had, onder 't oog, en in de Introduction van den heer Långfors tevens alles bijeen wat men verlangen mag te weten over den inhoud en de geschiedenis van Ms. fr. 571 (blz. 5—8); over het zonderling onwezenlijk wezen, welks historie op de hier gereproduceerde bladen uit dat hs. wordt afgebeeld en toegelicht (blz. 9—10); over den auteur der bijschriften en de taal (of het dialect) waarin deze laatste ons zijn overgeleverd (blz. 10—12).

Zijn de voorstellingen in Ms. fr. 571 welke men hier in reproductie voor zich heeft — deze tafereelen uit het leven van Fauvain, het snoode paardwezen, personificatie van de menschelijke boosheid en verdorvenheid in al haar vormen —, zijn ze oorspronkelijk of niet? Waarschijnlijk zijn zij het in zooverre niet, als ze gevolgd zullen zijn naar, althans geinspireerd door oudere teekeningen of schilderingen (muurschilderijen misschien); dezelfde of van denzelfden aard als die, van wier bestaan wij weten uit het begin van den *Roman de Fauvel*, waar de dichter verklaart dat niet of verkeerd begrepen aanschouwelijke voorstellingen hem aanleiding hebben gegeven tot het maken van zijn gedicht. Men kan dus, in betrekkelijken zin, namelijk voor zooveel hun geschiedenis betreft, wel zeggen dat de gereproduceerde teekeningen ouder zijn dan de *Roman de Fauvel*. Dat is stellig niet het geval met de onderschriften. Op zich zelf reeds — zegt de heer Långfors — zou het nauwelijks waarschijnlijk zijn dat de dichter van den *Roman de Fauvel* bij de onsamenhangende rijmelarij van deze *légendes* te markt zou zijn gegaan voor zijn gedicht. Integendeel. Er zijn punten genoeg die bewijzen dat de schrijver der bijschriften de beide deelen van den *Roman de Fauvel* heeft gekend, en derhalve zijn die bijschriften jonger dan deze. De *Roman de Fauvel* was voltooid in 1314; in het handschrift waarin de *Histoire de Fauvain* is vervat zijn aanteekeningen waaruit blijkt dat het in 1396 bestond. Tusschen de genoemde jaren dus, zijn de bijschriften gemaakt, en het is bekend door wien: de auteur noemt zijn naam in den eersten regel (Raous Li Petiz, ki ryma Ce qe *etc.*), maar meer dan die naam en deze *légendes* is er van hem niet bekend. Behalve dat hij vermoedelijk van Noordfransche afkomst is geweest. Wij kennen zijn werk (deze bijschriften) in den vorm, of onder de (taal)vormen, waarin het door een Anglo-Normandischen afschrijver is overgezet, maar er zijn gegevens genoeg om aan te kunnen toonen dat de landstaal van den oorspronkelijken dichter waarschijnlijk het Picardisch is geweest.

Op de inleiding van den heer Långfors volgt het belangrijkste gedeelte van zijn aan de platen voorafgaand geschrift: de beschrijving van de teekeningen en de critische tekst van de bijschriften (blz. 13—31). Elk tafereel der *Histoire* wordt afzonderlijk besproken, zoo noodig uitgelegd en toegelicht, en dan volgt de *légende* in de lezing die naar de meening van den heer Långfors de juiste moet zijn. Van hetgeen hij gemeend heeft te moeten veranderen of verbeteren geeft hij geen rekenschap; immers men heeft op de platen a.h.w. het handschrift bij de hand om daarin na te gaan hoe de overgeleverde lezing luidt. Van elke poging om de taal van den oorspronkelijken tekst (het Picardisch?) te herstellen, heeft de heer Långfors zich onthouden.

Een zijdelingsche illustratie van den *Roman de Fauvel*, een prentenboek daarnaast, zoo zou men deze *Histoire de Fauvain* in tafereelen kunnen noemen, althans haar als zoodanig beschouwen. En zoo iets is zeker ook wat de heer Långfors zich bijkomstig voorstelt met deze uitgaaf der *Histoire*, waar hij een critische uitgaaf van den *Roman* op wil laten volgen: de *Histoire* onder 't bereik brengen van de lezers of kenners van den *Roman* om, door de ***Histoire***, den ***Roman*** beter te doen begrijpen.

Nederlandsche philologen zullen in 't bijzonder belang stellen in het tafereel op *Plaat* V, dat met de cijfers XIX—XX geteekend is: de aanschouwelijke verbeelding van de Fransche uitdrukking *chevaucher Fauvain*, aan welke, zonder twijfel, mnl. *Valen mennen, met Valen mennen, in Valuwe(n) riden* en verdere varianten zijn ontleend. Op het *Philologen-congres* te Leiden, in 1910,

Digitized by Google

heb ik op het verband tusschen deze uitdrukkingen de aandacht gevestigd (zie *Handel. v. h. Zesde Philologencongres* blz. 115 vlg.); ik was toen door vriendelijke hulp in de gelegenheid om van dit dubbeltafereel een photografische afbeelding te laten zien. Ik acht het niet onwaarschijnlijk dat de *Histoire de Fauvain* van Långfors bij deze teekenachtige en teekenende voorstelling wel eens in onze studeervertrekken en collegekamers zal worden opgeslagen.

Leiden. A. Beets.

P. Foucart, Un décret athénien relatif aux combattants de Phylé. (Extrait des Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres, Tome XLII). Paris, Klincksieck. 1920 (Pr. fr. 2.50 + 75 %).

Van het Atheensch volksbesluit, na Ziebarth, Prott en Koerte thans opnieuw door Foucart behandeld (I. G. II^2 10, Dittenberger^3 120, Hicks-Hill 80, Michel 1442), is slechts een brokstuk over en dat zeer verminkt. Het verleent belooningen aan de *μέτοικοι* die Thrasybulus bij zijne verdrijving van de Dertig geholpen hebben. Op grond van een zeer zorgvuldig en methodisch geleid onderzoek komt de Fransche epigrafist tot eene van die zijner voorgangers sterk afwijkende herstelling van den tekst op den zoowel links als rechts gebroken steen. Zijn bewijsvoering is bij eerste lezing zeer overtuigend en ongetwijfeld is er in zijne aanvullingen der lacunes niet weinig dat juist kan zijn. Toch heb ik overwegend bezwaar tegen zijne opvatting van de in regel 5 bewaarde woorden, eene opvatting die juist het uitgangspunt is van zijn betoog. Ik moet wel de beide teksten naast elkander zetten. Na de natuurlijk lacuneuse curialia, waaraan ook het altijd het laatst komende *εἶπεν* van den voorsteller van het psephisma ontbreekt, luiden zij aldus:

Dittenb.^{3} 120	Foucart
[ὅπως ἂν τῆς δωρεᾶς μετέχωσιν οἱ μέτοικ]οι ὅσοι συνκατῆλθον ἀπὸ Φυλῆς, ἢ τοῖς κατ[ελθõσι τῶν πολιτῶν ἐδόθη (32 letters)	*[ὅπως ἂν τῆς πόλεως μετέχωσι οἱ μέτοικ]οι ὅσοι συνκατῆλθον ἀπὸ Φυλῆς ἢ τοῖς κατ[ελθοῦσι ἐς Πειραιέα εὐθὺς ἐβοήθησαν σὺν ὅπλοις πρὸς τοὺς ἐναντίους,*
5*ἐ]ψηφίσθαι Ἀθηναίοις· ἶναι αὐτοῖς καὶ ἐκγόν[οις πολιτείαν καὶ φυλῆς καὶ δήμο καὶ φρατρίας ἧς ἂν βόλωνται], νόμοις δὲ τοῖς αὐτοῖς περὶ αὐτῶν τὰς ἀρχὰς χρ[ῆσθαι οἷς καὶ περὶ Ἀθηναίων, ὅτι* (23 letters) *[συνεμάχησαν δὲ τὴμ μάχην τὴμ Μονιχίασιν, τὸν δ[ὲ* (46 letters) *ὅ]τε αἱ διαλλαγαὶ ἐγένοντο καὶ ἐποίον τὰ προστατ[τόμενα*	*ἐ]ψηφίσθαι Ἀθηναίοις εἶναι αὐτοῖς καὶ ἐκγόν[οις, κατανεῖμαι δὲ αὐτοὺς κλήρωι αὐτίκα μάλα ἐς τὰς φυλὰς δέκαχα·] νόμοις δὲ τοῖς αὐτοῖς περὶ αὐτῶν τὰς ἀρχὰς χρ[ῆσθαι οἷσπερ περὶ Πλαταιέων· τοῖς δὲ ἄλλοις ὅσοι ἦλθον ὕστερον] συνεμάχησαν δὲ τὴμ μάχην τὴμ Μονιχίασι ἢ τὸν δ[ῆμον φεύγοντα κατήγαγον ἐς ἄστυ ξυνεχῶς ξυνπολεμοῦντες ἕσ]τε αἱ δ[ιαλλ]αγαὶ ἐγένοντο καὶ ἐποίουν τὰ προστατ]τόμενα ὑπὸ τῶν στρατηγῶν εἶναι ἰσοτέλειαν] κ. τ. λ.*

Terwijl de oudere lezing in regel 5 na *ἐψηφίσθαι Ἀθηναίοις* interpungeert en daarop in een nieuw zinsdeel de woorden van het psephisma laat volgen, vormen bij Foucart de woorden *ἐψηφίσθαι Ἀθηναίοις αὐτοῖς εἶναι καὶ ἐκγόνοις* één zin, die beteekenen moet „dat voor hen besloten zij dat zij en hunne nakomelingen Atheners zijn". Aan een zoo wonderlijke inversie als men bij Foucart's lezing zou moeten aannemen zou ik alleen bij een volkomen vaststaanden volledigen tekst kunnen gelooven. Er komt bij dat de formule *ἐψηφίσθαι τῷ δήμῳ* of *ἐψηφίσθαι τῇ βουλῇ*, met daarop volgenden inhoud van het besluit, zeer gewoon is. Foucart weet dit natuurlijk ook, maar juist daarop grondde hij zijn bezwaar tegen het *ἐψηφίσθαι Ἀθηναίοις* van zijn voorgangers: *Une autre erreur est la transcription ἐψηφίσθαι Ἀθηναίοις dans laquelle Ἀθηναίοις serait l'équivalent des mots τῆι βουλῆι καὶ τῶι δήμωι qui sont, ou tous les deux ou l'un deux, les seuls employés dans cette formule bien connue. Aucun exemple n'existe où ils soient remplacés par Ἀθηναῖοι* (p. 11). Inderdaad is dit een afwijking, waarvoor ook Prott eene verklaring heeft gezocht en daarin trachten te vinden dat ten tijde dat het besluit genomen werd de restauratie der staatsmachten nog niet zou hebben plaats gehad. Dit wordt terecht door Foucart bestreden. Maar de verklaring is naar het mij voorkomt veel eenvoudiger. In de Attische decreten is de formuleering wel over het geheel gelijk, maar toch niet zóo gelijkvormig dat een verschil als het onderhavige niet mogelijk zou zijn, Men vergelijke *εἶναι δὲ] καὶ νῦν* h*ευρίσκεσθαι αὐτὸς παρὰ τ[õ δ]έμο τὸ Ἀθεναίον* h*ó τι ἂν δοκε̃ι ἀγαθ[ὸν ἄλλο* h*óτο ἂν δέονται]* Dittenb.^{3} 107, 47 (a. 410/9) en *εἶναι δὲ καὶ εὑρέσθαι αὐτῶι παρὰ τοῦ δήμο[υ ἐ]άν τι δύνηται καὶ ἄλλο ἀγαθόν* Dittenb.^{3} 174, 18 (a. 363), met *ἶναι δὲ καὶ εὑρέσθαι αὐτõι π]αρὰ Ἀθεναίον κ[αὶ ἄλλο ἀγαθὸν ἐάν το δέεται]* Dittenb.^{3} 108, 19 (a. 410/9). Meestal lezen wij *ὅτι ἀνὴρ ἀγαθός ἐστι περὶ τὸν δῆμον τὸν Ἀθηναίων*, maar *ὡς ὅσιν ἀνδράσιν [ἀγαθοῖς περὶ τὸς Ἀθηναίος]* Dittenb.^{3} 116, 36 (a. 405/4) en *[ὅτι ἐσὶν] ἄνδρες ἀγαθοὶ περὶ Ἀθηναίος* Dittenb.^{3} 117, 3 (a. 403/2). En eveneens *ἀνθ' ὅν εὐεργέτε]σεν τέν τε πόλιν [καὶ τὸν δε̃μον τὸν Ἀθεναίον]* Dittenb.^{3} 104, 33 (a. 411/0) en 108, 10 (a. 410/9), maar *ἀντὶ ὧν εὖ πεποιήκασιν Ἀθηναίος* Dittenb.^{3} 116, 11 (a. 405/4).

Met deze voorbeelden voor oogen acht ik de vervanging van *ἐψηφίσθαι Ἀθηναίων τῷ δήμῳ*, zooals er b.v. Dittenb.^{3} 117,12 (a. 403/2) staat, door *ἐψηφίσθαι Ἀθηναίοις* zeer wel begrijpelijk en zeker aannemelijker dan Foucart's *ἐψηφίσθαι* zonder meer. Het spreekt van zelf dat, als Foucart ten opzichte van het door mij bestreden punt ongelijk heeft, een deel van zijne aanvullingen moet vervallen. Toch acht ik zijn stuk, waarin de vaste opbouw van het betoog en het elegante der bewijsvoering groot aesthetisch genot geven, van blijvende waarde voor de reconstructie van het zoo jammerlijk geschonden psephisma.

Amsterdam. U. Ph. Boissevain.

F. Rachfahl, Don Carlos. Kritische Untersuchungen. Freiburg i. B., Julius Boltze. 1921. (Pr. M. 48).

Rachfahl is ten onzent bekend als de auteur van een biographie van Margareta van Parma en vooral van een breed opgezette levensgeschiedenis van Willem van Oranje. Daarvan verschenen tot 1908 twee deelen, die

Digitized by Google

de geschiedenis van den prins brachten tot zijn vlucht naar Duitschland in het voorjaar van 1567. Er is met verlangen uitgezien naar het vervolg; want eigenlijk is in 1567 het levenswerk van den prins nog nauwelijks begonnen, zoodat de twee, of liever drie verschenen deelen eigenlijk nog slechts een inleiding vormen op het eigenlijk onderwerp. Intusschen spreekt het van zelf, dat de oorlog ook hier remmend heeft gewerkt; er gingen zelfs geruchten, dat Rachfahls werk in het geheel niet zou worden voltooid.

In de voorrede van het bovengenoemde boek deelt de auteur mede, dat het derde deel van *Wilhelm von Oranien* in handschrift gereed ligt, maar wegens den papiernood voorloopig niet kan verschijnen. Wij mogen dus hopen, dat als de papierprijzen — en niet te vergeten, de drukkersloonen — weer tot een redelijke hoogte zullen zijn teruggevallen, ook dit deel van het groote werk zal kunnen verschijnen. Wat Rachfahl ons thans geeft, is eigenlijk een excursus op het groote werk. De Don Carlos-episode speelt zich af in de meest kritieke periode van den Nederlandschen opstand. De vraag ligt daarom voor de hand, of er tusschen beide geen verband bestaat, of Don Carlos, die in 1568 van het hof wilde vluchten, misschien naar de Nederlanden, ook in eenige relatie stond tot de leiders der beweging, met name tot den prins van Oranje. Die vraag eischte een opzettelijk onderzoek; daar dat onderzoek evenwel een beslist negatief resultaat opleverde, was er geen plaats daarvoor in de levensgeschiedenis van Oranje.

Daarom heeft Rachfahl zijn onderzoek van de Don Carlos-episode nu afzonderlijk uitgegeven. Daarvoor bestond nog een bijzondere reden in het verschijnen van het boek van dr. Victor Bibl, wiens rijk gedocumenteerd boek *Der Tod des Don Carlos* twee jaar geleden de kwestie weer aan de orde stelde. Dr. Bibl heeft een rehabilitatie van Don Carlos bedoeld en daarvoor ook heel wat argumenten weten aan te voeren. Hij heeft veel nieuw en onbekend materiaal voor den dag gebracht. Hij heeft de problemen met groote juistheid gesteld en de argumenten met groote scherpzinnigheid ten bate van zijn voorstelling van de Don Carlos-tragedie gerangschikt. Zoo bracht zijn boek, dat onmiskenbaar groote verdiensten heeft, de geïdealiseerde Don Carlos-figuur weer op een oogenschijnlijk stevige basis van historische gegevens. Voor dr. Bibl is Don Carlos weer een figuur als Schiller ze heeft ten tooneele gebracht, een kroonprins van goede gaven, uitnemenden aanleg en groote verwachtingen, voor wien aan het hof van den wantrouwenden Philips II geen plaats was; de koning heeft zich in 1568 van hem meester gemaakt en hem ten slotte laten sterven, mogelijk doen dooden, omdat hij zich niet veilig gevoelde tegenover een zoon van zulk een sterke beteekenis en van zulke afwijkende idealen en beginselen.

In *Onze Eeuw* van Juli van het vorige jaar heb ik uitvoerig uiteengezet, dat en waarom ik mij met Bibl's opvatting en resultaten niet kan vereenigen. Het geeft mij een groote voldoening, dat Rachfahl in het boven aangehaalde boek op gelijke en dergelijke gronden tot vrijwel dezelfde conclusie komt als ik. Ook hij beschouwt de poging tot rehabilitatie van Don Carlos, die door dr. Bibl is beproefd, als mislukt. Ook zijn betoog richt zich tegen de methodische fout van dr. Bibl om aan de officieele documenten over de Don Carlos-tragedie zoo goed als alle waarde te ontzeggen, maar daarentegen iederen uiting, die vóór den infant wordt vernomen, als van groote waarde te beschouwen en naar voren te schuiven. Evenals ik hecht Rachfahl niet al te veel waarde aan het visum repertum bij de opening van de lijkkist van Don Carlos in 1701 in tegenwoordigheid van koning Philips V en in 1812 in presentie van koning Jozef Bonaparte. Met mij komt Rachfahl tot de conclusie, dat de oude voorstelling van Ranke nog steeds ten volle door de documenten wordt gesteund; nog steeds mogen wij ons Don Carlos voorstellen als een lichamelijk en geestelijk nimmer geheel uitgegroeid man. Wij mogen de voorstelling aanvaarden van een klein, leelijk, contrefait jong man, die afkeerig was van allen ernstigen arbeid, heftig tot dol worden toe, verkwistend, onmatig in eten en drinken. Een gevolg daarvan waren voortdurende moeilijkheden met den koning, die bovendien de al te scherpe loslippigheid van zijn zoon kwalijk verdroeg. Philips was in alles het tegendeel van Don Carlos, kalm, rustig, bedaard, nauwgezet, zelfs kleingeestig en peuterig, begaafd of liever behept met een strakken, weinig bewegelijken geest, die zich moeilijk in het geestesgestel van anderen kon indenken, vooral niet van iemand, van wien hij in de eerste plaats gehoorzaamheid meende te mogen eischen. Toen Don Carlos hem die gehoorzaamheid niet bewees, integendeel hem een zekere spottende minachting ging betoonen, ging de onverschilligheid, waarmede de koning zijn zoon van jongs af had aangezien, over in afkeer, zelfs in haat. Philips is dan ook reeds spoedig na zijn terugkomst in Spanje voornemens geweest zijn zoon uit te sluiten van de successie, die hij voor de toekomst van staat en kerk voor gevaarlijk hield. Dat het niet spoedig tot een beslissing kwam, is vooreerst toe te schrijven aan Philips' langzame natuur, die hem het nemen van een besluit tot een zwaren plicht maakte. Maar ook heeft de koning zijn zoon zoo lang mogelijk willen gebruiken als een belangrijk stuk in het politieke schaakspel, dat hij met voorzichtige virtuositeit speelde. Toen er evenwel ernstig gevaar bleek te dreigen, tastte Philips ten slotte door; of dat gevaar ernstig was, blijve in het midden gelaten, maar in ieder geval beschouwde Philips het als zoodanig en handelde dienovereenkomstig. Dat hij tegen zijn zin, zelfs met een bloedend hart aldus handelde, zijn eenigen zoon gevangen nam en in een engen kerker liet opsluiten, kan onmogelijk worden volgehouden; integendeel kan geen vader harder tegen zijn zoon zijn opgetreden dan Philips het deed tegen Don Carlos. Van een neiging om zijn zoon te begrijpen is bij Philips evenmin sprake als van een poging om hem te beveiligen voor zijn eigen buitensporigheden, die zijn ondergang onvermijdelijk maakten.

Het is hier niet de plaats om op verdere bijzonderheden in te gaan. Ik wil alleen op twee punten den nadruk leggen, een algemeen en een bijzonder. Het algemeene, waarop ook Rachfahl terecht met klem de aandacht vestigt, is de wijze, waarop dr. Bibl de officieele bronnen behandelt of liever niet behandelt, want op zijde schuift. Rachfahl wijst erop, dat men in dezen ook ieder stuk naar zijn eigen waarde en verdienste moet beoordeelen. Officieele brieven van den koning zelf en van zijn ministers, depêches van vreemde gezanten, rappor-

Digitized by Google

ten van ooggetuigen zijn niet volstrekt waardeloos, omdat zij alleen de officieele voorstelling van den gang van zaken geven. Vooreerst is die officieele voorstelling niet steeds onjuist. Maar ten andere zijn b.v. de depêches der gezanten volstrekt niet altijd de phonogrammen van den koning. De Venetiaansche en de Toscaansche gezant b.v. hadden geen enkele reden iets anders dan hun eigen waarneming en ervaring uiteen te zetten in hun brieven. Ook brieven van den koning kan men vertrouwen, zoo zij gericht zijn aan den Keizer en vooral aan den Paus. Een verzoek van den laatste om inlichtingen over de detentie van Don Carlos kon de koning onmogelijk met uitvluchten en onbeduidendheden beantwoord en hij heeft dat dan ook niet gedaan. Men moet dus weten te onderscheiden en berichten niet wantrouwen. alleen omdat zij officieel zijn.

Op het andere punt geeft Rachfahl een welkome aanvulling, op dat van het visum repertum. Hij wijst erop, dat de kist van Don Carlos kort na zijn dood in 1568 twee maal en in 1573 nogmaals is geopend; toen is door niemand der talrijke aanwezigen iets bijzonders aan het lijk van den infant opgemerkt. Dat resultaat doet zeker de waarnemingen van 1701 en 1812 te niet.

Amsterdam. H. Brugmans.

Th. Klee, Zur Geschichte der Gymnischen Agone an Griechischen Festen. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1918. (Pr. M. 6 + 30 %).

Deze dissertatie — door inhoud en methode van onderzoek hooger van waarde dan men van eene eerstelinge gewoonlijk verwacht — is helaas ook het laatste werk geweest van den jongen zwitserschen archaeoloog, dien de titel vermeldt. Na des schrijvers vroegtijdigen dood werd zij door zijn vriend Ed. Lichtenhan uitgegeven, begeleid door een zeer warm gesteld „in memoriam" van R. Herzog onder wiens leiding het proefschrift ook was bewerkt. Het is gemakkelijker een overzicht van den rijken inhoud te geven, dan de speciale onderzoekingen waartoe het verspreide en grootendeels door anderen met zeer verschillenden uitslag reeds bewerkte materiaal den schrijver aanleiding gaf, in eene korte aankondiging naar waarde te karakterizeeren.

Het eerste hoofdstuk brengt eene reconstructie van Coïsche overwinnaarslijsten — fragmenten door Herzog gevonden en door dezen welwillend aan den schrijver ter bewerking afgestaan. Die bewerking is geschied met zorgvuldige archaeologische methode en brengt voor verschillende, later in het boek te behandelen, vraagpunten kostbaar materiaal. Anderen commentaar dan die welke ter adstructie van de namen-aanvulling moet dienen geeft Klee hierbij niet, blijkbaar geleid door den wensch om de grenzen van zijn toch reeds netelig onderzoek niet te veel uit te breiden. Aan dit min of meer op zich zelfstaande inleidingshoofdstuk voegt hij toe vooreerst eene samenstelling van de programma's der voornaamste wedspelers, dan eene studie over de ouderdomsklassen en de waarschijnlijke begrenzing daarvan, voorts een onderzoek naar de tijden des jaars op welke de verschillende feesten — niet slechts die van de periodos, doch ook de voornaamste andere nationale agones — plaats hadden, dan — in aanvulling aan de door G. H. Förster uitgegeven lijst der Olympioniken — een uitvoerig gecommentarieerd register der overwinnaars in de gymnische Agones van de Olympia, de Pythia, de Isthmia en de Nemea, en eindelijk — niet het minst opmerkelijke hoofdstuk — een studie over de herkomst der overwinnaars.

Wie deze lijst van onderwerpen een oogenblik overdenkt, en daarbij overweegt in hoe ontzaglijke mate sinds den tijd van J. H. Krause's Theagenes en Hellenika het ter zake dienende materiaal is verrijkt geworden, zal begrijpen dat vooral bij den fragmentarischen toestand van vele inscripties, de schrijver een moeilijke taak had, en in vele gevallen zich tot een voorzichtig afperken der mogelijkheden moest bepalen. Juist uit te maken wanneer b.v. de klasse der **ἀγένειοι** — die te Olympia niet voorkomt — aan de **παῖδες** is toegevoegd, welke leeftijd de hier en daar genoemde **παῖδες πρώτης, δευτέρας, τρίτης ἡλικίας**, zelfs ook de **πάμπαιδες**, hebben gehad, is te bezwaarlijker omdat — zooals Klee zelf aantoont — de leeftijdsgrenzen noch voor alle onderdeelen van den wedstrijd, noch voor alle plaatsen de zelfde zijn geweest. Hoe nauwkeurig intusschen in alle onderdeelen het onderzoek van den schrijver is, kan men het best waarnemen in het hoofdstuk, dat, Försters Olympionikenlijsten aanvullend uit het Oxyrhynchus-fragment en andere sindsdien aan het licht gekomen gegevens, ook de Pythiën-, Isthmiën- en Nemeën-lijsten samenstelt. Hier vindt ieder Pindarus-lezer kostbaar en met omzichtigheid bijeengebracht materiaal, dat natuurlijk den schrijver niet anders dan tot praeliminaire conclusies kon leiden, stellig ook menigeen tot vraagteekens in den rand brengen zal, maar steeds den lezer treft door de kundigheid waarmee de bouwstoffen zijn verzameld, en door de opmerkelijke bescheidenheid toegepast bij de niet zelden klemmende bestrijding van mannen als Pomtow, Robert, of Wilamowitz.

Om de „vraagteekens" toe te lichten, die ik zelf hier en daar in den rand van Klee's boek plaatste, en die grootendeels het hoofdstuk over de volgorde der Agonennummers bij de verschillende wedstrijden betreffen, zoude ik meer in bijzonderheden moeten treden dan wenschelijk is in eene korte aankondiging. Bovendien: hoe verdienstelijk dit opus posthumum ook is, stellig zou de schrijver, indien hem het leven ware gebleven, den thans te gecondenseerden arbeid hebben herzien en uitgebreid, en daarbij de litteraire bronnen — met name bepaalde plaatsen uit Pausanias en Plutarchus met uitvoeriger overweging der philologische kritiek hebben behandeld.

Amsterdam. K. Kuiper.

K J. Riemens, Esquisse historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle. Leyde, société d'éditions A. W. Sijthoff. 1919. (Parijsche diss.). (Pr. fl. 5 50).

(*Vervolg en slot*).

Uit dit werkelijk korte overzicht (het boek telt met inbegrip van het aanhangsel en de lijst van persoonsnamen 295 bladzijden met tal van uitvoerige klein gedrukte aanteekeningen) blijkt reeds voldoende, dat schrijver zijn taak breed heeft opgevat. Dat groote speurzin en niets ontziende ijver voorwaarden waren, waaronder een boek als dit kon worden samengesteld, behoeft geen betoog. Om opsommingen van Fransche scholen en de daaraan verbonden onderwijzers te kunnen geven, gelijk schrijver op blz. 89—119 en 159—176 doet, moesten er héél wat minutieuse onderzoekingen voor-

Digitized by Google

afgaan. Evenzoo liggen namen van Fransche gouverneurs en gouvernantes of prospectussen van Fransche kostscholen ook maar niet zoo direct voor het grijpen. En om te kunnen vaststellen, welk aandeel kinderen of verwanten van Belgische of Fransche refugiés aan het onderwijs in het Fransch gehad hebben, waren zelfs uitgebreide genealogische onderzoekingen onontbeerlijk.

Dat er verder in dit werk, dat vlot geschreven is en onze aandacht gaande houdt, veel voorkomt, dat herinnert aan de studies van prof. Salverda de Grave over de verbreiding van het Fransch en den invloed daarvan op onze taal, is volkomen begrijpelijk. De „Fransche" scholen verbreidden natuurlijk de kennis van het Fransch, maar de door andere oorzaken verbreide kennis dier taal deed weer haar invloed gelden op het onderwijs, zoodat dr. Riemens zijn aandacht ook op die verbreiding moest vestigen en zoodoende een eenigszins ruim gebruik moest maken van de door genoemden hoogleeraar daaromtrent bijeengebrachte belangrijke gegevens. Merkwaardig is 't, dat schrijver's onderzoekingen de bekende meening van prof. Salverda de Grave betreffende het te hoog aanslaan van den invloed der Fransche refugiés bevestigen. Schrijver zegt, dat deze Fransche refugiés (d.w.z. voorzoover zij als onderwijzers optraden) het aantal scholen (n.l. het overtalrijke aantal scholen, dat er reeds vóór 1685 bestond) niet veel hebben vergroot. Voorzoover ik uit de verschillende door schrijver bijeengebrachte gegevens heb kunnen nagaan, is schrijver tot die uitspraak gerechtigd. Maar er komt een vraag bij mij op. Waarom laat schrijver bij deze kwestie den lezer zelf toch zoo speuren? De beteekenis van schrijver's mededeelingen omtrent de refugiés aan de scholen te Alkmaar en Brielle (blz. 145) wordt eerst duidelijk, wanneer men de geschiedenis van de Fransche scholen dier plaatsen voor een gedeelte nog eens nauwkeurig herleest (zie blz. 100 en 105). Was het niet beter geweest, dat schrijver voor een oogenblik de steeds moeilijkheden opleverende indeeling der stof naar eeuwen had laten varen en de plaatsen, die op de geschiedenis der Fransche scholen van bijv. 1680—1720 betrekking hebben, hier bijeen had gebracht?

Met het stellen dezer laatste vraag heb ik mij reeds op het terrein der kritiek begeven. Dit terrein wil ik thans verder betreden, doch mij daarbij slechts ophouden bij een drietal in het oog vallende punten.

1. Schrijver deed geen archivalia afdrukken. Dit is zeer te betreuren. Den tekst van het Amsterdamsche contract van 1503 en de aanvullingen daarvan in 1505 — grondslagen van schrijver's geheele werk — hadden wij gaarne in onverkorten vorm voor oogen gehad. Ook van de Goudsche contracten hadden enkele — bijv. de oudste — een uitgave ten volle verdiend. Dit ontbreken van oorspronkelijke teksten is misschien een gevolg van het feit, dat schrijver zijn werk samenstelde met het oog op Fransche beoordeelaars, maar door die teksten onder de bijlagen op te nemen en in zijn werk den korten inhoud daarvan mede te deelen, zou schrijver de waarde van zijn studie ook in de oogen der Parijsche hoogleeraren stellig niet verminderd hebben. Dat schrijver somtijds bijna gedwongen werd tot mededeeling van een tekst, maar dit toch naliet, bewijst aant. 1 blz. 129, waar schrijver een verkeerde lezing van Scheltema (Aemstel's Oudheid VII. 86) herstelt, maar den tekst zelf (waarvan ook Scheltema zelf slechts den zakelijken inhoud mededeelt!) ons geheel en al onthoudt. Daarbij komt dan nog, dat Scheltema, op wien wij dan aangewezen zijn, door „Duitsch" (Hollandsch) voor een vreemde moderne taal aan te zien, den hier bedoelden tekst grootendeels heeft misverstaan (verg. schrijver's aant. 1 blz. 12). Is het wonder, dat wij, te midden van zulk een verwarring, smachtend uitzien naar den oorspronkelijken tekst? Het gaat hier bovendien niet om een kleinigheid: de ons onthouden tekst handelt over de combinatie van de beide Amsterdamsche scholen in 1678 en het daarmede in verband staande ontslag van de aan deze beide scholen verbonden Fransche onderwijzers. Ook bij kleinere stukken missen wij vaak den oorspronkelijken tekst, dien schrijver wellicht zonder bezwaar in de aanteekeningen had kunnen plaatsen. Zoo bijv. die van de Amsterdamsche keuren van 1556 en 1568. (zie blz. 23).

2. Schrijver stelt herhaaldelijk de „Fransche" school tegenover de Latijnsche, dus de „moderne" en praktische opleiding tegenover de klassieke (men zie de scherp geformuleerde samenvatting op blz. 197). Over het geheel genomen is die tegenstelling juist. Maar schrijver vergeet wel eens, dat dat „moderne" en „praktische" toch niet alleen en uitsluitend in het onderwijs in het Fransch gelegen was en dat dus niet speciaal het Fransch tegenover het Latijn stond, maar de plooibare, naar de tijdsomstandigheden zich richtende „Fransche" school tegenover de meer onwrikbare Latijnsche, wier eenige bewegelijkheid daarin bestond, dat zij al naar gelang van het — meestal finantieele — inzicht der betrokken stedelijke regeering al of niet het lager onderwijs in zich opnam. Schrijver gaat in die tegenstelling Fransch-Latijn zéér ver: hij is zelfs geneigd, om in de verbreiding van het Fransch gedurende de 17e eeuw een daarmede geëvenredigden teruggang van het Latijn te zien (zie over dit alles blz. 128, 142 en 143). Ik geloof, dat tegen een dergelijke opvatting wel iets te zeggen is. Juist in die kringen, waar de kennis van 't Fransch bijzonder verbreid was, in die van den adel en den aanzienlijken stand, werd een klassieke opleiding — hoezeer men zich vooral in die kringen tegen de bij de bestudeering der oude talen gevolgde m e t h o d e verzette — onmisbaar geacht. Zelfs aan de kunst van Latijn-s p r e k e n bleef men daar waarde hechten: blijkens de statuten van de in 1646 te Breda gestichte „ridderakademie" mochten in het daaraan verbonden internaat geen andere talen gesproken worden dan Latijn en Fransch.

3. Schrijver weet — we wezen er reeds op — de aandacht van zijn lezers gaande te houden. Hij doet dit echter somtijds op een wijze, die mij niet aanbevelenswaardig schijnt. Hij breekt dan, juist wanneer hij bij een belangrijk punt gekomen is, plotseling af en zegt dan, dat hij dit punt nader zal behandelen, wanneer hij eerst over iets anders gesproken heeft (zie blz. 119 en 183). Dat andere volgt dan in een nieuw hoofdstuk. Men meene nu echter niet, dat dit nieuwe hoofdstuk iets bevat, dat dienen kan, om den lezer het ontijdig afgebroken betoog later beter te doen begrijpen. Deze wijze van „indeeling" der stof bereikt zeker

Digitized by Google

wel het doel, dat de schrijver zich stelde: de aandacht van den lezer blijft gespannen, omdat hij verlangend uitziet naar de voortzetting van het betoog, dat juist zoo belangrijk zou worden. Maar 't bezwaar is natuurlijk, dat die ongemotiveerd ingeschoven hoofdstukken (of onderdeelen) — zij mogen dan misschien op zich zelf zeer aantrekkelijk zijn — het overzicht over het geheel belemmeren. Dit bezwaar weegt des te meer, doordat de titels van sommige hoofdstukken niet zóódanig zijn, dat de lezer, die het geheel nog eens wil overzien, dit gemakkelijk doen kan, zelfs niet met behulp van de vóóraan in het boek geplaatste inhoudsopgave. Zoo zijn bijv. de mededeelingen over het onderwijs in het Fransch aan de Universiteiten gedurende de 18e eeuw vervat in een afzonderlijk gedeelte, dat den titel draagt van „Universiteiten", terwijl diezelfde mededeelingen, voorzoover zij de 17e eeuw betreffen, verscholen liggen in een hoofdstuk getiteld „De geleerden en het Fransch". Evenzoo verwacht men niet, dat in het eerste gedeelte, dat in zijn geheel betiteld is met „De zestiende eeuw" het tweede hoofdstuk „Scholen en meesters" slechts gewijd is aan de scholen en meesters uit de eerste helft der genoemde eeuw en dat ditzelfde onderwerp verder behandeld wordt in een paar volgende hoofdstukken, getiteld „Het Noorden en het Zuiden" (dit ziet op den toevloed der Belgische refugiés na 1572) en „Het einde der eeuw". Die mindere overzichtelijkheid, waarop wij hier gewezen hebben, is voor den lezer niet meer dan eenigszins hinderlijk. Voor hem echter, die het werk voor een bepaald punt wenscht te raadplegen, kan dit gebrek vooral dáárom bezwaren opleveren omdat schrijver aan zijn zoo omvangrijke studie geen register van zaken heeft toegevoegd.

Hiermede zou ik kunnen eindigen. Maar 't zou weinig nauwgezet van mij zijn, als ik, na het vele goede, dat ik van schrijver's werk heb mogen zeggen, ten slotte den lezers van dit blad de scherpe woorden der kritiek te lang in de ooren deed naklinken. Daarom zij hier nog eens met nadruk herhaald, wat ik meermalen deed uitkomen: dr. Riemens heeft ons een studie geschonken, die door niemand, die belangstelt in de geschiedenis onzer beschaving, in 't bijzonder in die van ons vaderlandsch schoolwezen, ongestraft ongelezen kan worden gelaten.

Den Haag. L. A. Kesper.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

I. Kooistra, Onze groote kinderen, I Hun wezen en ons doel. Tweede druk. Groningen, Wolters. (Pr. f 3.50; geb. f 4.50).

Binnen twee jaar tijds beleefde bovengenoemd werk een tweeden druk — de eerste is van het najaar 1918. Geen wonder: immers een begaafde en gevoelvolle opvoedster, die niet alleen jaren lang voor en met de haar toevertrouwde jeugd heeft gewerkt, maar haar ervaringen ook heeft weten te verwerken, is hier aan het woord. Reeds lang was Mej. I. Kooistra in ons land bekend als de schrijfster van „Zedelijke Opvoeding", welk boek thans reeds kan bogen op 8 herdrukken — in ons land voor soortgelijke paedagogische lectuur waarschijnlijk een unicum. Scherp herinner ik mij nog hoe ik het begin van mijn studententijd op dit werk opmerkzaam werd gemaakt, en hoe het mij vanaf de eerste bladzijde als het ware een nieuwe visie op het werk, de taak van een leeraar, gaf. Hoe vaak heb ik het boek sinds dien tijd zoo al niet doorgelezen dan toch ingezien — en nimmer werd ik teleurgesteld. Hier geen zwaarwichtige „Duitsche" kamergeleerdheid, geen theorethische bespiegelingen, evenmin een oppervlakkig heenglijden over de diepere problemen en moeilijkheden van het werk, maar wat ik zou willen noemen een inwijding in het opvoedingswerk zelf, door iemand wie ervaring en studie — die men op elke bladzijde speurt — wel louterde, nimmer ontmoedigde. Daarbij heeft de schrijfster een benijdenswaardige gave om hare gedachten frisch en pakkend mede te deelen; haar vlotte stijl dwingt tot doorlezen.

Hetzelfde zou men van bovengenoemd werk kunnen zeggen. Hier beperkt zij het terrein harer beschouwingen tot de z.g.n. rijpere jeugd: Over opvoeding in de puberteitsjaren — zoo luidt de ondertitel. Ongetwijfeld zijn dit de jaren waarvoor de opvoeder het meest behoefte heeft aan voorlichting, welke hij tot nog toe al te veel moest ontberen. Het zijn de „probleem-jaren" bij uitnemendheid. Wie met deze problemen worstelt, wij durven hem of haar de lectuur van dit boek met den meesten nadruk aanraden. Niet dat men daarin een antwoord op alle vragen zal vinden; opvoedkunde is geen receptenleer, al wordt haar dat door haar bedillaars verweten. Juist dit boek kan hen leeren hoe studie en nadenken liefdevol inzicht in het „wezen" dezer kinderen, welbewuste instelling al onzer geesteskrachten op het „doel" bij alle opvoedingswerk de onmisbare trawanten zijn van de veelgeroemde intuitie. Zij plaatsen ons op een hooger plan, van waaruit wij vaak plotseling den weg dien wij moeten inslaan, en die te voren voor ons verborgen bleef, kunnen zien. Dit nu is de groote kracht van het boek van Mej. Kooistra: het verheft ons en geeft ons weer die visie op ons werk die in de dagelijksche beslommeringen al te zeer verloren dreigt te gaan. De schrijfster leert ons opmerken, waarnemen, daar waar een enkel „zien" niet voldoende is, zij leidt ons rond in een haar welbekende landstreek, en, als ervaren gids, leert zij ons de moeilijke, gevaarlijke punten vermijden, wijst zij ons de vaak verborgen schoonheden, brengt zij ons op hoogten vanwaar nooitgedachte vergezichten ons verkwikken en ons voor altijd als sterkende herinnering bijblijven. Zoo gaan wij beseffen hoe, bij het omgaan met deze adolescenten, het doel dat wij ons stellen door liefdevol volharden, geduldig begrijpen en krachtig vertrouwen kan worden bereikt.

Gaarne zou ik het bij deze „algemeene beschouwingen" willen laten. Het boek maakt er geen aanspraak op „wetenschappelijk" te zijn; het leent zich dan ook niet tot een critische bespreking. Toch heeft de lezer die het naar aanleiding dezer recensie ter hand mocht willen nemen (en hij zal dan vanzelf ook het vervolg, als II-deel getiteld: Streven naar ons doel, in 1919 voor het eerst verschenen, opslaan) recht op iets meer dan bovenstaande vage uitlatingen. Laat mij er dan nog twee opmerkingen aan mogen toevoegen; misschien wat „critische" opmerkingen. Doch na het bovenstaande zal men er zeker geen afbrekende critiek in willen lezen.

Ten eerste dan: de titel had eigenlijk moeten luiden: onze groote meisjes. De schrijfster wil uitdrukkelijk over jongens en meisjes spreken, maar het geheele boek gaat

Digitized by Google

eigenlijk alleen over de meisjes. Zij spreekt ook wel over jongens, o ja: maar het verschil is opmerkelijk. Hebt ge wel eens het verschil gevoeld tusschen de kennismaking met een land uit den mond van iemand die er zelf heeft rondgereisd en er jaren lang heeft vertoefd — en door middel van platen, foto's, films en boeken? Zoo ook hier. De schrijfster kan putten uit een 20-jarige ervaring opgedaan aan de Kweekschool voor onderwijzeressen te Apeldoorn — en zij heeft daar al die jaren als een moeder met haar meisjes geleefd. Maar zij heeft nooit rondgezworven met jongens van dezen leeftijd door bosch en veld, of hun school-lief en leed meegestreden. De bedoeling is allerminst der schrijfster daarvan een verwijt te maken: maar het boek zou duidelijker spreken wanneer dit bijzondere karakter op den voorgrond ware gesteld. Men heeft vaak — en terecht — geklaagd over de stiefmoederlijke behandeling der meisjes in opvoedingszaken. Door dit boek echter krijgt de meisjesopvoeding een grooten voorsprong en men zal hard moeten werken om iets dergelijks voor jongens te krijgen. Wij begrijpen dan ook waarom de schrijfster het sexueele zoo primair heeft behandeld (men zie b.v. het begin van hoofdstuk II, handelende over de puberteitsjaren, bld. 16). Mij heeft dat verderop in het boek vaak gehinderd. Ik besefte echter hier een groot verschil tusschen jongens en meisjes: men vrage maar eens bij ingewijden b.v. naar den inhoud van intieme gesprekken van jongens en meisjes onderling op dezen leeftijd. De taak van de „leidster" verschilt ongetwijfeld van dien van den „leider". Over de eerste mag ik weer niet oordeelen. Toch meen ik dat ook in dat geval — en zeker waar het geldt jongens — een vooropstellen van het sexueele element bij bespreking van de problemen van den puberteitsleeftijd vele bezwaren met zich mede brengt. Waar men in den laatsten tijd al te veel neiging hiertoe mag bespeuren, — vooral sinds de artsen op ons gebied mee gaan praten — acht ik een waarschuwing hier niet overbodig. Afgezien van dat punt echter zullen — op welhaast elke bladzijde — zij die geroepen zijn meisjes op te voeden heel wat meer kunnen leeren dan de jongens-leider. Een uitzondering zou ik alleen willen maken (ook al om er hier in het bijzonder de aandacht op te kunnen vestigen) voor het zoo uitnemende 5de deel van Hoofdstuk III, handelende over „Eergevoel en gevoel voor verantwoordelijkheid. En haar pleidooi voor „enthousiaste activiteit" (men zie bld. 35, 133, 155) geldt ongetwijfeld evenzeer de jongens. Laat mij nog een stap verder gaan: in de opvoedkunde is nu eenmaal het omgekeerde van elke stelling evenzeer waar. Juist omdat het zoo'n typisch vrouwelijk boek is — vinde het zijn lezers allereerst onder „mannen", of onder hen die dat hopen te worden. Wat ik daarmee bedoel zal ieder beseffen die het (korte) derde hoofdstuk heeft gelezen, over de „doeleinden", waar Mej. Kooistra als einddoel onzer opvoeding in de puberteitsjaren aanstuurt op een gansch andere, veel zuiverder, verhouding tusschen man en vrouw, waar zij oorsprong en ontstaan van de thans nog veelal bestaande onzuivere verhouding schetst (een uiterst suggestief, zeer „wetenschappelijk" gedeelte) en ons den weg wijst naar een beter land van gerechtigheid en geluk. Dit behoort tot de gedeelten die geen opvoeder, maar zeker ook geen aanstaand echtgenoot, ongelezen mag laten.

Mijn tweede opmerking is van anderen aard. In den laatsten tijd gaat men, juist voor de opvoeding in de puberteitsjaren, scherper drie elementen onderscheiden die hier elkaar moeten aanvullen: het huisgezin, de school en de z.g.n. vrije jeugdvorming. Nu verkeerde Mej. Kooistra in een bijzonder geval; door haar positie te Apeldoorn, waar de leerlingen der Kweekschool gehuisvest waren in tehuizen die mede onder haar toezicht stonden (zie de noot op bld. 21) bestreek zij eigenlijk alle drie de terreinen. Nu vrees ik dat vele ouders bij menigen goeden wenk zullen zeggen: och ja, dat kan wel op school, maar thuis is dat alles zoo anders; en eveneens vele leeraren en leeraressen het gevoel zullen hebben dat al die inwerking en doorwerking die hier geschetst wordt meer bij de vrije jeugdvorming thuis hoort en mogelijk is dan op hun gewone dagschool. Ten slotte zal het snel toenemend getal „leidsters" van meisjesclubjes enz. enz. raadgevingen, die speciaal voor haar waarde hebben, moeizaam bijeen moeten garen. Is dit een nadeel? Misschien toch veeleer het tegendeel. In bovenbedoelde driedeeling schuilt het gevaar van analyse, ontleding. En terecht wijst Mej. Kooistra er op dat wij thuis en op school ons moeten hoeden voor zulk particularisme, en de menschvorming in haar geheelen omvang als doel in het oog moeten vatten. Een betere leidster dan Mej. Kooistra kunnen wij ons daarbij moeilijk denken. Haar werkkring schonk haar volop gelegenheid in dezen synthetischen zin te werken. Zij deelt ons mee van haar rijke ervaring, meer nog: zij doet ons gevoelen hoe al die ervaring haar deel werd en ook ons deel kan worden. Waar zij ons dan het „wezen" dezer „groote kinderen" leert aanvoelen en ons het „doel" duidelijk voor oogen stelt, ja met-der-daad bewees dat dit „bereikbare idealen" zijn die zij ons voorhoudt zullen wij allen, ouders, docenten, jeugdleiders, slechts al te gaarne bij haar „schoolgaan". Wij wenschen dit boek een zeer ruimen kring van lezers, ons volk kan er slechts wel bij varen. En het zal ook voor menigen geleerde nog „openbaringen" blijken te bevatten.

Dat de uitgave door de firma Wolters uitnemend is verzorgd behoeft nauwelijks te worden vermeld. Papier en druk voldoen aan alle eischen. Ik noteerde slechts enkele drukfouten: in de inhoudsopgave staat bld. 144 voor 142; bld. 106 r. 15 v.o. lees *peil*; bld. 112 noot — en evenzoo in het tweede voorwoord op bld. VIII al. 5 — lees Dr *de Vrijer*; bld. 146 r. 8 v.o. lees *poezie*; bld. 152 r. 9. v.b. is blijkbaar een woord als „*eischen*" weggevallen; bld. 177 r. 5 v.o. lees *zij neer*; en ten slotte op bld. 69 r. 2 v.o. waar *van hoe zij zijn* niet geheel duidelijk is, en leelijk afsteekt tegen de overigens zoo uitnemend verzorgde zinnen.

Amsterdam. C. P. Gunning.

SCHOOLBOEKEN.

T. van den Blink en **J. Eigenhuis, Verzenbundel.** Een bloemlezing uit de Poëzie onzer nieuwere dichters voor het voortgezet onderwijs. Groningen-Den Haag, J. B. Wolters. 1920. (Pr. *f* 2.50).

Er komt zoo langzamerhand een respectabel getal moderne bloemlezingen voor het middelbaar onderwijs in den handel. Wat volstrekt niet zeggen wil, dat er

Digitized by Google

voor een nieuwe, goede bloemlezing uit onze nieuwere dichters en schrijvers geen plaats meer zou zijn.

De samenstellers van dezen „Verzenbundel" hebben zich geen gemakkelijke taak gesteld. Zij bestemden hun boek n.l. „om gebruikt te worden vanaf het 7e leerjaar der Lagere Scholen, in de (M) Ulo-klassen, op Kweek- en Normaalscholen en in de eerste drie jaren der Gymnasia en Hoogere Burgerscholen." Voor twaalf- tot vijftienjarige leerlingen dus ongeveer. En als men dan van het eenig-zuivere, dus van het aesthetische, beginsel wil uitgaan, dan *moet* men voor de moeilijkheid komen te staan, dat deze leeftijd het mooiste uit de poëzie der tachtigers en die na hen kwamen, niet kan savoureeren.

De heeren van den Blink en Eigenhuis hebben gedaan wat zij konden, om „begrijpelijke" poëzie voor hun boekje uit te kiezen. Over het geheel is hun dat gelukt, maar het aesthetische gehalte van de stof moest daaronder lijden.

Maar al te dikwijls waren de samenstellers gedwongen, zich op te houden aan den zelfkant van de letterkunde. En wat erger is: zij bleven zich ook in die omgeving ophouden, als het, met het oog op den lezerskring waarvoor zij verzamelden, *niet* noodig was.

Het hier opgenomen werk van Marie Boddaert, S. Bonn, Nellie van Kol, Morie Metz-Koning, G.H. Priem, Felix Rutten, Helène Swarth, om maar enkele auteurs te noemen, kan niet meer dan middelmatig genoemd worden. Ik spreek alleen over *het hier opgenomen werk*. Ik neem graag aan, dat Nellie van Kol nooit iets beters heeft geschreven dan de onschuldig-idealistische versjes, die in deze verzameling voorkomen, maar van Felix Rutten, Morie Metz-Koning, Hélène Swarth waren er stellig verzen te kiezen geweest, veel mooier, en uit een practisch oogpunt even geschikt.

Toch staan er ook veel mooie verzen in deze bloemlezing, en als geheel is het stellig een bruikbaar boek. De keuze van de Afrikaansche gedichten had gelukkiger kunnen zijn, en bovendien — was het vertegenwoordigen van de Afrikaansche poëzie in een klein bestek als dit wel noodig geweest? Ditzelfde geldt in nog sterkere mate voor de opgenomen „poëzie" in Groningsch dialect en voor het Friesche vers van Pieter Jelles.

Den Haag. Herman Middendorp.

Fransche lectuur voor de Middelbare School onder redactie van **P. B. Benjert** en **J. J. B. Elzinga,** 2de Serie No. 2. **Anatole France, Le Crime de Sylvestre Bonnard** (Jeanne Alexandre). Groningen-Den Haag, Wolters. 1920. (Pr. *f* 1.75).

Dit boekje is weer bestemd voor de hoogere klassen van Gymnasium en H.B.S. met 5-jarigen cursus. De heeren P. B. Benjert en J. J. B. Elzinga meenen met recht, dat de lectuur voor leerlingen van dien leeftijd gekozen moet zijn uit eenvoudige litteraire kunstproducten van Fransche schrijvers.

En een van de boeken, die hun het meest voor dit doel geschikt schenen, is het beroemde„ Crime de Sylvestre Bonnard" van Anatole France.

Dit zoo beroemd, geestig en gevoelig boek bestaat uit twee verhalen, die ieder op zichzelf een geheel vormen. Het eerste, verreweg het mooiste maar tegelijk het moeilijkste wat taal en inhoud betreft, hebben de heeren Benjert en Elzinga niet gekozen, maar de voorkeur gegeven aan „Jeanne Alexandre", het tweede verhaaltje, ook wel mooi en waar de fijne geest van A. France verborgen onder den persoon van Sylvestre Bonnard eveneens overal te herkennen is. Het is zeker geschikter voor de klas dan de geschiedenis van de „Légende dorée", maar het komt mij eenigszins vreemd voor, dat noch voor noch achter „Jeanne Alexandre" vermeld staat, dat dit slechts een gedeelte van „Sylvestre Bonnard" is. Het is toch zeer te wenschen, dat de leerlingen later de geheele „Crime de Sylvestre Bonnard" in handen krijgen, en nu zouden zij kunnen denken, dat het alleen uit de geschiedenis van „Jeanne Alexandre" bestaat. Dit daargelaten acht ik het boekje uitstekend voor de klas geschikt. De mooie, vloeiende, eenvoudige en toch zoo kunstige taal van „Anatole France", de fijne psychologie van de karakters, het afwisselende der gesprekken, het bijzonder komische van sommige situaties en bovenal die geestige glimlach van Anatole France, waarachter zooveel gevoel en een weinig melancholie verborgen is, dit alles zullen de leerlingen in meer of minder mate van zelf mee voelen.

Het is een boekje dat men leest en herleest en waarin men telkens iets anders ontdekt en meer van geniet; als de leerlingen ver genoeg zijn om niet al te veel woorden op te moeten zoeken, zal het lezen er van ongetwijfeld een genoegen zijn.

Tot mijn spijt kan ik de teekeningen niet erg bewonderen, mij dunkt beter geen platen dan deze bij een boek van „Anatole France".

Voorhout. N. de Haan-Liégeois.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij Ferd. Schöningh te Paderborn is de „13de en 14de" druk verschenen van Stamm-Heyne's bekende *Ulfilas*-uitgaaf, evenals de vorige edities welke na Heyne's dood zijn verschenen door F. Wrede bewerkt. Het geheele boek is met zorg herzien en bijgewerkt; Wrede had er echter — niet ten onrechte — bezwaar tegen den tekst vast te stellen naar Sievers' theorieën over intonatie en woordmelodie, zooals Streitberg wel gedaan heeft. — De prijs van het werk is 19 M. + 50%.

J. H.

De vijfde en zesde jaargang der *Religionsgeschichtliche Bibliographie* (1918-1919), uitgegeven door Carl Clemen met medewerking van verschillende Duitse en enige Hollandse geleerden, geeft, gelijk zijn voorgangers, een zeer overzichtelik geordende bibliografie van hetgeen in 1918 en 1919 uitgegeven is op het gebied van de geschiedenis der godsdiensten in de uitgebreidste zin van het woord. Deze uitgave van B. G. Teubner (Leipzig-Berlijn, 1920) is te beschouwen als een appendix van het *Archiv für Religionswissenschaft*, doch is ook afzonderlik in de handel verkrijgbaar.

Men verzoekt ons te melden, dat het museum te Franeker den 2den Mei door den Burgemeester, den heer Okma, is geopend. Het vervangt de vroegere oudheidkamer: de belangrijke verzameling oud porselein en zilverwerk, door wijlen den heer J. Stapert aan de stad geschonken, maakte de uitbreiding noodzakelijk. Het museum is gevestigd in het op zichzelf al zeer bezienswaardige raadhuis, dat in 1591 is gebouwd.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. des Inscr. & B.-L., 1920, Sept.-Oct.: P. Monceaux, Martyrs de Djemila. — Begouen, Un dessin relevé dans la caverne des Trois-Frères, à Montesquieu-Avantès. — Durrieu, Deux miniatures à caractère historique de la Biblioth. de Vienne. — Albertini, Table de mesures de Djemila. — L. Carton, Rapport s. l. fouilles exécutées à Bulla Regia en

Digitized by Google

1919-1920. — Cagnat, Note complémentaire. — P. Monceaux, Deux victimes des Maures à Madauros. — E. Cuq, La cité punique et le municipe de Volubilis. — L. Poinssot, Datus, conductor praediorum regionis Thuggensis. — P. Lacau, Les travaux du service des Antiquités de l'Egypte en 1919-1920. — Ch. Fraipont, Essai de chronologie du néolithique en Belgique. — H. Cordier, Rapport s. l. travaux de l'Ecole française de l'Extrême-Orient avril 1918—juillet 1920. — Wilmart, Un manuscrit de Tertullien retrouvé.

Hermes, LV, 4: A. Rosenberg, die Entstehung des sogen. Foedus Cassianum u. des latein. Rechts. — R. Philippson, zu Philodems Schrift über die Frömmigkeit, IV. — C. Robert, die Hera von Tiryns. — E. Preuner, Honestos. — F. Münzer, die Fanniusfrage.

LVI, 1: F. Jacoby, Das Prooemium des Lucretius. — K. Münscher, metrische Beiträge. — Misc.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Liter. u. f. Päd., XLV-XLVI, 10: E. Kalinka, Die Herkunft der griech. Götter. — A. Werminghoff, Die Wahl des Staatsoberhauptes in der deutschen Geschichte. — Mitteil.

XLVII-XLVIII, 1-2: G. Rodenwaldt, Die Form des Erechtheions. — G. Wissowa, Die germ. Urgesch. in Tacitus' Germania. — J. Ilberg, Philol. Probleme der Medizingesch. des Altertums. — W. Holtschmidt, Dichter u. Übersetzer. — E. Abegg, W. v. Humboldt u. d. Probleme der allgem. Sprachwissenschaft. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: H. Friese, Wesen u. Aufgaben pädag. Schriftstellerei. — O. Richter, Schulreform u. Bodenreform. — E. Bruhn, Die oligarch. Denkschr. über die Verfassung Athens als Schullektüre. — W. Lindner, Beethoven. — Mitteil.

3: W. Nestle. Der Pessimismus u. seine Überwindung bei den Griechen. — W. Kroll, Die Kunst des Livius. — J: Haller, War Kaiser Heinrich VI. ein Minnesänger?

In het paedagog. ged.: W. Marcus, Falsche u. wahre Konzentration. — Mitteil.

Nieuwe Taalgids, XV, 2: Ph. J. Simons, De term „betekenen" in en buiten de Kleuterroman (slot). — C. B. v. Haeringen, Over verschrijvingen (slot). — C. G. N. de Vooys, Uit en over oude spraakkunsten. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, VI, 3: G. Busken Huet, „Tartuffe". — C. Kramer, Les poèmes épiques d'André Chénier, IV. — A. L. Corin, Über den Ursprung von mhd. *zecke* u, dessen Bedeutung bei Tauler. — Th. C. v. Stockum, Schopenhauer u. Raabe, Pessimismus u. Humor. — W. A. v. Dongen Sr., *Almost* and *nearly*. — D. C. Hesseling, Spoken. — Aankond. v. eigen werk. — Inh. v. tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, VIII, 6: Fr. Th. Horsten, Katholiek-Geestelik-Toneel, I.—J. Moormann, „Louter Lekoris". Een levende geheimtaal, II. — Gerl. Royen, Kontaminatie, X. — Chr. Kops, „De Pits kussen".

IX, 1: J. F. M. Sterck, Vondels eerst-gedrukte gedichten. — L. C. Michels, Stalpaert, I. — Fr. Th. Horsten, Katholiek-Geestelik-Toneel, II. — J. Moormann, „Louter Lekoris". Een levende geheimtaal, III. — Tijdschr.-schouw.

2: L. C. Michels, Stalpaert, II. — G. Royen, De Pits Kussen, I. — J. Moormann, „Louter Lekoris". Een levende geheimtaal (slot).

3: L. C. Michels, Stalpaert (slot). — H. H. Knippenberg. De Aegyptische dagen. — H. Linnebank, Puntletters. — G. Royen, De Pits Kussen (slot). — Fr. Chr. Kops, Toegift. — Tijdschriftenschouw.

English Studies, III, 2: J. A. Falconer, Sir Walter's Edinburgh. — H. C. Wyld, The Surrey Dialect in the XIIIth Century. — E. Kruisinga, Critical Contributions to English Syntax. — Notes a. News. — Translation. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Anglia, XLV, H. Lindkvist, On the Origin a. History of the English Pronoun *she*. — G. Dubislav, Studien z. mittelengl. Syntax, III. — F. Holthausen, Ashby-Studien, II, I; III, 2.

Id., Beibl., XXXII, 2: K. Jost, Zur Textkritik der altengl. Soliloquienbearbeitung (Schluss). — F. Holthausen, Zur engl. Wortkunde, III.

3: Klaeber, Zu altengl. *œndian* = *'œr(e)ndian* — Dez., The first line of *Deor*.

Bijdr. Vaderlandsche Geschiedenis, VII, 3-4: Heeringa, Zeeuwsche jonkers. — Elias, Schetsen uit de gesch. van ons zeewezen, III. — Blok, Prins Willem III te Leiden. — Theissen, Iets over de verhoudingen in de Republiek 1684. — Pont, Uit de geschiedenis van Frederikstad. — Bouman, Oudste oorkonden van Mariënweerd. — Hist. literatuur (April—Oct. 1920).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXV, 5-6: Frederiks, Fockema-Andreae. — Bolkestein, Nieuwe Handboeken, II. — Snijder, L. van Sybel's werk over de vroeg-christ. kunst. — Van Gelder, Recente gegevens omtrent de 16de-eeuwsche koopman, II. — De Boer. Bismarck en Treitschke. — Geest, Joh. Corn. Wattier.

Studiën, XCV, Maart: F. Tummers, Een brutale Vervalsching van het Leven van Jezus. — B. W. Speekman, Der Deutsche Held. — M. v. Steen, Joego-Slavië IV. Bosnië en de Hercegovina. — J. Beuns, De Grondrente. — J. C. J. Groot, George Eliot en haar Romans. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

April: Fr. de Bruijn, Voetstappen van den tertiairen mensch. — J. Beuns, Is de Tijdsverschil-theorie door Innocentius XI veroordeeld? — H. Bolsius, Gezonde Voedingsvoorwaarde. — P. Albers, Historisch Nieuws. — Dez., Dr. P. J. H. Cuypers. — Meded. — Uit de Pers.

Mei: Canisius-nummer.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Blok, Willem de eerste: Onze Eeuw 1921, April (Japikse); Tijdschr. v. Gesch. XXXV, n°. 5-6 (v. Gelder); Revue hist. CXXXV, n°. 2 (Waddington); Lit. Zentralbl. 1921, n°. 13 (J[apikse]).

Meijer Drees, Stroomingen: Lit. Zentralbl. 1921, n°. 13 (Menne).

Heymans, Renaissance: Tijdschr. v. Gesch. XXXV, n°. 5-6 (Tenhaeff).

Huizinga, Herfsttij: Tijdschr. v. Gesch. XXXV, n°. 5-6 (Tenhaeff).

Posthumus, Documenten: Tijdschr. v. Gesch. XXXV, n°. 5-6 (v. Nierop).

Certamen Poeticum Hoeufftianum

Praemium aureum reportavit Franciscus Sofia Alessio Radicenensis qui carmen cecinit cui titulus Asterië. Post hoc magna laude ornata sumptibus legati in lucem haec edentur carmina:

Regnum paupertatis. Telemachus. Arminius. Davi reditus ad inferos. Optarim pro bile iecur tibi Flacce moveri. Epistola Flori ad Horatium. De velivolo curru, si poetae ad tempus scidulae aperiendae dederint veniam, quod iam fecit *Carlo Bianchini* qui carmen fecit c. t. Davi reditus ad inferos.

C. VAN VOLLENHOVEN,
Ord. lit. Acad. Reg. Neerl. praeses

Digitized by Google

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN. DEN HAAG.

ANTIEKE CULTUUR
ONDER REDACTIE VAN
Dr. D. COHEN, Dr. E. SLIJPER
en Dr. H. WAGENVOORT.

Zoo juist verschenen:

III.
GRIEKSCHE KUNSTGESCHIEDENIS
door Dr. F. MULLER Jzn.,
Hoogleeraar aan de Gem. Universiteit van Amsterdam.

Geïllustreerd. : : Prijs f 1,90
Geen toeslag.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS GRONINGEN DEN HAAG

J. Matthijs Acket
VERZAMELDE OPSTELLEN

Ingenaaid f 3.25, gebonden f 4.40

Dit twaalftal opstellen over literatuur van Acket, den veelgelezen schrijver der studies over Thomas à Kempis en Van Deyssel, beteekent een nieuw en frisch geluid in onze letteren.

Groote kennis en weldadige geestdrift spreken uit dit boeiend geschreven boek.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Zooeven verschenen

Het Beroep van Advocaat

DOOR

Mr. J. A. TELDERS
Landsadvocaat

Prijs 30 Cent

Bovenstaande brochure is de eerste van een drietal, dat wij op verzoek van de Juridische Faculteit der Leidsche Studenten uitgeven. Deze eerste brochure bevat een korte schets van het beroep van Advocaat. In de tweede brochure zal geschetst worden de toekomst van den jurist bij de Rechterlijke macht, terwijl in de derde de toekomst van den jurist bij het Bankwezen zal worden behandeld.

Deze drie brochures zijn niet alleen van belang voor juridische studenten, doch ook voor juristen, die reeds in de Advocatie, bij de Rechterlijke macht, of in het Bankwezen werkzaam zijn.

De prijs van elke brochure is **30 cent.**

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ — LEIDEN

J. KOOPMANS
Middelnederlandse Romans

Ing. *f* 3.25, geb. *f* 4.40

In dezen tijd van opleving der romantiek zal deze verklarende beschouwing over de middeleeuwsche ridderromans zeer in den smaak vallen. Zij is helder en boeiend geschreven, ondanks een diepgaande documentatie zonder vertoon van geleerdheid.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **66ste Jaargang** **Per jaar f 1.—**

De **Nederlandsche Bibliographie**, het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. **No. 10.** **Juli 1921.**

Panconcelli-Calzia, Experimentelle Phonetik (Kloeke).
Traube, Kleine Schriften (S. G. de Vries).
Stein, Kharosthi Inscriptions, I: Text, by Boyer, Rapson and Senart (J. Ph. Vogel).
Heusler, Deutscher und antiker Vers (F. Kossmann).
Catalogus der Fransche Taal- en Letterkunde in de Kon. Bibliotheek, II-IV (Serrurier).
Annales de la société J. J. Rousseau, XII (Gallas).
Weber-Riesz, Allgemeine Weltgeschichte, I (H. v. Gelder).
Klappstein, Vier turkestanische Heilige (Houtsma).
Opvoeding en Onderwijs:
Acket, Verzamelde Opstellen (Tinbergen).
Schoolboeken:
De Brouwer en Slijper, Oefeningen bij de Syntaxis, I (Brinkgreve).
Lecoutere, Schets v. d. ontwikkelingsgang der Nederl. letterkunde (A. Greebe).

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

G. Panconcelli-Calzia, Experimentelle Phonetik. (Sammlung Göschen). Berlin und Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co. 1921.

Het is een goede gedachte geweest van schrijver en uitgever, om dit overzicht van de resultaten der experimenteele phonetica in den beknopten vorm van de bekende verzameling Göschen te doen verschijnen. P.—C. is sinds jaren leider van het model-ingericht phonetisch laboratorium te Hamburg en heeft in deze hoedanigheid tallooze proeven kunnen nemen op personen van den meest verschillenden landaard. De resultaten van deze eigen onderzoekingen nemen in het werkje een vrij groote plaats in, maar daarnaast is ook de vakliteratuur uit Binnen- en Buitenland verwerkt. Dat er althans vóór 1914 veel over het hoofd gezien is, zal men van den schrijver der „Bibliographia phonetica" wel niet kunnen aannemen.

Over de waarde van het experimenteel-phonetisch onderzoek zijn de geleerden het nog niet eens. Men leze de felle kritiek van van Ginneken (*Als ons moedertaalonderwijs nog ooit gezond wil worden*, blz. 12—13) die de resultaten zoo miniem acht, dat „een voorstander der moderne menschen-oeconomie eenvoudig de haren te berge rijzen." Men kan daarop antwoorden, dat menig medicus of mathematicus zich met soortgelijke ontsteltenis pleegt af te wenden van onze linguistische literatuur .... wat dan toch per slot van rekening niets anders bewijst, dan dat *onze* belangstelling en methode van onderzoek *hem* vreemd zijn. Toegegeven moet worden, dat de philoloog zich over het algemeen in een phonetisch laboratorium niet thuis zal voelen. De phonetica is langzamerhand een bijzonder vak van wetenschap geworden, waartoe zich in de eerste plaats physiologen en medici voelen aangetrokken. Maar toch zou men verkeerd doen de banden tusschen de philologie en de experimenteele phonetica geheel te verbreken. Doen zich bij het onderzoek der levende taal bij zekere taalklankverschijnselen moeilijke kwesties voor, hebben we tevergeefs gepoogd, door scherp luisteren gewaar te worden, wat voor verborgen werkingen er in de spraakwerktuigen plaats hebben, dan zullen we goed doen, in het phonetische lab. ons licht op te steken; we kunnen ons door een ervaren laborant omtrent de te gebruiken instrumenten laten voorlichten en dan met zijn hulp de noodige experimenten op bepaalde dialectsprekers verrichten. In vele dubieuze kwesties, die tevoren onoplosbaar schenen, geven de instrumenten uit het phonetisch laboratorium ons wit op zwart (van het beroet papier) een antwoord, dat voor geen dubbelzinnigen uitleg meer vatbaar is.

Uit het boekje van P.—C. zal men zich allereerst kunnen orienteeren omtrent den aard der proefnemingen, die men in het lab. zal kunnen verrichten. Jammer is het (hoewel zeer verklaarbaar), dat illustraties geheel ontbreken. In dit gemis zal ten deele schr's prachtig geïllustreerde *Einführung in die angewandte Phonetik* (Berlin 1914) kunnen voorzien. Met genoegen zag ik een uitvoerig hoofdstuk gewijd aan de grammophoon en de phonograaf. Dat deze instrumenten van beteekenis zijn bij de beoefening der levende taal, zal geen linguist willen ontkennen. Eenige teleurstelling wordt ons bereid door de mededeeling van Goldhammer (waarbij zich onze landgenoot Struycken aansluit) dat „die durch Phonograph und Grammophon aufgenommenen Klänge physikalisch im allgemeinen durchaus verzerrt sein müssen" (blz. 37).

Leiden. G. G. Kloeke.

Digitized by Google

Ludw. Traube, Kleine Schriften. Hg. von **Sam. Brandt.** (= Vorlesungen und Abhandlungen v. L. Traube. Hg. von **Franz Boll.** Bd. III). München, C. H. Beck. 1920. (Pr. M. 35).

De Redactie van het *Museum* heeft mij een weemoedig genoegen verschaft door mij bovengenoemd boek ter aankondiging toe te vertrouwen. Aldus vond ik aanleiding het nauwkeuriger door te lezen dan anders waarschijnlijk het geval geweest zou zijn. En zeker is het een genoegen met piëteitvolle gedachte aan den al te vroeg overleden auteur te herlezen wat destijds bij verschijning in verschillende periodieken de aandacht trok door geleerdheid en scherpzinnigheid. Over vele der thans herdrukte opstellen heb ik voor en na het verschijnen drukke briefwisseling met den schrijver gevoerd; reeds vroeg was ik met hem in betrekking die echter eerst meer intiem werd na zijn „O Roma nobilis" (1891), eene verhandeling evenzeer uitblinkende door groot vernuft als door eene werkelijk bewonderenswaardige kennis en zeker behoorende tot het beste wat Tr. geleverd heeft. Het is jammer dat dit voortreffelijk werk niet in dezen bundel is opgenomen. De reden daarvan ligt in de omstandigheid dat het oorspronkelijk werd gepubliceerd in de Abhandlungen der Beiersche Akademie d. Wet. en de heer Brandt alles wat daarin verscheen, wegliet, daar het afzonderlijk gemakkelijk te raadplegen zou zijn. Hierin vergist hij zich, naar ik meen. Zij die als hij gewoon zijn te werken ter plaatse waar eene groote openbare bibliotheek gevestigd is, maken zich dikwijls eene al te gunstige voorstelling daaromtrent. Voor velen zijn zulke Abhandlungen allesbehalve toegankelijk en dan gewoonlijk nog in dikke zware banden met allerlei heterogenen inhoud, waardoor het zeker niet gemakkelijk wordt een stuk voor rustige lectuur beschikbaar te krijgen of voortdurend bij de hand te hebben. Het zou dus wel een nuttig werk geweest zijn die fraaie en in menig opzicht baanbrekende verhandeling te herdrukken voor het gebruik en ten profijte van velen.

Overigens is de keuze en is het samenstellen van den bundel zeker met de grootste zorg geschied. Men vindt er zelfs in wat de auteur zelf niet eens tot een artikel verwerkt heeft, b.v. zijne opmerkingen omtrent een eigenaardig gebruik van het afkortingsteeken voor *-us*, door Traube in een brief aan Delisle medegedeeld en door dezen sedert met andere opmerkingen dienaangaande gepubliceerd. Thans is daarvan een artikel hier gemaakt met leerrijke aanvullingen, waarbij slechts gemist wordt de vermelding dat men een spoor van dit gebruik ook vindt in den cod. Heidelberg. van Plautus. In de voorrede tot de reproductie daarvan zegt Zangemeister dat dit „errore" aldaar zou voorkomen. Maar, zooals ik meen aangetoond te hebben in mijn Album palaeogr. p. XXIV, is dit niet juist en geldt het hier wel degelijk een oud en vrij ver verspreid gebruik.

Een aardig en geleerd artikel over de verhandeling „Quid sit ceroma" is herdrukt zonder die verhandeling zelve, waardoor het aan belang verliest. Wel wordt verwezen naar de sedert verschenen uitgaaf achter de brieven van Servatus Lupus, maar niet wordt herinnerd aan de toch zoo curieuse bijzonderheid, dat Traube hier een steek liet vallen en als „ineditum" opdischte wat reeds Baluze had uitgegeven en Migne had herdrukt. Voor den naam van Tr. kon dit uitteraard geen kwaad, daarvoor staat hij veel te hoog. Maar voor tijd- en vakgenooten was het destijds curieus en tot op zekere hoogte een troost te zien dat zelfs hij, de primus inter pares, tot zulke eene vergissing kon komen, die hij trouwens zelf volmondig en op haast comisch-bescheiden wijze erkend heeft.

De groote massa werk door Traube in betrekkelijk korten tijd (hij overleed helaas reeds op 45-jarigen leeftijd) overal verspreid geleverd, is hier praktisch verdeeld in drie groepen: klassieke philologie, middeleeuwsche philologie, palaeographie en handschriftenkunde. In die groepen zijn de artikels gerangschikt zooveel mogelijk naar chronologie der behandelde auteurs of onderwerpen. Dit lijkt geene gelukkig gekozen indeeling. Chronologie zou m.i. hier uitsluitend te pas komen voor het verschijningsjaar der artikels, zoodat men de voortdurende ontwikkeling van den auteur kon gadeslaan, hem als 't ware kon bespieden bij den voortgang zijner studiën. Afgezien van dit bezwaar, moet erkend worden, dat alles met de uiterste zorg behandeld is en dat prof. Brandt zich hoogst verdienstelijk heeft gemaakt door die zorg en door de toevoegingen waarmede hij elk artikel tot op den huidigen dag heeft bijgewerkt. Hij toont hier eene toewijding en eene kennis der uitgebreide en overal verspreide literatuur, die bewondering afdwingen. Hetzelfde geldt van hetgeen prof. Boll als algemeen leider van de uitgaaf der Vorlesungen und Abhandlungen in zijn „Vorwort" ten beste geeft, met name van zijne geleerde aanvullingen op de *Nomina sacra*.

Dit 3e deel der oorspronkelijk op 5 deelen geraamde uitgaaf der Vorlesungen und Abhandlungen zal het laatste moeten blijven. De tijdsomstandigheden veroorloven de voortzetting niet. Nu het dus afgesloten moest worden en één geheel vormen, is dit 3e deel voorzien van registers op alle drie deelen te zamen. Met de samenstelling daarvan heeft zich Traube's bekende leerling en opvolger prof. Paul Lehmann belast. Ook aan hem komt veel dank toe voor zijn even nauwkeurig als nuttig werk.

Leiden. S. G. de Vries.

Kharosthi Inscriptions discovered by Sir **Aurel Stein** in Chinese Turkestan. Part. I. **Text of Inscriptions discovered at the Niya Site** 1901. Transcribed and edited by **A. M. Boyer, E. J. Rapson, and E. Senart.** Published under the authority of His Majesty's Secretary of State for India in Council. Oxford, at the Clarendon Press. 1920.

Onder de kleine groep van geleerden die zich hebben gewijd aan het archaeologisch en geografisch onderzoek van Centraal Azië neemt de als Engelschman genaturaliseerde Hongaar Sir Aurel Stein ongetwijfeld de eerste plaats in door zijn drie aan resultaten zoo uiterst rijke ontdekkingsreizen in Chineesch Turkestan van de jaren 1900-'01, 1906-'08 en 1913-'16. Het is tot nog toe Stein's gewoonte geweest van zijn reizen eerst een eenigszins populair relaas („a personal narrative") te doen verschijnen en daarna een zeer uitvoerig en zuiver wetenschappelijk verslag. Zoo verscheen over de expeditie van 1900-'01 (afgezien van een reeds in 1901 te Londen uitgekomen *Preliminary Report*) eerst *Sand-buried ruins of Khotan*, London 1904, en daarna *Ancient Khotan*, 2 dln., Oxford 1907. Evenzoo bezitten wij in *Ruins of desert Cathay*, 2 dln., London 1912, het populaire verhaal van de tweede ontdekkingsreis van 1906-'08, terwijl het groote definitieve werk *Serindia* binnenkort het licht zal zien. Hoewel het beschaafde publiek, dat belang stelt in Stein's

Digitized by Google

onder zooveel gevaren en ontberingen verrichten arbeid, alle reden heeft den schrijver dankbaar te zijn voor de onbekrompen wijze waarop hij in boeiende reisverhalen daaraan openbaarheid heeft gegeven, toch kan het wel niet anders of deze dubbele publiceering moest leiden tot vertraging zelfs bij een geleerde van zoo verwonderlijke werkkracht als Stein. Neemt men in aanmerking, dat de beide deelen van het „voorloopige" werk *Ruins of desert Cathay* meer dan 1000 bladzijden druks beslaan, dan zal men zich niet verwonderen dat het hoofdwerk *Serindia* nu eerst gaat verschijnen zooveel jaren na die tweede reis, die het beschrijft. En in dien tusschentijd heeft de onvermoeide onderzoeker al weer een derde reis ten einde gebracht, die zich uitstrekte over een wijder grondgebied en een nog grootere tijdsruimte omspande dan de beide vorige. Van deze expeditie zal dan ook geen „personal narrative", maar mettertijd „alleen" een definitief verslag worden gepubliceerd. Onlangs hebben wij te Leiden en Amsterdam het voorrecht gehad een boeiend relaas van die gedurende de oorlogsjaren uitgevoerde derde expeditie uit Sir Aurel's eigen mond te mogen vernemen.

In de daareven genoemde vier werken geeft Stein ons een hoogst nauwkeurig en voortreffelijk geïllustreerd verhaal zijner onderzoekingstochten waarbij de opgravingen een groote plaats innemen met de beschrijving van de door hem onderzochte bouwvallen en de daarbij aan het licht gebrachte voorwerpen. Bijzonder rijk was daarbij de oogst van geschreven documenten en zoo uiteenloopend waren zij in taal en schrift, dat het zelfs aan een taalkenner als Stein onmogelijk was aan deze zijne vondsten meer te wijden dan een zeer voorloopig onderzoek. De ontcijfering en verklaring van die honderden documenten in Sanskrit, Prākrit, Chineesch, Tibetaansch, Pehlevī, Perzisch en Turksch, om niet te spreken van die in onbekende tâlen, moest Stein overlaten aan specialisten, waarvan hij in de inleiding van zijn *Ruins of desert Cathay* niet minder dan vier-en-twintig bij name noemt. Beter dan in tijdroovend epigrafisch speuren in het studeervertrek kon Stein zijn energie aanwenden in de woestijnen van Turkestan met het verzamelen van nieuw materiaal.

In het hier aangekondigde werk hebben wij thans de eerste uitgave van 427 inscripties, die afkomstig zijn van Stein's eerste expeditie van 1900-'01. Bij die gelegenheid bepaalde zich het onderzoek hoofdzakelijk tot de omstreken van Khotan. Eind Januari bereikte Stein een „ancient site" aan de Niya rivier, waarop een inlandsche schatgraver zijn aandacht had gevestigd. In dit eenzame oord bracht Stein drie weken door. Zijn moeite werd beloond door een vondst van honderden documenten meest van hout, die uit de 1ste en 2de eeuw na Chr. dagteekenen.

Het zijn inderdaad „brieven", bestaande uit twee houten, meest wigvormige plankjes, samengebonden met touw en verzegeld met zegels van leem, die vaak getuigen van een Hellenistischen invloed, die langs den weg van Bactrië en Gandhāra tot deze oostelijke streken moet zijn doorgedrongen. Enkele dezer houten brieven werden gevonden in gezegelden, dus ongeopenden toestand. Het was een geheel archief uit de eerste twee eeuwen onzer jaartelling, dat dus aan het licht werd gebracht. Niet weinig merkwaardig is het dat voor deze officieële correspondentie een Prākrit, d.w.z. een Indisch dialect, werd gebruikt. Op zijn tweede reis heeft Stein zulke documenten nog veel oostelijker aangetroffen, nl. in de streek van het Lop Nor.

De te Niya gevonden stukken zijn geschreven in een linksloopend schrift, dat Kharoṣṭhī wordt genoemd en van Arameeschen oorsprong is. Ook in Gandhāra en Panjāb was dit schrift in zwang gedurende de periode van 300 v. Chr. tot 300 n. Chr. Zoowel taal als schrift der documenten van Niya wijzen op kolonisatie van Khotan door kolonisten uit het noord-westen van Indië, een gevolgtrekking op verrassende wijze bevestigd door een overlevering die de Chineesche pelgrim Hiuen Tsiang ons heeft bewaard.

Wat nu de eigenlijke inhoud is van het door Stein aan de Niya-rivier ontdekte archief, dat zal behalve voor de vakmannen voorloopig nog een geheim blijven, aangezien in de hier aangekondigde uitgave slechts de tekst der documenten wordt afgedrukt. Ieder die ooit te maken heeft gehad met inscripties in dit lastige schrift zal zeker den arbeid niet onderschatten, dien deze publicatie moet hebben gekost. Moge zij spoedig worden gevolgd door een vertaling of althans een bespreking van den inhoud der hier gepubliceerde teksten, Aan het werk zijn zes platen toegevoegd, waarop negentien der beschreven stukken zijn gereproduceerd, terwijl nog een dertiental vroeger reeds zijn verschenen in Stein's *Ancient Khotan*. Ongetwijfeld ware reproductie op ruimer schaal niet ongewenscht geweest, waar het een schrift geldt, waarvan de elkander vaak gelijkende lettervormen niet zelden aanleiding kunnen geven tot onzekerheid. Deze opmerking moet niet worden opgevat als een blijk van wantrouwen in de drie bewerkers der hier ontcijferde teksten, wier bevoegdheid op dit terrein algemeen wordt erkend. Wij zijn hun dan ook dankbaar voor dit voortreffelijk uitgegeven boekdeel, dat ons de eerste uitvoerige behandeling brengt van een deel der epigrafische schatten, die Sir Aurel Stein in de woestijnen van Turkestan heeft opgedolven.

Leiden. J. Ph. Vogel.

A. Heusler, Deutscher und antiker Vers, der falsche Spondeus und angrenzende Fragen. Strassburg Trübner 1917. (Quellen u. Forschungen z. Sprach- und Culturgesch. d. German. Völker 123 Heft). (Pr. M. 6.50).

Sedert de tijden van Klopstock hebben de hoogduitsche dichters, kleinere zoowel als de allergrootste, gebruik gemaakt van rijmlooze versvormen in wier rythme zij eenig grieksch metrum meenen na te bootsen; zij hebben daarmee aan dergelijke verzen een blijvende plaats in de duitsche letterkunde verzekerd. Een bewuste ontleening als deze moest uiteraard van den aanvang af begeleid worden door een theorie, die zoowel de verkieslijkheid van het nagevolgde voorbeeld als de mogelijkheid en de gewenschte wijze der nabootsing in het licht stelde. De onoverkomelijke tegenstrijdigheden, die tusschen de navolging en de voorbeelden moeten blijven bestaan, en de ijverige pogingen der theoretici, die te goeder trouw de juistheid der nabootsing trachten aan te toonen, behooren tot de dankbaarste en leerzaamste onderwerpen voor den historicus; hier valt vaak het vrome zelfbedrog dat de geschiedenis leidt in al zijn sluipwegen te volgen.

Een belangrijke grieksch-metrische litteratuur is

Digitized by Google

in het nederlandsch niet ontstaan; zeer groote dichters ontbraken; Bilderdijk, indien men dezen daartoe zou willen rekenen, verzette zich ertegen: Ossian in hexameters (van de Kasteele had dit gedaan) was hem een gruwel en hijzelf beproefde het in .... alexandrijnen. Toch hebben de metrische verzen en de betoogen daarvoor hier opschudding genoeg gebracht en een rijke theoretische ader geopend. Kinker's Prosodie is zeker de belangrijkste vrucht die de metrische dichtkunde in Nederland heeft doen rijpen, de latere zuid-nederlandsche dichters niet te na gesproken.

In Duitschland bestaat een zeker gemeen-oordeel, dat onderscheid maakt tusschen een „mooier" en een „juister" wijze van navolging; als voornaamsten vertegenwoordiger van de eerste noemt men Goethe, van de tweede Platen. De beteekenis van een dergelijke uitspraak en de maatstaven, die in dezen bij de beoordeeling dienen, vormen het onderwerp van Heusler's onderzoek. Het spreekt van zelf, dat een deugdelijke moderne behandeling van dit detail niet mogelijk was zonder breeder uitzicht op de vormeischen van het germaansche vers in het algemeen. Daarom vooral is deze studie van den Bazelschen hoogleeraar een belangrijke bijdrage tevens voor de nederlandsche philologie.

De vraag hoe een germaansche taal zich verhoudt tot de klassieke verstheorie, kwam in de tweede helft der 18e eeuw niet voor de eerste maal aan de orde. Reeds in de 16e en 17e eeuw had men zich ermee bezig gehouden, hoe wij in onze talen (hetzij duitsch of nederlandsch) voeten vormen, in dezen tijd in het bijzonder jamben en trocheeën. Heusler geeft een overzicht van de theoretische beschouwingen, gedurende deze eeuwen te berde gebracht en tracht die naar hun standpunt te rangschikken. Hij vindt een scala van vier trappen, wier geleidelijke ontwikkeling echter niet volkomen met de geschiedkundige volgorde gelijk opgaat. Op de *eerste trap* plaatst hij degenen, die kortweg met lange en korte lettergrepen rekenen en meenen (of schijnen te meenen) dat hiermee ook voor onze talen een zonder meer afdoende maatstaf gegeven is, „die roh quantitierende Lehre des 16. Jhs." Hiernaast ontstond spoedig het inzicht van de *tweede trap*: dat namelijk de bij de klassieken door lengte en kortheid bepaalde versfactoren bij ons als kenmerk al of niet den klemtoon moeten dragen, een zienswijze die zich zonder moeite opdrong bij de beschouwing der algemeen toegepaste alterneerende versschema's. De gelijkstelling van lang-kort met beklemd-onbeklemd had verscheiden schakeeringen; men verwisselde beide eenvoudig, noemde een lettergreep met klemtoon daarom lang en omgekeerd, of men beweerde dat klemtoon lang maakt in het algemeen, of alleen dat dichters daaraan hun benoodigde lange lettergrepen kunnen herkennen. Als *derde trap* onderscheidt Heusler hen, die verklaren dat er in onze talen in het geheel van lengte geen sprake is, dat wij daarmee dus ook niet hebben te rekenen, maar ons eenvoudig aan het onderscheid van beklemtoond en onbeklemtoond hebben te houden. De overgangen tusschen het 1e en 2e standpunt zijn zeer subtiel, Heusler zelf bespreekt nog verscheiden gevallen van „vermenging" dezer twee. Ik zou het niet wagen, naast de duitsche auteurs, die erin gerangschikt zijn, de nederlandsche theoretici in te deelen. Meenden allen, die van lang en kort spraken en toch klaarblijkelijk de lettergrepen volgens den woordklemtoon in die beide klassen verdeelden, dat zij een verschil in tijdsduur waarnamen? De meesten waarschijnlijk, sommigen zeker wel, zooals Jan van Belle, van Alphen en later Dautzenberg c.s. Eenigen echter zeggen nadrukkelijk, dat wij de lengte „naar het accent nemen" (van Mander, Hooft, van Heule). Duidelijke vertegenwoordigers van de 3e trap kunnen wij wel naast Opitz stellen: vooreerst van der Mijl, in menig opzicht diens leermeester, hoewel Heusler hem juist deze plaats niet geheel wil toewijzen [1]), later de heeren van Nil Vol. Ard., die de verhandeling over de accentus samenstelden (in: Verh. van der letteren affinitas enz. 1728). Ook Huygens naderde misschien tot deze meening met zijn uitspraak, dat „les tons ou accens naturels" der lettergrepen „la *seule* marque de leur quantité" zouden vormen.

Als *vierde trap* beschrijft Heusler zijn eigen inzicht: niet de spraakkundige kenmerken van lengte of klemtoon en hun tegengestelden zijn de eigenlijke formanten van het vers, maar arsis en thesis, en dit in het nieuwgermaansch zoo goed als in de klassieke talen. Indien onze dichters dus een grieksch schema willen nabootsen, moeten zij niet lengte aan lengte of lengte aan klemtoon doen beantwoorden, maar thesis aan thesis; en een thesis kan bij ons lang of kort zijn en kan meer of minder klemtoon dragen; de plaats in het vers is thesis (Hebung) of arsis (Senkung) niet de lettergreep; deze dient slechts voor zoo'n plaats passend nml. „hebungsfähig" te wezen, wat zij door allerlei eigenschappen van zich zelf (b.v. klemtoon, lengte) of ook door haar plaats in het geheel kan worden (blz. 24). Hiermee is Heusler tot het m.i. eenig juiste inzicht genaderd, waarop alle verdere vruchtbare beschouwing van onzen versbouw gegrond moet zijn. De groote fout der leeraars van trap 1 tot 3 bestond niet alleen uit een verkeerd bepalen der duitsche „Gegenwerte" van — en ◡, er school een „allgemeinere, grundsätzlichere Unklarheit" achter: „die nachzuahmenden Metra schwebten ihnen als *Silbenreihen* vor, als Ketten langer und kurzer Silben. Statt dessen müssen wir bei jedem Metrum, das wir in unsrer Sprache nachbilden wollen zu allererst die Frage stellen: welchen Rhythmus hat es? *Rhythmus* als sinnliche, gehörte Grösse verstanden, als eine Grösse, die wir in reinen Stimmklängen oder in *lalala* oder mit fingernder Hand uns gegenständlich machen können" (blz. 67).

Intusschen hoefde de praktijk door deze theoretische geschillen niet te worden verontrust, zoolang men de gewone alterneerende schema's bezigde; daarin volgden regelmatig arsis en thesis na elkaar en het was betrekkelijk onverschillig of men zich deze voorstelde als onderscheiden door duur of door nadruk. Men kon zelfs den eenen of den anderen factor in de voordracht doen overwegen en het maakt zeker eenig verschil of bij den dichter zelf meer deze of gene wijze van hooren het overwicht had. Anders werd dit echter zoodra men hexameters

---

[1]) Het vb. op blz. 18 is niet v.d. Mijls eigenlijke uiteenzetting (Lingua Belgica p. 169) maar een „Additamentum" (ib. p.259), dat polemiseert tegen de miskenning der klemtoonen door sommige buitenlandsche nabootsers van hexameters en ode-maten: illa syllaba sit longa in qua est accentus, d.w.z., zooals hij zelf onmiddellijk doet volgen: eo *loco metri Latini*, ubi longa *praecipitur* (wordt voorgeschreven!) ponatur syllaba cum accentu.

Digitized by Google

en andere meer samengestelde metra, waarin „voeten” van twee en van meer lettergrepen elkaar afwisselen, ging gebruiken. Hoe beantwoordde men aan een schema, dat spondeeën en dactylen als gelijkwaardige grootheden ondereen mengde? Tot nog toe had men steeds ongevaarlijk aan een „lange” de eigenschappen eener thesislettergreep kunnen verbinden; wat nu te beginnen met de lange 2e lettergreep van den spondeus? Tegen twee klemtoon-syllaben als één voet verzette zich het gehoor; de ontwikkeling leidde ertoe dat men het voorshands hield op een sterke en een zwakkere en daarbij erkende, dat de spondeus in onze talen minder aangenaam was en vrijelijk door een trochaeus vervangen mocht worden; aldus bij Klôpstock en de velen, ook hier te lande, die hem volgden. Scherper theoretici meenden echter, en volgens de nog steeds in het oog gehouden moren-theorie terecht, dat hiermee de regelmatigheid van het schema verbroken werd; in plaats van louter voeten met 4, ontstond thans een mengsel van voeten met 3 en 4 tijden. Zij stelden de werkelijke lengte als eenig criterium, zochten daarvoor kenmerkende eigenschappen in de taalklanken der lettergreep en meenden zoo, buiten de klemtoonen om of daartegen in, het klassieke voorbeeld getrouw te blijven. Zoo kwam men tot de spondeeën, die eenvoudig uit twee zoogenaamd lange lettergrepen bestonden en waarin de geschiktheid der eerste boven de tweede om in thesi te staan veronachtzaamd werd. Heusler beschrijft uitvoerig en met fijne onderscheiding de verschillende vormen van den „falschen Spondeus” en de geschiedenis van zijn optreden. Van Klopstock loopt de lijn over Schiller, Goethe en Voss naar de strengsten, Schlegel en Platen. Vooral aan de analyse van Goethe's hexameters, waarbij de dichter in later tijd wel de hulp van prosodische specialisten heeft ingeroepen en zoo ook meer dan vroeger aan het ideaal der gewaande juistheid heeft geofferd, is een uitvoerig en vruchtbaar onderzoek gewijd.

In plaats van in bijzonderheden af te dalen, wil ik hier de aanmerkingen die m.i. te maken zouden zijn, slechts in hun principieelen kern aanwijzen.

Hoewel ik het beginsel van Heusler's opvatting, zijn „4e trap”, als het juiste beschouw, in zooverre hij los van de letters en klanken het rythme van den geheelen versgang volgt, meen ik toch dat zijn onverbiddelijke afkeuring van alle vergrijpen tegen de „hebungsfähigkeit” niet geheel vrij is van een zekere eenzijdigheid. Zeker juist is, dat onze alterneerende verzen een rythmischen val bezitten, die zich bij gewone voordracht beweegt over tonen (syllaben) van gelijken duur (Zeitverhältnis 1 : 1), dat wij echter door een andere „rhythmische Agoge”, een „stärker stilisierende Behandlung des Sprachstoffs” (blz. 47), daarin verandering kunnen brengen door het sterke maatdeel (de thesis) te rekken, b.v. tot de dubbele lengte der arsis; dan ontstaat dus een drieledige maat ♩ ♪ Nu echter verklaart Heusler dat hij de duitsche hexameters niet anders kan hooren dan in dergelijke drieledige maat; d.w.z. dat dus de „dactylen” door drie evenlange noten kunnen worden weergegeven, de „spondeeën” daarentegen (die dan dus feitelijk trocheeën zijn) steeds de meer „stilisierende Behandlung des Sprachstoffs” moeten dulden. Daardoor wordt de eisch van hebungsfähigkeit voor de thesis van deze spondeeën in zijn oor dus zeer streng en missen deze „voeten” een zekere fluïditeit, die aan alle inheemsche verzen eigen is en ook voor de „dactylen” van hetzelfde schema naar Heusler's opvatting bewaard blijft. Deze vloeiendheid echter is een natuurlijke en noodzakelijke eigenschap van alle rythme, waaraan niet door eenige noodzaak of moedwil schematizeerend geweld is aangedaan (b.v. door begeleidende arbeidsgeluiden, dansbewegingen, tegenstemmen in muzikale polyphonie of een scandeerend philoloog). Een juiste doorvoering van het juiste inzicht, dat uit Heusler's studie valt te leeren, zal niet angstig zijn voor de aaneenschakeling van twee- en drieledige maten (zonder daarom in de normalisatie ♪ ♪ ♪ = ♪. ♪. te vervallen); zij zal veeleer de aesthetische symmetrie ook van objectief ongelijke waarden onder het oog moeten zien. Dan zal deze werkwijze ons in staat stellen een versrythme in zijn norm *en* zijn vrijheden te begrijpen en ons niet dwingen telkens ook bij de beste dichters fouten of afwijkingen aan te wijzen.

Leiden. Fr. Kossmann.

Catalogus der Fransche Taal- en Letterkunde in de Koninklijke Bibliothéek. Tweede, derde en vierde Deel. 1725—1919. 's-Gravenhage, Drukkerij Humanitas. 1919.

Met dit deel is een omvangrijke en nuttige arbeid voleindigd en de catalogus geheel compleet geworden. De oud-bibliothecaris kan met trots terugzien op dezen rijken voorraad studie-materiaal door hem, in samenwerking met zijn assistente, mej. A. de Kempenaer, verzameld en — als ware het een afscheidsgroet — kort voor zijn aftreden geheel voltooid in druk verschenen. Een ieder die zich op de studie van het Fransch toelegt, zal met groote waardeering en erkentelijkheid van dit kostbaar hulpmiddel gebruik maken.

Op de moeilijkheden die de niet altijd duidelijke of practische rangschikking der boekwerken oplevert, en waarop ik in een vorige kritiek [1]) gewezen heb, zal ik hier niet terugkomen.

Met blijdschap begroette ik de verschijning van het laatste deel, hopende dat het eindelijk het „Cesam open U”, in den vorm van het lang begeerde register van schrijvers en onderwerpen zou brengen. Helaas, volgens een mededeeling vóórin geplakt, heeft de stijging der drukkosten noodzakelijk gemaakt dat van de toevoeging dier registers voorloopig moest worden afgezien. Dit beteekent niet minder dan dat de catalogus voorshands zoo goed als *onbruikbaar* blijft. Alleen wie over eindeloos veel geduld en tijd te beschikken heeft, of wie grondig thuis is in de chronologische opvolging der Fransche schrijvers, zal het werk met profijt kunnen raadplegen en loopt dan toch nog veel kans zich te vergissen. Het valt te betreuren dat dus voorloopig de catalogus, behalve voor de uitzonderingen die ik noemde, een Tantalus-kwelling zal blijven: men weet dat de bron overvloeit en kan er zich toch niet aan laven.

De plaatsruimte laat niet toe uitvoerige besprekingen te wijden aan den inhoud van alle vier de deelen van den catalogus. De groote auteurs zijn over het algemeen goed vertegenwoordigd, maar ook de minderen en zij wier werken slechts historisch belang hebben, zijn met

---

[1]) Zie Museum, Januari 1919.

Digitized by Google

treffende kennis van zaken uitgekozen. Dat er niettegenstaande het streven naar volledigheid ook onverwachte en ongewenschte lacunes zijn, valt niet te verwonderen. Opmerkelijk is de zorg waarmee de tijdschriftartikelen, die op Fransche schrijvers of hunne werken betrekking hebben, zijn verzameld en gesorteerd. Wie zich bezig houdt met het bestudeeren van den invloed der Fransche letterkunde in Nederland, zal zich kunnen vergasten aan de talrijke vertalingen van Fransche geschriften, die in de boekerij aanwezig zijn en nauwkeurig onder de oorspronkelijke vermeld staan. Buitengewoon rijk is de bibliotheek aan werken op tooneel-gebied, vooral waar het de achttiende eeuw betreft. Hoe goed is ook vertegenwoordigd de Molière-litteratuur, hoe rijk aan detailstudies over de verschillende stukken! (Jammer dat bekende werken als Larroumet, *La Comédie de Molière* en Moland, *Molière, sa Vie et ses Oeuvres*, ontbreken.) De moderne literatuur, tot en met 1919 is, in aanmerking genomen de hooge kosten der tegenwoordige boeken en de moeilijkheid om gedurende de oorlogsjaren de Fransche werken te bemachtigen, goed bijgehouden. Men vindt er, hoewel lang niet altijd zoo volledig als men zou wenschen, romans en studies van Gide, Duhamel, Romains, Clermont, Ghéon, Proust, Mayran, Salmon en vele anderen die zich in de laatste jaren naam hebben gemaakt. Onder de nieuwe dichters zijn vertegenwoordigd o.a. Péguy. Paul Fort, Jammes, Charles Guérin, Gregh, Tailhade; er zijn enkele bundels van Le Cardonnel, Apollinaire, Arcos. Men zou de gedichten van G. Kahn, la Comtesse de Noailles en van de jongeren Beauduin, Porché, Saint-Pol-Roux, om mij tot enkele namen te beperken, beter aangevuld willen zien. Onder de prozawerken is men verwonderd bekende romans van Léon Bloy, de gebr. Tharaud, Neel Doff, Hamp en de mooie studie van Suarès: *Trois Hommes*, niet aan te treffen. Ook op het gebied van het moderne tooneel blijft nog veel te wenschen over. Stukken van Hervieu, Donnay, Tristan Bernard, Bataille, Claudel, Curel, zijn er in voldoende mate om zich een oordeel over deze schrijvers te kunnen vormen. Veel ontbreekt echter van het oeuvre van Brieux, Abel Hermant, Bernstein, Fabre, Porto-Riche e.a. Namen als Pierre Wolff, de Croisset, Dujardin, Jouve, mist men geheel.

Den nieuwen directeur wacht een animeerende taak: de verzameling is van zóó groote waarde, dat zij zijn volle belangstelling verdient en haar betrekkelijke onvolledigheid dringt tevens haar, door aanvulling, nog doelmatiger te maken.

Leiden. C. Serrurier.

Annales de la société Jean-Jacques Rousseau, t. XII, 1918-1919. Genève, A. Jullien. z. j. [1921].

Ditmaal brengen de *Annales*, naast de gewone bibliographische rubrieken en de kroniek, niets anders dan de publicatie van de *Institutions chymiques* van Rousseau. Het voornaamste handschrift, 't ms. de Trélex (Waadtland), thans Bibl. te Genève Mf. 238, aangevuld met de ontwerpen Genève Mf. 240 en Neuchâtel 7884bis, wordt hier door Maurice Gautier gedeeltelijk uitgegeven, n.l. boek I, *des élémens des corps et de leur composition*, en van boek II, *des instrumens naturels*, de drie eerste hoofdstukken, zoodat later de rest daarvan en boek III, *des instrumens artificiels*, en boek IV, *des opérations*, moeten volgen. Van boek V zijn slechts enkele ontwerpen. Gelijk al zijn tijdgenooten heeft R. zich met exacte wetenschappen bezig gehouden: waar Mme du Châtelet en Voltaire Newton's onderzoekingen bestudeeren, Montesquieu over niersecretie schrijft, is Rousseau, bij Madame de Warens, in 1737 met natuurkundige onderzoekingen bezig, die hem bijna het leven kosten en hem zijn zoo belangwekkend testament doen opstellen. De *Institutions* zijn evenwel van later datum, 1747 ongeveer; zij schijnen bestemd te zijn geweest om, als een uitgeversonderneming, een vulgarisatie van de begrippen over „cette partie de la physique qu'on appelle chymie" te zijn. Uit den aard der zaak leent dit werk zich niet tot een bespreking in het *Museum*; ik wil slechts er op wijzen, dat de Heer Gautier als bronnen van dit compilatiewerk vaststelt: J. B. Sénac, J. J. Becher, Boerhave (voor boek II en een deel van III) en J. Juncker; misschien is 't van belang te vermelden, dat Rousseau Boerhave's *Elementa chemiae* (eerste Fransche vertaling pas in 1754) dikwijls tegenspreekt. De publicatie heeft alleen waarde uit geschiedkundig oogpunt, als een document uit den tijd waarin de scheikunde zich met moeite uit de alchemie begon te ontwikkelen.

Amsterdam. K. R. Gallas.

Georg Webers Allgemeine Weltgeschichte in 16 Bänden. Dritte Auflage, vollständig neu bearbeitet von **Ludwig Riess.** Iter Band. Leipzig, Engelmann. 1919.

De noeste vlijt van Georg Weber schonk ons een Lehrbuch, eene kleine en eene groote Weltgeschichte. Alle drie zijn te recht zeer bekend geworden; de groote Weltgeschichte verdient dat het meest. Zij was voor haar tijd (de eerste druk verscheen in 1857) een bewonderenswaardig werk. Geheel alleen door hem opgezet en voltooid, overtrof zij nog de gelijksoortige werken van Rotteck en Schlosser, die kort te voren haar waren vooraf gegaan, en vond alleen in de half voltooide Weltgeschichte van Ranke later op hare beurt haar meester. In 1882 verscheen zij in tweeden druk; thans, lang na Webers dood, in derden. Ludwig Riesz heeft de zorg voor die derde bewerking op zich genomen en nu een eerste deel daarvan uitgegeven. Het loopt van den aanvang af tot de Perzische Oorlogen. Van den ouden Weber is daarin bijzonder weinig overgebleven, eene onvermijdelijkheid, zooals ieder deskundige zal moeten toegeven. Men vraagt zich echter af: Waarom dan Webers glorieusen naam aan dien van Riesz gekoppeld? Doet hij thans dienst als uithangbord, om klanten te lokken?

In allen geval, wat Riesz hier geleverd heeft, is goed, uitnemend zelfs in hoofdzaak. Wat is bij eene Algemeene Geschiedenis de hoofdzaak? Riesz zegt het zelf. „Waar het in de eerste plaats op aankomt bij eene wetenschappelijke behandeling der wereldgeschiedenis, is, dat men het historisch leven weet uit te beelden; dat historisch leven, dat in den loop der eeuwen zonder onderbreking van den éénen volkerenkring tot den anderen voortschrijdt, en in zijn samenhang als een gemeenschappelijk fondament wordt gevoeld en erkend door alle volkeren, die er tegenwoordig deel aan hebben, als een bezit, dat nog in hen voortwerkt." Dien samenhang van historisch leven wilde hij bovenal geven, en daarin is hij zeker merkwaardig goed geslaagd. Niet afzonderlijke behandeling van Egyptenaren, Babyloniërs, Assyriërs, enz. enz.,

Digitized by Google

met verwijzing tijdens die behandeling naar het contact, dat de volkeren onderling hadden. Neen: synchronistische, algemeene behandeling zoo vroeg mogelijk en daarna steeds zoo volledig mogelijk. Het verband der volkeren is de hoofdzaak. Men heeft onlangs Eduard Meyer zeer geprezen, dat hij in den derden druk zijner Geschichte des Alterthums de wisselwerking in de geschiedenis der oudste menschengroepen zoo schoon naar voren heeft gebracht. Hier evenwel heeft Riesz hetzelfde in nog beslist gelukkiger mate weten te bereiken.

Hij begint met eenige hoofdstukken echt Duitsche Geschichtsphilosophie, onverteerbaar als zulke kost pleegt te zijn, vervolgt dan met eene meesterlijke schets der vóórhistorie, komt tot de alleroudste Egyptenaren en Tweestroomenlanders, stapt over hen, die nog altijd geen synchronistische behandeling toelaten, misschien wel wat al te vlug heen, maar maakt reeds vóór 2000 op draden opmerkzaam, die van het Nijl- naar het Euphraatdal en vice versa zijn gespannen, en begint omstreeks 2000 met zijne algemeene behandeling. Die blijft dan natuurlijk tot het einde. Algemeene gezichtspunten worden vooropgesteld en taai vastgehouden; nooit langer dan een tien of hoogstens twintig bladzijden verwijlt het verhaal bij éénzelfde volk; scherp treedt overal de samenhang naar voren, het ingrijpen der dingen in elkander, de gestadige verwijding van den historischen gezichtskring. De groei van den staat trekt vooral zijne aandacht, die, eerst in kleine menschengroepen besloten, imperialistisch altijd meer zijne macht naar buiten wil doen gelden. De cultuurfactoren worden vermeld, voorzoover zij die staatsmacht onmiddellijk schragen. Op het eind komt de bekroning: de steeds beter geordende staat schept de wereldomspannende rijken der Assyriërs en der Perzen.

Deze streng synchronistische methode heeft hare bezwaren. Als de handel der Phoeniciërs wordt besproken en zij in Griekenland met eene Indogermaansche bevolking in aanraking komen, moet, haar ter wille, plotseling de oorsprong der Indogermanen en het vele, wat daarmee samenhangt, worden opgehaald. Als Darius naar Indië tijgt, komt even onverhoeds de geheele Voorindische geschiedenis op het tapijt (om natuurlijk daarna voor eeuwen vrijwel weer geheel te verdwijnen). Als Egypte herleeft, doordien de Hethieten hunne oorlogen er tegen staken, rijzen als oorzaak dier verandering geheel onbekende Thracische stammen op, die in Klein-Azië vallen; bij hen, hunne plundertochten en de oorspronkelijke bevolking van Klein-Azië moet vrij uitvoerig worden stilgestaan. Zoo is er, klein en groot, van allerlei. Het hoofdbezwaar hierbij lijkt mij, dat voor nog weinig ingewijden op deze manier het overzicht over tal van bijzonderheden aanzienlijk wordt verzwaard. Men moet te veel tegelijk onthouden. Maar een kolossaal voordeel staat daartegenover. De oudere methode, die eigenlijk de Algemeene Geschiedenis in eene reeks van monographieën oploste, heeft toch ééne allerbedenkelijkste zijde. Hoe gaat het dan maar al te vaak met het inzicht in den loop van het *geheel*? Reeds lang en steeds meer beweegt men zich daarom in de richting, welke Riesz hier in hare uiterste consequenties aanvaardt. Theoretisch heeft hij gelijk. Of echter zijn radicalisme het laatste woord zal blijken te zijn? Zijn kranig boek toont in allen geval dat men ook in de oudste geschiedenis der menschheid bij het achterafduwen der afzonderlijkheden zeer dikwijls zonder eenige schade verder kan gaan dan tot dusverre gebruikelijk was.

Er zijn heel wat bijzonderheden, vooral in de Grieksche geschiedenis, waarin ik het met Riesz oneens ben. Daar wil ik echter niet op ingaan; een schrijver immers van eene Algemeene Geschiedenis moet heel dikwijls van anderen afhankelijk zijn en dus vergissingen maken. Bovendien wil het toeval, dat ik van de door hem behandelde stof juist het meest voor de Grieken mij bevoegd gevoel; terwijl hij blijkbaar voor die menschen met weinig zin voor statenbouw, voor orde en voor autoriteit geen voorliefde bezit en ook, dunkt mij, van hen weinig eigen studie heeft gemaakt.

Doch bezwaren van algemeenen aard tegen zijn boek wil ik nog enkele te berde brengen. Mijn grootste is wel dit, dat hij naar mijn smaak het hoogste leven van den mensch, zijn godsdienst, ethiek en kunst in de door hem geschetste volken te weinig laat uitkomen. Een mensch is het product van zijne godsdienstige (en zedelijke) opvattingen. Dat dit zoo is, demonstreert ook Riesz door zijne waarlijk prachtige behandeling van het Israëlietische volk. Hij wordt niet moede, het verheven, zedelijk karakter van hun godsdienst te verkondigen, maakt er de stuwkracht van hunner historie en verleent daardoor aan die historie een leven en een gloed als bij geen enkel ander volk. Maar hadden dan Perzen, Grieken, Egyptenaren niet ook een godsdienst met veel schoons, in allen geval — want dat is eene zaak van opinie — een godsdienst, waarvan stuwkracht uitging? De overweldigende meerderheid der Egyptische documenten heeft een religieusen inhoud. Gaat het aan, bij zulk een volk zoo weinig van hun godsdienst te vertellen, eigenlijk niet veel meer dan dat hij verward, eentonig en onzinnig was? Het valt op, dat, terwijl van den Israëlietischen godsdienst het hooge en schoone steeds naar buiten wordt gekeerd, van alle andere liefst het gelijkvloersche en leelijke wordt vermeld. Zij worden soms als „Aberglauben" aangeduid. En in dit verband is het zeker opmerkelijk, dat verder alleen van den Phoenicischen, volgens Riesz — en wie zou het met hem oneens zijn? — een der afstootendste der Oudheid, een eenigszins uitvoerig en samenhangend relaas wordt gegeven, omvangrijker dan al wat over Perzen, Grieken en Egyptenaren wordt in het midden gebracht.

Bij de Egyptenaren bijv. wordt over hun onsterfelijkheidsgeloof en over den Osirisdienst geheel gezwegen. En toch staat daarenboven de geboorte en wasdom van hunne plastiek en hunne bouwkunst met dat geloof in het allernauwste verband. Maar ook over de heerlijke oud-Egyptische plastiek wordt gezwegen. Met vermelding of niet-vermelding van kunst springt Riesz zeer eclectisch om. De letterkunde komt er verreweg het beste af: het Gilgamesj-epos, de Ilias, de Odyssee, Hesiodus, de historische en profetische literatuur der Israëlieten worden breed, wellicht naar verhouding soms te breed behandeld. De gewichtigste gebouwen worden vrij volledig geregistreerd; hun tijd, hun vorm, hunne grootte vooral wordt opgegeven. Maar dat die gebouwen uitingen zijn van een bepaald Egyptisch, Syrisch, Hethietisch geloofs- en geestesleven, innig saamgeweven met tijd en plaats van hun ontstaan, daarvan blijkt niets. Beeldhouwkunst.

Digitized by Google

schilderkunst en muziek moeten het met uiterst bescheiden vermeldingen doen. Er zijn nog altijd geschiedschrijvers, die uit beginsel het cultuurleven ver van hun geschriften houden. Maar dat beginsel is het bij Riesz niet. De Israëlietische godsdienst wordt prachtig besproken; de meer materieele kant van het cultuurleven, handel, industrie en practische uitvindingen verheugen zich juist bij de verschillende volken in eene bijzonder schoone en rijke behandeling. Wat het bezwaar is van dit min of meer veronachtzamen van het ideëele, hoogere zoeken der menschheid? Dat de menschelijke individuen en ook de volken dan zooveel meer onderling op elkander gaan gelijken. En juist bij de oude en zeer oude volken met hunne nog minder gecompliceerde toestanden is het zoo betrekkelijk gemakkelijk, om hunne individualiteit, hunne verschillen met nadruk te doen uitkomen. Wij voelen ook nog heden het onderscheid tusschen een Spanjaard en een Nederlander; maar het laat zich veel lastiger duidelijk onder woorden brengen dan tusschen een Griek en een Assyriër. Riesz, die aan deze factoren weinig aandacht wijdde, is de moeilijkheid niet kunnen te boven komen, dat ten slotte zijne verschillende volken eene onderlinge, globale overeenkomst vertoonen, die zij in werkelijkheid niet zoo sterk bezaten. Zijn onplastische, conventioneele stijl verhoogt nog dit bezwaar. De lezer van zijn geschiedboek, vrees ik, zal, als bij zoo honderden geschiedboeken onzer dagen, van tijd tot tijd de vraag op de lippen nemen: Zijn nu werkelijk de lotgevallen en kibbelarijen van al deze uniforme, lang doode menschen interessant genoeg, om ze nog te onthouden en te bestudeeren?

Eene tweede grief van algemeenen aard heb ik tegen de verhoudingen in Riesz' boek. Dit is natuurlijk iets zeer subjectiefs. De volkeren, die pas in de historie zijn komen kijken (Hethieten, Mitani, Alarodiërs), of omtrent wie pas nieuwe gezichtspunten zijn geopend (Etruscers, Thraciërs, Filistijnen), zijn, dunkt mij, wel wat uitvoerig behandeld. Het is uitermate begrijpelijk. Van de Phoeniciërs is meer (en uitnemend) werk gemaakt dan in de laatste halve eeuw gewoonte was. Dat acht ik eene deugd in plaats van eene fout; zij plachten te veel te worden verwaarloosd. Maar dan blijven nog de Israëlieten, waarvan, vermoed ik, geen deskundige zal ontkennen dat zij veel te veel plaats beslaan, de Grieken en vooral de Egyptenaren, die zich met eene te bescheiden ruimte en waardeering moeten tevreden stellen. De Israëlieten, zegt Riesz meermalen, zijn om hun godsdienst het belangrijkste volk der Oudheid. Zeer velen zullen dat grif beamen. Hun tempel is het „wichtigste Bauwerk, das die Weltgeschichte kennt" (p. 163). Maar zelfs wie ook dat grif toegeeft, ziet daarin nog geen reden, om alles, wat maar dat volk betreft, zoo omstandig mede te deelen. Van de vele, soms zeer kortstondige koningen der twee Israëlietische rijken wordt ons van geen enkelen naam en regeeringsduur gespaard. De oorlogen van David vergen meer plaats dan die van Cyrus, die van Jozua meer dan die van Thoetmosis III.

Riesz is zeer conservatief in de critiek. Dat is de mode tegenwoordig, eene zeer goede mode: het geslacht vóór ons heeft in dit opzicht niet weinig misdreven. Misschien nergens meer dan in de hypercritiek op den Bijbel. Zeer mooi is hier Riesz' behandeling der kwesties; hij verwerpt veel van de zoogenaamde „moderne critiek", doch niet te veel. Elders echter, vooral bij Grieken en Romeinen, lijkt hij mij minder maat te hebben gehouden. Hij herstelt veel als geschiedenis, wat toch heusch den toets niet kan doorstaan. Mommsen indertijd noemde zelfs niet de namen der zeven koningen van Rome. Daar lag een zekere pose in; maar in het wezen der zaak had hij gelijk. Dat Riesz nu weer van de laatste vijf koningen historische feiten meent te kennen (Shuckburgh in zijn History of Rome kende ze onlangs reeds van alle zeven), is voor gezonde toepassing der critiek niet aannemelijk te maken. En zoo staat het ook met de historiciteit van den Tocht der Argonanten, van Aristodemus in den Eersten Messenischen Oorlog en met meer andere „feiten".

Nog iets over den opzet van het boek. Het is een leesboek, tekst zonder voetnoten. Dat is ook volgens mij de eenige ware weg bij het schrijven eener Algemeene Geschiedenis. Maar na de 446 bladzijden tekst volgen er nog 194 met Erläuterungen, eigenlijk voetnoten, die achteraan zijn geplaatst. Daar is op zich zelf niets tegen; integendeel, deze soms zeer omvangrijke Erläuterungen zijn vol soliede geleerdheid en interessante opmerkingen. Maar mijn bezwaar is, dat soms de tekst niet volkomen helder en begrijpelijk is, als men de Erläuterungen er niet bij leest, en dat zelfs eene enkele maal in den tekst van den lezer verondersteld wordt, dat hij eene voorafgaande Erläuterung heeft gelezen.

Drukfouten zijn er merkwaardig weinig. Ik stiet er slechts op twee, en nog wel twee, die beide samenhangen met gebrek aan dagelijksche vertrouwdheid met het Grieksch. Op p. 249 staat: „Rossezüchter oder Hyppoboten" (l. Hippoboten) en op p. 532 „Eunomaos" (l. Oinomaos). Hierbij behoort ook, dat op p. 322 de jaartallen van koning Alyattes volgens nieuwste berekening te recht op 620—563 worden gesteld, terwijl dan toch op p. 355 zijn zoon Croesus als van ouds van 560—546 regeert; en dat op gelijke wijze (p. 193) de veldtocht van Sjesjonk I ten behoeve van Jerobeam in 926 wordt gezet (te recht, berekening naar Egyptische monumenten), terwijl op p. 197 (naar Israëlietische berekening) Jerobeam reeds in 927 heet gestorven te zijn. De ware jaartallen van Jerobeam (931—912) staan echter op p. 544.

De belangrijkheid van Riesz' boek diene als verontschuldiging voor de lange bespreking. Het moge nog even worden opgemerkt, dat onder zoo gedrukte omstandigheden, als waarin Duitschland thans verkeert, toch in 1919 deze voortreffelijke Algemeene Geschiedenis uitkwam en tegelijk in 1919 en 1920 de twee eveneens voortreffelijke deelen der in collaboratie geschreven Algemeene Geschiedenis van Ludo Hartmann, Kromayer en Klauber.

Leiden. H. van Gelder.

P. Klappstein, Vier turkestanische Heilige, ein Beitrag zum Verständnis der islamischen Mystik. (Türkische Bibliothek B. 20). Berlin, Mayer und Müller. 1919. (Pr. M. 9).

Het is een bekende twistvraag of de Mohammedaansche mystiek aan vreemden invloed haar ontstaan dankt en zoo ja, of in dat geval Buddhistische, dan wel Neoplatonische invloed aan te nemen is. De schrijver van bovengenoemd geschrift spreekt daarover in het kort in eene Inleiding, en komt, zonder het vraagstuk *au fond* te behandelen, tot het besluit, dat in elk geval een Buddhis-

Digitized by Google

tische invloed bewezen geacht moet worden, inzonderheid in het eens zoo heerlijke Balch (Baktra), dat van ouds een middelpunt van den handel was, waarlangs, zooals bekend is, het Buddhisme zich van uit Indië naar Centraal- en Oost-Azië uitbreidde. Uitgaande van dit denkbeeld heeft hij zich tot taak gesteld eene Duitsche vertolking te geven van de levensbeschrijvingen van vier Mohammedaansche heiligen, die uit dat gebied afkomstig, of althans van uit Turkestan „entscheidend beeinflusst" waren. De vertaling is gegrond op den Perzischen tekst van Ferid ed-din Attār, den bewerker van eene Mohammedaansche heiligengeschiedenis, naar de uitgave van Nicholson. Het spijt mij er dadelijk te moeten bijvoegen, dat die vertaling zeer veel te wenschen overlaat, daar de auteur blijkbaar nog een aanvanger is in het lezen van Perzische teksten en de eigenlijke beteekenis van vele Perzische uitdrukkingen niet juist weergeeft. Reeds dadelijk in den aanhef van de biographie van Scheqīq Balchi heeft hij het zeer gewone *jagane-i ahd* (eenling van zijn tijd) misverstaan en weergegeven door „war unvergleichlich an Verpflichtung". Bladz. 5 schrijft hij voor het telwoord *sih* zes in plaats van drie; bladz. 7 vertaalt hij „wenn wir einen Edelstein finden, heben wir ihn auf, selbst wenn er in den Schmutz gefallen ist, und haben keine Angst". Het laatste moet zijn „zelfs als hij in het vuil gevallen is houden wij hem voor rein", hoewel hier ter verschooning kan aangevoerd worden dat de uitgever eene valsche lezing opgenomen heeft, n.l. *wabak nedarim* in plaats van *wapak bedarim*. Eenige regels verder heeft hij de uitdrukking *dad sitadan* misverstaan en zelfs *machluk perastan* weergegeven met *andächtige Kreatur*, terwijl het beteekent *aanbidders van het geschapene*. Bladz. 14 heeft hij zich door zijn vriend Bagiroglu laten wijs maken dat eene Perzische in den tekst voorkomende uitdrukking beteekent *mit jem. etwas teilen*, terwijl de juiste beteekenis in Vullers woordenboek II, 1249b gemakkelijk te vinden geweest ware. Op tal van plaatsen is de Perzische syntaxis niet begrepen, waarvoor ik één voorbeeld bijbreng, om niet den schijn te wekken, dat ik zonder reden deze opmerking maak. Op bladz. 37 en 38 komt een verhaal voor, handelende over het dooden van de zinnelijke lust (want dat beteekent in dit verband *nafs* en niet zoo als de vertaling heeft *Ich*). Ten slotte doorziet de Heilige de listige overleggingen van de lust en zegt hij, dat zij noch in deze, noch in de toekomstige wereld het tot den waren Islam zal brengen. Daarop volgt: ik dacht dat gij (de lust) een goed werk op het oog hadt en begreep niet dat gij den gordel omgehouden hadt. Deze woorden, die een zin op zich zelf vormen, heeft de vertaler in tweeën geplitst en het eerste deel bij het voorafgaande getrokken als volgt: „weder in dieser Welt wird sie es zur Ergebung in Gottes Willen (Islam) bringen, noch in jener Welt, denke ich, findest du Gehorsam gegen Gott. Nicht wusste ich dass du ein Unglaübiger bist".

Door deze voorbeelden, die zich gemakkelijk laten vermeerderen, meen ik het bewijs geleverd te hebben, dat de schrijver goed gedaan zoude hebben zich voorloopig nog niet aan het publiceeren van Duitsche vertalingen uit het Perzisch te wagen, zonder deze eerst door een grondigen kenner van deze taal te laten verbeteren. Moge hij een volgende maal beter beslagen ten ijs komen!

Utrecht. M. Th. Houtsma.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

J. Mathijs Acket, Verzamelde opstellen. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgeversmij. 1920. (Pr. f 3.25).

„Men spreekt tegenwoordig veel over de versiering der school, maar de mooiste versiering die men kan aanbrengen is die bij de leraar van binnen. Wat geest en wat ziel, geven aristokratie aan 'n schuur van 'n klas. Het is te goedkoop om beelden en platen aan de muur de glans te laten geven die van de leraar moest uitgaan."

Dit woord, ontleend aan het opstel „De leraar in het Nederlands", kon als motto op het titelblad van de aangekondigde bundel staan. Het geeft meteen antwoord op de vraag of deze artikelen, door Acket in de Nieuwe Taalgids, de Gids e.a. tijdschriften gepubliceerd, terecht onder de vlag van „Nederlandsche kunst, een reeks artistieke handboeken", in de haven van de vakliteratuur worden binnengeloodst. Wie naar dit boek grijpt om zich de tijd te doden met „artistieke" lektuur, in de verwachting een reeks beschouwingen te vinden die, kleine kunststukjes op zich zelf, misschien echter meer om de artistieke allure dan om de behandelde onderwerpen worden gegeven, die grijpt mis. En wie meent dat onverschilligheid voor kunst of gebrek aan waardering voor het artistieke dat Acket's persoonlikheid kenmerkt deze woorden deed neerschrijven, voor hem voeg ik er aan toe dat naar mijn overtuiging de waarde van deze opstellen niet zo zeer in het artistieke als in het pedagogiese element is gelegen, of wil men in het artistiek-pedagogiese. In Acket is een artistiek schoolmeester aan het woord, een leraar in de Nederlandse taal, zoo verstandelik aangelegd als men zich een leraar voorstelt en tegelijk zo kunstgevoelig als men ze allen zou wensen. „Al schrijvende," zegt hij, „begin ik zelf enigszins te vergeten of ik 't heb over de hele Hollandse natie of over Van Koetsveld alleen. Ik voel dat ik over mezelf spreek en over mijn vrienden en kollega's en buren. Ja, ja, de bezadigde nuchtere Van Koetsveld, met zijn gezond verstand en zijn prozaïese geest, dat ben ik, dat zijt gij, dat is hij, dat zijn wij." Maar ook: „Werk aan uzelf en laat de wetenschap slechts middel wezen. Eet niet zonder honger. Doe niets zonder liefde". Zijn liefde voor zijn taak heeft gemaakt dat hij zich niet tevreden stelde met het toepassen van geijkte werkmethoden, dat hij langs de wegen van literatuurstudie en zelfonderzoek trachtte te komen tot het doel dat hij zich had gesteld: levend onderwijs geven. Een idealist, maar die tegelijk met nuchtere blik de waarheid weet te zien en te karakteriseren: „Zes uur per dag z'n geest laten bevruchten! Onze jongens assureren zichzelf tegen zo'n gevaar, door niet op te letten. Ze zitten stil, ze kijken naar 't boek, ze kijken u aan, maar ze luisteren niet. Odysseus stopte z'n oren met was om 't verleidende gezang der lieflike Sirenen niet te horen, maar zij kijken u plezierig aan, en horen geen woord." En in weerwil van die nuchtere kijk: een idealist, en een die zijn idealen zoekt te verwezenliken.

Het is een bekende zaak dat aan de meeste universiteiten nu juist niet zo heel veel aandacht wordt besteeds aan de opleiding tot leraar als zodanig; ook dat men daarin verbetering wil brengen door de een of andere mooie instelling of regeling. Hoe mooi die instelling of regeling ook zal zijn, behoefte is er vóór alles aan mannen die de opleiding kunnen geven. Zulk een man hebben we in

Digitized by Google

Acket, zoals hij spreekt uit dit boek. Akademiese zowel als niet-akademiese studenten in de Nederlandse letteren, die zich voor het leraarsambt willen bekwamen, mogen zijn opstellen niet ongelezen, neen niet on-doordacht laten. Over de betekenis van Van Koetsveld, van Staring, van Ernest Staas, van de Sensatie, van de Renaissance kunnen ze — hoe lezenswaard de studies van Acket ook zijn — ook door handboeken, door andere artikelen worden ingelicht. Hoe men zich in zulke onderwerpen moet inwerken om er tot jongelieden over te kunnen spreken; hoe het ten slotte niet aankomt op het overbrengen van pasklaar gemaakte kennis in de hoofden van leerlingen maar op de ziel van de leraar, of die misschien de ziel van de leerling even zal kunnen doen meetrillen, daarin zal Acket hun de weg kunnen wijzen. Of ze zich dan zoveel mogelik tot zijn evenbeeld moeten vormen, zijn lessen moeten nabootsen? Natuurlik moet dit het einddoel niet zijn, maar het voorbeeld van iemand die zijn weg heeft gezocht en gevonden moge ook anderen doen zoeken; als zij ieder hun eigen weg vinden zal het onderwijs er wel bij varen.

's-Gravenhage. D. C. Tinbergen.

SCHOOLBOEKEN.

Latijnsche Leergang voor Gymnasia en Lycea door **Dr. P. C. de Brouwer, Prof. Dr. F. Muller Jzn** en **Dr. E. Slijper. Oefeningen bij de Syntaxis** door **Dr. P. C. de Brouwer** en **Dr. E. Slijper.** Eerste Deeltje, Casusleer. Groningen-Den Haag, Wolters. 1920. (Pr. ƒ 2.25).

In het voorbericht van dit boekje zeggen de schrijvers: „Het is bovenal noodig de leerlingen dieper te laten doordringen in het wezen van den Latijnschen zin. *Als er dus opgezegd moet worden, dan liever Latijn dan Nederlandsch.*" Dit is inderdaad het juiste standpunt. Er is op dit aambeeld trouwens in de laatste jaren druk gehamerd en we begroeten deze zinsnede dan ook meer als een conventioneele phrase dan als een uiting van overtuiging. Edoch, ook dit is verheugend, dat het reeds „convenable" geworden is, zoo te spreken.

Misschien gaat „men" dan op den duur ook nog eens zoo denken.

Jammer genoeg verraden niet alleen vele opmerkingen en wendingen in het verwarde voorbericht, dat de bewering omtrent „het wezen van den Latijnschen zin" nog slechts geënt op vreemden stam en allerminst vergroeid is, doch merken we in het boekje zelf *niets* van de daarmee uitgedrukte overtuiging.

Met boekjes als het onderhavige dringt men niet alleen niet dieper in het wezen van den Latijnschen zin, maar heelemaal niet in het wezen van welken zin ook, omdat dit soort oefeningen geen zin heeft.

In het algemeen vervalt het leeren van een taal, wanneer het er om te doen is, dat de leerling zich in de taal zal kunnen uitdrukken, in drie afdeelingen. Eerst moet men het uiterlijke, de door de lijfelijke voorondeerstellingen bepaalde toevalligheden zich eigen maken. Dit is *het* gebied van de oefeningen, omdat het in dit gebied (de spraak, als klankvorming en vorming van klankverbindingen in uitgebreidsten zin) gaat om reflex geworden *gewoonten* der spraakorganen. Dit gebied komt in hoofdzaak overeen met wat men gewoonlijk onder vormleer samenvat. Zonder strenge oefeningen door het eindeloos vaak herhalen der eenvoudige „bewegingen" (Volcke) komt men er niet. In deze behoefte moet in den „leergang", waarvan het hier aangekondigde boekske deel uitmaakt, het Oefenboekje bij de Buigingsleer der zelfde schrijvers voorzien.

Zooals ik destijds reeds opmerkte is er in dat boekje naast veel verkeerds inderdaad veel te waardeeren. Er worden werkelijke „Oefeningen" in gegeven, al zal een leerling, die gemelde oefeningen heeft doorgewerkt, nog lang niet aan het eind der eerste afdeeling zijn.

Voor hen, die het echter, hoe dan ook, zoover brengen, dat zij het werktuiglijke van de taal beheerschen, komt de tweede afdeeling van het taalonderwijs: de tijd, dat de leerling de bijzonderheden van het spraakgebruik zich moet eigen maken. In laatsten aanleg komt dan de scholing, welke den leerling in staat moet stellen de taalmiddelen te gebruiken om uit te drukken wat hij te zeggen heeft.

Met deze laatste afdeeling van taalonderwijs hebben we hier niet te maken. Deze laten we dus verder buiten beschouwing. Geen der „thema"-, „opstellen"- of „oefen"-, dan wel „oefeningen"-boekjes bij de Syntaxis maakt er aanspraak op hulpmiddel bij zulk onderwijs te zijn. Edoch, en hier komt het bedenkelijke, eigenlijk willen zij ook niet hulpmiddel bij het onderwijs in het spraakgebruik zijn. Maar wat dan wel?

Het zij gezegd, al klinkt het niet vriendelijk: al deze boekjes berusten op misverstand en waanvoorstellingen.

Men ziet niet, dat men, na de vormleer tot iets anders overgaande, komt in een gebied, waar het deels op begrijpen en deels op weten doch niet meer op geoefendheid aankomt.

Men ziet niet, dat „oefeningen in den zinsbouw" slechts „stijloefeningen" kunnen zijn en alzoo voor veel verder gevorderden, dan zelfs eindexaminandi der gymnasia, van voor de nieuwe leerstofregeling. Men ziet niet, dat in het spraakgebruik alleen de geaardheid, de aanleg en de levenshouding van het betrokken volk de innerlijke samenhang vormen en zijn stelselmatigheid, doch dat voor hen, die dien volksaard niet kennen, hier geenerlei regelmaat of stelsel is.

Men ziet niet, dat de groepeering, welke men toepast, noch een systematische noch een idiomatische, doch een zuiver accidenteele is, welke de onsamenhangenste zaken naast elkaar doet komen, en bij den leerling slechts een toestand van onthutste verwarring, of onnadenkende botheid kan teweegbrengen.

Dit geldt van alle dusdanige boekjes en helaas ook van dit. Dat is jammer, des te meer, omdat:

terecht de meening heerscht, dat een leerling tenminste eenigermate Latijn moet kunnen schrijven of althans Hollandsche voorbeelden in het Latijn kunnen vertalen, wil het verklaren en vertalen (lezen?) van Latijn werkelijk nut hebben;

hiertoe de oefening bij de buigingsleer van dezen leergang, uiteraard onvoldoende zijn;

Muller in zijn Syntaxis van het juiste standpunt uitging, dat zulk een boekje de groote lijnen van den zinsbouw moet aangeven, en geen handleiding tot het spreken of schrijven van Latijn of het vertalen in het Latijn is (hiervoor is eenige Syntaxis-kennis vereischt doch Syntactisch begrip heeft hiermee niet onmiddellijk te maken):

Digitized by Google

derhalve een hulpmiddel noodig en onontbeerlijk is om den leerling dit bij te brengen;

alzoo er een bepaalde behoefte bestaat waarin nog steeds niet voorzien is.

Deze mijn beginsel-bezwaren maken uiteraard, dat het moeilijk is, in bijzonderheden te treden, zonder dat de bespreking zelfs plaatsruimte, welke men bij uiterste onbescheidenheid kon vragen, verre te buiten ging.

Het lijkt mij echter wel gewenscht niet bij algemeenheden te blijven. Ik wil daarom uit de oefeningen, waarboven staat „Pronomina" eenige grepen doen.

Oefening 92 op pag. 67 heeft als titel Idem. De gegeven voorbeelden brengen echter — zooals te begrijpen is — niets bijzonders over „Idem", waar inderdaad zeer weinig bijzonders over te zeggen is (of wel: Aristoteles! a=a). De voorbeelden met idem wisselen af met voorbeelden waarin idem voorkomt.

Waar gaat het dus eigenlijk over? Wel, over het Hollandsche „ook". De Heeren De Brouwer en Slijper hebben een doodgewone thema over „ook" gemaakt en meenen nu wat bijzonders te hebben gedaan, doordat zij die den leerlingen in het Latijn voorzetten.

Hiermee zijn wij echter geen stap verder. Men behandele dit zoo, dat men zich afvraagt: waarom valt het ons op, dat de Romein zegt „Antonius edit idemque bibit". Omdat wij hier een adjectivische uitdrukking in het Latijn vinden, waar het Hollandsch een bijwoordelijke uitdrukking heeft. Alzoo men brenge dit niet onder het hoofd *idem*, maar behandele dit als geval in een reeks, (waarin met name primus, solus e.d.) waaruit de leerling merkt dat het hem opvallende idem, *niet* een bijzonder gebruik van idem is, doch dat hem aan idem (per accidens, *κατὰ συμβεβηκός*) opvalt een der verschijnselen van dat wat in wezen niets anders is dan de omstandigheid, dat in het Latijn Subject en Verbum nog geen organische eenheid zijn, doch slechts federatie, desnoods vakverbond, terwijl in het Hollandsch onderwerp en gezegde slechts onderdeelen van den zin zijn. Van die oefening 92 is voorbeeld 9 daarom zoo verkeerd, omdat na het vorige, dat juist door het gebrek aan het verband waarin de verschijnselen zin hebben, de aandacht der leerlingen verontrust heeft, in zulk een voor den Hollander volstrekt onopmerkelijke, wel lange, maar weinig zeggende woorden — opeenvolging, naar iets bijzonders wordt gezocht.

Voorbeeld 10, is een stijlfiguur, welke hier waarschijnlijk alleen staat omdat de schrijvers haar als zoodanig niet herkenden.

Over ipse geldt mutatis mutandis hetzelfde.

De „behandeling" van het relativum is ontstellend. Dit voor den Hollander, in het algemeen: voor den modernen mensch misschien wel het moeilijkste punt in het Latijnsche spraakgebruik wordt gedemonstreerd aan 2 voorbeelden, die ter zake doen, en 4, die bij de comparatio thuis hooren!

Oefening 95 brengt een *niets* zeggende reeks gevallen van quisquis, 95 dito van quicumque. — (welke generalia natuurlijk indefinita blijven heeten).

Dergelijke nuance als het verschil tusschen quisquis en quicumque (alle *leden* (ieder *lid*) van een **groep**; alle leden van een *groep*) laten zich alleen duidelijk maken aan zeer pakkende voorbeelden in voldoende verband om de nuance te waardeeren.

Volgen de indefinita.

Deze afdeeling opent met een onbenullige opmerking over *quis* met dito voorbeelden, daarna een beslist verkeerde uiteenzetting over *aliquis*. Er staat ***Aliquis (sed nescio quis est) lapidem iecit.*** Nemen we aan, dat *est* een drukfout is voor *sit*. Edoch de eigenlijke functie van *aliquis* — *nemo* — (het stellende pronomen) is verloren.

Maar genoeg. Mijn oordeel is duidelijk uit het vorige.

De opzet deugt niet, en de uitvoering evenmin.

In gemoede kan men niemand aanraden dit boekske in te voeren.

Bunnik. Brinkgreve.

C. P. F. Lecoutere. Schets van den ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde. Tweede herziene druk. Brussel, A. Dewit. 1921.

Dat een tweede druk van prof. Lecoutere's boekje na drie jaar noodig bleek, bewijst dat er in België behoefte was aan een dergelijk schoolboek. Of Noordnederlandsche leeraren het zullen verkiezen boven de schets van de Vooys meen ik te moeten betwijfelen. Het is te uitgebreid, leert niet gemakkelijk, doordat de aanteekeningen te los naast elkaar staan en onduidelijk geformuleerd zijn, schuift een roomsche, niet-aesthetische beoordeeling naar voren zonder ook maar eenigszins een roomsche litteratuurgeschiedenis te zijn (waaruit veel te leeren zou zijn), en is wetenschappelijk niet voldoende op peil. Van de twee plichten: beschrijven en verklaren kwijt de schrijver zich niet naar behooren.

De volgende karakteristieken stip ik even aan: De meeste romans van Couperus zijn voortreffelijk, maar veel daarin lijkt onecht en aanstellerig. De verzen van Henriette Roland Holst hebben een lossen zwier, Frans Coenen is objectief in zijn beschrijvingen. „Schildert" van Eeden ooit met sterke kleuren? Van Deyssel is den schr. een gesloten boek en voor zijn romans zal hij goed doen Henry James te vergelijken. Volgens den schr. was de kritiek van De Gids onbevooroordeeld en grondig. De liedekens van Bontekoe worden niet juist gekarakteriseerd. Zij zijn de historische achtergrond, waarop Bontekoe moet uitkomen. Synthetiseert Vondel werkelijk de geheele XVIIde eeuw?

Bedenkelijker is het, wanneer een onjuiste karakteristiek den geheelen ontwikkelingsgang verstoort. Indien wij even afzien van den gevoelstoon, kunnen wij zeggen, dat de Middeleeuwer zijn romans vanuit de intrige, die voor hem de levens- en wereldbeschouwing moet dragen, bouwt. Een sprekend voorbeeld daarvan is Beatrijs. Dit gedicht heeft dan ook het kenmerk, dat veel romans, op deze wijze ontstaan, typeert: de karakter-schildering wordt verwaarloosd en de personen maken den indruk aan den draad van de intrige te loopen. De psychologie is afwezig. Ware daarom een woord als „psychologische diepte" niet beter verzwegen?

Ook met de verklaringen kan ik het niet vinden. De strophische gedichten op naam van Maerlant gesteld te beschouwen buiten de beweging der bedelmonniken om, lijkt mij minder gelukkig. Meester Eckhart als oorspronkelijken Duitschen mysticus op te vatten is toch na de beroemde ontdekking van P. Denifle minder raadzaam en verbreekt het verband der mystici en Harnack's spot had den schr. in de gedachte moeten blijven

Digitized by Google

(Dogmengeschichte III, S. 436 zie echter ook in Ueberweg—Heinze IIde deel 643 flgg. Baumgartner). De mimus had toch bij de sotternieen wel eens genoemd mogen worden. De vraag of de 18de-eeuwsche roman een voortzetting is van den zeventiende-eeuwschen, of dat bij de Spectator aangeknoopt moet worden, gaat L. voorbij, etc. Ook is de schrijver niet altijd nauwkeurig. Hoe weet hij, dat de Madoc een Iersche roman is? De Wapene Martijn te analyseeren volgens te Winkel nadat Leendertz de nieuwe uitgave bezorgd heeft, is niet te rechtvaardigen. Als tweede schrijver van Reinaert I is Arnout hier nog te vinden. Al moge Bédier soms gegeneraliseerd hebben, een herinnering aan zijn scherpzinnig werk zou het boekje van prof. Lecoutere goed gedaan hebben.

De Vooys moet een veer laten wegens gemis aan preciesheid. Mij moet echter van het hart, dat de Schr. zelf soms op gespannen voet is met biographie en bibliographie.

Den Haag. A. Greebe.

ADVERTENTIEN

VERSCHENEN:

Ontbindende en samenbindende krachten in het Friesche Rechtsleven der Middeleeuwen

Intree-rede bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt aan de Gem. Universiteit te Amsterdam, uitgesproken door

Prof. Mr. L. J. VAN APELDOORN.

Prijs **f 1.20**, fr. p. p. **f 1.25**.

Alom in den Boekhandel te bekomen, alsmede bij de Uitgevers
N. V. Noord-Nederl. Boekhandel afd. MEYER & SCHAAFSMA, te Leeuwarden.

M. H. VAN CAMPEN

Nederlandsche Romancières van onzen Tijd

Ingenaaid f 2.75, gebonden f 3.90

De voortreffelijke essayist en fijnzinnige kritikus geeft in zijn nieuwste werk een diepgaande en toch aangenaam leesbare studie over enkele onzer meest bekende hedendaagsche romanschrijfsters, die niet slechts leerzaam materiaal brengt maar ook als litterair kunstwerk valt te waardeeren.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN

Esquisse Historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle

PAR

K. J. RIEMENS

DOCTEUR DE L'UNIVERSITÉ DE PARIS

Ing. f 5.50

Dit werk, dat bekroond is door de Académie Française, bevat een grondige en hoogst belangrijke studie over de ontwikkeling van het Onderwijs in de Fransche taal in ons land.

Uitgegeven bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

J. J. SALVERDA DE GRAVE

De geschiedenis van Jan van Parijs

In soepelen prachtband en met 4 illustraties f 3.25

De geestige geschiedenis van Jan van Parijs, een oude, naief-vermakelijke spaansche vertelling, waarvan in de 17e eeuw een nederlandsche bewerking verscheen, werd door prof. Salverda de Grave opnieuw vertaald en door den bekwamen teekenaar Hofman uit- en inwendig fraai versierd.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. — LEIDEN

Digitized by Google

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE.
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

28ste Jaargang. **No. 11-12.** **Aug.-Sept. 1921.**

Meillet, Linguistique historique et linguistique générale (Kluyver).
Dindorf-de Bredé, Dionis Chrysostomi Orationes, I (K. Kuiper).
Niedermann, Essais d'étymologie et de critique verbale latines (F. Muller).
FitzHugh, The Old-Latin and Old-Irish monuments of verse (v. Hamel).
Beiträge zur Alttestamentlichen Wissenschaft Karl Budde überreicht (Böhl).
Winternitz, Geschichte der Indischen Litteratur, II, 2 (Caland).
Feist, Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache, afl. 1-2 (v. Wijk).
Schepers, Potgieter, Bloemlezing, II (Staverman).
Price, The Text of Henry V (v. Dam).
Nyrop, Etudes de grammaire française (Salverda de Grave).
Keil, Beiträge zur Geschichte des Areopags (v. Meurs).
Bloch, Soziale Kämpfe im alten Rom (v. Hille).
Koster, Mythologisch Woordenboek (C. Greebe).
Mulder, Quaestiones nonnullae ad Atheniensium matrimonia pertinentes (Groeneboom).
Heiberg, Naturwissenschaften, Mathematik u. Medizin im klassischen Altertum (J. A. Vollgraff).
Von Harnack, Marcion: Das Evangelium vom fremden Gott (Windisch).
Von Kiesling, Rund um den Libanon (Wensinck).
Cuperus, Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland, II (v. Slee)
Berichten en Mededeelingen.
Inhoud van Tijdschriften.
Recensies.
Certamen poeticum Hoeufftianum.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. Meillet, Linguistique historique et linguistique générale. Paris, H. Champion. 1921. (Pr. 40 frcs).

In dit boek heeft Prof. Meillet meer dan twintig opstellen vereenigd, die op een paar uitzonderingen na reeds vroeger zijn uitgegeven, doch waarvan ook de herdruk velen welkom zal zijn. Bijna al deze stukken waren bestemd voor een niet al te klein publiek, meer of minder bekend met de taalwetenschap, of althans in staat de heldere voorstelling van die denkbeelden in zich op te nemen; maar stellig zullen ook vele deskundigen het genoegen van de lectuur niet klein achten. Want het moet inderdaad een genoegen zijn zulk een meester in het vak te hooren redeneeren over desnoods bekende zaken, doch waarover niet iedereen spreekt op eene even aantrekkelijke wijze. Men moet daarbij in het oog houden, dat het boek niet één doorloopend vertoog bevat, en dat soms in verschillende artikelen dezelfde denkbeelden in eenigszins ander verband opnieuw worden uiteengezet, maar dat ook die herhalingen voor den lezer van nut kunnen zijn. Zooals ieder weet, heeft Prof. Meillet datgene wat men in het algemeen heeft voorgesteld als uitkomsten der historische taalstudie aan een strenge critiek onderworpen; hij heeft getracht alle begrippen van die wetenschap te verduidelijken en strenger te bepalen, hij heeft vooral getracht te onderscheiden tusschen datgene wat men weet, datgene wat men waarschijnlijk of wellicht zal kunnen weten en datgene wat men nooit zal weten, tenzij er gegevens aan het licht kwamen waarop men niet durft hopen. Onder de vele bijzondere feiten die in deze artikelen ter sprake komen, zullen er wellicht niet vele zijn die de geleerden niet reeds kenden; maar de schrijver heeft in bijna al deze stukken willen handelen niet zoozeer over de feiten zelf als wel over hunne beteekenis voor de wetenschappelijke opvatting en methode. En daarom is zijn boek zoo nuttig voor den student, die hier door zijn betrekkelijk geringe kennis niet wordt verhinderd den schrijver in zijn betoog te volgen. Er zijn geleerden in historische vakken wier grootste genoegen het is nieuwe historische bijzonderheden te ontdekken, hetzij rechtstreeks door het opsporen van geheel nieuwe gegevens, hetzij door een verrassende combinatie van gegevens die reeds bekend waren. Anderen zijn daarmee niet tevreden, en zij verlangen naar algemeene waarheden, uit die vele bijzondere waarnemingen afgeleid. Tot hen behoort de schrijver. Dan begrijpt men ook, dat de gewone historische taalwetenschap hem niet kan voldoen. Men kan wel de dwalingen van vroeger geleerden verbeteren, men kan de begrippen verfijnen, men kan er op wijzen, dat juist de geschiedenis van jongere perioden der taal, waarbij men meer weet van maatschappelijke toestanden, van veel meer belang is dan vroeger wel werd geloofd; maar ten slotte hadden de oudere geleerden toch reeds in de hoofdzaak gelijk: hunne definitie van *klankwet* mocht niet altijd goed zijn, in de practijk maakten zij van de klankwetten, althans in beginsel, een goed gebruik; wat *analogie* was, wisten zij zeer goed; hunne onderscheiding van *inheemsche* en *uitheemsche* woorden was zeker vaak te grof, maar zij kenden die onderscheiding en wisten ze toe te passen. In 1885 werd Ascoli eenigs-

Digitized by Google

zins boos over het geschrijf van de „Junggrammatiker”, die als het ware een nieuwe periode der wetenschap aankondigden, terwijl hij zich bewust was op zijn wijze altijd te hebben gehandeld volgens beginselen waarvan nu, naar hij meende, zooveel ophef werd gemaakt alsof ze iets nieuws waren (zie *Sprachwissenschaftliche Briefe* p. 102, vlgg.). Prof. Meillet spreekt van oudere geleerden altijd met de hoogachting die zij verdienen. In hunne reconstructies zijn zij dikwijls te ver gegaan, over het Indogermaansch waarvan men zich eenigszins een voorstelling kan maken, hadden zij stellig een verkeerd begrip wanneer zij er een soort van primitieve taal in zagen, maar wat zij wilden was verdedigbaar en in een zekere mate niet onuitvoerbaar: vroegere en latere phasen van een taal tegenover elkaar stellen, en aldus met zoo weinig mogelijk discontinuiteit laten zien hoe de talen waren veranderd. Doch dit bleef het onderzoek van verschillende bijzondere gevallen: immers ook de zoogenaamde klankwetten gingen in hare algemeenheid niet verder dan dat zij iets formuleerden dat in een gegeven taal in een gegeven periode had plaats gehad. Zeer natuurlijk was het verlangen naar conclusies van grooter omvang, naar een nieuwe wetenschap, die de regels zou uitspreken waardoor alle taalverschijnselen, waar en wanneer ook voorkomende, worden beheerscht. Die behoefte heeft ook Prof. Meillet, en reeds de titel van zijn boek is er het bewijs van. Uitdrukkelijk zegt hij op blz. 11, dat men zich niet kan tevreden stellen met beschouwingen of regels, die eigenlijk behooren tot geheel andere wetenschappen, maar die met de taalwetenschap in eenig verband staan; zoolang men b.v. spreekt over physiologie of psychologie, spreekt men niet over linguistiek; men moet trachten nieuwe *taalwetten* te vinden: „ ce ne seront ni des lois physiologiques ni des lois psychiques, mais des lois linguistiques”. Van die wetten leest men in dit boek minder dan de titel misschien deed verwachten, en zooals blz. 49 wordt opgemerkt, zouden door die regels alleen mogelijkheden kunnen worden uitgedrukt. Wat gebeurt heeft moeten gebeuren; maar indien de wetenschap niet heeft kunnen voorzien wat gebeurt, dan heeft zij niet heel strenge wetten „certaines possibilités sont réalisées d'une manière nécessaire dans chaque langue, mais sans qu'on puisse jamais prévoir *a priori* lesquelles”. Zonder twijfel kan hij die vele talen in haar historisch beloop heeft bestudeerd, een zeer fijn gevoel hebben voor wat in de taal waarschijnlijk moet worden geacht; en die tact in de waardeering is een kostbaar bezit, volkomen te vergelijken met het politieke inzicht van hem die de geschiedenis der politiek met zorg heeft beoefend. Maar de politicus komt niet op het denkbeeld zijn inzicht wetenschap te noemen, en hij zal niet spreken van wetten die hij in zijne beschouwingen toepast, tenzij hij dergelijke termen eenigszins figuurlijk wil gebruiken. Wat aan de taalkunde der 19de eeuw een zoo wetenschappelijk voorkomen heeft gegeven, zijn de historische klankwetten, maar deze blijven geheel binnen een bepaald gebied, zij betreffen een bepaalde geschiedenis. Dat men b.v. met de vergelijkende grammatica van het Indogermaansch iets anders bereikt dan wat het doel van een algemeene taalwetenschap zou zijn, wordt door Prof. Meillet zeer duidelijk te kennen gegeven. Zie blz. 33: „La linguistique générale qu'on obtient en faisant abstraction de l'histoire (d.i. van de geschiedenis zooals zij zich voordoet in de bijzondere gevallen der historische grammatica) est une science encore peu faite, difficile à faire et qui pour se faire suppose du reste qu'on ait déjà décrit aussi complètement que possible l'histoire du plus grand nombre de langues possible. Ce qui sert à l'établissement de la linguistique générale est ce qui est dénué de valeur pour la grammaire comparée et inversement”. Dit is zeer sterk uitgedrukt; maar de schrijver bedoelt, dat de algemeene taalwetenschap regels zou moeten stellen die gelden voor alle talen, ook zonder genealogische verwantschap, terwijl deze laatste juist het object is van de gewone vergelijkende grammatica. Men kan het den schrijver onmogelijk kwalijk nemen, dat hij niet veel meedeelt over „une science encore peu faite”, en met erkentelijkheid leest men de vele opmerkingen van algemeenen aard die hij aan zijn groote ondervinding heeft te danken. Die opmerkingen vormen met elkaar wel geene „linguistique générale”, maar wellicht behooren zij tot het beste wat van meer algemeenen aard is te verkrijgen. Op blz. 301 is gedrukt *meat* in plaats van *mead*.

Groningen. A. Kluyver.

Dionis Chrysostomi Orationes post **Lud. Dindorfium** ed. **Guy de Budé**. Vol. II. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri. 1919. (Pr. M. 8, geb. M. 9.40).

Het tweede deel van de Budé's Dio-uitgave — naast de helft der oraties ook de „testimonia”, Arnims dissertatie de Geticis en de βίοι van Philostratus, Synesius, Photius en Arethas enz. bevattend, benevens Emperius' dissertatio de exilio Dionis — handhaaft het karakter van nauwkeurigheid en voorzichtige kritische behandeling, waarop ik in mijne aankondiging van het eerste deel mocht wijzen (Mus. 1918. p. 22.). De uitgever heeft zorgvuldig overwogen wat in de jaren na 't verschijnen van von Arnims Dio-uitgave op het gebied der tweede sophistiek en der Dio-kritiek is gepubliceerd en maakt daarvan voor zijn tekst een weloverdacht, over 't geheel zeer conservatief gebruik. Intusschen steunt de editie in hoofdzaak op von Armins groote werk: de schrijver weet dat en erkent dat in zijne voorrede, terwijl hij tevens wijst op de eigenaardige bezwaren die zich voordoen bij de selectie der variae lectiones. En inderdaad is daar een der grootste moeilijkheden gelegen bij het bewerken eener editie die eigenlijk een hybridisch karakter heeft, eene moeilijkheid die zich bij den eigenaardigen toestand der sterker varieerende Dioncodices dubbel doet gevoelen.

Een uitgave als deze houdt het midden tusschen eene editio maior en eene editio minor; en aan dien tusschenvorm zijn onvermijdelijke bezwaren verbonden. In de eerste heeft de philologische lezer het recht, althans die handschrift-varianten te vinden die hem van dienst kunnen zijn bij eventueele emandatie-pogingen; de tweede geeft hem alleen eene editio in usum Scholarum. Voor philologische lectuur nu schijnt mij Dr. Budé's uitgave niet volkomen voldoende. Ik bedoel allerminst hiermee te zeggen dat mij een apparatus criticus gewenscht lijkt zooals men dien in den tijd van Tischendorffs N.T. een ideaal achtte; ook erken ik dat

Digitized by Google

in de vermelding van z.g. coniecturae probabiles persoonlijke — soms schijnbaar willekeurige — selectie door den uitgever onvermijdelijk is. Maar eene vergelijking van von Arnim's uitgaaf met deze Teubneriana versterkt bij mij den indruk dat Dr. Budé, voorzichtig als hij is in het opnemen, zelfs in het vermelden van eigen gissingen, in zijne keus van varianten en conjecturen wat willekeurig en niet altijd even gelukkig is geweest. Eén enkel voorbeeld veroorloof ik mij tot toelichting van die meening iets uitvoeriger te bespreken. In de Borysthenica (Or. XXXVI) p. 7 d. B.) vinden wij in de adnotatio critica wèl vermeld dat de Urbinas **τὰ γένεια ἀφηκότες** heeft in plaats van **ἀφεικότες** (door Casaubonus trouwens te recht in **καθεικότες** veranderd), maar niet — wat veel belangrijker is dan deze spelafwijking — dat in den volgenden zin (ibid. v. 17) zoowel in den Urbinas als in den Marcianus de woorden **τὸ αἰσχρόν** ontbreken. Dio vertelt daar namelijk dat er onder de langharige Borystenites die naar hem kwamen luisteren een was die kort haar droeg en geen baard (**ἐξυρημένος**). De man deed dat om den Romeinen in 't gevlei te komen en was daarom algemeen gemnacht, **ὥστε εἶδεν ἄν τις ἐπ' ἐκεῖνον τὸ αἰσχρὸν τοῦ πράγματος καὶ οὐδαμῇ πρέπον ἀνδράσιν**. Overduidelijk is die zinsnede niet, en stellig is het voor den lezer de moeite waard te weten, dat de woorden **τὸ αἰσχρόν** in twee zeer belangrijke handschriften ontbreken en derhalve wellicht in de andere niet op hun plaats staan. Immers dit zou tot de overweging kunnen leiden of men ook zou behooren te lezen: **ὥστε εἶδεν ἄν τις ἐπ' ἐκεῖνον τοῦ πράγματος τὸ αἰσχρὸν καὶ οὐδαμῇ πρέπον ἀνδράσιν.**

Ik moet wel met dit eene voorbeeld volstaan, indien deze korte aankondiging binnen de juiste grenzen zal blijven: ook zou ik ongaarne zien dat men in mijne opmerking een aanmerking zocht. Onvermijdelijk blijft — bij selectie — onderscheid van keuze. Wellicht zal b.v. bij de lectuur van Or. LII menigeen zich verwonderen dat De Budé p. 139. 22 de onhoudbare verandering van **βασιλείᾳ** in **ἁλώσει** — welke v. Herwerden in der tijd voorstelde — wèl vermeldt, en daarentegen stilzwijgend voorbijgaat (136.13) de fijne correctie door von Arnim gevonden in **οὐδ' ἐμοῦ γε ἕνεκεν**.

Ook in zulke vragen echter moeten wij, meen ik, een editor die zuinig met het papier moet zijn, niet verkeerd verstaan. Het vermelden van een gissing heeft dikwijls niet de bedoeling om die gissing zelve sterk aan te bevelen, maar veeleer om op de gecorrigeerde plaats zelve, als wellicht corrupt, de aandacht te vestigen. Twee goede voorbeelden daarvan — het zullen mijne laatste zijn — geeft wederom de Borysthenica. Op p. 8. 27 geeft De Budé den overgeleverden tekst: „**τῶν μὲν ἡγσομένων τεκαὶ πρώτων θεῶν *χωρὶς ἔριδος καὶ ἥττης**" en onder de bladzijde teekent hij aan: „**πρωτευόντων** Wil." — „**θεῶν** <**τῶν δὲ ἑπομένων**> Arn." Op deze wijze heeft hij blijkbaar willen aanduiden dat noch de conjectuur van Wilamowitz, noch Arnim's aanvulling geheel kan bevredigen, maar dat hij met den laatstgenoemde eene lacuna vermoedde na **θεῶν**. In de zaak zelve heeft hij mij niet overtuigd. Ik geloof dat men Wilamowitz moet volgen, maar eene schrede verder gaan: niet **πρώτων** in **πρωτευόντων** veranderen maar **πρωτευόντων** voor de beide woorden **πρώτων θεῶν** in de plaats stellen.

Ongeveer op dezelfde wijze moeten wij, meen ik, eene aanteekening van De Budé op p. 10. 2 beschouwen. Wij lezen daar: **Καίτοι ἴσως ἄτοπον βαρβαρίζοντα τῶν πολιτῶν μάλιστα τῷ ἑλληνικωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ χαίρειν καὶ ξυνεῖναι.** Von Arnim drukt deze woorden zonder aanteekening af; De Budé vermeldt: „**ποιητῶν** pro **πολιτῶν** Heinze". Hij neemt die conjectuur niet op in den text; terecht, want in dit verband kan Plato bezwaarlijk **ποιητής** worden genoemd. Maar hij wil er, dunkt me, de aandacht op vestigen, dat **πολιτῶν** hier toch ook wel achterdocht wekt. Zou er wellicht **τῷ Πλάτωνι** hebben gestaan?

Ik mag deze bespreking niet verder uitbreiden. Het gezegde moge volstaan om te doen uitkomen, dat naar mijne meening de uitgave van De Budé een goeden en betrouwbaren text in handen geeft aan hen die zich von Arnim's groote editie niet kunnen aanschaffen. Een Arnimius dimidiatus" mag intusschen de editie van De Budé niet heeten, ook reeds hierom niet, omdat von Arnim zelf waarschijnlijk eene verkorte bewerking van zijnen Dio eenigszins anders zou hebben gewenscht.

Amsterdam. K. Kuiper.

M. Niedermann, Essais d'étymologie et de critique verbale latines. (Recueil de travaux publiés par la faculté des Lettres de l'Univ. de Neuchatel). Neuchatel, Attinger Frères. 1918.

Met bijzondere vreugde en instemming heb ik de nieuwste studies van Niedermann gelezen, omdat evenals in vorige verhandelingen van den schrijver ook hier weer een uiting voor ons ligt van een geleerde, die begrijpt studie van de texten te moeten vereenigen met vergelijkende en algemeene studie van (Indogermaansche) talen. Als Zwitser biling, beurtelings tehuis in Duitsche wetenschap en Fransche studie, vertrouwd met de resultaten van de Romanistiek, bekend ook met de eischen der moderne dialectgeographie, heeft hij daarnaast zich aan de philologische uitgave niet onttrokken: zijn voortreffelijke editie van Marcellus de medicamentis (als deel V van het Corpus medicorum latinorum) in 1916 verschenen getuigt daarvan. Doch van deze zonder twijfel vaak zware en lang niet altijd aantrekkelijke taak weet hij zich bijtijds los te maken om in minder diepgeploegde terreinen een gemakkelijker gewonnen oogst binnen te halen: kort geleden heeft hij in Festgabe für Adolf Kaegi een beschouwing gegeven (p. 66—92) over de namen van den ooievaar in het Litausch, waar we ook duidelijk weer den philoloog den linguist op zijn tocht zien vergezellen. Behoeft het nog uitdrukkelijk gezegd te worden, dat voor het ontraadselen van zoo menig onbeholpen grafschrift, van zoovele gevallen van gedachtewoekering of van vergroeiing op een inscriptie de verduidelijkende parallellen vaak beter ver weg te vinden zijn, dan in het slechts schijnbaar zoo dichtbijstaande of nauw verwante kunstvolle, ja, kunstmatige Latijn der klassieke periode? Ook Niedermann wijst er, juist door den vorm van zijn betoog, weer op, iets waar ik van harte mee instem, dat men voor de interpretatie van één simpel taalfragment zijn taalaanvoelen en taalbegrijpen niet breed en veelzijdig genoeg kan fundeeren. Een kort overzicht moge dat, met enkele opmerkingen mijnerzijds doorvlochten, aantoonen.

Eerst wordt een viertal etymologieën gegeven, vervolgens komen text-critische beschouwingen in den bes-

Digitized by Google

ten zin des woords, gewijd aan Büchelers Carmina Latina Epigraphica, de Hisperica Famina en aan medische glossen uit het derde deel van Goetz' Corpus Glossariorum Latinorum.

Enkele opmerkingen volgen hier:

Aequiperare beschouwt N. als denominativum van een zgn. tautologisch compositum **aequo-păro-s* ∽ *aequus* + *par*. N. brengt een groot materiaal bijeen van herhalingen van hetzelfde woord of van in beteekenis verwante woorden in verschillende talen, doch meest slechts in syntactische coordinatie, *niet* in compositie. Het resultaat van dezen betoogtrant is dan ook, dat men juist duidelijker gaat beseffen, hoe volslagen geïsoleerd *aequiperare* in het Latijn is, gesteld dat deze nieuwe verklaring juist is of ware. Bevreemdend is voorts, dat N. het woord, dat morphologisch het naast verwant schijnt, niet in dit verband noemt: *vĭtŭperare*. Zooals *vĭtŭperare* in de uitdrukking *alci omen v.* (Pl. Cas. 411) nog duidelijk met *vĭtiāre* verwant is, zoo dekt het gebruik van *aequiperare* zich grootendeels met *aequare*. De *u* van *vituperare* is zonder twijfel al *ŭ* op te vatten, die in dit alleenstaande woord zich — anders dan bijv. in de superlativi op *-tĭmus*, *-tŭmus* — zonder de concurrentie van *i* handhaafde: zoodra de labiaal niet aanwezig is, trad de algemeene ontwikkeling *ŏ* > *ĭ* aan den dag, zie *vĭtĭ-lĭtĭgāre*; zoo is dan ook *aequiperare* te verklaren door het bekende bezwaar van het Latijn tegen *quu* zoowel als klank als in de functie van klankteeken of spelling. Zooals *vituperare* dus eigenlijk was „*vĭtŏ-păro-s* maken" of „vinden": „afwijkend (vgl. *vitium*) vinden", beteekende *aequiperare* „gelijk maken" of „vinden"; een passage bij Gellius 20, 1, 34, die met oud taalmateriaal werkt, stelt klaarblijkelijk met *parissimum facere* op één lijn *ad amussim aequiperare* en juist voor de vóór-historische periode van het Latijn is de overeenkomstige werkkring van *facere* en *părĕre* ∽ *părāre* typisch.

Methodisch aantrekkelijk is de tweede studie, gewijd aan *falx*. Zeer sterk verkort is de inhoud deze. Uit de identiteit van ζαγκλή met ζάγκλον = δρέπανον, beide „sikkel" en daardoor ook als naam van de beide steden Messina en Drepanum welbekend, terwijl de munten der eerstgenoemde stad in VI en V v. Chr. Δανκλε̄ als opschrift dragen, construeert N. ingenieus een oorspr. *đanklā, waarvan de interdentale spirant đ in het Grieksch met ζ en δ, in het Latijn eigenaardig met *f* is weergegeven. Uit **fanklā* moet dan door assimilatie **falklā*, later **falcula* ontstaan zijn, dat als deminutivum opgevat een zgn. stamwoord *falx* in het leven riep. Dit alles is zeer hypothetisch, iets wat des te meer hindert, doordat de tot nog toe gebruikelijke verklaring: *falx* ∽ *flecto* phonetisch door *farcio* ∽ *frĕquēns* wordt gesteund en semasiologisch werkelijk niet zoo zwak staat als Niedermann wel wil doen gelooven. Is het niet te boud gesproken (p. 22 noot), gegeven dat bij dichters *falx* vaak met de aanduiding *curva*, *incurva*, *adunca*, voorkomt, „qu'il n'y a naturellement aucune conclusion quelconque à tirer relativement au concept, qui est à la base du mot *falx* lui-même" ?

De oplossing hier gegeven heeft de etymologie van *parma* aan de hand gedaan, dat als later-vergroot „woord" bij het dan oudere *parmula* hier uit *palmula* door dissimilatie heet ontstaan te zijn: *palmula* als deminutivum moet dan aanvankelijk beteekend hebben; „wat de hand(palm) bedekt", zelfs voor het kleine ronde schild toch een — zacht uitgedrukt — zonderlinge aanduiding.

De bespreking van het tweede gedeelte moet ik tot mijn spijt hier weglaten, hoezeer ook enkele uitnemende conjecturen en haar veelzijdige adstructie zouden kunnen verleiden tot buitensporigheid.

Amsterdam. F. Muller Jzn.

Th. FitzHugh, The Old-Latin and Old-Irish monuments of verse. (University of Virginia, Bulletin of the School of Latin, nº. 10). Charlotteville, Anderson Brs. 1919. (Pr. $ 3).

De schrijver van bovengenoemd werk, het tiende van een reeks studiën over het Italische, Keltische en Indo-Europeesche accent, gelooft aan een kongsi van obscurantisten, wier toeleg is de bestrijding van hem en van zijn theorie van het „Heilige Tripudium". Indien zoo iets al mocht bestaan, dan is de schrijver van deze regelen daaraan geheel vreemd. Ook waag ik mij met geen enkel woord aan een oordeel over hetgeen Fitz Hugh over het Latijnsche versrhythme opmerkt, en beschouw uitsluitend de opmerkingen van den schrijver over het Keltisch. Evenwel, wat de Keltische rhythmiek aangaat, handhaaf ik mijn vroeger uitgesproken meening volkomen, op gevaar af den toorn en den spotlust mijns tegenstanders in nog heviger mate op te wekken, dan reeds het geval was.

De methode van FitzHugh lijkt mij te eenenmale verkeerd. Hij heeft een theorie over het Latijnsche versrhythme gemaakt, en wil die nu ook op het Iersch en Kymrisch toepassen. Daartoe gebruikt hij alle vroege Iersche poëzie, die wij bezitten, en verklaart haar rhythmiek naar willekeur. Met hetgeen de Ieren zelf over hun poëzie gezegd hebben, houdt hij geen rekening, met de historische ontwikkeling slechts voor zoover hij haar gebruiken kan. Van de resultaten der wetenschap aanvaardt hij slechts die, welke uit de eerste periode der keltologie stammen, toen door het meesterwerk van Zeuss de eerste algemeene gezichtspunten werden gegeven, doch verwerpt alles wat wij aan een later tijd te danken hebben, toen men door nauwgezet onderzoek erin slaagde een reeks détails bloot te leggen en daardoor een beeld van den geleidelijken ontwikkelingsgang te ontwerpen.

Voor iemand, die op deze wijze te werk gaat, kan het geen beteekenis hebben, dat de resultaten der wetenschap van de jongste jaren veeleer in de kaart zijner tegenstanders spelen dan in zijn eigene. De laatste onderzoekingen van Kuno Meyer hebben ons de wording der Iersche poëzie onder invloed van Gallolatijnsche rhetoriek getoond, en de langzame groei van de Iersche prosodie is daaruit duidelijk gebleken. Sir John Rhys — met wien Fitz Hugh anders nogal opheeft — liet de Kymrische *englyn* uit den Latijnschen pentameter ontstaan. Van twee zijden werd dus bevestigd, dat de Keltische prosodie een ent van vreemden bodem is. Voor FitzHugh echter blijft alles „oer". Hij is een romanticus in merg en been. Er bestaat een Indo-Europeesch oer-rhythme, even oud als het ras der „blond Northmen", en daaruit is alle latere rhythme te verklaren. Als in den Kymrischen *cywydd* iets te vinden is, dat zich met dat oer-rhythme vereenigen laat, wordt dat onmiddellijk geannexeerd, onverschillig of de *cywydd* het resultaat is van een lange ontwikkeling, wier vroegere stadia aan te wijzen zijn. Wanneer FitzHugh een geleerde aantreft, wiens methode hem

Digitized by Google

aanstaat, neemt hij diens leerstukken kritiekloos over. Zoo bijvoorbeeld John Morris Jones' theorieën over *Pre-aryan Syntax in insular Celtic.* De tegenwerpingen, die iedereen tegen het opstellen van zulke theorieën — en dus a fortiori tegen het klakkeloos overnemen ervan — moet maken, worden natuurlijk ter zijde gesteld onder verwijzing naar de kongsi. Trouwens FitzHugh's opvattingen over taalverwantschap kan ik ook niet deelen. Wanneer hij wijst op de inderdaad treffende overeenstemming van Italisch en Keltisch, moeten die twee dadelijk een „groep" binnen het Indo-Europeesche kader vormen en mogen zij met andere „groepen" niets te maken hebben. Het is de ouderwetsche stamboomleer tot het uiterste doorgedreven.

Vreemd is ook de stilzwijgende overbrenging der phenomenen van prosodische rhythmiek op den taalrhythmus, waaraan een aanhangsel besteed is. Ook daartegen mag wel eens gewaarschuwd worden. Uit het wisselspel van taalrhythmus en een ideaal prosodisch stelsel kan de dichterlijke vorm van iedere bepaalde taal begrepen worden. Daarom is de leer der vereeniging van het krachtige Iersche woordaccent en de syllabentellende prosodie heelemaal niet zoo gek als FitzHugh meent. Integendeel. Had de schrhijver zich willen houden aan hetgeen wij weten over het Iersche en het Kymrische accent, en aan hetgeen vaststaat over de wording der Keltische prosodie onder vreemde invloeden, dan had hij ertoe kunnen bijdragen, ons inzicht in de Keltische poëzie te verhelderen. Nu hij echter de zijde der Indo-Europeesche romantische speculatie verkozen heeft, en tegelijkertijd die van den hoogmoed, kan ik in zijn werk geen aanwinst voor de Keltische philologie zien.

Rotterdam. A. G. van Hamel.

Beiträge zur Alttestamentlichen Wissenschaft Karl Budde zum siebzigsten Geburtstag am 13 April 1920 überreicht von Freunden u. Schülern und in ihrem Namen hrsg. v. K. Marti. (=Beihefte zur Zeitschr. f.d. Alttestamentl. Wissenschaft 34). Giessen, A. Töpelmann. 1920. (Pr. M. 40.—).

Prof. K. Budde, hoogleeraar in de Oud-Testam. Theologie te Marburg, bereikte den 70-jarigen leeftijd en werd „rude donatus". Dank zij het initiatief van den uitgever en den redacteur van het „Zeitschrift für die Alttestam. Wissenschaft" werd hem een *Festschrift* aangeboden, waaraan 22 vrienden en geestverwanten van den jubilaris medewerkten. Het getal van deze medewerkers was (met uitzondering van prof. Marti in Bern) beperkt tot de Duitsche universiteiten. Maar ook onder de Duitschers missen wij namen als R. Kittel, E. König, E. Sellin. Deze beperkingen, hoezeer te betreuren, waren onder de gegeven omstandigheden wellicht onvermijdelijk. Het ligt voor de hand, dat prof. Budde ook in het land van zijn beminden leermeester Kuenen vrienden en geestverwanten telt, die gaarne ook in 't openbaar van hun belangstelling blijk hadden gegeven. Sinds zijn studietijd in Utrecht heeft hij de connecties met Nederland steeds aangehouden. Van zijn bedrevenheid in 't Nederlandsch getuigen zijn vertalingen der werken van wijlen prof. Kuenen: *Volksreligion u. Weltreligion* (1883) en *Gesammelte Abhandlungen zur biblischen Wissenschaft* (1894).

De 22 bijdragen van dezen feestbundel zijn alphabetisch gerangschikt. Wij rangschikken ons overzicht zooveel mogelijk systematisch.

Op exegetisch (litterair-kritisch) terrein behandelt G. Beer (Heidelberg) het scheppingsverhaal. Gen. 1 is volgens hem geschreven met het doel om de meer mythologisch getinte oude verhalen in Gen. 2 en 3 (J^1 en J^2) te vervangen. De bron van dit verhaal (P) was echter noch J^1 noch J^2, maar òf een derde verhaal (E ?), dat wij uit tal van toespelingen in de profetische en historische boeken nog gedeeltelijk kunnen reconstrueeren, òf wellicht eerder de door den exilischen schrijver in monotheïstischen geest bewerkte Babylonische kosmologie. — Volgens J. Meinhold (Bonn) moet men in het Paradijsverhaal (Gen. 2 en 3) drie bronnen onderscheiden: *a*) het overoude (nog polytheïstische) brokstuk vs. 22, waaruit in vs. 9 de levensboom ingelascht is; *b*) J^1: de eerste menschen, Kaïn en Hawwa (stamouders der Kenieten) zijn als kinderen gedacht en geplaatst in een oase van de Oostelijke woestijn; *c*) J^2: de menschen als bebouwers en bewakers van den tuin der goden in de Armenische bergen. — J. W. Rothstein (Münster) poogt aan te toonen, dat de redactor (R^P) het oude brokstuk Gen. 6^{1-4} (J^1) in zijn werk heeft opgenomen als één waarschuwing tegen gemengde huwelijken. Deze redactor (ten tijde van Ezr. en Neh.) beschouwt dus de zonen Gods inderdaad als de nakomelingen van Seth (het uitverkoren volk) in tegenstelling tot de kinderen van Kaïn („menschen" zonder meer). — C. Steuernagel (Breslau) merkt in Gen. 17 tegenstrijdigheden op: terwijl het verbond slechts op de nakomelingen van Isaäk van toepassing is, ontvangen ook Ismaël en de slaven het verbondsteeken, n.l. de besnijdenis. Bronnenschifting moet de verschillen oplossen. Hij onderscheidt in dit ééne hoofdstuk niet minder dan 4 „beddingen" (Schichten). — Volgens W. Nowack (Straatsburg, thans Leipzig) is het z.g. Verbondsboek (Ex. 20^{22} — 23^{19} en ook Deut. 27^{4-8} en Joz. 8^{30vv}) een oorspronkelijk bestanddeel noch van E noch van J^1, maar werd in het tijdperk tusschen E en D (wellicht uit J^1) door een interpolator ingelascht. — Baron v. Gall (Giessen) distilleert uit 1 Kon. 8^{53} LXX een vermeend orakel naar aanleiding van een zonsverduistering op 22 Mei 948 v. Ch.

Wat de profetische en poëtische boeken betreft, zoo vermelden wij in de eerste plaats het artikel van K. Marti (Bern), die uit de eertijds zelfstandige boekenrol Jez. 6^1—9^6 de „kern" afzondert, die hij van Jez. zelf afkomstig acht: in hoofdzaak 6^{1-11}, $7^{2-14,16}$, $8^{1-8a,11-18}$ — Volgens P. Volz (Tübingen) is het eigenlijke probleem in Jez. 53 niet de figuur van den „Knecht", maar hetzelfde als in het boek Job; waarom moet de rechtvaardige lijden? De oplossing, die de profeet vindt, is het plaatsvervangend karakter van het lijden. De Theodicea wordt den volke voor oogen gesteld in den vorm van een levensbeschrijving, een parabel, waarvan de vrome „Knecht" de held is. — O. Procksch (Greifswald) poogt ons het visioen, beschreven in Ez. 1, aanschouwelijk te maken. Een draaibaar toestel op raderen, door den wind gedreven, met de cherubs als caryatiden en daar overheen de zonneschijf met het spiegelbeeld van Jahwè. — H. Schmidt (Tübingen) verdedigt de stelling (ten onzent reeds voorgestaan door prof. Oort), dat de profeet Amos van Noord-Israëlietische afkomst geweest is. Ook was hij (blijkens 7^{14}) geen arme schapenhoeder, maar een welgesteld landman, die een span runderen

Digitized by Google

bezat en een kweekerij van vijgen of moerbeien. — W. Baumgartner (Marburg) teekent de situatie van Joël 1 en 2. Naar aanleiding van de sprinkhanenplaag wordt een boetedag uitgeschreven. 2^{18-20} bevat de godspraak, die het eind van de plaag verkondigt, 2^{21-24} behelst het danklied. Het geheel is uit één stuk, uitgezonderd 1^{15-20}, dat uit een ander verband (droogte!) is ingelascht. — Wijlen prof. C. H. Cornill (overl. 1920) behandelde Ps. 130 („E profundis") met het oog op den rhytmischen vorm en ook op den inhoud (vs. 4!). — In de bewerking van Ps. 133 ontvangen wij een voorsmaak van den commentaar op de Psalmen, door H. Gunkel (thans te Halle). Met verlangen zien wij dit werk te gemoet. — M. Löhr (Königsberg) behandelt en vertaalt de drie reden van Bildad in het boek Job.

Godsdiensthistorische artikelen zijn meer dan schaarsch. De litteraire kritiek voerde in de school van Kuenen en Wellhausen, waarvan prof. Budde immers een der voornaamste vertegenwoordigers is, den boventoon. H. Holzinger (Ulm) behandelt naar aanleiding van het betoog van prof. Völter (1916) de vraag, of de uitdrukking „de Zoon des Menschen" in de evangeliën steunt op gegevens in Ez. of wellicht eerder in de Ps. — Graaf Baudissin (Berlijn) stelt een onderzoek in naar de ontwikkeling van het Hebreeuwsche woord voor „knecht" in de beteekenis van „vereerder der Godheid".

Op archaeologisch terrein verplaatst ons een artikel van H. Gressmann (Berlijn) over de manier, waarop men het haar en den baard droeg: de nomaden droegen kort geknipt haar en geschoren boven- en benedenlip; de boeren lang hoofdhaar en kort geknipten knevel. — Volgens H. Guthe (Leipzig) beteekent het Hebreeuwsche woord *siddēd* (= Assyr. *šadādu*!) niet „eggen" maar „een veld door diepe voren rondom afbakenen."

Een overzicht over de beginselen der Arabische, Syrische en Hebreeuwsche dichtmaat biedt G. Hölscher (Giessen). De beknoptheid vooral van dit artikel is te betreuren. Gaarne zou men de aanduidingen betreffende de Hebreeuwsche metriek (die neerkomen op een synthese der stelsels van Sievers en Bickell, op grond van de analogie van het Syrisch) nader uitgewerkt zien. — Het taalkundig artikel van J. Hehn (Würzburg) over „Waw inversivum" is gericht tegen de stellingen van H. Bauer en C. Brockelmann. Het (afformatieve) „perfectum" duidt de voltooide handeling aan; het (praeformatieve) „imperfectum" de onvoltooide; het temporale moment blijft op den achtergrond. Evenals wij in een volzin als „daar gaat hij" het voornaamwoord achter het werkwoord plaatsen, gebeurd iets dergelijks in 't Hebreeuwsch door den invloed van de copula „en": het perfectum (= werkw. + voornaamw.) wordt gewijzigd tot imperfectum (= voornaamw. + werkw.) en omgekeerd.

A. Bertholet (Göttingen) behandelt de oorkonden van de z.g. Zadokietische secte te Damascus, die in 1910 gepubliceerd en in 1910 in het Theol. Tijdschrift in 't Duitsch vertaald zijn. De stichting van de gemeente te Damascus valt volgens hem wellicht onder Alexander Jannaeus (den „man der leugen" en „bouwer van den scheidsmuur"); te boek gesteld is het geschrift echter waarschijnlijk pas ten tijde van Pompeius („het hoofd der koningen van Jawan"), omstr. 63 v. Chr. — G. Dalman (thans te Greifswald) biedt een keur van Arabische liedjes in Palestijnsch dialect aan, waaronder één door hem zelf gedicht ter eere van den jubilaris.

Met deze beknopte inhoudsopgaven moeten wij volstaan. Ons doel was een indruk te geven van den rijkdom, die in deze 22 artikels is opgestapeld en die ook ten onzent en ook door degenen gewaardeerd zal worden, die niet tot de leerlingen of geestverwanten van Prof. Budde behooren.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

M. Winternitz, Geschichte der Indischen Litteratur. 2 Band, 2. Hälfte. Leipzig, Amelang. 1920. (Pr. M. 15).

Eerst na eene lange tusschenruimte zien wij eindelijk het tweede deel van Winternitz's Literatuurgeschiedenis voltooid; de eerste helft van het tweede deel verscheen in 1913, vgl. *Museum*, jaarg. XXI, kol. 214. Na den Veda en het Epos en de Purânas werd de Boeddhistische literatuur behandeld en in aansluiting daaraan volgt thans die van het Jainisme. Een derde deel moet nog volgen, waarin de lyrische en dramatische poëzie, de vertellings- en de wetenschappelijke literatuur zullen behandeld worden. Over de beschrijving der Jainaliteratuur kan zeker niet minder goeds gezegd worden dan over die der Boeddhistische. Ook hier is Winternitz de eerste, die de groote verdienste heeft, eene samenvattende beschrijving te geven. Hij heeft zich vóortreffelijk van die moeilijke taak gekweten en verdient den dank niet alleen van de vakgeleerden, maar ook van alle niet-Indologen, die in Godsdienstwetenschap en Folklore belang stellen. Want, ofschoon uit den aard der zaak vele titels moesten gegeven worden, de beschrijving is allerminst eene droge opsomming van feiten; de S. weet de lektuur aantrekkelijk te maken door uitvoerige met smaak en oordeel gekozen stukken in vertaling: ik vestig bijv. de aandacht op het verhaal van den koopman en zijne vier schoondochters (p. 302), dat zoo levendig aan de parabel der talenten in het N. T. doet denken. Aan 't slot geeft de S. welkome aanvullingen op de Boeddhistische literatuurbeschrijving. Moge nu spoedig het laatste deel, dat zich, naar bericht wordt, reeds ter perse bevindt, deze voortreffelijke literatuurgeschiedenis voltooien.

Utrecht. W. Caland.

S. Feist, Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache mit Einschluss des Krimgotischen und sonstiger gotischer Sprachreste. Zweiten eubearbeitete Auflage. 1. und 2. Lieferung: A—Hl. Halle, Niemeyer. 1920/21. (Pr. p. afl. 10 Mark).

De eerste druk van Feist's etymologicon verscheen in 1909. Deze tweede druk is zo grondig omgewerkt en zo belangrijk aangevuld, dat men bijna van een geheel nieuw boek kan spreken. Voor dezelfde artikels, die vroeger 138 bladzijden vulden, zijn tans 192 bladzijden gebruikt. Reeds aan het begin van elk artikel valt het ons op, dat de betekenis der Gotiese woorden vollediger wordt meegedeeld, met opgave der Griekse woorden, waarvan zij in de bijbeltekst de vertalingen zijn. Verder is heel wat meer literatuur aangehaald en besproken: ten dele zijn dat natuurlik de sedert 1909 verschenen geschriften, maar ook de oudere literatuur is vollediger opgesomd. Het boek heeft veel gewonnen, doordat min-

Digitized by Google

der belangrijke zaken, in de eerste plaats pro memorie meegedeelde en voor onaannemelik verklaarde hypothesen, met kleine letter gedrukt zijn.

Reeds de eerste druk was een zeer bruikbaar boek. Jonger dan de tweede druk van Uhlenbeck's Goties etymologicon, bevatte hij allerlei, wat daar niet te vinden was; en al droeg Feist's arbeid ook een weinig persoonlik karakter en al waren ook leemten en fouten aan te wijzen, deze tekortkomingen wogen niet op tegen de goede eigenschappen. In de sedert verlopen elf of twaalf jaar is nog steeds het aangekondigde Gotiese etymologicon van Lidén niet verschenen, Uhlenbeck's boek en Feist's eerste druk zijn in menig opzicht verouderd, zodat tans deze tweede druk van Feist het onontbeerlike handboek van iedere germanist en indogermanist moet wezen. Evenmin als de eerste druk draagt ook deze tweede een subjectief karakter. De schrijver somt op, refereert en doet met bescheidenheid zijn keuze uit de voorhanden hypothesen. Deze geringe originaliteit is geen ondeugd. Integendeel, waar in de meeste afzonderlike gevallen zo weinig positieve, onweerlegbare resultaten te bereiken zijn als op het terrein der etymologie, daar is het een grote deugd van de lexicograaf, wanneer hij de verschillende hypothesen op zulke wijze refereert, dat de lezer zichzelf een oordeel kan vormen, en wanneer hij zich onthoudt van gewaagde eigen combinaties.

Het taalmateriaal, dat wordt meegedeeld, is zeer rijk, en het is aan alle Indogermaanse taalgroepen ontleend. Zelfs van het Tocharies is een rijk gebruik gemaakt. Herhaaldelik blijkt het, dat de auteur niet op alle delen van het Indogermaanse gebied in gelijke mate thuis is. Zo troffen mij telkens kleine onjuistheden bij de Baltiese en Slaviese vormen. Dat kan wel ten dele daardoor komen, dat ik deze taalgroepen het beste ken; ik heb geen speciaal onderzoek ingesteld naar de betrouwbaarheid van het materiaal, ontleend aan andere minder algemeen gekende talen. Voor het Kelties had de auteur hulp van Thurneysen; het is jammer, dat hij niet ook een slavist en baltoloog als raadsman heeft gehad. Het dient echter erkend, dat de Baltiese en Slaviese tekortkomingen in het algemeen van ondergeschikte betekenis zijn.

Ik veroorloof mij enige kleine opmerkingen, die ik bij het doorlezen maakte, mee te delen. Het spreekt vanzelf, dat zij een vrij toevallig karakter dragen; een etymologies woordeboek is nu eenmaal een boek, dat zich weinig leent voor doorlezen; zonder voortdurend raadplegen van eigen materiaal wordt men slechts op vrij toevallige wijze opmerkzaam op kleine onjuistheden.

blz. 13: Het is moeilik, de wortels *ak-* en *ok-* van elkaar te scheiden; ook al mochten ze oorspronkelik niet identies zijn (gewichtiger dan de ablaut *a* : *o* is m.i. de wisseling van palataal en velaar), dan zijn zij toch door associatieve betrekkingen zo dooreengelopen, dat zij niet meer uit elkaar gehouden kunnen worden, — blz. **14**: opr. *ape* is niet geheel identies met lit. ***ùpė***. Waarom wordt de spelling van Kurschat: ***ùpė*** hier vervangen door die van Baranowski: *ũpe*? Elders schrijft Feist ***ù***: ***dùrys*** blz. 87, enz. — blz. 16: met *ainakls* vgl. nog ndl. mnd. *enkel*, mnl. (limb.) ***ēnec***, gloss. bern. *ejneker saken*, — blz. 29 en 127: *fulls* zal wel evenals oi. *pūrṇá-s*, lit. *pìlnas*, obg. *plŭnŭ*, iers *lán* een Indogermaanse lange liquida sonans gehad hebben; blijkbaar is 't Feist onbekend, dat de Balties-Slaviese akutus (serv. *pȕn* = lit. *pìlnas*) op lange *l̥* wijst, — blz. 44: is de verklaring van *asilus* uit lat. *asinus* zelfs niet meer vermeldenswaard?, — blz. 47: mnl. *toenen*, *tōnen* (sub *augo*) is een jongere vorm dan *tōghen*, dat hier met meer recht vermeld had kunnen zijn; zie ook onder *augjan*, — blz. 48: obg. ***dětŭ***, lit. *dė́tų* zijn supinum, geen infinitivus, — blz. 58: ***bolĭ*** „ziekte" is zeker een Slavies woord, maar in het Obg. betekent ***bolĭ*** alleen „de zieke", — blz. **61**: voor oijsl. ***boer*** lees ***bø'r***, — blz. 62: zouden oijsl. ***bónde*** en ***búande*** niet veeleer een en hetzelfde woord zijn? — blz. 64: gewoonlik duidt Feist van de Litause woorden het aksent aan, terwijl de hardheid van de *l* niet wordt aangeduid; voor *vìlkusi* zal dus *vìlkusi* te lezen zijn, — blz. 71: sub ***biþe*** ware mnl. ***bedi*** te vermelden geweest, — blz. 83: obg. ***dojǫ*** betekent alleen „säuge", — blz. 86: voor lit. *duktė́* lees ***duktė̃***, — blz. 89: ndl. *tornen* = duits *trennen*,—blz. 94: got. *du* uit slav. *do*—een onaannemelik vermoeden, — blz. 95: obg. *po-cĭnǫ*, *na-cĭnǫ*, l. ***-čĭnǫ***; obg. ***konĭ*** bestaat niet, alleen *iskoni*, — blz. 97: Altpreuss. Studien 125 v. vermoedde ik een dgl. pluralis als got *eis* in lit. *an-ỹs*, — blz. 100: ***čech.*** ***pásati*** van ***pás*** <***pojasŭ***; ik houd obg. *pasti* 'beschützen' voor identies met *pasti* 'weiden', — over obg. *prěgynja* zie Leskien I.F. 21, 197 vv., — blz. 106: bij *fastubni* wordt naar een oude druk van Streitberg's Elementarbuch en niet naar de nieuwste verwezen, — blz. 108: ndl. *tanen*, *tenen* ('reizen') zijn een staaltje van de te geringe kennis van onze taal bij veel buitenlandse germanisten, — blz. 110: een van *pasti* 'vallen' te scheiden obg. *po-pasti* 'vatten' mist de nodige fundéring, — blz. 111: obg. ***četvera*** 'je vier,' lees: ***četvero*** 'vier bijeen', — blz. 118: een obg. ***bŭrtĭ*** komt in de teksten niet voor; de obg. vorm zou ****brŭtĭ*** zijn,—blz. 120: obg. ***prěsĭnŭ***, lees **prěsnŭ*, *oprěsnŭkŭ,-ŭci*, — blz. 123: obg. *věmi*, l. ***věmĭ***,—blz. **125**: obg. *prijatelŭ*, l. *-el'ĭ*, — lit. *pìrmas* heeft idg. lange *r̥*, — blz. 131: Feist's gewone orthografie zou zijn lit. *drąsà*, niet ***drąsà***, — „ndl." *gadelijk* is aan de meeste Nederlanders onbekend, — blz. 133: lit. *gẽziù*, *-ůs*, lees ***gẽžiù***, ***-ůs***; de vergelijking met got. *gageigan* is te minder plausibel, daar de voor de Litause woorden opgegeven betekenissen bezwaarlik oorspronkelik zijn; zie de wdbb. van Kurschat, Juškevič, Lalis, — blz. 134: oi. ***jáṅghā***; het is jammer, dat Feist hier en elders voor de palatale en de gutturale nasaal één teken gebruikt, — blz. 140: voor iers *moīn*, *maīn* lees *mōin*, *māin*, — blz. **161**: lit. *grēbiu*, l. *grė́biu*, — blz. 173: lit. *szirdìs* 'Mark, Kern des Holzes' verdiende geen afzonderlike vermelding, daar het met *szirdìs* 'hart' identies is: de door Feist opgegeven betoning ***szir̃dis*** is dialekties, — blz. 176: lit. ***kãkls***, l. *kãklas* (Von Grienberger's etymologie is bezwaarlik juist), — obg. *cěchlŭ*, l. ***čechlŭ***, — blz. 179: obg. *cělo*, l. ***čelo***, — blz. 191: obg. *-cęti*, l. *-čęti*; obg. *zakonŭ*, *iskoni* komen voor, niet *pokonĭ*.

Leiden. N. van Wijk.

Potgieter. Bloemlezing uit zijn gedichten en prozawerk. Uitgezocht door en met een inleiding voorzien van **Dr. J. B. Schepers.** Deel II, Lyriek en schildering. (Meulenhoff's Bibl. van Nederl. Schrijvers).

Na de aankondiging van het 1e deeltje in het *Mus.* van April **1920** kan een bespreking van dit 2e deel kort zijn. Het staat op dezelfde hoogte als het vorige. De inleiding

Digitized by Google

kenschetst goed Potgieters lyriek: hoe hij alles in zich verwerkte tot hij het geobjectiveerd had. Aardig is ook de vergelijking tussen Potgieter en Beets (altans de Beets van de Camera). Met genoegen zien we hier het karakteristieke portret met het kalotje. Wat de keuze der stukken betreft, die lijkt me nog beter dan in het eerste deeltje. Alleen (de verzamelaar heeft het zelf gevoeld en betreurd) ook nu nog is Potgieter slechts onvolledig te kennen. Maar dit was ook het doel niet, de beide deeltjes hebben hun plicht gedaan, als ze Potgieter „leren lezen en liefhebben", zoals de inleiding zegt.

Ook hier mogen een paar opmerkingen volgen. Bij de Aantekeningen heeft het drukfoutenduiveltje systematies 2 bladzijden te ver doen verwijzen. Op p. 156, waar nu aan de wens naar wat literatuur wordt voldaan, had bij opgave van wat er door P. geschreven is, niet mogen ontbreken Groenewegens Bibliographie. Vatel, op p. 127 genoemd, was geen kok van Lodewijk XIV, maar van Condé (vlg. de Beer-Laurillard, *Woordenschat*). Misschien hadden de volgende woorden even een verklaring nodig gehad: *de naalde zwijmt* (p. 17; ontleend aan de *Palamedes*), *weggedast* (p. 69), *vertikt* (p. 104: een paardeliefhebber zou er een halven morgen hebben vertikt). Over Tékéli (p. 117) geeft *Albert* z'n mening ook (zie de aant. van Engels in de Zw. Herdr. p. 26). Het *Weeuwtje* is tevens een van de „humoristiese" stukken van P.; op de humor had inleiding of aant. even kunnen wijzen; terwijl de mededeling, dat P. het schreef, onderwijl de drukkersjongen in de gang op kopij stond te wachten, een denkbeeld zou hebben gegeven van het gemak waarmee hij werkte; al te veel is men geneigd te denken, dat zulk moeilik te begrijpen werk ook moeizaam ontstaan moet zijn. — Van de drukfouten noteerde ik op p. 135 *lieftallig*; lees *lieftalig*. Ook zijn er vrij wat leestekens verkeerd. Nu behoeft dat niet zo erg te zijn; maar bij schrijvers als Vondel, Staring, Potgieter, die zich van alles rekenschap geven, moet men toch uiterst zorgvuldig wezen. Bovendien wordt door onzuivere interpunctie een moeilik schrijver nog moeiliker. Hiervoor waarschuwde reeds de Vooys in z'n inleiding op de *Gysbreght van Aemstel* p. VI—VII. Eigenlik moet men op de interpunctie kunnen vertrouwen als op het maatslaan van een dirigent. — Een merkwaardige fout staat op p. 124 r. 10: *zuster* moet zijn *dochter*; deze fout echter vindt haar oorsprong niet in deze uitgave, doch staat reeds in de *Gids* van 1844 en is in alle uitgaven van het *Proza* gebleven.

In de Voorrede van het 1e deeltje zegt de verzamelaar, hoe de lectuur van P. hem schonk ogenblikken van echt genot en dat hij die velen wenste te doen smaken. Dit doel is bereikt, mij altans heeft de herlezing van deze stukken veel genot verschaft en m'n leerlingen heeft deze bloemlezing op een prettige wijze met Potgieter in kennis gebracht.

Deventer. W. H. Staverman.

Hereward T. Price, The Text of Henry V. Newcastle-under-Lyme, Mandlev and Unett. (Pr. 2 Sh. 6 d.)

Wanneer men in een hedendaagsche uitgaaf van Shakespeare's werken *Henry V* opslaat, heeft men F, den folio-tekst van 1623, voor zich, die in spelling en interpunctie is gemoderniseerd en die hier en daar van drukfouten is gezuiverd. Een deel der aangebrachte verbeteringen is ontleend aan Q, den quartotekst van 1600, herdrukt in 1602 en 1608. Die Q is een roofdruk. Hij beslaat nog minder dan de helft van den F, slechts ongeveer 250 regels zijn in beide drukken gelijk en al de andere regels van den Q bevatten kleinere of grootere afwijkingen, die goeddeels minderwaardig en somtijds bewijsbaar corrupt blijken te zijn. Ook van *Romeo and Juliet*, van *Hamlet* en van *The Merry Wives* bestaan dergelijke, sterk afwijkende en minderwaardige teksten. Dat zij roofdrukken zijn, wordt door niemand betwijfeld, maar de belangwekkende vraag, waartoe zij aanleiding hebben gegeven, is nog steeds niet afdoende beantwoord: zijn die roofdrukken enkel verdorvenheid, of vertegenwoordigen zij, zij het ook in corrupten vorm, Sh.'s eerste ontwerpen van de genoemde tooneelstukken? De laatste veronderstelling telt, hoewel m. i. volmaakt ten onrechte, verreweg de meeste aanhangers. Juist niet echter ten opzichte van den Q van *Henry V*: vooral na P. A. Daniel's welbekende studie heeft men tamelijk algemeen de opvatting gehuldigd, dat deze Q slechts een corruptie is van den reeds vóór 1600 bestaanden F. Men neemt daarbij aan, dat hij zijn ontstaan dankt aan een stenographische opname van de op het tooneel gesproken woorden.

Een paar jaar geleden hebben de heeren Pollard en Wilson wederom een pleidooi geleverd ten gunste van de eerste-schets-hypothese. Volgens hen zit de zaak zoo: al de roofdrukken berusten ten deele op eerste ontwerpen, in der haast bekort om ze te gebruiken voor opvoeringen buiten Londen; het bekort tooneelstuk werd gestolen door een acteur, die meespeelde in het stuk, zooals het later vertoond werd in den door Sh. herbewerkten en definitieven vorm; de dief-tooneelspeler benutte het gestolen handschrift, vulde het aan uit zijn eigen rol en schreef er zoo goed mogelijk uit zijn herinnering bij, wat hij zijn medetooneelspelers zoo vaak had hooren opzeggen. Zulk een roofdruk zou derhalve, wat de beste gedeelten betreft, berusten op schriftelijke overlevering: wat de slechtere passages aangaat, het lapwerk zijn van den dief-acteur.

Na zijn historische inleiding begint Mr. Price met er de aandacht op te vestigen, dat de Q al het kenmerkende heeft van een *acting edition*, maar dit brengt ons niet verder. Dan betoogt hij, dat de heeren Pollard en Wilson veel te lichtvaardig de hypothese van het stenogram ter zijde hebben gesteld. Hij geeft hun toe, dat er eenige overeenkomst van spelling en gelijkheid van drukfouten bestaat, tusschen den roofdruk en de goede editie van *Hamlet*, maar hij ontkent elke overeenkomst, elke bibliographische schakel tusschen de beide teksten van *Henry V*. Hij wijst op het feit, dat reeds in 1591 Henry Smith's *Sermons* gedrukt werden *„taken by Characterie"* en dat de vergelijking van dezen tekst met de geautoriseerde uitgave van 1592 aantoont, hoe in den eersten druk, evenals in den Q van *Henry V* goede en slechte gedeelten elkander afwisselen, zoodat de zuiverheid van enkele passages geenszins aan hare mogelijk stenographische herkomst in den weg staat. Al erkent hij het volstrekte bewijs schuldig te blijven, hij gelooft in de stenographische opname naar de methode van Bright, in 1588 gepubliceerd. Hij bespreekt allerlei groepen van fouten

Digitized by Google

in den Q, wier ontstaan ongedwongen verklaard wordt door de gebreken, die Bright's methode aankleven; ja, hij heeft zelfs vijf fouten gevonden, waarvoor hij geen andere verklaring heeft kunnen bedenken.

Wat dit laatste betreft moet ik echter opmerken, dat druk- en schrijffouten van denzelfden aard als in deze vijf gevallen inderdaad voorkomen, maar ik zal hier niet nader op ingaan, omdat die vijf fouten nog veel meer wijzen op acteur's versprekingen. Het is een bepaalde leemte in Mr. Price's werk, dat hij blijkbaar aan de mogelijkheid van deze soort fouten niet heeft gedacht en dit is des te meer jammer, omdat door het aantoonen van onbetwistbare versprekingen in de roofdrukken het volstrekte bewijs kan geleverd worden, waarnaar men reeds zoo lang heeft gezocht en dat ik elders hoop te publiceeren.

Mr. Price neemt aan, ofschoon het zijn betoog aanmerkelijk verzwakt, dat de rollen van Gower en van Exeter aan een theater-manuscript zijn ontleend. Deze meening berust m.i. op geen deugdelijken grondslag. Van de 73 regels, die Gower volgens den F spreekt, ontbreken er 21 in den Q, in de overige 52 regels van den Q heb ik geteld 10 woorden meer en 30 woorden minder dan in den F, 2 transposities van woorden, 15 andere woorden en 3 grootere veranderingen. Een dergelijke staat van zaken, namelijk 60 verschillen in 52 regels, wettigt waarlijk de gevolgtrekking niet, dat Gower's rol (Exeter's rol vertoont nog grootere verschillen!) zóó voortreffelijk in den Q is weergegeven, dat zij op schriftelijke overlevering zou moeten berusten. Te minder, omdat in de rollen met groote afwijkingen toch ook vrij zuivere en zeer zuivere gedeelten voorkomen; ik beroep mij op de zes achtereenvolgende regels I, 2, 18—23 uit de rol van Henry V, die zonder fout in den Q worden weergevonden!

Het grootste bezwaar tot nu, ook Mr. Price erkent het, om aan de stenographische opname van den Q geloof te schenken, ligt in de gebrekkigheid van Bright's methode. Allerlei fouten van den tekst worden er keurig door verklaard, maar men begrijpt niet goed, hoe er met die inderdaad stumperige methode nog zooveel goeds van een tooneelstuk te recht kan komen. Bright's boekje is een echt *curiosum*, dat door een herdruk van 1888 alom bekend is geworden: het heeft aanleiding gegeven tot een vloed van beschouwingen, vooral Duitsche, zoodat wie aan stenographie en Sh. denkt, aan Bright denkt. *Inde lacrimae.* Bright's methode is volstrekt onbruikbaar, de herinnering aan zijn boekje en wat er over geredeneerd is, kan men veilig op de aschbelt van zijn geheugen werpen. Het eerste Engelsche, praktisch bruikbare systeem van kortschrift is vervat in *The Art of Stenographie* van John Willis, het werd gepubliceerd in 1602 en veertienmaal herdrukt! Aleer Willis zijn methode openbaarde, moet hij haar langen tijd beoefend en langzaam aan volkomener hebben gemaakt. Niet Bright of een zijner adepten, maar veeleer Willis hebben wij dank te weten voor dien merkwaardigen en uiterst belangrijken tekstenroof van *Romeo and Juliet* in 1597, van *Henry V* in 1600, van *The Merry Wives* in 1602 en *last not least* van *Hamlet* in 1603.

Mr. Price geeft een zeer geslaagd hoofdstuk over den F. Hij acht het om verschillende redenen onmogelijk, dat de F een door Sh. herbewerkte tekst zou zijn, o.a. toont hij aan — en dit is van doorslaand gewicht! — dat er een veel grootere woordelijke en zakelijke overeenkomst bestaat tusschen Holinshed, Sh.'s bron, en den F, als tusschen Holinshed en den Q. Alles saamgenomen heeft Mr. Price m.i. inderdaad bewezen, dat de F het oorspronkelijke stuk vertegenwoordigt en dat de Q als een latere, uit den F ontstane vorm moet worden beschouwd.

In het laatste hoofdstuk handelt Mr. Price over *textus receptus* Hij bespreekt verschillende voorgestelde verbeteringen, waartoe de vergelijking van beide teksten aanleiding geeft, ten deele om ze te ondersteunen, ten deele om ze te verwerpen en bovendien geeft hij een vrij groot aantal nieuwe emendaties ten beste. De plaatsruimte ontbreekt om er behoorlijk verslag van te geven, ik beperk mij tot het meedeelen van mijn overtuiging, dat verreweg het grootste aantal door den eerst volgenden *editor* van *Henry V* dankbaar behoort te worden aanvaard. Slechts één enkel voorbeeld: de woorden „How now mine Hoaste *Pistoll*?" (II, 1, 29—30) die tot nu op gezag van den F aan Bardolph zijn toegekend, moeten zonder twijfel aan Nym worden gegeven.

Natuurlijk is men het op het gebied van de tekstkritiek niet steeds met elkander eens. Het zij mij daarom vergund ook nog één enkel voorbeeld ter sprake te brengen van de gevallen, waarover ik anders denk dan Mr. Price. De F heeft in V, 1, 93—94:

And patches will I get vnto these cudgeld scarres,
And sw[ea]re I got them in the Gallia warres.

De eerste regel is te lang, de Q laat „cudgeld" weg en daarom volgen Pope, Malone en andere *editors* de lezing van den Q. Dit weglaten is onoordeelkundig, want „cudgeld scarres" is een *striking phrase*, waarvan men moet aannemen, dat zij door Sh. is geschreven. Er moet dus een andere fout in dien te langen regel schuilen, maar Mr. Price verdedigt de lengte en beroept zich op drie andere gevallen, waarin één regel van het *heroic couplet* eveneens twee extra lettergrepen telt. Wanneer echter Mr. Price voldoende de prosodie beheerschte en kennis had genomen van de leer der interpolaties, zou hij gemakkelijk de fout in regel 93 en de fouten in zijn drie andere gevallen hebben kunnen vinden. In regel 93 zijn „*will I*" geinterpoleerd, want deze woordjes zijn volmaakt overtollig en hun schrapping brengt den regel in orde. Sh. heeft Pistoll laten zeggen: *and there Ile steale, and patches get.....* evenals twee regels te voren, zie den *context*: „*Well, Baud Ile turne, and something leane to....*" De herhaling van *Ile* of van *will I* is hier even onnoodig vóór het werkwoord *get* als vóór de werkwoorden *leane* en *sweare*. Hoe dit ook zij, mijn geuite en verzwegen aanmerkingen zijn niet van dien aard, dat zij afbreuk doen aan de algemeene degelijkheid van Mr. Price's studie, die meer aandacht verdient, dan gemeenlijk aan dergelijk wetenschappelijk werk wordt geschonken.

Den Haag. B. A. P. van Dam.

Digitized by Google

Kr. Nyrop, Etudes de grammaire française. (Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Hist.-filolog. Meddelelser, II, 6, 1919). København, Høst & Søn. (Pr. kr. 1.75).

Behalve enige uittreksels uit brieven, door de schrijver ontvangen naar aanleiding van zijn vroeger verschenen studie over *haricot* en *parvis* (zie *Museum*, XXVI, kol. 246), bevat deze bundel bijdragen tot de kennis der woordenschat van het jongste Frans, verdeeld over vier paragrafen: onomatopeeën, afgekorte woorden, neologismen, onlangs overgenomen woorden. Men vindt er de vrucht ener onverpozen en nauwkeurige lectuur der oorlogsboeken van de laatste jaren, en hier en daar van enkele andere werken en koeranten, en zo vormt dit geschrift een aanvulling van het derde en vierde deel van Nyrop's *Grammaire historique*.

Wij vestigen in het biezonder de aandacht op de bladzijden gewijd aan de hetzij pasgevormde hetzij in een nieuwe betekenis gebruikte termen. De schrijver stelt hier een vraag van wijdere strekking, n.l. welke invloed de oorlog op de taal heeft gehad. In het algemeen constateert hij dat in vroegere tijd grote historiese gebeurtenissen de woordenschat meer hebben gewijzigd dan tans; het aantal neologismen is veel geringer dan men zou verwachten in verband met de hevige beroering die de krijg in het maatschappelik leven heeft verwekt. Afgezien van klanknabootsingen, waardoor men aan beschrijvingen van gevechten levendigheid heeft willen bijzetten, en van afkortingen van namen door middel van de beginletters, bevatten de jongste geschriften slechts weinig nieuwe woorden (*amerrir*, „in zee dalen", *après-guerre*, *avant-guerre*, *désannexion*, *ententiste*, *kaisériole*, *lance-mines*, *marrainage*, *pare-éclat*, *survoler*, *travailliste*) en enkele begripswijzigingen (*bonhomme*, *marmite*, *Rosalie*, „de bajonet", *tortillard*). En van deze heeft *kaisériole* eigenlik slechts een uiterst enge bestaanskring.

Onder de overgenomen woorden treffen ons die welke, gedurende de oorlog, door de Fransen aan hun vijanden zijn ontleend (*Minenwerfer*, *Drache*, *Trommelfeuer*, „feu de tambour"; het Duitse woord was oorspronkelik een navolging van de Franse uitdrukking *feu roulant*, die haar ontstaan dankt aan het commando *Roulez*, gegeven aan de trommelslagers).

Amsterdam. J. J. Salverda de Grave.

B. Keil, Beiträge zur Geschichte des Areopags. (Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse. 71 Band (1919). 8 Heft). Separat erschienen. Leipzig und Berlin, Teubner. 1920. (Pr. M. 3.20).

Dit werkje van Bruno Keil werd na zijn dood onder zijn papieren gevonden en uitgegeven door R. Laqueur, die alleen de voetnoten soms moest samenstellen uit aantekeningen van Keil, maar de tekst zelf geheel gereed vond.

In ongeveer honderd bladzijden druks behandelt Keil hier, behalve een aantal andere onderwerpen, de positie van de Atheense Areopagus onder de Romeinse heerschappij van republiek en principaat Wie wel eens nagegaan heeft, hoe weinig in het algemeen over de staatsinstellingen der Griekse staten in die periode gezegd wordt, zowel bij de schrijvers over Romeinse, als bij die over Griekse antikiteiten, zal met belangstelling de pogingen volgen, die deze uitnemende kenner van het Oudhelleense staatsrecht deed, om met zijn scherpe blik te boren door de schemering, die hier heerste. Wel is er, zoals Keil zelf zegt (bl. 27), van een eigenlik staatsleven in deze tijd bij de Grieken geen sprake meer en wel is het voor de kennis van het Romeinse bestuur niet van al te groot belang te weten, welke organen presies gebruikt werden om, onder de schijn van zelfstandigheid, Hellas aan Rome te doen gehoorzamen. Maar geen detail is in de wetenschap waardeloos, en het belang van een deel dezer Beiträge voor de rechtsgeschiedenis bijvoorbeeld, ligt al dadelik voor de hand. Want ze kunnen misschien helpen bij het beantwoorden der vraag, door welke rechterlike organisatie het mogelik was, dat het Helleense privaatrecht zich handhaafde naast en tegenover het officiële Romeinse recht. En de theoloog interesseert het misschien, dat Keil — terecht of ten onrechte, dat laat ik hier in het midden — het bekende verhaal van Paulus-voor-de-Areopagus (Hand. d. Ap. 17, 19) gebruikt als een argument voor zijn stelling: dat dit kollege in de eerste eeuwen van Romes overheersing het voornaamste orgaan was van de Atheense staat.

Het bewijzen van deze stelling tegenover de opvattingen van bijvoorbeeld Philippi en Thalheim, maar in overeenstemming met de getuigenis van Cicero (de natura d orum 2, 29, 74), is het hoofddoel van Keil en hij komt van zijn vele uitstapjes op ander terrein dan ook telkens weer hierop terug, al is het soms langs een moeilik te volgen weg.

Al dadelik op de eerste bladzijden geeft hij drie verschijnselen aan, waarin deze voorname positie van de Areopagus uitkomt, en de nadere beschouwing van die verschijnselen brengt hem tenslotte tot de volgende beschrijving van de Atheense staat in het bedoelde tijdperk:

Hij denkt zich Athene als een timokraties-oligarchiese republiek, met een soort dyarchie. Aan de ene kant de oude organen, **βουλή** en **ἐκκλησία**, aan elkaar gebonden, al is het minder nauw dan vroeger, en beide onderworpen aan de leiding van de **στρατηγὸς ἐπὶ τὰ ὅπλα**, een der beide presidenten der republiek.

Daartegenover stond dan de Areopagus, nu weer, na vele eeuwen van achteruitzetting, stralende in de volle glorie van zijn aloude staatsmacht en geleid door een nieuw magistraat, de **κῆρυξ τῆς ἐξ Ἀρείου πάγου βουλῆς**, die de andere president der republiek was geworden.

En in schijn daarboven een erepresident, de **ἄρχων** (**ἐπώνυμος**), zonder macht, maar toch zo zeer in aanaanzien, dat Romeinse keizers het niet versmaadden, zijn ambt te bekleden.

De Areopagus had zelfstandige bestuurs- en rechtsmacht op een terrein, dat Keil tracht af te palen, maar had verder ook overheersende invloed op de besluiten van **βουλή** en **ἐκκλησία**, daar alleen de **στρατηγὸς ἐπὶ τὰ ὅπλα** en de Areopagiten het recht van initiatief in die kolleges hadden en bovendien deze **στρατηγός** zo goed als altijd een lid van de Areopagus was.

De Areopagus zelf werd aangevuld door kooptatie uit gewezen **ἄρχοντες** (**ἐπώνυμοι**), en gewezen **βασιλεῖς** en niet meer uit *alle* oud-archonten en tenslotte: voor de genoemde hoge ambten (**στρατηγὸς ἐ.τ.ὅ.**; **κῆρυξ**

Digitized by Google

τ.ἐ.'Α.π.β.; *ἄρχων[ἐπ]*; *βασιλεύς*) waren alleen personen uit de kleine kring der „hoogstaangeslagenen" gekwalificeerd.

Zo berustte dus de hele leiding van de staat middellik of onmiddellik in handen van een klein kliekje voorname, rijke, familieles en het was geen grote kunst voor Rome om dat kliekje aan zich te binden en zo, zonder gewelddadig ingrijpen, de civitas libera et foederata Athene volkomen in zijn macht te houden — en daar was het toch maar om te doen.

Men ziet het, het beeld dat Keil zich vormde,heeft relief genoeg en verschilt nog al wat van de vrij vage voorstellingen, die anderen hadden van de Atheense staatsinrichting in deze tijd, terwijl het geheel afwijkt van het beeld, dat ons allen vertrouwd is uit de vroegere perioden van Athenes geschiedenis.

Wij kunnen Keil dus dankbaar zijn voor dit werkje, temeer, daar hij de juistheid van zijn opvatting ook bewezen heeft, naar ik geloof.

Zoals ik zei, gaat hij bij dit bewijs uit van drie opmerkelike verschijnselen en wel:

1e. In deze periode komt de *κῆρυξ τῆς ἐξ 'Αρείου πάγου βουλῆς* ten tonele als gelijkwaardig magistraat naast de *στρατηγὸς ἐπὶ τὰ ὅπλα*.

2e. In officiële stukken, gericht aan de Atheense staat, staat nu de Areopagus vóóraan.

3e. De Areopagus kan nu zelfstandig besluiten nemen, hetzij alleen, hetzij in laatste, beslissende instantie, na de twee andere organen.

En van deze drie punten uit spant Keil de draden van zijn betoog voor het bewijs van zijn hoofdstelling, gebruik makend van Latijnse en Griekse schrijvers, maar vooral natuurlik van de inskripties.

Het is alleen jammer, dat het bewijs soms moeilik is te volgen. Dit komt, doordat Keil in deze „Beiträge", behalve zijn hoofdonderwerp, nog allerlei bijonderwerpen behandelde, die wel allemaal min of meer met de Areopagus in verband staan, maar toch niet in deze éne monografie hadden moeten samengeperst worden. Nu werken ze storend, waar ze in de tekst verwerkt, of liever niet-verwerkt, staan, en worden ze haast ongenietbaar, waar ze opgeborgen zijn in kleingedrukte voetnoten of aanhangsels.

Maar ze staan nu eenmaal in deze Beiträge en nu ik van het hoofdonderwerp afstap, het volgen van Keils betoog tusschen de aangegeven begin- en eindpunten aan de lezers van het werkje overlatend, moet ik deze monografietjes tenminste in het kort aanduiden.

Bij de behandeling van een groep inskripties, van belang voor zijn hoofdonderwerp, vindt Keil gelegenheid, in voetnoten de slechte stijl en kwasiretoriek van een dier inskripties, een *ψήφισμα* van *βουλή* en *ἐκκλησία* op, voor een onbevoegde als mij tenminste, overtuigende wijze aan te tonen (bl. 5—10), en ook om een verhandeling te geven over de *ὑπομνηματισμοί*, commentarii; „Ambtstagebücher" in het algemeen en in het biezonder bij de Areopagus (bl. 14—23). Verder knoopt hij daaraan vast een bespreking van de manieren, waarop volgens hem de Atheense politieke organen er in slaagden hun condoléancebetuigingen ter gelegenheid van sterfgevallen in voorname families meer of minder plechtig te maken (tekst bl. 31—34 en 41—45). Een paar interessante hypothesen op het gebied der rechterlike organisatie — strafrecht voor de Areogus, privaatrecht voor het forum der heliasten — vullen de tekst van bladzijde 64—67, terwijl bladzijde 45 tot 52 gewijd zijn aan de geschiedenis van het ambt van *στρατηγὸς ἐ.τ.ὅ.* en *ἄρχων (ἐπών.)*. Enige kleine stukjes ter interpretatie van een plaats uit Aristides (voetnoot bl. 16) en van een paar inskripties nl. Dittenberger Syll.[3] no. 888 (op bl. 14 voetnoot) en I. G. III 47, vergeleken met Eph. Arch. 1894, 211 (bl. 62 vg. voetnoot), maken dan met de „Exkurs" over de echtheid van Dittenberger I. O. G. no. 262 (bl. 96 vg.) de serie kompleet.

Ook in deze kleine verhandelingen kan ik meestal met Keils heldere betogen meegaan of zijn hypothesen aannemelik vinden, voorzover ik tot oordelen bevoegd ben en niet, zooals in stijl- en grammatikakwesties, mij bepalen moet tot bescheiden luisteren en meedenken.

Bij één onderwerp echter kan ik Keils gedachtegang niet zuiver en zijn betoog niet schitterend vinden, nl. bij de behandeling der condoléancebetuigingen van de Areopagus. Hij meent uit de inskripties meer te kunnen lezen, dan er volgens mij uit te halen is, wanneer hij daar *δόγμα*, *ὑπομνηματισμός* en *ἐπερώτημα* als verschillende vormen van Areopagusbesluiten tegenover elkaar stelt. Volgens hem maakte de Areopagus van die verschillende vormen gebruik, naar gelang hij meer of minder achting in zijn betuiging van deelneming wilde leggen, terwijl dan voor het onmisbare verlof tot oprichting — buiten bezwaar van de schatkist — van een of meer standbeelden voor de overledene nog een nonchalanter vorm kon gekozen worden, door zonder een dier condoléancevormen, op de *αἴτησις* van belanghebbenden eenvoudig het verlof verlenen.

Gaarne zou ik Keils onklaar betoog op dit punt hier ontleden, maar dat zou deze recensie te lang maken: ik zal elders erop terugkomen. Misschien zou het ook misplaatst zijn, hier veel regels te wijden aan deze éne zwakke plaats in zijn werk en daardoor te doen vergeten, dat deze Beiträge in hun geheel superieur werk zijn en een waardig legaat, door de overledene vermaakt aan de wetenschap der Helleense oudheden.

Santpoort. J. H. van Meurs.

L. Bloch, Soziale Kämpfe im alten Rom. (Aus Natur und Geisteswelt 22). 4e Auflage. Leipzig-Berlin, Teubner. 1920. (Pr. *f* 0.60, geb. *f* 0.70, + 100%).

Het boekje is te bekend, dan dat de Museum-Redactie een lange aankondiging van me kan wenschen. Ik had liever gewild, dat Schr. het Soziale Geschichte had getiteld. Dan had hij veel namen van strijders kunnen weglaten, die nu in te grooten getale het geheugen van den ondeskundigen lezer verschrikken. De beschrijving van al die conflicten onderbreekt den samenhang en dwingt Schr. tegen zijn zin meer „Personalgeschichte" te geven, dan noodig is. We krijgen daardoor karakteristieken (b.v. een „ablehnende" van M. Livius Drusus op p. 105), die niet aannemelijk gemaakt worden. Dat Cicero menige veer moet laten, ja, dat hij er nauwelijks één overhoudt, kunnen we verwachten van een auteur, die in de monarchie alleen te berispen vindt, dat ze zoo laat is gekomen. De lof overigens, die hij over heeft voor de administratie des rijks tijdens de monarchie moet volledige instemming vinden.

Digitized by Google

Natuurlijk zijn er altijd twistpunten aan te halen: Het aannemen van een verplichte senatus auctoritas voor de toelaatbaarheid eener relatio in het concilium plebis (p.37) acht ik met een beroep op de talrijke tegen den zin van den senaat gemaakte plebiscita onjuist, eveneens het uitsluiten der niet-grondbezitters van het stemrecht in de tribus-vergaderingen (p. 41) en de bewering, dat continuatio van het tribunaat niet verboden zou zijn (p. 94.). 't Schijnt me zeer twijfelachtig, of App. Claudius censor werkelijk een zoo hoog boven al zijn tijdgenooten uitblinkend genie is geweest en of hij geheel vrij geweest is van partij-politiek (p. 62 sq.) enz. enz. — Liever wijs ik op een paar iets belangrijker zaken. Op p. 48 trof me de zin, die de voorteekenleer inleidt: Die Römer waren nämlich wie alle Bauern überaus abergläubisch; zoo maakt men zich toch „zelfs" in een „für den Gebrauch des Laien" bestemd boek niet van de primitieve religie af! P. 56 beweert Schr., dat Hannibal, die zoo slecht gesteund werd uit het vaderland, zich nooit zoo lang zou hebben kunnen handhaven tegen de overmacht, als Rome's bondgenooten hem niet „lebhaft als Befreier begrüszt" hadden. Liever zou ik zeggen: Hannibal werd, dank zij het systeem der Romeinen, slechts zoo matig door de Italiërs ondersteund, dat hij nooit op Rome heeft kunnen marcheeren en dat de Romeinen zelfs na Cannae geen soldaat uit Sicilië of waar ook vandaan hoefden terug te roepen. Tenslotte onderschat Schr. m.i. de beteekenis van den senaat, als hij dien p. 58 sq. een „blosz beratenden Bürgerausschusz" noemt. Dat hij van oudsher de drager der regeermacht geweest is, bewijst de regel: res redit ad patres en de onontbeerlijkheid der patrum auctoritas voor alle besluiten en verkiezingen in de comitia curiata en centuriata. Maar al deze bedenkingen beletten me niet een prettig leesbare, helder beschrevene, in 128 pagina's samengevatte Sociale geschiedenis van Rome een mooie praestatie te noemen. Bovendien is de overlevering bedachtzaam gevolgd en niet onberaden over boord geworpen. Ondanks de bezwaren, die men hier en daar tegen de voorstelling kan hebben, is het een boekje, dat een warme aanbeveling verdient.

Den Haag. E. van Hille.

Edw. B. Koster, Mythologisch Woordenboek. Inleiding van Dr. P. de Koning. Wereldbibl. Woordenboeken). Amsterdam, Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur. 1920.

Het vorige geslacht maakte veel gebruik van het *Handwoordenboek der Mythologie* door J. L. Terwen vrij bewerkt naar het *Illustrirtes Taschenwörterbuch der Mythologie* van Johannes Minckwitz, Leipzig 1852, waarin de schrijver ten dienste dergenen, die geen tijd hebben om zich in mythologische studiën te verdiepen en toch bij de beoefening van litteratuur en kunst bekendheid met de oude fabelleer niet missen kunnen, de belangrijkste verhalen der mythologie zonder verklarende toevoegsels in alphabetische volgorde gerangschikt had. Het werk heeft ook mij in mijn jeugd groote diensten bewezen. Sindsdien heb ik het eene mythologische handboek na het andere zien verschijnen. Het heeft mij verbaasd, dat niemand tot nu toe in een nieuwe uitgave als van Terwen heil scheen te zien. Dr. Edw. B. Kosters mythologisch woordenboek kan in menig opzicht als een Terwen redivivus worden beschouwd. Zijn artikelen laten zich aangenaam lezen. Hoe had men het anders kunnen verwachten van een man van zijn talent van vertellen, van zijn fijnen letterkundigen smaak en groote belezenheid? Op enkele punten wijkt echter Kosters boek van dat van Terwen af. Terwen was rijk met afbeeldingen voorzien. Hoe primitief ook zijne houtsneden mogen zijn geweest, ik herinner mij, dat zij niettemin op mijn jeugdige verbeelding een blijvenden indruk maakten. Tegenwoordig is de boodschap: hoog-op of thuisblijven! Koster zal om begrijpelijke redenen tot het laatste genoodzaakt zijn geweest, hoe zwaar het hem mag zijn gevallen. Het eenige, wat hij kon doen, was nu en dan te verwijzen naar de afbeeldingen voorkomende in J. H. Holwerda's *Hellas en Rome* en Vürtheims *Mythologie der Grieken*. Éenmaal de alphabetische vorm gekozen, had Terwen de mythologische verhalen van de meest verschillende volken in bonte afwisseling op elkander laten volgen. Koster heeft in 4 verschillende afdeelingen bijeengegroepeerd eerst de overleveringen der Grieken, daarna die der Romeinen, vervolgens die der Egyptenaren en ten slotte die der Noordelijke volken. Ik betwijfel of dit een voordeel is. Laten wij het groote publiek, waarvoor het boek blijkens de uitgave bestemd is, niet te hoog aanslaan. Niet iedereen zal terstond weten waar hij zoeken moet. Ik acht het b.v. geenszins ondenkbaar, dat iemand, die naar aanleiding van Ovidius de namen Deucalion en Pyrrha opzoekt, onder de romeinsche rubriek kijkt — waar hij teleurgesteld zal worden. Bij een eventueelen herdruk zij eene wijziging van dit systeem in overweging aanbevolen. Tevens mogen dan eenige onnauwkeurigheden verbeterd worden. Van de Laokoöngroep heet het, dat zij vervaardigd werd in de tweede of eerste eeuw v. Chr. (p. 149). Het *Troisième rapport sur l'exploration archéologique de Rhodes*, bevattende het verslag van de opgravingen der Deensche expeditie op den burcht van Lindos in 1903, heeft toch met voldoende zekerheid aangetoond, dat haar ontstaan op ongeveer 50 of 40 v. Chr. moet worden bepaald. Het senaatsbesluit betreffende de Megalesia heeft zeker niet die verstrekkende beteekenis gehad, welke de woorden op p. 293 de meeste lezers zullen doen vermoeden. Een ander spoor van te haastigen arbeid zal de schrijver ontdekken, als hij het slot van zijn artikel over Antigone nog eens wil overlezen.

Dr. P. de Koning heeft aan het werk eene inleiding vooraf doen gaan, waarin hij de beteekenis der mythologie heeft trachten te schetsen. Indien de schrijver hiervan niet die voldoening smaakt, die hij zich heeft voorgesteld, moge hij dit wijten aan de moeilijkheid der stof. Het is inderdaad geen geringe taak in een voorwoord, al is dit hier tot 77 bladzijden druks uitgedijd, de ontwikkeling der mythologie uit haar vroegste phasen voor het groote publiek duidelijk te maken. Ik vrees, dat tegelijk te veel en te weinig is geboden. Aan den eenen kant heeft de zucht om zoo volledig mogelijk te zijn eene opeenhooping van namen teweeggebracht, aan den anderen kant zal de kenschetsing van de Lieder- en Erweiterungstheorie, van de hypothesen van Bethe en anderen, van de kritiek van Gruppe op Useners beweringen voor de meesten te kort zijn om zich daarvan eene behoorlijke voorstelling te maken. Ook smaakt mij het gansche opstel te veel naar uitheemsche bron. Het boek is opgedragen aan de gymnasiasten van Nederland. Waarom nu ter illustratie van de mythologische voorstelling van

Digitized by Google

de maneschuit (p. XIV) een vers van von Stolberg aangehaald, terwijl in de allen gymnasiasten zoo door en door bekende *Mei* van Gorter eveneens gezongen wordt van: Cynthia als zij zit in hare nachtboot enz. ? Waarom bij de bespreking van de zielestof in haar en nagels (p.XIX) en van de kracht van het speeksel (p. XVIII) niet gewezen op de voorschriften voor den flamen Dialis, die voor de meeste gymnasiasten een reden zijn van zooveel vermaak en op de wonderdadige geneeswijze van Vespasianus te Alexandriē (Tacit. Hist. IV, 81) ?

Omdat bij geen volk van het blanke ras eenig zuiver voorbeeld van totemisme aangetroffen is, ware ten aanzien hiervan nog grooter voorbehoud wellicht niet misplaatst geweest.

Groningen. C. A. A. J. Greebe.

J. J. B. Mulder, Quaestiones nonnullae ad Atheniensium matrimonia vitamque coniugalem pertinentes. Traiecti ad Rhenum, L. E. Bosch en Zn. MCMXX. (Utrechtsche diss.).

Homerus was een wijs man en zijn bekende uitspraak *αὐτὸσ γὰρ ἐφέλκεται ἄνδρα σίδηροσ* geldt ondanks al het gepraat in Europa en aan gene zijde van de zee over eeuwigen vrede oók voor onzen tijd; anderzijds blijkt tot mijn grootė vreugde, hoezeer voor de moderne vrouw, zelfs al gaat zij gebukt onder den last van ontzagwekkende geleerdheid, het huwelijk en Aphrodite's *μείλιχα δῶρα* hun bekoring hebben behouden: getuige deze dissertatie, welke zich bezig houdt met het Atheensche huwelijk en huwelijksleven in de 5de en 4de eeuw vóór Chr.

In het eerste hoofstuk worden uit de philosophen (Plato, wiens voorschriften in Republiek en Leges door „causae eugeneticae" worden beheerscht, en Aristoteles), uit dichters, uit Xenophon en oratoren de plaatsen bijeengezocht, die ons inlichten omtrent den leeftijd, waarop man en vrouw plachten te huwen. Hieruit blijkt — zooals reeds bekend was — dat de mannen over het algemeen later, de vrouwen vroeger trouwden dan bij ons; op het getuigenis der enkele verzen wordt met recht weinig acht geslagen.

De verklaring van het late trouwen der mannen — de meeste(?) bewoners van Attica zouden boeren zijn — heeft m.i. nog wel eenige nadere toelichting noodig, vóór zij kan overtuigen, en het comediepraatje(?), dat de volksvriend Solon *διὰ τὴν τῶν νεῶν ἀκμὴν* officieele bordeelen opende, lijkt mij nog steeds bedenkelijk, ondanks de geruststellende toevoeging der geleerde schrijfster: „apparet autem Solonem consuluisse adulescentibus nondum uxorem habentibus, nam eum patrum familiarum in usum lupanaria instituisse vix credibile est"!

Uitvoerig worden in het tweede hoofdstuk de redenen besproken, die den Atheenschen man tot het aangaan van een huwelijk bewogen. Als hoofdreden geldt natuurlijk „liberorum desiderium" (opdat de familie niet uitsterft, het vaderland geen gebrek heeft aan mannen, de *γηροβόσκοί* niet ontbreken enz.), gelijk met tal van citaten wordt aangetoond; dat de Grieken spreken van „kinderen en vrouwen" is bekend en wordt met recht door de schrijfster gememoreerd: mijn persoonlijke indruk, dat sinds ± 400 het omgekeerde „vrouw en kinderen" meer en meer in zwang komt, wordt tot mijn spijt door de — trouwens betrekkelijk weinige — plaatsen, die ik in de dissertatie geciteerd vind, niet bevestigd.

Als tweede reden wordt aangevoerd „uxorem viri habere cupiunt quae domum custodiat" — *τῶν ἔνδον φύλακα πιστὴν* zegt Demosthenes—, in welk onderdeel het treurig lot der thuiszittende matronen met vrouwelijk medegevoel wordt beklaagd, de gronden, die tot dien toestand leidden, worden nagespeurd, de positie en het werk der vrouwen binnenshuis besproken. Daarbij komen dan nog — hoewel zelden — eenige minder aardsche beweegredenen. —

Twee korte hoofdstukken besluiten de dissertatie: „de numero liberorum" en „de virtutibus muliebribus": geëerd is in het publieke leven de vrouw, die zedig thuis blijft en weinig praat, de matrone, als ze de noodige reverentie voor haar heer gemaal aan den dag legt en het huis wèl bestelt, de jonge maagd, als ze kuisch is, de vrouw in het algemeen, als ze „comitas", „animi moderatio", „pulchritudo" en andere begeerenswaardige eigenschappen bezit. Men schrikt even als men onder de vrouwelijke deugden, die de „litterarum monumenta" vermelden, „audacia" genoemd vindt (Eur. Heraclid. 570 !).

Een onderzoek, als in deze dissertatie is ingesteld, heeft ongetwijfeld zijn nut, ook indien men weinig nieuws hoort: immers men ziet de in schrijvers en inscripties verspreide mededeelingen geördend vóór zich en vormt zich nu en dan een duidelijker beeld van datgene, waaromtrent men vroeger slechts een vagen indruk had.

Maar een gevaar bedreigt dergelijke onderzoekingen, vooral als ze door jonge lieden worden gedaan: afgezien nog van de vaak hinderlijke breedsprakigheid wordt men getroffen door het onredelijk verlangen, om per se resultaten te zien en verklaringen te geven, ook daar, waar de gegevens beslist onvoldoende zijn. Dit gevaar is de schrijfster niet ontkomen: geen fraaie statistieken of lange lijsten van namen kunnen ons doen vergeten, dat wij slechts enkele weinige gevallen uit duizenden en nog eens duizenden kennen en dat wij steeds werken in een ruïne. Men zoude bijna wenschen, dat in de nieuwe wet op het H. O. een artikel werd opgenomen, hetwelk de onbesuisde jeugd nadrukkelijk gelast stof te vergaren, het trekken van conclusies slechts vergunt aan den voorzichtigen grijsaard.

Groningen. P. Groeneboom.

J. L. Heiberg, Naturwissenschaften, Mathematik und Medizin im klassischen Altertum, 2te Auflage. (Aus Natur aus Geisteswelt 370). Leipzig, Teubner. 1920. (Pr. ƒ 0.60. geb. ƒ0.70, + 100%).

Op verlangen van den uitgever heeft de Heer Heiberg het overzicht over „Exakte Wissenschaft und Medizin" dat hij voor Gercke-Norden's „Einleitung in die Altertumswissenschaft, Bd. II (1910) schreef tot een uitvoeriger en meer populair werkje doen uitdijen. De volgorde der hoofdstukken is dezelfde gebleven, behalve in den aanvang, waar uit de „Ionische Philosophie" thans ontstaan zijn „Die Ionische Naturphilosophie", „Die Pythagoreer", „Die Entwicklung der Heilkunde im V^ten Jahrhundert, „Hippokrates", en „Die Entwicklung der Mathematik im V^ten Jahrhundert". De Pythagoraeers en de medische wetenschap (vooral deze laatste) worden dus uitvoeriger behandeld. De omvang van het geheel

Digitized by Google

is met ongeveer 50 % toegenomen. Echter is het critisch litteratuuroverzicht vervallen en vervangen door een beknopte „Literaturnachweise” (benevens naamlijst), zoodat de belangstellende, dien het in de eerste plaats om de bronnen te doen is, toch meer heeft aan de kortere „Einleitung”.

Een vraag: is het zeker dat de *νοῦς* van Anaxagoras (pag. 9) een „Denkstoff” („” van H.) of „h lbgeistiges Prinzip” genoemd moet worden? — Men vindt een zoodanige omschrijving van den *νοῦς* wel meer; ook A. Gercke (in de genoemde „Einleitung” Bd. II p. 294) noemt hem „das feinste und reinste von allen Dingen, von allem Stofflichen reinlich geschieden, und doch ursprünglich als Denkstoff mit jenem eins und wesensgleich”. — Uit de fragmenten etc. in Diels „Vorsokratiker” krijg ik niet den indruk dat dit laatste juist is. Wel zegt Simplicius (fragm. 12): ***ἔστι γὰρ λεπτότατόν τι πάντων καὶ καθαρώτατον,*** maar een uitdrukking die men met „denkstof” zou kunnen vertalen of als „één met de stof en in wezen daaraan gelijk” komt niet voor. Daarentegen b.v. Aët. I, 7, 14 ***'Αν. νοῦν κοσμοποιὸν τὸν θεόν***; en Plut. Pericl. 4 ***πρῶτος οὐ τύχην οὐδ' ἀνάγκην διακοσμήσεως ἀρχήν, ἀλλὰ νοῦν ἐπέστησεν.*** Enz. enz. Zou hier niet de bedoeling zijn dat de *νοῦς* evenzeer onstoffelijk is als de ***τύχη*** of de ***ἀνάγκη*** en dit ook als de meening van Anaxagoras kunnen gelden?

Middelburg. J. A. Vollgraff.

Ad. von Harnack, Marcion: Das Evangelium vom fremden Gott. Eine Monographie zur Geschichte der Grundlegung der Katholischen Kirche. (Texte und Untersuchungen Bd. 45). Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung. 1921. (Pr. M. 80; geb. M. 89.60).

De groote beteekenis van den haeretischen kerkreformator en bijbel-criticus Marcion (ca. 140) heeft *v. Harnack* reeds in zijne vroeger verschenen werken, voornamelijk in zijne Dogmengeschichte in korte betoogen aan het licht gesteld. Nu schenkt hij, de 70-jarige, ons eene geleerde monographie over deze merkwaardige figuur, die de resultaten van eene 50-jarige studie ontvouwt en samenvat. In het eerste gedeelte van zijn werk begint H. met de godsdiensthistorische Voraussetzungen van de christelijke prediking van Marcion te schetsen; en hier wordt reeds duidelijk eene hoofdthese, die H. in zijn boek tracht te verdedigen: dat M. geen eigenlijke „gnosticus” geweest, en niet, zooals *Bousset* denkt, onder de gnostieke dualisten te rekenen is, veeleer een heel op zichzelf staande theoloog en religieuse denker, die niets anders beoogt, dan het kerkelijke christendom van joodschen en joodsch-christelijken zuurdeesem te zuiveren en het onvervalschte paulinische christendom te restaureeren. Deze religieuse grondgedachten van M. worden nu in het vervolg behandeld, en wel in nauw verband met eene reconstructie van de literarische nalatenschap van M., den marcionitischen bijbel (een door M. gerecenseerd Lucas-evangelie en een uit 10 insgelijks diep ingrijpend gerecenseerde brieven bestaand corpus Paulinum) en de „Antitheseis.” Reeds met dezen meer philologischen arbeid heeft H. zich den dank van allen, die op het terrein der geschiedenis van het oudste christendom werken, in rijke mate verworven. H. geeft ons in de eerste helft van zijn boek een overzicht over den *bijbeltekst*, zooals M. dien bewerkt, over de beginselen, die hem geleid, over de belangrijkste wijzigingen en weglatingen die M. noodig heeft gevonden, om den z.i. „oorspronkelijken” tekst te herstellen. In de tweede helft van het werk (die eene reeks van Beilagen bevat: bronnenonderzoek, tekstreconstructie, verzameling van testimoniën aangaande M.) vinden wij in Beilage III en IV eene nieuwe tekstrecensie van het Apostolicon en het Evangelie van M., door welke nu alle andere tekstreconstructies verouderd zijn geworden, ook de voortreffelijke arbeid van Th. Zahn. Tevens geeft H. een interessant en soms verrassend betoog over de plaats die de tekst van Marcion inneemt in de ontwikkeling van den tekst van het N.T. Ten eerste levert H. het bewijs, dat Tertullianus reeds eene latijnsche vertaling van M.'s evangelie en apostolos gebruikte. Ten tweede wordt duidelijk aangetoond, dat de meeste „marcionitische” tekstvarianten gewone „westersche” varianten zijn, waaruit de conclusie getrokken moet worden, dat M. een „westersche” tekstrecensie aan zijne editie ten grondslag legde — de teksten van M. zijn dus de oudste oorkonden voor ons van de W — recensie — terwijl anderzijds enkele specifiek marcionitische varianten = textwijzigingen in katholieke manuscripten overgegaan zijn, hetgeen immers een zekere invloed van marcionitische bijbelhandschriften op den katholieken bijbeltekst aanwijst. Het heele onderzoek draagt, en wat de verzameling van het materiaal en de bewerking er van aangaat, een abschliessend karakter. Ik zou op dit oogenblik slechts een enkele aanmerking kunnen maken: bij de pericope Jezus in Nazareth Lc. 4, 16—30 dient nog herinnerd te worden aan de weglating van ***τεθραμμένος*** en ***αὐτῷ*** 4, 16 in D, die blijkbaar door Marcion is geïnspireerd en waaruit volgt, dat M. van deze pericope nog iets meer heeft opgenomen dan H. denkt (p. 167 *f.) cf. R. Harris in Texts a. Studies II 1 p. 232, Plummer St. Luke p. 119. Aarzelend voeg ik er nog bij, dat M. toch misschien ook de parabel van den Samaritaan (10, 29—37) in zijn ev. had; in ieder geval zou ik de vreemde opgave in een syrisch mscr. dat de Heer voor het eerst verscheen tusschen Jeruzalem en Jericho (Harnack p. 283*) uit eene allegorische uitlegging dezer parabel (Jezus = de Samaritaan) willen afleiden!

Het evangelie, dat M. gebruikt, hieraan is geen twijfel meer mogelijk, was dus een Lucas-evangelie in W-recensie, maar door M. deerlijk verminkt en besnoeid. H. tracht ook de vraag te beantwoorden, hoe het komt, dat M. juist dit evangelie koos. Ik zou hier toch sterker den nadruk er op leggen, dat Joh. ondanks sommige bezwaren die ook dit evangelie voor hem inhield, toch in zijn geheel veel beter aan zijne doeleinden beantwoord zou hebben dan Lc.: Joh. had eigenlijk het gnostieke evangelie, ook het Marcionietische evangelie moeten worden. Nu staat echter M. met zijne voorliefde voor Lc. niet alleen; ook „het evangelie van Basilides” was eene recensie van Lc. (cf. mijn artikel: „Zeitschr. f. neut. Wiss. 1906, 236 vv.). M. moet dus met kringen in aanraking geweest zijn, waar uitsluitend of bij voorkeur Lc. gebruikt werd en waar b.v. Joh. nog niet er in geslaagd was, naast Lc. zich te plaatsen, laat staan—overeenkomstig de eigenlijke strekking van dien auteur — Lc. te verdringen.

Dat ook Mt. in de oogen van M. geen genade vond, kan men in zoover verwonderlijk vinden, als juist Mt.

Digitized by Google

en niet Lc. een voorganger van M. geweest is in de literarische vorming van „*Antitheseis*" (Christus contra O. T.) cf. Mt. 5,21 vlg., met name 5,39 vlg. en Lc 6,27 vlg.: wanneer M. Lc. 6,27 vlg. in vorm van een „antithese" citeert, staat hij dichter bij Mt. dan bij Lc. Van de Antitheseis nu van M. geeft H. eene volledige lijst van fragmenten, waaruit wij ons eene voldoende voorstelling kunnen vormen van inhoud en strekking van dit belangrijk geschrift, al kunnen wij ons nog altijd geen duidelijk beeld van de literaire structuur er van maken. Terloops zij aangeduid, dat de Antitheseis (Mt. 5 .... Marcion .... enz.) een zeker tegenhanger vormen op de „Testimonia", waarop R. Harris in den laatsten tijd onze aandacht gevestigd heeft: evenals de Testimonia zijn de Antitheseis antijoodsch van strekking; alleen is daar de polemiesche tendentie nog radicaler en dus ook voor het aanzien van het O.T. zelf gevaarlijker.

Op grond van deze zeer nauwkeurige onderzoekingen naar den tekst van de aan den naam van M. verbondene werken voert H. verder eene diep indringende en geestige analyse van het religieuse en dogmatische karakter van den persoon en de leer van Marcion, tevens een buitengewoon interessante beschouwing omtrent de historische, kerkhistorische en godsdienstphilosophische beteekenis van hem — dat alles eene belangrijke uitbreiding en aanvulling van hetgeen hij reeds in zijne Dogmengeschichte uiteengezet heeft. De grootste nadruk wordt o.a. hierop gelegd, dat het ditheisme, dat M. propageert, baseert op de tegenstelling van den „rechtvaardigen" God van het O.T. en den „goeden" en „vreemden" God van Christus, terwijl de gewone gnostische tegenstelling van goed en slecht, licht en duisternis, die aan het perzische dualisme herinnert, bij M. van weinig beteekenis zou zijn. Van daar de polemiek tegen *Bousset*, die, zeker ten onrechte, den Demiourg van M. direct met Ahriman gelijk zet, ofschoon H. anderszijds te weinig rekening houdt met het feit, dat de rechtvaardige God vaak „ook" trekken van een „boozen" God, een Satan-Ahriman vertoont. M. is zeker geen gewoon gnosticus, meer religieus reformator en bijbeltheoloog dan kosmoloog en wijsgeer; maar de echte gnosis heeft soms ook op hem invloed gehad, en ik zou den invloed van Cerdo hooger aanslaan dan H. toegeeft, al zijn wij over M. beter onderricht dan over Cerdo.

Ook aan de ontwikkeling van de school of beter kerk van M. wijdt H. lezenswaardige bladzijden; als eene bijzonder interessante figuur wordt voornamelijk Apelles geteekend en gewaardeerd, die man die een zoo duidelijk inzicht vertoont in het intuitief (niet-intellectueele) karakter van de **πίστις**. Verder blijkt, dat het latere Marcionitisme sterker onder den invloed van de oostersche gnosis geraakt is; op deze latere phase past dan ook de charakteriseering van Bousset veel beter.

De kirchen- en religionsgeschichtiche toelichting van M. knoopt eenerzijds aan de verwerping van het O.T., anderzijds aan zijne prediking van den God der liefde aan. Hier leest men alles met instemming en stichting. Gaarne had ik hier M. nog breeder in de lijst van zijn tijd geteekend willen zien; ik doel op de ontwikkeling van de critiek op het O.T. in de 2e eeuw (Justinus, Barnabas, Ptolemaeus, de andere gnostici etc.). Dat de problemen, die M. bewogen, ook in onzen tijd actueel zijn, bewijst H. in het laatste hoofdstuk van zijn grootscheepsch betoog; ik verwijs alleen hierop, dat H. Tolstoi een marcionietische Christen noemt en het „Nachtasyl" van Maxim Gorki een Marcionitisches Schauspiel.

Het onderzoek van H. is van bijzonder belang ook voor de problemen van het N.T., en wel niet alleen voor de tekstkritiek. Een van de steunpilaren van de z.g. radicale theologie toch is eene uitgesproken skepsis tegenover de overlevering omtrent Marcion (Loman, v. Manen enz.). H. heeft m.i. het bewijs geleverd, dat dit wantrouwen ongerechtvaardigd is; hiermede vallen echter alle hypothesen waarvoor eene hypercritische stemming vrije baan scheen te openen, in duigen. De meening, dat het paulinisme in hoofdzaak eene schepping zou zijn van tijdgenooten of oudere tijdgenooten van M. is onmogelijk nog te handhaven, tenzij er heel nieuwe argumenten voor gevonden worden.

Leiden. H. Windisch.

H. von Kiesling, Rund um den Libanon. Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. 1920. (Pr. M. 9, geb. M. 14).

Op de beschrijving van Damascus (*Museum* 1920, October) volgt die van den Libanon, waarin de auteur zich van een nieuwe zijde doet kennen. Hier is het niet de geschiedenis van oude gebouwen en kunstvoorwerpen, maar het landschap en zijn ekonomische beteekenis dat belangstelling vraagt. En in dit opzicht gaat de lektuur oök weer uit boven een toeristenverhaal, zonder anderzijds wetenschappelijke pretenties te doen gelden. Uitstekende natuurbeschrijving (blz. no. 111, 117), gegevens over planten en dieren (blz. 19, 12), afgewisseld door goede reproducties van foto's.

De schrijver heeft in zijn militaire functie den Libanon tijdens den oorlog leeren kennen. Over den achteruitgang van dit prachtige gebied gedurende de laatste jaren vertelt hij dingen, die diep medelijden met de bevolking zullen opwekken.

Evenmin als in zijn boek over Damascus schijnt hier de auteur naar nauwkeurigheid ten opzichte van oostersche namen (en ook wel eens zaken) gestreefd te hebben.

Leiden A. J. Wensinck

S. Cuperus, Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek. Tweede deel. De Gemeente. Leeuwarden, Meyer en Schaafsma. 1920.

Dr. Cuperus is zeker een bewonderenswaardig man. Archieven na te pluizen is een langwijlig en meestal droog werk en het nasnuffelen in Classikale en Synodale acten maakt daarop allerminst een uitzondering. Men moet soms heel wat bladzijden doorloopen om één deugdelijk graankorreltje voor historisch materiaal te vinden. Dr. Cuperus heeft er zich niet door laten afschrikken. Hij weet dat men den dag der kleine dingen niet gering moet achten. Met groot geduld en taaie volharding heeft hij het eens begonnen onderzoek voortgezet. Vóór enkele jaren was het Eerste deel van het Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek, waarin ons de „Predikantenwereld" werd geteekend, daarvan de vrucht. Nu is een Tweede deel verschenen, dat ons

Digitized by Google

met de „Gemeente” kennis doet maken. De uitgever zeide hem daartoe belangeloos zijn hulp toe, wat hem in een tijd van duur papier en hooge arbeidsloonen aanspraak geeft op onzen dank, te meer waar de schrijver zich het aantal lezers niet talrijk en mitsdien ook het debiet niet aanzienlijk heeft voorgesteld. Dr. Cuperus vestigt achtereenvolgens onze aandacht op: I Den kerkeraad, II Doop en Avondmaal, II De Kerk en het huwelijk, IV De Kerk tegen de Volkszonden, V. Kerkelijk opzicht en tucht, VI De kerk tegen de ketters, VII Kerk en school, VIII Kerk en staat, en IX Zendingswerkzaamheid, terwijl een Register van plaats- en persoonsnamen daaraan is toegevoegd.

Onze blik wordt daarin hoofdzakelijk op het platte land van Friesland gericht. Daar tierde het onkruid, zooals ook elders, nog het weligst. Het is dus het „zwarte boekje” dat hier geopend wordt en ons „Friesland op zijn smalst” te zien geeft. Men zou uit het boek van Dr. Cuperus een zeer breede lijst kunnen opmaken van de gevallen, waarin Classen en Synoden tuchtmiddelen toepasten op allerlei lidmaten, ter zake van dronkenschap, oneerlijk gewin, ontucht en andere zonden, optraden tegen Sabbatsontheiliging, bijgeloof, Paapsche stoutigheden, ketterijen, lombardhouders, comoediën en ruwe volksgebruiken, of bij de Overheid aandrongen op het verbieden van allerlei gevaarlijk geachte boeken, waartoe de Sneeker Classis in 1659 ook de „Hekeldichten van Vondel” als een dier „godslasterlijke geschriften”, rekende. En deze breede lijst zou allicht nog eens zoolang worden, indien iemand den Sisyphus-arbeid kon en wilde verrichten, alle kerkeraadsboeken der Friesche gemeenten te ontsluiten. Maar ook zonder zoodanige aanvulling blijken de Friezen gedweeër geweest te zijn in het aannemen van een Calvinistischen leer-regel, dan in het opvolgen der Christelijke levensregelen. Wij onthouden ons echter liefst van het bijbrengen van allerlei onverkwikkelijke staaltjes, waaraan het boek van Dr. Cuperus zoo overrijk is.

Men meene echter niet dat de minderwaardigheid van zoo velen recht zou geven — wat ik ook ten opzichte van de Friesche predikanten in mijne aankondiging van het eerste deel van Cuperus' arbeid (*Museum* 24ste jaargang no. 10, Juli 1917), heb opgemerkt, — alle lidmaten en gemeenten over één kam te scheren. Zij, die geen aanstoot gaven door dronkenschap of andere zonden, kwamen niet in het kerkelijk politie-boekje. En zij maakten zeker toch de overgroote meerderheid uit. Bovendien, wie zich de moeite wil geven de door Dr. Cuperus vermelde tuchtgevallen in de 17de en 18de eeuw op te tellen, zou bespeuren dat na 1700 het zondenregister kleiner wordt, niet zoozeer omdat bij de Kerkelijke besturen de tucht slapper werd, maar omdat zij minder veelvuldig noodig was. Al waren de naar Classis of Synode afgevaardigden niet alle heiligen, zij hebben toch hun best gedaan om de Friesche kerk tot een hooger peil van Christelijke reinheid en heiligheid op te voeren, en, — Dr. Cuperus heeft er terecht bij herhaling op gewezen, — dit strekt hun tot eer. Daartoe mag ook gerekend worden, wat eerst in onzen tijd in de Ned. Hervormde Kerk tot zijn recht is gekomen, dat de Friesche Kerk, overeenkomstig Art. 28 van de Synode van Dordrecht in 1574, ernst heeft gemaakt met de bevoegdheid van alle manslidmaten tot het verkiezen van Kerkeraadsleden en daartoe zelfs de bedeelden toeliet, al werd deze bevoegdheid ook soms tot de keuze uit een bepaalde voordracht beperkt. Evenzoo verdiende het allen lof, dat de Kerk in haar oordeel over aangeklaagden, voor het getuigenis van hun geweten halt hield en hun het toetreden tot het Avondmaal „op eigen beproeving” vrij liet. En zeker maakte zij zich in 1672 en 1673 alleszins verdienstelijk door haar herhaalde en voor dien tijd zeker stoutmoedige actie, waarbij, onder leiding van den bekenden Balthasar Bekker, bij de Staten met kracht en ernst werd aangedrongen op „reformatie der regeering en reparatie der abusen”. Dat de Friesche Kerk hare gebreken maar ook hare deugden had, leeren wij uit Dr. Cuperus' hoogstbelangrijk boek alleszins kennen en daarvoor mogen wij hem recht dankbaar zijn.

Een paar opmerkingen mogen hier nog aan toegevoegd worden. De eerste betreft het gemis van een bespreking van hetgeen de Kerk ten opzichte van het Godsdienstonderwijs deed, want wat de schoolmeesters te dien aanzien deden was uiterst gebrekkig. Daarom zouden wij hier eenige plaats ingeruimd hebben willen zien voor de beteekenis, die Balthasar Bekker daarvoor heeft gehad, door zijn geschriftjes „Kindermelk”, „Gesneden Brood” en „Vaste spijze der volmaakten”, — dat slechts even genoemd wordt, — voor het dienstonderwijs op verschillenden leeftijd opgesteld, en die hij tegenover het advies der Franeker hoogleeraren en van de Classen van Bolsward, Franeker, Leeuwarden en Dokkum in zijn „Noodig antwoord” verdedigde.

Een andere opmerking is, dat ik Dr. Cuperus bezwaarlijk kan nazeggen, dat „de Kerk niet zonder liefde haar pleegkind, het onderwijs, jaren lang heeft verzorgd”. Dit oordeel rijmt dan ook niet geheel, met wat hij een paar bladzijden vroeger schreef, namelijk „dat, zoolang het onderwijs nauw verbonden was aan de Kerk, daarvan weinig is terecht gekomen”. De schoolmeester was voor haar allereerst kerkdienaar; meer dan een Platonische liefde heeft zij voor het onderwijs niet aan den dag gelegd.

Ten slotte koester ik den wensch dat Dr. Cuperus' verwachting „dat weinigen het boek zullen lezen” beschaamd moge worden, want het is zeer lezenswaard.

Diepenveen. J. C. van Slee.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Wij vestigen de aandacht op de verzameling foto's naar Latijnse Mss. vervaardigd door wijlen Pater Paul Liebaert, verbonden aan de Bibliotheek van het Vaticaan. Een exemplaar der zeer uitgebreide lijst van deze foto's (meer dan 1600 nummers) wordt op aanvrage toegezonden aan belangstellenden door Prof. W. M. Lindsay (University of St. Andrews, Schotland); de foto's zelve worden geleverd door de firma Pompeo Sansaini, Via Antonio Scialoja 3, te Rome.

Van Cicero's *Pleitrede over Milo*, vertaald door A. Geerebaert S. J. (N. V. „De Standaard” Em. Jacqmainlaan, 127, Brussel, 1921) is een tweede druk verschenen. De prijs van het deeltje is fr. 3.25.

De fa. Wolters te Groningen-den Haag zond ons den zesden herzienen druk van de bekende uitgave van *J. van Vondel's Gijsbrecht van Aemstel*, door T. Terwey en later door Dr. C. G. N. de Vooys in de „Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde” bezorgd. De prijs bedraagt *f* 1.60.

Digitized by Google

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1920: H. Lemonnier, Chantilly, I. — A. Thomas, Une nouvelle édition de Marcellus de Bordeaux. — H. Dehérain, L'oeuvre des géographes normands au XVIe et XVIIe siècles. — Variétés. — M. Rostovtzeff, L'exploration archéol. de la Russie méridionale de 1912 à 1917, I. — H. Lemonnier, Chantilly (slot). — G. Bloch, Virgile et les origines d'Ostie. — C. Huart, Le Yémen au XVIe siècle. — M. Rostovtzeff, L'exploration archéol. de la Russie merid. de 1912 à 1917 (slot). — A. Dieudonné, Le numismatique du règne de Charles IV le Bel. — A. Blanchet, Le monnayage anglais en France du XIIe au XVe siècle. — P. Fabia, L'amphithéatre de Lugudunum. — G. Fagniez, La marine française au XVIIe siècle, I. — E. Lavisse, Le Musée Condé en 1919. — A. Merlin, La civilisation carthaginoise. — G. Fagniez, La marine française au XVIIe siècle (slot). — Variétés. — P. Monceaux, L'évolution intellectuelle de saint-Augustin. — C. Huart, Saadî, poète persan. — M. Besnier, Le commerce romain dans la Méditerranée orientale.

Mnemosyne, N. S., XLIX, 2: G. Vollgraff, De inscriptione argiva. — I. I. H., Ad Cic. pro Milone § 68. — P. H. Damsté, Ad C. Valerii Flacci Argonautica. — J. H. van Haeringen, Scriptores forense sapud Ambrosium. — C. C. F. Charitonides, Varia ad varios. — G. V., Plut. Sol. 19,4. — J. C. Naber, Observatiunculae de iure Romano. — I. I. H., Ad Senecae Epist. XXII, 7. — F. Muller Jac. f., De Hygini aetate. — J. v. IJzeren, De Cratylo Heracliteo et de Platonis Cratylo. — J. J. E. Hondius, Novae inscriptiones atticae. — J. Révay, Lectiones Serenianae. — I. I. H., Ad Ciceronis pro rege Dejotaro § 8. — C. Brakman, Horatiana. —

Hermes, LVI, 2: G. Wissowa, die Varronischen *di certi* und *incerti*. — R. Laqueur, Scipio Africanus u. d. Eroberung von Neukarthago. — Misc.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLVII-XLVIII, 4: O. Weinreich, Alexandros der Lügenprophet und seine Stellung in der Religiosität des II. Jahrh. n. Chr. — J. Stenzel, Ueber den Einflusz der griech. Sprache auf die philosoph. Begriffsbildung. — W. Weinberger, Beziehungen zwischen griech., latein. u. unserer heutigen Schrift. — B. Schulze, Rilkes 'Cornet'.

In het paedagog. ged.: Th. Litt, Gleichwertigkeit. — A. v. Scheindler, Der gegenwärtige Stand der Reform der Mittelschulen in Oesterreich.

Nieuwe Taalgids, XV, 3: C. G. N. de Vooys, Het onderzoek van de nederl. dialekten. — N. v. Wijk, A. Meillet als taalgeleerde en taalhistorikus. — J. de Vries, Boeken bij het literatuuronderwijs. — R. Foncke, Bij twee „handschriften" v. Frans de Cort. — F. Kossmann, Het Rijmboek v. Enghelbrecht van der Donck. — Aankond. en meded. — Bladvull. — Uit de tijdschr.

4: J. W. Muller, De uitbreiding van ons taalgebied in de zeventiende eeuw. — G. G. Kloeke, De dialecten en de klankwetten. — J. de Vries, Taal- en spellingstrijd in Noorwegen. — Aankond. en meded. — Bladvull. — Uit de tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, IX, 4: A. v. Delft, Dante-studie. — Chr. Kops, De jongste Nederl. Dante-verklaring. — G. Royen, Woordgeslacht, V. — Tijdschriftenschouw.

English Studies, III, 3: W. v. Maanen, Defoe and Swift. — J. H. Schutt, The Study of Grammar. — A. Anscombe, The „Greeks" of Lincolnshire. — Notes and News. — Translation. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

4: E. Kruisinga, Critical Contributions to Engl. Syntax, IX-X. — R. W. Zandvoort, The Messenger in the Early Engl. Drama. — A. Anscombe, Margitunum. — Notes and News. — Translation. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Neuphilologische Mitteilungen, 1921, 1-4; W. Mulertt, Ueber die Frage nach der Herkunft der Trobadorkunst. — E. Bendz, George Bernard Shaw: Oscar Wilde in memoriam. — V. Tarkiainen, Quelques observations sur le roman „Persiles y Sigismunda" de Miguel de Cervantes. — L. Spitzer, Hispanistische Wortmiszellen. — Dez., Katalanisch ... *y tot*. — O. J. Tallgren, *Fortuna*, „tempête". — H. Ojansuu u. Y. H. Toivonen, Polemisches über fi. *aalura* und *aittua*. — Besprechungen. — Protokolle des Neuphilologischen Vereins. — Mitteilungen.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Lit., XLV, 2: V. Moser, Zur gesch. d. nhd. schriftspr. in Bern. — K. Zwierzina, Steyrer bruchstück von Notkers psalmenübers. — Th. v. Grienberger, Ahd. texterklärungen. — J. Loewenthal, Religionswissenschaftl. parerga zur german. altertumsk. — A. Bach, Die schärfung in der moselfränk. mundart von Arzbach. — R. Hünnerskopf, Die Rothersage in der Thidrekssaga. — F. Holthausen, Etymologien. — K. Hentrich, Zum Vernerschen Gesetz. — E. Kieckers, Zum nom. und accus. sing. der *ja*-stämme im altengl. — Dez., Zu altengl. *specan* und ahd. *spechan* 'sprechen'.

Anglia, XLV, 2: E. A. Kock, Interpretations and Emendations of early Engl. Texts, VIII. — K. Luick, Beitr. zur engl. Grammatik, VI. — J. Wihan, Literaturgesch. u. Volkskunde in Amerika. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur altengl. Wortforsch. — A. Nicoll, A. Correction.

Id., Beibl., XXXII, 3: F. Holthausen, Zur engl. Wortkunde, IV.

Bijdr. en Meded. Hist. Gen., XLII: De Savornin Lohman, Groen's reis naar Parijs en Besançon (1836). — Wiersum, Onuitg. brief van Oldenbarnevelt. — Brünner, Recuel uit overgesonden cedullen van de wapenschouwingh over Hollant (1551).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXVI, 1-2: Unger, De regeering van Middelburg. — Cartellieri, Ritterspiele am Hofe Karls des Kühnen. — Engers, Grieken en Egyptenaren onder de Ptolemaeën. — Theissen, Groninger studenten te Leiden, 1720/2. — Van Schelven, Z.-Ned. schoolmeesters en schoolvrouwen in N.-Nederland.

Archief Aartsbisdom Utrecht, XLVI, 3: Meyer, Aartspriesterschap van Swolle (vervolg).

XLVII, 1: Smeets, Het seminarie 's Heerenberg. — Van Veen, St. Agathenklooster te Arnhem.

Revue Historique, CXXXV, 1: Boissonnade, Le mouvement commercial entre la France et les Iles Britanniques au 16me siècle (slot). — Halphen, Etudes sur Charlemagne, VII. — Bulletin historique (Grande-Bretagne, France).

2: Ganshof, Etude sur l'administration de la justice en Bourgogne, X-XIIIe siècle. — Halphen, Etudes critiques sur Charlemagne. — Ledeuil d'Enquin, Captivité de Georges d'Autriche. — Combes, Les fêtes à Nice sous le premier Empire. — Bulletin historique (Grande Bretagne, slot).

CXXXVI, 1: Boot, Les Prophètes du Languedoc 1701/2, I. — Déprez, La bataille de Najera (1367). — Gorceix, Les sources de Voltaire sur la capture de Charles XII. — Bulletin historique (Hist culés.).

Historische Zeitschrift, CXXI, 2: Joachimsen, Aus der Entwicklung des italienischen Humanismus. — Stengel, Jugendbriefe von Georg Waitz. — Neumann, Jakob Burckhardt als Redner. — Miszellen (Egloffstein, Zur Geschichte des Fürstentages in Dresden, 1812).

3: Platzhoff, Ludwig XIV, das Kaisertum und die europ. Krisis von 1683. — Mayer, Die Junghegelianer und der preuss. Staat. — Ziekursch, Ludendorffs Kriegserinnerungen.

English Historical Review, July 1920: Poole, Masters of the schools in Paris and Chartres. — Miller, Modern revival in Greece. — Davies, Macpherson and the Nairne papers. — Notes and Documents.

Digitized by Google

Historische Vierteljahrschrift, XXVIII, 1: Brandenburg, Spengler's Untergang des Abendlandes. — Haller, Innocenz III und das Kaisertum VI. — Kleine Mitteilungen.

2: Schneidler, Kleine Forschungen 11 Jahrh. — Wennighoff, Zur Lehre von der Erbmonarchie. — Loewe, Französische Rheinbundidee 1692. — Kaufmann, Die deutschen Universitäten 16-19 Jhrh. — Hashagen, Verfassungsgeschichte nnd Staatsrecht.

Studiën, 1921, Juni: In Memoriam P. Jo. v. d. Tillaart. — A. Borret, Naar een nieuwe Maatschappij. — L. de Jonge, Over de Behandeling v. h. Godsbestaan in Apologie en Theodicee. — J. v. Rijckevorsel, E. Baumann. — J. v. Ginneken, Kruisvaarders van onzen Tijd. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Juli: J. Beuns, Het privaatgrondbezit. — L. v. Miert, Over het veelvuldig Communiceeren in vroeger eeuwen in de Nederl. — M. v. Steen, Joego-Slavië, IV. Bosnië en de Hercegovina. — L. Senden, De Orde in de Natuur, I. De Gulden Reeks. — P. Albers, De stand v. h. Maria-Stuart-vraagstuk volgens Pastor. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Aug.: H. Padberg, Dante's Divina Commedia, I. De Kernidee. — P. H. J. Koenen, De jongste aanval op Matt. 16 : 18. — W. Mulder, De Vereering v. h. Goddelijk Hart in de Middeleeuwen. — J. v. Heugten, Th. M. Dostojefski (1821—1881). — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van Arendonk, Imamaat in Yemen: Journ. d. Sav. 1920, nº. 7-8 (Huart).

De Bie en Loosjes, Biogr. Wdb., afl. 11-12: Studiën 1921, Juli (Tummers).

De Blécourt en Japikse, Plakaatboek: Tijdschr. voor gesch. XXXVI, 1/2 (De Boer).

Colenbrander, Gedenkstukken, X: Engl. Hist. Rev. April 1921 (H. L.).

Elias, Voorspel van den Eersten Eng. oorlog: Engl. Hist. Rev. April 1921 (G. N. C.).

Geyl, Holland and Belgium: Engl. Hist. Rev. April 1921 (P.)

Hoogewerff, Stalpaert: N. Taalg. XV, nº. 3 (de Vooys).

Horsten, Stemmen VI: Studiën 1921, Juni (H. P.).

Houtsma, Nizâmi: Rev. Crit. 1921, nº. 10 (Huart).

Japikse, Die Stellung Hollands im Weltkriege: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, 1/2 (Brugmans).

Kalff, Fransche revolutie: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, 1/2 (van Dillen).

Koopmans, De servitute antiqua: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, 1/2 (Bolkestein); Lit. Zentr. bl. 1921, nº. 14-15 (C.).

Kosters, Xen. *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, 1/2 (Bolkestein).

Laman Trip-de Beaufort, Vondel: N. Taalg. XV, nº. 4 (P. H. G.).

Lecoutere, Inl. t. d. taalk.: Tijdschr. v. T. en Lett. IX, nº. 4 (Michels).

Muller, Reinaert: Zschr. f. deutsches Alt. LVIII, nº. 3-4 (Frings).

Orbaan, Rome onder Clemens VIII: Studiën 1921, Juli (Albers).

Posthumus, Bescheiden: Engl. Hist. Rev. April 1921 (G. U.).

Poutsma, English Verb: Engl. Stud. III, nº. 3 (Kruisinga).

Prinsen, Bredero: N. Taalg. XV, nº. 3 (Koopmans).

Schönfeld, Hist. Gramm.: Tijdschr. v. T. en Lett. IX, nº. 4 (Michels).

Schrijnen, Isogl. v. Ramisch: Tijdschr. v. T. en Lett. IX, nº. 4 (Michels); Studiën 1921, Juli (Daniels).

Van Stockum, Spinoza-Jacobi-Lessing: Zschr. f. deutsches Alt. LVIII, nº. 3-4 (Unger).

Tenhaeff, David van Bourgondië: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, 1/2 (Bouman).

Veth, Spotprenten: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, 1/2 (De Boer).

Vierlingh, Dyckagie: Tijdschr. voor Gesch. XXXVI, 1/2 (De Boer).

Van Wijngaarden, Vrouw bij Israel: D. Lit. Ztg. 1921, nº. 14.

Von Wolzogen Kühr, Nederl. vrouw: N. Taalg. XV, nº. 3 (Koopmans).

Worp en Sterck, Amsterd. Schouwburg: N. Taalg. XV, nº. 3 (de Vooys).

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI
AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA
EX LEGATO HOEUFFTIANO
IN ANNUM MCMXXII INDICTI

De XXXVI carminibus quorum III tardius ad nos erant perlata quam ut ad certamen in annum MCMXXI indictum, cui fuerant destinata, admitti possent ita est pronuntiatum:

Septem carmina statim sunt seposita utpote quae publica luce plane indigna viderentur. Erant haec: in nuptiis viri docti; aeterni feriatur foedus otii; Pax; plaustrorum seriem machina protrahens aquae vaporatae vi; Satira: epistula matri amantissimae; cena Balthassaris.

Paulo meliora visa sunt, haudquaquam tamen tanto meliora ut recipi possent in volumen sumptibus legati edendum *sex* haec:

Danti Alighierio carmen saeculare; Roma .... amor; Publius sive de Melita clarissima insula; Eucharis; mysticum iter; de communismo inducendo.

Post aliquam dubitationem et haec seposita sunt, licet aliqua laude non plane indigna sint visa.

Sunt XV numero: Uxori procul aegrotanti epistula; Flavius et Ruso; Corydon; epistula ad meos discipulos; postridie kalendas Novembres; praesidium Lucae; in militaris ephebei iuventutem; nepotuli pensum; Augusta Taurinorum diuturna obsidione liberata; amant alterna camenae: Mincius: Pax (sententia: sic vos non vobis): Somnium Horatii; pervigilium beatissimae semper virginis Mariae in caelum assumptae; aevi primi memoria.

Restant octo carmina egregia, verorum poetarum vera poemata. Ea hic enumerantur sic ut adscendatur ad optimum:

De velivolo curru; epistula Flori ad Horatium; optarim pro bile iecur tibi, Flacce, movere; Davi reditus ad inferos; Arminius; Telemachus: regnum paupertatis; Asterie.

Praemium ergo aureum adiudicatum est

FRANCISCO SOFIA ALESSIO RADICENENSI

qui Asterien cecinit. Praeterea sumptibus legati hoc ordine post illud in volumen recipientur haec carmina. si poetae illorum scidularum aperiendarum dederint veniam: *Regnum paupertatis*; *Telemachus*; *Arminius*; *Davi reditus ad inferos*; *Optarim pro bile iecur tibi, Flacce, movere*; *Epistula Flori ad Horatium*; *De velivolo curru.*

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina latina non ex alio sermone versa, nec prius edita argumentive privati, nec L versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta ante Kal. Jan. A. MCMXXII mittantur ad „het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis Amsterdam", munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum („type-writer") adhibuerint, et si, quemadmodum in editionibus poetarum fieri solet, sextum quemque versum numero insigniverint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, quando scidulae aperiendae venia dabitur. Id autem ante kal. Jul. proximas fieri debebit.

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstel. die XI m. Apr. A. MCMXXI

C. VAN VOLLENHOVEN
Ord. lit. acad. reg. praeses

Digitized by Google

FRANSCHE KUNST

Prijs per deel in cartonnen band f 2.50.

In de serie **FRANSCHE KUNST** zijn verschenen:

1. P. Valkhoff, *De Franse Geest in Frankrijk's letterkunde*, 2e druk.
2. J. J. Salverda de Grave, *De Troubadours*.
3. Corn. Veth, *Fransche Caricaturisten*, met 28 afbeeldingen.
4. Jan van Nijlen, *Francis Jammes*, met portret.
5. J. Greshoff, *Latijnsche lente*.
6. J. Tielrooy, *Maurice Barrès*, met portretten en autograaf.
7. C. P. van Rossem, *Het moderne Fransche Tooneel*.
8. Matthijs Vermeulen, *De Twee Muzieken, I*.
9. Idem, *De Twee Muzieken, II*.
10. Ca. Serrurier, *De Pensées van Pascal*, met portretten.
11. Jan van Nijlen, *Charles Peguy*, met portret.
12. André de Ridder, *Remy de Gourmont*, met portretten.
13. Emile Boulan, *Figures du XVIIIe Siècle*.
14. Just Havelaar, *Auguste Rodin*.
15. Marguerite de Rouville, *De Levenskunst van Vauvenargues*.
16. J. J. Salverda de Grave, *De geschiedenis van Jan van Parijs*. In soepelen prachtband en met 4 illustraties van P. A. H. Hoffman **f 3.25**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

OVER LITERATUUR

Critisch en Didactisch

DOOR

M. H. VAN CAMPEN

Ingenaaid f 3.60. Gebonden f 4.90.

Van Campen's critische en didactische literatuurstudies zijn overbekend. Zijn vorige bundel vond een zeer ruime verspreiding, en dat is begrijpelijk: Van Campen schrijft niet voor het oogenblik, zijn studies hebben blijvende, historische waarde. Wie onze literatuur kennen wil, kan niet buiten Van Campen's boek.

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Esquisse Historique de l'enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle

PAR

K. J. RIEMENS

DOCTEUR DE L'UNIVERSITÉ DE PARIS

Ing. f 5.50

Dit werk, dat bekroond is door de Académie Française, bevat een grondige en hoogst belangrijke studie over de ontwikkeling van het Onderwijs in de Fransche taal in ons land.

Uitgegeven bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMAATSCHAPPIJ TE LEIDEN

Staatkundige Geschiedenis van 1887-1917

door **Dr. N. JAPIKSE**

Directeur van het Bureau voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën

Ingenaaid f 11.—. Gebonden f 13.50.

Hoewel dit werk als een afzonderlijk boek wordt uitgegeven, kan het tevens beschouwd worden als een vervolg op het werk van DE BRUYNE, dát in 5 deelen reeds vroeger is verschenen.

De prijs van de zes deelen compleet bedraagt gebonden f 37.—.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Prof. Dr. H. BRUGMANS en Prof. Dr. G. W. KERNKAMP,

Algemeene Geschiedenis

Tweede, herziene en geheel bijgewerkte druk

Dit groote historiewerk is compleet in vier groote deelen. Prijs per gebonden deel f 12.50.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Digitized by Google

Nederlandsche Kunst

Een reeks artistieke handboeken

onder redactie van

JOH. VORRINK

Leeraar in de Nederlandsche Taal en Letterkunde aan het Gymnasium te Kampen

De bedoeling van deze reeks is, in studies van niet te grooten omvang personen, toestanden, gebeurtenissen op het gebied van kunst en cultuur uit dezen en vroegeren tijd nader te brengen tot het groote intellectueele publiek.

Reeds zijn verschenen:

Deel 1. Dr. J. PRINSEN J.Lzn, De oude en de nieuwe historische roman in Nederland. Ing. **f 2.25**, geb. **f 3.40.**

Deel 2. Dr. JAC. VAN GINNEKEN, Gelaat, gebaar en klankexpressie. Een psychologische studie met vele illustraties. Ing. **f 3.75**, geb. **f 4.90.**

Deel 3. JOH. VORRINK, Het Minnedicht in de 17de eeuw. Geïll. Ing. **f 4.25**, geb. **f 5.40.**

Deel 4. J. KOOPMANS, Middelnederlandse Romans. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 5. J. MATHIJS ACKET, Verzamelde Opstellen. Ing. **f 3.25**, geb. **f 4.40.**

Deel 6. CORNELIS VETH, De politieke prent in Nederland. Met 25 afbeeldingen. Ing. **f 3.90**, geb. **f 5.—.**

Deel 7. EDMOND VISSER, Het Nederlandsche Cabaret. Met 33 afbeeldingen. Ing. **f 4.75**, geb. **f 5.90.**

Deel 8. M. H. VAN CAMPEN, Nederlandsche Romancières. Ing. **f 2.75**, geb. **f 3.90.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. — LEIDEN

Nederlandsche Lyriek van af de Dertiende Eeuw tot 1880

Een bloemlezing verzameld door Th. E. C. KEUCHENIUS, toegelicht door Dr. D. C. TINBERGEN.

Eerste deel: de Middeleeuwen.

De samensteller heeft na jarenlang speuren en schiften een bundel gedichten bijeengebracht, die niet alleen door zijn schoonheid verrassen zal, maar ook door zijn rijkdom aan geheel nieuwe vondsten. De toelichtingen van Dr. Tinbergen verhoogen de waarde van dezen aesthetisch opgevatten arbeid.

Prijs ingenaaid f 4 90. Gebonden f 5.90.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ. te LEIDEN

Prof. Dr. P. J. BLOK,

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk.

Tweede druk, door den schrijver geheel herzien en bijgewerkt.

Dit belangrijke geschiedkundige werk van den bekenden Leidschen Hoogleeraar mag met recht een standaardwerk genoemd worden en kan elke aanbeveling ontberen.

Prijs compleet in 4 kloeke gebonden deelen f 10.50 per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UIT.-MIJ. te LEIDEN

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

LIJST VAN NIEUW VERSCHENEN UITGAVEN

12 Nummers **66ste Jaargang** **Per jaar f 1.—**

De **Nederlandsche Bibliographie,** het oudste boekbeschrijvend tijdschrift in ons land, geeft aan het eind van elke maand een lijst van alle boeken die sedert het uitkomen van het vorige nummer in Nederland verschenen, en van de voornaamste Duitsche, Fransche en Engelsche uitgaven. Voorts bevat zij een rubriek berichten en boekbesprekingen.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google